

Ա. Ի. ԿՐԱՎՉԵՆԿՈ

ՄՈՅԻՈՒՆՈՓԻԱ

ԵՐԵՎԱՆ 2004

А. И. КРАВЧЕНКО

СОЦИОЛОГИЯ

Учебник

«ПРОСПЕКТ»
МОСКВА 2001

Ա. Ի. ԿՐԱՎՉԵՆԿՈ

ՍՈՑԻՈԼՈԳԻԱ

Դասագիրք

«ԶԱՆԳԱԿ-97»
ԵՐԵՎԱՆ 2004

ՀՏԴ 301(07)
ԳՄԴ 60.5g73
Կ 832

ԱՌԱՋԱԲԱՆ

Մենք ապրում ենք XXI դարում՝ արդեն արագությունների, գերիզոր տեխնոլոգիաների, աշխարհի հումանիտար վերափոխման դարաշրջանում: Դա նշանակում է, որ մտահորիզոնի ընդլայնումը, գիտելիքների հարստացումը, բարդ մասնագիտություններին տիրապետելը կդառնա ապագա սերունդների վարքագծի մոդել: Միաժամանակ մեր առջև ծառանում են նորանոր հիմնահարցեր, որոնց լուծումները հնարավոր են միայն հումանիտար գիտությունների միջոցով:

Հումանիտար ամեն մի գիտություն բացահայտում է իրականության իր՝ առանձին հատվածի օրինաչափությունները, սակայն երբ գործ ենք ունենում ամբողջությամբ վերցված հասարակության զարգացման օրենքների և խորքային գործընթացների ուսումնասիրման հետ, մենք չենք կարող հասնել հիմնահարցերի համակողմանի լուծմանը, եթե չանդրադառնանք սոցիալական կառուցվածքի, սոցիալական ինստիտուտի, հասարակության դասակարգային փոփոխության, կենսամակարդակի աստիճանի, աղքատության ու հարստության և բազմաթիվ այլ խնդիրների, իսկ դրանք ուղղակիորեն գտնվում են սոցիոլոգիայի իրավասության դաշտում: Միայն սոցիոլոգիան է ի գործու տալ այդ հիմնահարցերի ամբողջական պատասխանը, ստեղծելու աշխարհի ընդհանուր պատկերը:

Անհատին հասարակության սոցիալական կառուցվածքում դիտել որպես բջիջ, որը ֆունկցիոնալորեն կապված է մյուսների հետ, սա մեկ հարց է: Անհատին դիտել որպես ձևավորվող պոլյեստ, որը լեցուն է ներքին հակասություններով և մշտապես գտնվում է ինքն իր հետ երկխոսության մեջ, սա մեկ այլ հարց է: Պատմում են, որ նշանավոր Դիոգենեսը օրը ցերեկով մոնր ձեռքին շրջում էր Աթենքի փողոցներով և բարբառում. «Փնտրում եմ մարդուն»: Տարօրինակ է, Աթենքի փողոցները լեցուն էին մարդկանցով, սակայն Դիոգենեսը փնտրում էր այն, ինչ գտնվում է հագուստից, սեռից, տարիքային, կարգավիճակային և մասնագիտական տարբերություններից անդին: Նա որոնում էր մարդկային անձնավորություն: Ավելի ուշ այն որոնում էին ման եվրոպական մտածողները, հատկապես Վերածննդի և Լուսավորության դարաշրջանի մտածող-

Կրավչենկո Ա. Ի.
Կ 832 Սոցիոլոգիա: Դասագիրք: Ռուսերենից թարգմանեց Վ. Աբրահամյանը: Եր.: «Զանգակ-97», 2004.- 392 էջ:

Դասագիրքն ընդգրկում է «Սոցիոլոգիա» առարկայի ամբողջ դասընթացը: Նրանում ոչ միայն ներկայացված են սոցիալական վարքի հիմունքները, վերլուծվում են հասարակության զարգացման կառուցվածքն ու մեխանիզմը, այլև խոսվում է այն բարդ պրոբլեմների մասին, որոնց իր առօրյա կյանքում հանդիպում է ամեն մարդ:

Դասագիրքը հասցեագրված է ուսանողներին, ասպիրանտներին, բուհերի դասախոսներին, ինչպես նաև բոլոր նրանց, ովքեր հետաքրքրվում են սոցիոլոգիայով:

Կ 0302010000 2004
0003(01)-2004

ԳՄԴ 60.5g73

ISBN 99930-2-812-0

© Աբրահամյան Վ., 2004 թ.
(թարգմանության համար)
© «Զանգակ-97», 2004 թ.

ները՝ «հին հումանիստները»: «Նոր հումանիզմի» հորիզոնները մեզ բացեց XIX և XX դդ. փիլիսոփայությունը: Կյանքի փիլիսոփայությունից և նոր կանտականությունից մինչև էքզիստենցիալիզմ և կրոնական փիլիսոփայություն «Նոր հումանիզմի» գաղափարախոսությունը ընթանում է դեպի ընթերցող սոցիոլոգիա, ֆենոմենոլոգիական սոցիոլոգիա և էթնոմեթոդոլոգիա:

Արտաքին աշխարհի հետ ունեցած հարաբերության մեջ հասնել մարդու գոյության իմաստի բացատրությանը, շրջապատող իրականությանը անձնային հնչեղություն հաղորդել և դրա միջոցով իմաստավորել, չափել և ուսումնասիրել սոցիալական կառուցվածքը, աղքատությունն ու անհավասարությունը, ազգաբնակչության շարժման աճն ու շեղումները. սա է սոցիալական իմացության գլխավոր ուղին:

Այսօր համաշխարհային սոցիոլոգիական մտքի զարգացման հիմնական միտումը բնագիտական կողմնորոշումից շրջադարձն է դեպի հումանիստական կողմնորոշումը, իրականության նկարագրության քանակական մաթեմատիկական մեթոդներից անցումը դեպի որակական չափորոշիչները:

Ռ. Միլսի կարծիքով, Երկրորդ համաշխարհային պատերազմից հետո նյութական օբյեկտների հետ աշխատանքին փոխարինելու է գալիս մարդկանց հետ աշխատելու կարողությունը: Ժամանակակից քաղաքակրթության անցումը ինդուստրիալից դեպի հետինդուստրիալ հասարակությանը հանգեցրեց այն բանին, որ մարդկային գործունեության առարկա դարձավ այն, ինչ անտեսանելի է աչքին՝ սոցիալական և տեխնիկական սիմվոլները, իշխանությունը, հեղինակությունը, հույզերը, իմտելեկտը: Ժամանակակից արդյունաբերությունը ղեկավարում են «սպիտակ բաճկոններն» ու համակարգչային տեխնոլոգիաները: «Աշխատանքային հասարակությանը» փոխարինելու է գալիս «հանգստի հասարակությունը»: Նյութական իրականության փոխարեն իմացության առարկա է դառնում վիրտուալ իրականությունը: Շուկայում արդեն ավելի մեծ պահանջարկ ունեն այն մասնագիտությունները, որոնք նյութական իրականության հետ գործ չունեն՝ իմիջմեյքերները, բրոքերները, ծրագրավորողները և այլն: Նրանք նյութական բարիքներ չեն արտադրում, հաստոցների մոտ չեն կանգնում և արտ էլ չեն հերկում: Նրանք ստեղծում և ձևավորում են մեր ընկալումների, կերպարների, խորհրդանիշների և նշանների աշխարհը: Այդ աշխարհը նյութական իրերի տրամաբանությանը չի ենթարկվում: Այն ունի իր տրամաբանությունը, որը մարդը դեռևս նոր է ճանաչում:

Սոցիոլոգիան արդեն առնչվում է դրա հետ: Այն ուսումնասիրում է, թե ինչպես մարդը, ելնելով իր ներքին պահանջումներից, շահերից և

նպատակներից, արարում է մի աշխարհ, որում նա հետագայում պետք է ապրի և որը վճռականորեն ազդում է նրա աշխարհայացքի վրա: Առաջին անգամ մարդն հայտնվել է իմացաբանական պարադոքսային իրավիճակում՝ նա նայում է արտաքին աշխարհին՝ ձգտելով ճանաչել այն ուժերն ու օրենքները, որոնք իշխում են նրա վրա, սակայն նրանում տեսնում է միայն իր արտացոլումը: Արտաքին աշխարհը ստեղծվում է ներքինից, սակայն որոշակի պահից սկսած վերածվում է անկախ ուժի, որի նկատմամբ վերահսկողությունն ու իշխանությունը մենք կորցրել ենք: Արտաքին աշխարհի ճանաչումը կատարվում է ներքին հայացքի միջոցով, սեփական փորձի մեկնաբանության, նրա նշանակության և իմաստի արժևորման ճանապարհով:

Եթե բնական գիտությունները գործ ունեն անձեռակերտ բնության հետ, ապա հումանիտար գիտությունները ուսումնասիրում են մշակույթը՝ բնության այն մասը, որը մարդը իր ստեղծագործական աշխատանքի միջոցով կամ նոր է ստեղծել, կամ մեծապես ձևափոխել է: Հասարակությունը այս իմաստով մտնում է մշակույթի մեջ, եթե մշակույթ ասելով հասկանանք բնության ողջ արհեստականորեն ստեղծված մասը: Այս իմաստով սոցիոլոգիան մտնում է հումանիտար գիտությունների մեջ, իսկ նրա կողմից ուսումնասիրվող հասարակությունը՝ մարդու անձնավորության հետ իր անխզելի միասնությամբ, պետք է դիտարկվի որպես սոցիոմշակութային համակարգ:

Սոցիոլոգիան կոչված է ոչ թե տալու ընդհանրական, իրական կյանքից կտրված գիտելիքներ, այլ առաջին հերթին ստեղծելու հասարակության զարգացման ընդհանուր պատկեր: Զխորանալով պատմական մանրամասնությունների, գիտական գիտելիքի կազմավորման նրբերանգների մեջ և չիրապուրվելով ճյուղային սոցիոլոգիաներով՝ սոցիոլոգիան պետք է հասնի հանգուցային սոցիոլոգիական կատեգորիաների բովանդակության բացահայտմանը, կարողանա ստեղծել տրամաբանորեն միավորված կատեգորիալ համակարգ:

Մ. Վեբերի, Պ. Սորոկինի կամ Թ. Պարսոնսի տեսություններն անհրաժեշտ են սովորելու համար, թե ինչպես պետք է ապրել հասարակության մեջ, ինչպես կողմնորոշվել սոցիալական բարդ իրադրություններում, ավելի խոր իմաստավորել կենսական անցուդարձերը: Կանգ առնենք մի պարզ օրինակի վրա: Ստրատիֆիկացիայի տեսությունը 2500 տարի առաջ ստեղծել է Պլատոնը, իսկ մի փոքր ավելի ուշ այն զարգացրեց Արիստոտելը: Պլատոնը սովորեցնում է, որ հասարակության մեջ իշխանությունը պետք է տալ մտավորականությանը և ոչ թե, ասենք, «Նոր ռուսներին» կամ «հին բյուրոկրատիային»: Նա մտավորականներին յուրովի անվանում էր փիլիսոփաներ... Արիստոտելը սովորեցնում

ՄԵԹՈԴԱԲԱՆԱԿԱՆ ԲԱԺԻՆ

ՓԼՈՒՄ 1

ՍՈՑԻՈԼՈԳԻԱՅԻ ԱՌԱՐԿԱՆ

Յուրաքանչյուր գիտության առարկա անվանում են հասկացությունների այն ամբողջությունը, որոնցով այդ գիտությունը նկարագրում է օբյեկտիվ իրականությունը: Փորձնական ուսումնասիրություններում ստացած փաստը գիտնականը այնուհետև տեսականորեն ընդհանրացնում է և չտեղծում հասկացությունների տրամաբանորեն անհակասական համակարգ: Եթե ուսումնասիրության օբյեկտի նկարագրության դեպքում սոցիոլոգի համար որպես գլխավոր գործող անձ հանդես են գալիս ռեսպոնդենտները՝ կենդանի մարդիկ, ապա գիտության առարկայի (հասկացությունների տեսական համակարգի) նկարագրության դեպքում որպես այդպիսիներ հանդես են գալիս հասկացություններն ու կատեգորիաները՝ մեռյալ վերացարկումները, որոնք գոյություն ունեն մեկուսի տարածության մեջ:

Սոցիոլոգիայի հիմնական հասկացություններից պետք է առանձնացնել նրանում հիմնաքարի դեր կատարող կարգավիճակի և դերի հասկացությունները: Այս հասկացությունների առաջացումը թելադրված է ոչ միայն հետազոտական, այլև մանկավարժական նշանակությամբ: Այլ հասկացությունների, օրինակ, ասենք, «անձնավորություն» կամ «անհատ», առանձնացումը նպատակահարմար չէ մի շարք պատճառներով: Առաջին՝ «անհատը» զուտ սոցիալական գիտության տերմին չէ: Այն նույն հաջողությամբ՝ որպես սեփական տերմին կարող են օգտագործել մանկավարժները, սոցիոլոգները, հոգեբանները: Երկրորդ՝ տեսական շարադրանքի սկիզբ և ոչ թե ավարտ ծառայելու համար «անձնավորությունը» բավականին բարդ և բազմաչափ հասկացություն է:

Այլ է ստատուսի՝ կարգավիճակի հասկացությունը: Կարգավիճակ կոչվում է մարդու դրությունը, վիճակը հասարակության կամ խմբի մեջ:

Այն տալիս է սոցիոլոգիայի առարկայի ստատիկ՝ վիճակագրական պատկերը այն դեպքում, երբ նրա զուգակից «դեր» հասկացությունը կապված է սոցիալական իրականության փոփոխվող, դինամիկ կողմի հետ և արտացոլում է հասարակության մեջ այս կամ այն դիրքը զբաղեցնողների վարքն ու փոխազդեցությունները: Փոքր խմբում, օրինակ, ընկերների միջավայրում, հանդես գալ որպես առաջատար կամ լինել այդ խմբի շարքային անդամը նշանակում է ունենալ ոչ ձևական, անձնական կարգավիճակ, լինել ինժեներ, տղամարդ, ամուսին, ռուս, ուղղափառ, հանրապետական, ձեռներեց նշանակում է ունենալ անձնական կամ սոցիալական կարգավիճակ, այլ կերպ ասած՝ աշխատանքի հասարակական բաժանման համակարգում զբաղեցնել որոշակի տեղ: Մի մարդը կարող է ունենալ բազմաթիվ կարգավիճակներ: Մի մարդու կարգավիճակների ամբողջությունը կոչվում է կարգավիճակային հավաքածու (այս հասկացությունը գործածության մեջ է մտցրել ամերիկացի սոցիոլոգ Ռոբերտ Մերտոնը):

Կարգավիճակային հավաքածուի մեջ անպայման գոյություն ունի գլխավոր կարգավիճակ: Գլխավոր կարգավիճակ կոչվում է տվյալ մարդու համար ամենաբնորոշ կարգավիճակը, որի հետ նրան նույնականացնում են կամ ինչի հետ նա ինքն իրեն է նույնացնում: Տղամարդկանց համար մեծ մասամբ գլխավոր է համարվում այն կարգավիճակը, որը կապված է աշխատանքի հիմնական տեղի հետ (տնօրեն, իրավաբան, բանվոր), իսկ կանանց համար՝ ապրելատեղի հետ (տնային տնտեսուհի): Հնարավոր են նաև այլ տարբերակներ:

Պետք է տարբերել նաև անձնական և սոցիալական կարգավիճակները: Սոցիալական կարգավիճակը մարդու դրությունն է հասարակության մեջ, որը նա զբաղեցնում է որպես սոցիալական մեծ խմբի (մասնագիտության, դասակարգի, ազգի, սեռի, հասակի, կրոնի) ներկայացուցիչ: Անձնական կարգավիճակ կոչվում է մարդու դրությունը փոքր խմբում, որը կախված է այն բանից, թե տվյալ խմբի անդամները, ելնելով նրա անձնական հատկություններից, ինչպես են նրան զնահատում և ընկալում: Լինել խմբի շարքային անդամ թե առաջատար, ընկերական շրջապատի համախմբող թե չեզոք մասնակից՝ նշանակում է միջանձնային (և ոչ թե սոցիալական) հարաբերությունների համակարգում զբաղեցնել որոշակի տեղ:

Սոցիալական կարգավիճակի տարատեսակներից են վերագրվող և ձեռքբերվող կարգավիճակները: Վերագրվող կոչվում է այն կարգավիճակը, որում մարդը ծնվել է (բնածին կարգավիճակ), բայց հետագայում այն անպայմանորեն հասարակության կամ խմբի կողմից պետք է ընդունվի որպես այդպիսին: Դրա մեջ մտնում են սեռը, ազգությունը, ռաս-

սան: Նեգրը բնածին կարգավիճակ է, քանի որ մաշկի գույնի և նրա հետ կապված օրգանիզմի ֆիզիոլոգիական առանձնահատկությունների փոփոխությունն անհնար է: Սակայն սևամորթը ԱՄՆ-ում, ՀԱՀ-ում և Կուբայում ունի տարբեր սոցիալական կարգավիճակներ: Կուբայում նեգրերը հիմնական բնակչության ներկայացուցիչ են և մյուսների հետ հավասար իրավունքներ ունեն, ՀԱՀ-ում նեգրերը նույնպես մեծամասնություն են կազմում, սակայն ապարտեիդի կիրառման ժամանակներում նրանք ենթարկվում էին քաղաքական և սոցիալական խտրականության:

Այսպիսով՝ նեգրը ոչ միայն բնածին, այլև վերագրվող կարգավիճակ է: Նման կարգավիճակ ունեն նաև «թագավորական ընտանիքի անդամը», «ազնվական ընտանիքի անդամը» և այլն:

Խիստ իմաստով՝ վերագրվող հանդիսանում է ցանկացած կարգավիճակը, եթե այն անհատին տրվում է իր կամքից անկախ և նրա նկատմամբ անհատը ոչ մի վերահսկողություն չունի: Ի տարբերություն նրա՝ ձեռքբերովի կարգավիճակը ձևավորվում է ազատ ընտրության արդյունքում և գտնվում է մարդու վերահսկողության տակ: Այդպիսին են նախագահի, բանկիրի, ուսանողի, պրոֆեսորի և այլ կարգավիճակները: Ամուսնու, քվորի, մոր կարգավիճակները ձեռքբերովի են, քանզի դրանք ստեղծվում են սեփական ցանկությամբ:

Ցանկացած կարգավիճակ բաղկացած է դերերից, իսկ վերջիններս՝ իրավունքների և պարտավորությունների ամբողջությունից, որոնք հասարակությունը ավանդաբար ամրագրում է տվյալ դերին: Ուսուցիչը պարտավոր է աշակերտներին կրթել, տալ գիտելիքներ, գնահատել դրանք, հետևել կարգուկանոնին և այլն, այսինքն՝ նա կատարում է տարբեր դերեր: Իրավունքն ու պարտավորությունները որոշվում են սոցիալական նորմերով: Հոր կարգավիճակը, օրինակ, իր մեջ ներառում է մի քանի դերեր՝ ընտանիքի նյութական վիճակի ապահովող, ընտանեկան կարգապահության վերահսկող, երեխաների խաղընկեր և այլն: Յուրաքանչյուր դեր ունի իր իրավունքներն ու պարտավորությունները:

Այսպիսով՝ կարգավիճակը հասարակության (խմբի) կառուցվածքում անհատին տրվող առանձնահատուկ տեղն է: Այն ներառում է մի քանի դերեր: Յուրաքանչյուր դերի վերագրված է իրավունքի և պարտավորությունների մի շրջանակ, որոնք որոշվում են սոցիալական նորմերով: Վերջին հաշվով կարգավիճակը ցույց է տալիս տեղը, իսկ դերը՝ վարքի եղանակը:

Սահմանենք՝ որոշակի իրավունքներին և պարտավորություններին համապատասխանող վարքի մոդելը, որը որոշակի սոցիալական նոր-

մերով ամրագրված է տվյալ կարգավիճակին, կոչվում է դեր: Այն նաև անվանում են կարգավիճակի դինամիկ բնութագիր:

Մարդկանց կողմից զբաղեցրած կարգավիճակների ամբողջությունը կազմում է հասարակության սոցիալական կառուցվածքը: Այն հիշեցնում է մեղվախաչը, որը բաղկացած է իրար հետ կապված, սակայն դատարկ կարգավիճակ-խորշերից: Եթե մենք ամեն մի խորշ զբաղեցնենք մարդկանցով, ապա կստանանք մարդկանց մեծ սոցիալական խմբեր, որոնց միասնությունը կազմում է բնակչության սոցիալական կազմը: Այն ուսումնասիրում է սոստիստիկան՝ վիճակագրությունը:

Նախնադարյան հասարակության մեջ կարգավիճակները քիչ էին՝ առաջնորդ, շաման, տղամարդ, կին, որդի, երեխա, որսորդ, ծերունի: Սկզբունքորեն դրանք կարելի է մատների վրա հաշվել: Ժամանակակից հասարակության մեջ միայն մասնագիտական կարգավիճակների թիվը հասնում է 40000-ի, ընտանեկան-արյունակցականը՝ 200-ի, կան նաև հարյուրավոր քաղաքական, կրոնական, տնտեսական կարգավիճակներ: Մեր մոլորակում գոյություն ունեն շուրջ 3000 լեզուներ, որոնց հետևում կանգնած են եթնիկական խմբեր՝ ազգեր, ժողովուրդներ, ազգություններ, ցեղեր: Դրանք ևս կարգավիճակներ են:

Սոցիալական մեղվախաչը ամրացված է ամուր հիմքով՝ սոցիալական ֆունկցիաներով: Ուսուցչի ֆունկցիան է իր գիտելիքները հաղորդել աշակերտներին, հետևել կարգապահությանը և այլն: Ֆունկցիաները իրենց մեջ ներառում են իրավունքներն ու պարտավորությունները: Նրանք համապատասխանում են մեկը մյուսին: Ուսուցչի կարգավիճակը հարաբերակցվում է աշակերտի կարգավիճակին և այլն: Հարաբերականությունը նշանակում է կարգավիճակների փոխադարձ կապ: Ահա թե ինչու սոցիալական կառուցվածքը պարզ միակցում չէ, այլ կարգավիճակների փոխադարձ ֆունկցիոնալ կապ: «Հարաբերական» բառը կապված է ոչ միայն ֆունկցիաների, այլև հարաբերությունների հետ: Կատարելով իր պարտավորությունները՝ ուսուցիչը որոշակի հարաբերության մեջ է մտնում աշակերտի հետ: Իսկ վերջինս՝ ուսուցչի, ծնողների, հասակակիցների, վաճառողների, վարորդների և այլոց հետ: Այդպիսով՝ սոցիալական ֆունկցիաների համակարգից, որոնք իրար հետ են կապվում կարգավիճակների ողջ համակարգը, մենք ստանում ենք մոր հասկացություն՝ սոցիալական հարաբերություն: Դրանք կարգավիճակների և ֆունկցիաների նման պատկանում են սոցիալական կառուցվածքին և բացահայտում են նրա բովանդակությունը:

Կարելի է պնդել, որ սոցիալական կարգավիճակները որոշվում են սոցիալական հարաբերություններով, անձնային կարգավիճակները՝ անձամիջյան հարաբերություններով: Հասարակությունը միացած է սոցիա-

լական հարաբերությունների վիժխարի ցանցով, նրա տակ՝ մի հարկ ցած, տեղադրված է մյուս ցանցը՝ անձամիջյան հարաբերությունները:

Սոցիոլոգիայի համար կարևորը ոչ թե այն է, թե ինչպիսի անձնական հարաբերությունների մեջ են մտնում մարդիկ, այլ այն, թե ինչպես են նրանց միջոցով առաջանում ավելի արմատական երևույթներ՝ սոցիալական հարաբերությունները: Արտադրամասի վարիչը կարող է բանվորի նկատմամբ համակրանք տածել: Նրանց անձնական հարաբերությունները հրաշալի են: Սակայն եթե վերջինս վատ է կատարում իր մասնագիտական դերը, չի համապատասխանում իր կարգավիճակին, ապա վարիչը բանվորին ազատում է: Ղեկավար և ենթակա, սրանք սոցիալական դերեր են:

Այսպիսով՝ կարգավիճակները իրար հետ կապված են սոցիալական ֆունկցիաներով, վերջիններս արտահայտվում են սոցիալական հարաբերությունների միջոցով: Ֆունկցիաներն ու հարաբերությունները նման են ցեմենտին և ավազին, որոնք ամրացնում են սոցիալական կառույցը:

Սոցիալական դեր կատարող անհատները իրար նկատմամբ մտնում են սոցիալական փոխգործունեության մեջ: Դա մշտական, երկար ժամանակ կրկնվող գործընթաց է, որի ժամանակ լուծվում է որևէ մի խնդիր, օրինակ՝ համագործակցության կամ մրցակցության հետ կապված խնդիր: Մրցակցի դուրս մղումը համակարգչային շուկայից իրենից ներկայացնում է բացահայտորեն կամ թաքուն գործող բազմաթիվ գործակալների սոցիալ-տնտեսական փոխգործունեություն:

Մշտապես կրկնվող սոցիալական փոխգործունեությունները բյուրեղանում են սոցիալական հարաբերությունների մեջ: Ուսուցիչը մշտական ֆունկցիա է (այսինքն՝ հասարակության մեջ ունեցած սոցիալական վիճակ), իսկ ուսուցումը՝ մշտական փոխգործունեություն: Միայն այս պարագայում է, որ ուսուցումը դառնում է սոցիալական: Փոխգործունեությունը, գործունեությունը, վարքը, դերը շատ մոտ, նույնիսկ սեռակից հասկացություններ են:

Վերլուծել սոցիալական ~~դերը~~ և չդիտարկել, թե ինչ է մարդկային անձնավորությունը, հնարավոր չէ: Ամբողջ կյանքում մենք սովորում ենք ճիշտ օգտագործել սոցիալական դերերը, հետևել վերագրվող նորմերին և պարտավորություններին: Այս դժվարին, ամբողջ կյանքում շարունակվող գործընթացը կոչվում է սոցիալականացում: Նրա արդյունքը սոցիալապես հասուն անձնավորությունն է: Հասուն անձնավորության ցուցանիշ է հանդիսանում կուլտուրայի աստիճանը: Մշակույթը ավանդույթների, սովորույթների, սոցիալական նորմերի, կանոնների ամբողջություն է, որը կարգավորում է ապրող սերնդի վարքը և փոխանցվում է գալիք սերունդներին:

Մշակույթի ժառանգորդումը ձեռք է բերվում սոցիալականացման միջոցով: Իսկ սոցիալականացման ճիշտ կամ սխալ ընթացքը որոշում է մի հատուկ մեխանիզմ՝ սոցիալական վերահսկողությունը: Այն ներթափանցում է ողջ հասարակության մեջ, ստանում է բազում ձևեր և կերպարանքներ (հասարակական կարծիք, ցենզուրա, պատիժ, արտաքսում և այլն), սակայն բաղկացած է ընդամենը երկու տարրերից՝ սոցիալական նորմերից (կարգադրություններ, թե ինչ պետք է անել) և սանկցիաներից (պարգևներ և պատիժներ, որոնք ամրապնդում են կարգադրությունների կատարումը):

Սոցիալական վերահսկողությունը բազմադեմ է՝ մեզ վերահսկում են ծնողները, հարևանները, ուսուցիչները, ոստիկանությունը, պետությունը և սոցիալական վերահսկման այլ գործակալներ: Սոցիալական վերահսկողության տարատեսակներից է քաղաքական վերահսկումը: Դրան են վերաբերում բոլոր քաղաքական գործողությունները, օրինակ՝ արտաքսումը, ցենզուրան, հետապնդումը, հեռախոսալսումները և այլն: Քաղաքական վերահսկման սուբյեկտներ են դառնում իշխանության օրենսդիր, գործադիր և դատական ճյուղերը:

Յուրաքանչյուր մարդ ունի պահանջմունքներ՝ ֆիզիոլոգիական, սոցիալական, հոգևոր, որոնք նա պետք է բավարարի: Կարևոր կամ արմատական պահանջմունքները բոլորի մոտ նույնն են, իսկ երկրորդականները՝ տարբեր: Առաջինները համապարփակ են, բնորոշ են ողջ բնակչությանը, հետևաբար բնութագրում են հասարակությանը ամբողջությամբ:

Հասարակության արմատական պահանջմունքները բավարարող հաստատությունները կոչվում են սոցիալական ինստիտուտներ: Ինստիտուտը հասարակական հարմարվողական կառույց է, որը ստեղծվել է հասարակության կարևոր պահանջմունքները բավարարելու համար: Սոցիալական ինստիտուտները պատմականորեն ձևավորված համատեղ գործունեության կազմակերպման կայուն ձևեր են, որոնք կարգավորվում են նորմերով, ավանդույթներով և սովորույթներով և ուղղված են հասարակության արմատական պահանջմունքների բավարարմանը:

Ընտանիքը, արտադրությունը, կրոնը, կրթությունը, պետությունը մարդկային հասարակության արմատական հաստատություններն են, որոնք առաջացել են խոր նախնադարում և գոյություն ունեն նաև մեր օրերում: Ամենահին ինստիտուտը արտադրությունն է, այն շուրջ 2 միլիոն տարեկան է: Իսկ ընտանիքը իր սաղմնային ձևով ի հայտ եկավ մեր կապկանման նախնիների մոտ և զարգանում է մոտավորապես 500 հազար տարի: Մարդը և հասարակությունը առաջացել են 40 հազար տարի առաջ, բանակը և պետությունը՝ 10 հազար տարի առաջ: Համարյա նույն ժամանակներում է առաջացել կրթությունը, իսկ սեփականությունը

ընդ՝ սկզբում կոլեկտիվ, ապա մասնավոր, առաջացել է ընտանիքից առաջ: Քաղաքական ինստիտուտներ են համարվում կուսակցությունները, խորհրդարանը, դատարանը, նախագահական համակարգը, համարաքվեն և այլն: Տնտեսական ինստիտուտների մեջ մտնում են սեփականությունը, շուկան, ձեռնարկությունը, բիրժան, փողը և այլն:

Հիմնական կամ ընդհանուր ինստիտուտները բաղկացած են մեծ թվով ոչ հիմնական կամ մասնավոր հաստատություններից, վերջիններիս անվանում են սոցիալական պրակտիկաներ: Օրինակ՝ պետության ինստիտուտի մեջ մտնում են նախագահական, խորհրդարանական, բանակի, դատարանի, դատախազության և այլ հաստատություններ, ինչպես կրոնի մեջ՝ մենաստանների, հոգևորականության, մկրտության, հաղորդակցության և այլ ինստիտուտներ:

Սոցիալական ինստիտուտների ամբողջությունը կոչվում է հասարակության սոցիալական համակարգ: Այն կապված է ոչ միայն ինստիտուտների, այլև սոցիալական կազմակերպությունների, սոցիալական փոխգործունեության, սոցիալական դերերի հետ: Մի խոսքով՝ այն ամենի հետ, ինչ շարժվում է, աշխատում և գործում:

Մարդկանց ամբողջությունը, որն զբաղեցնում է միևնույն սոցիալական կարգավիճակը կամ կատարում է միևնույն դերը, կոչվում է սոցիալական խումբ: Սոցիալական խմբերը կարող են լինել բավական մեծ՝ կազմված հարյուրավոր, հազարավոր և նույնիսկ միլիոնավոր մարդկանցից, կարող են լինել նաև բավական փոքր՝ կազմված 2-ից մինչև 7 մարդուց: Ընկերական խումբը կամ ընտանիքը մտնում է փոքր խմբի մեջ: Սոցիալական մեծ խմբերը բաժանվում են տարիքասեռային (ծեղեր, երեխաներ, տղամարդիկ, կանայք), ազգային (ռուսներ, անգլիացիներ, հայեր), մասնագիտական (տրակտորիստներ, հյուսներ, դասախոսներ), կրոնական (բողոքականներ, քրիստոնյաներ, մահմեդականներ), քաղաքական (ազատականներ, պահպանողականներ, ժողովրդավարներ) խմբերի:

Քաղաքական խմբերը սոցիալականի տարատեսակն են, քանի որ «սոցիալական» բառը հաճախ լայն իմաստով օգտագործվում է որպես «հասարակական»: Եթե սոցիալական խմբերը առանձնանում են ըստ հասակի, սեռի, մասնագիտության, ունեցվածքի, ապա քաղաքականը՝ որոշակի կուսակցություններին, շարժումներին, կազմակերպություններին, ինչպես նաև ընտրարշավներին, քաղաքական կողմնորոշումներին մասնակցությամբ: Եվ այս, և այն հատկանիշները ինչ-որ տեղ անպայման խաչաձևվում են: Բոլոր սոցիալական խմբերի ամբողջությունը (ազգագրական, քաղաքական, տնտեսական, կրոնական, մասնագիտական և այլն) կազմում է բնակչության սոցիալական կազմը:

Արդյունքում մենք ունեցանք սոցիոլոգիական հասկացությունների կողմից նկարագրվող հասարակության ամբողջական պատկերը: Այդ պատկերն ունի երկու կողմեր՝ ստատիկ, որն առնչվում է կառուցվածքին, և դինամիկ, որը վերաբերում է համակարգին: Այս շենքի հիմնաքարերը կարգավիճակն ու դերն են: Նրանք ևս երկակի են: Պատկերն ավարտուն տեսք կստանա երկու կարևոր հասկացությունների՝ սոցիալական ստրատիֆիկացիայի և սոցիալական մոբիլության բնութագրմամբ:

Հասարակությունը կարելի է դիտարկել երկու հարթություններով՝ հորիզոնական և ուղղահայաց: Երբ բոլոր սոցիալական կարգավիճակները ու դերերը միմյանց հետ կապված են ֆունկցիաներով, ուրեմն նաև իրավունքներով և պարտավորություններով, նրանք կազմում են սոցիալական կառուցվածքի հորիզոնականորեն տեղաբաշխված բջիջները: Մեղվահացի բջիջ-խորշերը դատարկ են՝ մի խորշում դասախոս, մյուսում տղամարդ և այլն: Բայց ահա մենք դրանք լցնում ենք հազարավոր դասախոսներով, միլիարդավոր տղամարդկանցով: Ստացվում են արդեն ոչ թե բջիջներ, այլ սոցիալական խմբեր, շերտեր, որոնցից մի քանիսը կարելի է տեղակայել ուղղահայացորեն՝ թագավորները կզբաղեցնեն բարձրագույն տեղը, ազնվականները՝ ավելի ցած, իսկ նրանից ներքև գյուղացիները: Առաջիններն ունեն մեծ իշխանություն, երկրորդները՝ ավելի քիչ: Նրանք տարբերվում են նաև եկամուտներով, հարստությամբ, կրթությամբ, մասնագիտությամբ: Այս տիպի բուրգը կառուցված է հասարակության մեջ գոյություն ունեցող սոցիալական բարիքներից օգտվելու անհավասարությամբ: Խմբերից մեկի՝ մյուսից վեր կամ վար գտնվելու (տվյալ դեպքում նրանց անվանում են ստրատաներ՝ շերտեր) վիճակը կազմում է հասարակության սոցիալական ստրատիֆիկացիան: Դա սոցիալական կառուցվածքի ասպեկտը կամ մասն է: Դրանք միավորում է հասարակության մեջ աշխատանքի բաժանումը:

Այսպիսով՝ սոցիալական ստրատիֆիկացիան սոցիալական մեծ խմբերի ամբողջություն է, որում աստիճանակարգային ձևով միավորվում են ըստ սոցիալական անհավասարության չափանիշի: Նրա յուրաքանչյուր աստիճանը կոչվում է ստրատա: Սա սոցիալական կառուցվածքի այն ձևն է, ուր կարգավիճակները կապակցված են ոչ թե հորիզոնական, այլ՝ ուղղահայաց կապերով: Միայն ուղղահայաց առանցքի վրա նրանք կարող են միավորվել մոր խմբերով՝ ստրատաներով, շերտերով, դասակարգերով, խավերով, որոնք իրարից տարբերվում են անհավասարության հատկանիշներով: Աղքատներ, ապահովվածներ, հարուստներ. սա ստրատիֆիկացիայի ընդհանուր մոդելն է: Ընդհանուրից մասնավորին ընթանալու համար պետք է ուղղահայաց առանցքը բաժանել, ասենք, չորս մասի՝ եկամուտների սանդղակ, կրթության սանդ-

դակ, իշխանության սանդղակ, մասնագիտական վարկանիշի սանդղակ: Յուրաքանչյուր կարգավիճակի տեղը առանձին սանդղակում հեշտորեն կարելի է գտնել և դրանով որոշել նրա ընդհանուր տեղը ստրատիֆիկացիայի համակարգում:

Մի ստրատայից անցումը մյուսին՝ անհավասար (ասենք՝ աղքատներից—հարուստներին) կամ հավասար (ասենք՝ վարորդից—տրակտորիստին) նկարագրվում է սոցիալական մոբիլության հասկացությամբ, որն իր հերթին լինում է ուղղահայաց և հորիզոնական, վերընթաց և վարընթաց:

Օրենքների միջոցով սոցիոլոգիական տեսությունը բացահայտում է հասարակության դինամիկան, որն իր հերթին նկարագրվում է սոցիալական պրոցեսների միջոցով, որոնք կարելի է բնորոշել որպես իրար հաջորդող երևույթների կայուն կապ: Ամենաերկարատև պրոցեսներից մեկը, որին մարդը բախվում է իր ողջ կյանքում, սոցիալականացումն է՝ մշակութային նորմերի և սոցիալական դերերի յուրացումը:

Սոցիալական գործընթացները կարող են բնութագրել.

1) անձնավորության զարգացումը (արժեքային կողմնորոշումների, կանխադրումների կամ վարքի դրդապատճառների ձևավորումը), 2) մի քանի անհատների փոխգործունեությունը (օրինակ՝ հաղորդակցումը), 3) ներխմբային և միջխմբային փոխգործունեությունը (ընտելացում, մրցակցություն, բախումներ): Օրինակ՝ ընտրությունները, քվեարկությունը, հանրաքվեն. այս բոլորը քաղաքական գործընթացների և միաժամանակ մարդկանց քաղաքական վարքի տարատեսակներ են:

Սոցիալական երևույթ ասելով պետք է հասկանալ մարդկանց փոխգործունեության առանձին, պատահական արտահայտությունները, իսկ սոցիալական պրոցեսները այնպիսի երևույթների շարքեր են, որոնք միմյանց հետ կապված են կառուցվածքային կամ պատճառակցական (կամ ֆունկցիոնալ) կախվածություններով: Հատկապես սոցիալական կախվածություններն են, որ սոցիալական համակարգը փոխադրում են մի վիճակից մյուսին: Եթե նման անցումը նշանակում է առաջընթաց փոփոխություն, այսինքն՝ տեղի է ունենում դրական որակների կուտակում, ապա մենք իրավունք ունենք խոսելու սոցիալական զարգացման մասին:

Հասարակության դինամիկայի հետ կապված կարևոր կատեգորիա է սոցիալական գործունեությունը: Սոցիալական գործունեությունը վարքագծային արարք է (եզակի արարք), որ գործում է սոցիալական սուբյեկտը (սոցիալական խմբի ներկայացուցիչը) տվյալ տեղում և տվյալ ժամանակում: Սոցիալական գործունեությունն ունի սուբյեկտ, նրանում առկա է արարքը, կողմնորոշումը մյուսների նկատմամբ, դրդապատճառը, նպատակը, նպատակին հասնելու միջոցների ընտրությունը:

Սոցիոլոգիայում, ի տարբերություն հոգեբանության, սոցիալական գործունեության սուբյեկտ դառնում են գլխավորապես ոչ թե անհատները (եթե անհատը դիտվում է որպես գործունեության սուբյեկտ, ապա միայն որպես սոցիալական մեծ խմբի ներկայացուցիչ), այլ սոցիալական խմբերն ու հանրույթները (ազգը, ընտանիքը, բրիգադան, կուսակցությունը, պետությունը, միջազգային կազմակերպությունները): Սոցիալական գործունեության սուբյեկտներին անվանում են նաև գործակատարներ՝ ակտորներ:

Սոցիոլոգիայի ուսումնասիրության ոլորտի մեջ են մտնում նաև սոցիալական հանրույթները: Դրանք մարդկանց այնպիսի միավորումներ են, որոնք առաջանում և ձևավորվում են իրենց պատմամշակութային ինքնության (ազգեր և ժողովուրդներ), ազգակցական կապերի և կենսական ցիկլի նմանության (ընտանիքներ, սերունդներ, սեռեր և հասակներ), հասարակական արտադրության մեջ զբաղեցրած տեղի (դասակարգեր) հիման վրա կամ տարբերվում են տերիտորիալ—տեղային և բնակավայրային հատկանիշներով (քաղաքային և գյուղական համայնքներ):

Դրանցից բացի սոցիոլոգիան ուսումնասիրում է նաև հանրույթների մեկ այլ տիպ ևս՝ որոշակի իրադրության մեջ առաջացող զանգվածային կազմավորումներ, որոնց անդամները համախմբված են կարծաժամկետ գործողություններով կամ հարաբերականորեն չշարունակվող գործունեությամբ (զանգվածային շարժումներ, միտինգներ, տոնակատարություններ և հանդիսություններ, սպորտային միջոցառումներ, ունկնդիրների լսարաններ):

Կարճաժամկետ գործողությունները կարող են վերաճել շարունակական և կայուն կապերի: Առաջանում են բոլորովին այլ հանրույթներ: Դրանք համախմբվում են նպատակաուղղված գործունեությամբ: Ընդամիս նպատակները այստեղ կարող են լինել ոչ միայն աշխատանքային, այլև սպորտա—ժամանցային (ֆուտբոլային ակումբների երկրպագուներ), երաժշտական—զվարճանքային (երիտասարդական ոչ ֆորմալ միավորումներ՝ «ռոքերների», «մետալիստների» խմբեր), սոցիալական (այլընտրանքային շարժումներ), քաղաքական (կուսակցություններ, ժող. ճակատներ):

Սոցիալական հանրույթների աստիճանակարգման մեջ կենտրոնական տեղ են գրավում սոցիալական մեծ խմբերը, իսկ վերջիններիս մեջ՝ դասակարգերը: Նրանք տարբերվում են հասարակական արտադրության մեջ զբաղեցրած տեղով, արտադրության միջոցների նկատմամբ ունեցած վերաբերմունքով (սոցիալ—դասակարգային կառուցվածքի գլխավոր չափանիշ), աշխատանքի հասարակական բաժանման մեջ կա-

տարած դերով (այստեղ ի հայտ են գալիս մասնագիտական խմբերը), եկամուտների ստացման եղանակով և չափերով: Մասնագիտական խմբերի մեջ են մտնում արդյունաբերության և գյուղատնտեսության ճյուղային աշխատողները՝ հանքափորներ, ածխահատներ, վարորդներ, հնձվորներ և այլն: Մասնագիտական-տերիտորիալ խմբի մեջ մտնում են՝ ա) ժամանակավոր կամ այլքաղաքային բանվորները, բ) օտարերկրյա բանվորները, գ) ոչ ավանդական աշխատանքներով զբաղվող բանվորները և այլն:

Դրական ֆունկցիաներ կատարող սոցիալական հանրությունների կողքին առանձնանում են դեվիանտ՝ շեղված (հասարակական նորմերը խախտող), դելինկվենտ (իրավախախտ) և քրեածին (հանցագործ) խմբերը, որոնք կատարում են բացասական դեր: Դրանց մեջ մտնում են մարմնավաճառները, թմրամուլները, հարբեցողները, մաֆիոզ և կազմակերպված ավագակախմբերի անդամները, պորտաբույծները: Սոցիալական այս խմբերը պահպանում են կայուն վարքագիծ, ունեն որոշակի արժեքային կողմնորոշում, դրսևորում են յուրահատուկ կենսաձև:

Սոցիալական կառուցվածքի մեջ մտնում են նաև՝ ա) սոցիալական շերտերը կամ ստրատաները, բ) փոքր սոցիալ-հոգեբանական խմբերը:

Սոցիալական կառուցվածքը մտնում է միասնական ամբողջության կազմի մեջ, որը կազմավորվում է երեք առարկայական բնագավառներից՝ կառուցվածքից, կազմակերպվածքից և անձնավորությունից: Առարկայական այս ոլորտներն էլ ձևավորում են սոցիոլոգիայի ընդհանուր շենքը: Սոցիալական կառուցվածքը իր բազմաթիվ ենթակառուցվածքներով արտահայտում է հասարակության ստատիկան, նրա «սոցիալական կմախքը»: Սոցիալական կազմակերպվածքը ցույց է տալիս հասարակական կյանքը իր զարգացման մեջ: Խոսքը հասարակության «սոցիալական ֆիզիոլոգիայի», նրա պատմական դինամիկայի մասին է:

Կառուցվածքի և կազմակերպվածքի հատման կետում էլ գտնվում է անձնավորությունը: Անձնավորությունը սոցիոլոգիայում ուսումնասիրվում է որպես սոցիալական մեծ խմբի ներկայացուցիչ, որը կրում է այդ խմբին բնորոշ նորմերը, ավանդույթները, արժեքները, շահերն ու հարաբերությունները:

ԳԼՈՒԽ 2

ՍՈՑԻՈԼՈԳԻԱԿԱՆ ԳԻՏԵԼԻԶՆԵՐԻ ՆԱԽԱԴՐՅԱԼՆԵՐԸ

§ 1. Գիտական տեսությունը և ողջախոհությունը

Ամերիկյան առաջատար սոցիոլոգներից մեկի՝ Ա. Գոուլդների բնութագրմամբ սոցիալական տեսությունը թաքնված տեսքով հաճախ հանդես է գալիս որպես քաղաքականության տեսություն: Յուրաքանչյուր տեսություն հանդիսանում է նաև աշխարհի նկատմամբ խորապես անձնական տեսակետ: Այն արտահայտում է հեղինակի կենսափորձը, կողմնորոշումները, որոնք կարող են նաև տարբերվել գիտական պատկերացումներից: Որոշ իմաստով կարելի է ասել, որ սոցիալական տեսությունը այն ամենի գիտական մեկնաբանությունն է, ինչ անձնապես կարևոր է հեղինակի համար:

Բայց մյուս կողմից մասնագիտությունը ձեռք բերելուց առաջ էլ այդ նույն անձնավորությունը հաճախ գործ էր ունենում սոցիոլոգիական հիմնահարցերի հետ և կատարում էր սոցիոլոգիական հիմնավորումներ: Կարելի է ասել, թե բոլոր մարդիկ իրենց սոցիալական բնույթով անխուսափելիորեն հանդես են գալիս որպես տարերային սոցիոլոգներ:

Տարերային սոցիոլոգիան սոցիալականացման գործընթացում առաջացող աշխարհի սոցիալական իմաստավորման փորձ է, մտածողության սոցիոլոգիական եղանակ, որը որոշվում է ոչ թե գիտական գիտելիքների նվաճումներով, այլ սեփական կենսափորձով և ողջախոհությամբ: Տարերային սոցիոլոգիայի հիմքը առօրյա գիտակցությունն է:

Առօրյա կյանքում մենք մեզ պահում ենք այնպես, ինչպես գիտնականը՝ գիտության մեջ՝ մենք ստեղծում ենք սեփական տեսությունը, որը բացատրում է շրջակա աշխարհը, փորձում ենք նրանում կողմնորոշվել և նույնիսկ ձգտում ենք կանխատեսել դեպքերի հետագա զարգացումը: Մեր տմարյոծ տեսությունները հենվում են մեր նախորդների կոլեկտիվ

փորձի վրա, մշտապես ստուգվում և վերստուգվում են պրակտիկայով: Տեսությունները՝ որպես մեր ստեղծագործական ինտուիցիայի երախայրիք, գրվում և վերագրվում են, դրանց թիվը շատ մեծ է:

Կարելի է ասել, թե ողջախոհությունը ստեղծում է գիտական տեսության ուրվագծային սևագրություն: Գիտական տեսությունը գործ ունի օրինաչափությունների բացահայտման հետ: Գիտական գիտելիքի հիմքը կրկնելիությունն է: Երբ մենք իմանում ենք, որ սննդամթերքի գների բարձրացման մասին լուրերին հաջորդում է շուկայում առաջացող իրարանցումը, որի արդյունքում խանութները դատարկվում են, ապա մենք բացահայտում ենք մարդկանց վարքի որոշակի օրինաչափություն: Մարդիկ առավոտ կանուխ իրենց գցում են շուկա, խանութ կամ սպասում են իրարանցման դադարին: Դրանում կարելի է տեսնել մարդկանց մեծ զանգվածի վարքի կրկնվող առանձնահատկությունները: Դրանք առաջանում են նույնպիսի կարգավորվածությամբ, ինչպես արեգակն է ծագում արևելքում և մայր մտնում արևմուտքում:

Օրինաչափությունների բացահայտումը գիտության և ողջախոհության առաջնային և կարևորագույն խնդիրն է: Միտումների, կայուն կապերի, կրկնությունների, օրինաչափությունների ճանաչումը հնարավորություն է ընձեռում կարգավորել սոցիալական շրջապատը, այն դարձնել կանխատեսելի, իմաստավորված և քիչ վտանգավոր:

Ողջախոհություն ասելով պետք է հասկանալ մարդկանց գործնական կյանքի մասին մեծ մասամբ ճիշտ դատողություններից կազմված գիտելիքները, որոնց հիմքում ընկած են որոշակի նորմեր և սկզբունքներ, որոնք էլ իրենց հերթին կարգավորում են մեր վարքը, օգնում են մեզ հարմարվելու շրջակա իրականության հետ: Առօրյա կյանքում հաճախ չգիտակցելով դա՝ մենք օգտագործում ենք նույն հնարները, ինչ պրոֆեսիոնալ գիտնականները, սակայն դրանց մենք տալիս ենք այլ բովանդակություն՝ սուբյեկտիվ և քիչ հավաստի: Ի՞նչ հնարներ են դրանք:

Առաջին հնարը աստիճանակարգումն է՝ ռանգավորումը: Ըստ հագած հագուստի, խոսելու ոճի, գնած ապրանքների, բնակարանի կահավորվածության՝ մենք համարյա անսխալ մարդկանց բաժանում ենք հարուստների, ապահովվածների, աղքատների, ունեզուրկների: Այլ կերպ ասած՝ սոցիալական մեծ խմբերի ներկայացուցիչներին դասավորում ենք որոշակի կարգով՝ նրանց մտցնելով աչքի համար անտեսանելի սոցիալական սանդղակի մեջ:

Նույն ձևով էլ մենք աստիճանակարգում ենք մասնագիտությունները, զբաղմունքի տեսակները, այն ամենը ինչ հանդիպում է մեր շրջապատում՝ մարդկանցից սկսած մինչև ավտոմեքենաները: Այս ամենը աս-

տիճանակարգվում է ըստ արժեքի աստիճանի, կարևորության չափի, վարկանիշի, հեղինակության և այլն:

Այսպիսով՝ առարկաները տեղադրելով ըստ սոցիալական հատկանիշների, նախընտրելով մեկը մյուսից՝ մենք կատարում ենք աստիճանակարգման սոցիոլոգիական պրոցեդուրա: Նման դեպքերում օգտագործվող սոցիալական հատկանիշները գիտության մեջ կոչվում են ցուցանիշներ (ինդիկատորներ)՝ դրանք եկամտի կամ բնակարանի չափերն են, կարդացած գրքերի կամ ապրած տարիների քանակը, գնած մեքենայի կամ կենցաղային սարքի ապրանքանիշը և այլն:

Կարելի է աստիճանակարգել առանձին անհատների և ամբողջ խմբերի: Խմբեր ստանալու համար մենք սովորաբար օգտագործում ենք մեկ այլ պրոցեդուրա, որը սոցիոլոգիայում կոչվում է տիպաբանացում: Տիպաբանացումը ի հայտ է գալիս, երբ մարդը փորձում է իր շրջապատում գտնել, առանձնացնել տիպականը, կրկնվող երևույթները, իսկ հետո դրանք ճիշտ դասակարգել: Հատկությունների նմանության միջոցով կարելի է մի խմբի մեջ միավորել արտաքուստ շատ տարբեր անհատների: Օրինակ՝ 12–17 տարեկաններին, չնայած նրանց զգալի տարբերություններին, մենք կարող ենք միավորել մի սոցիալական խմբի՝ «դեռահասներին» մեջ: Վարորդներին, հանքափորներին, տրակտորիստներին մենք կարող ենք մտցնել բանվոր դասակարգի մեջ՝ չնայած դրանք իրարից մեծապես տարբերվում են: Բանն այն է, որ նրանք բոլորն ունեն ընդհանուր հատկանիշ՝ առավելապես զբաղված են ֆիզիկական աշխատանքով:

Կիրառելով ավելի բարդ հնարներ՝ մենք շուտով կսովորենք կազմել սոցիալական տիպեր՝ որևէ մեծ սոցիալական խմբի ներկայացուցիչներին հավաքական կերպար, որը ստեղծվում է ոչ թե մեկ, այլ մի շարք հատկանիշների ընդհանրությամբ: Սա տիպաբանացման բարձրակետն է, որին հետևում է արդեն երրորդ պրոցեդուրան՝ կատեգորիաների ստեղծումը. այն թույլ է տալիս հասնել ավելի մեծ ընդհանրականացումների և ծավալային ընդգրկումների:

Այսպիսով՝ տարերային սոցիոլոգիայի շնորհիվ մենք կարգավորում ենք մեզ շրջապատող աշխարհի երևույթները, դրանք բաժանում ենք խստորեն նախագծված «փողոցների» և «պողոտաների»: Սակայն բացառապես ողջախոհության վրա հենված «նախագծումները» հղի են նաև մոլորության վտանգներով: Առօրյա գիտակցությունը կարծրատիպերով, մոլորություններով, կեղծ դատողություններով և պատկերացումներով լեցուն է, և չնայած դրանք հաճախ սխալ են, այնուհանդերձ մարդիկ շարունակում են դրանք օգտագործել: Նրանք կառուցված են ոչ ճիշտ ընդհանրացումների վրա: Դիտարկենք այն հիմնական կուռքե-

րը, որոնք ճանապարհ են բացում նման սխալների առաջացման համար: Դրանք նման են Բեկոնի առաջադրած մտածողության փիլիսոփայական կուռքերին:

Առաջին կուռք: Հատվածը, մասը դիտվում է որպես ամբողջի պատկեր: Սոցիալական մասի պատկերով մարդիկ հաճախ փորձում են ստեղծել ամբողջ սոցիալական աշխարհի պատկերը: Այդ հատվածը տվյալ քաղաքում, մարզում, շրջանում, գյուղում ապրելու նրանց փորձն է: Տեղաբնակները, որոնք երբեք մեծ աշխարհում չեն եղել, մտածում են, թե ամենուր մարդիկ ապրում են այնպես, ինչպես իրենք:

Երկրորդ կուռք: Խումբը դիտվում է որպես ամբողջ ազգաբնակչություն: Իր սոցիալական խմբի, խավի, դասակարգի փորձը տարածում է մյուսների վրա:

Ողջախոհությունը և գիտական գիտելիքները գոյություն ունեն կողք կողքի, սակայն դրանք կատարում են տարբեր ֆունկցիաներ: Ողջախոհությունը մեզ օգնում է հասկանալու մարդկանց սոցիալական գործունեությունը, բացահայտել նրանց ներքին դրդապատճառներն ու տրամաբանությունը: Իսկ դա մենք կարող ենք անել միայն մեզ ուրիշի՝ ուսումնասիրվող մարդու տեղը դնելով: Այդպես էր խորհուրդ տալիս վարվել Մ. Վեբերը:

Սոցիոլոգը պարտավոր է առնվազն ներընկնվել մարդկանց արարքների մեջ, ինչպես դերասանն է մտնում իր կատարած դերի մեջ: Ահա թե ինչու սոցիոլոգիան ըմբռնող գիտություն է: Բայց մյուս կողմից այն վիճակագրական գիտություն է: Այստեղ ևս առկա են գիտական տվյալներ, փաստեր, օրենքներ, որոնք երբեմն հակասում են ողջախոհության տրամաբանությանը: Այստեղ անհրաժեշտ են ընդհանրացումներ, տեսության ստեղծում, որոնց միջոցով էլ հնարավոր է դառնում ճշգրտել ողջախոհության սայթաքումներն ու հակասությունները:

Այսպիսով՝ իր կյանքի կառուցման ճանապարհին յուրաքանչյուր մարդ հանդես է գալիս որպես սոցիոլոգ: Սոցիոլոգիան սաղմնավորվում և աճում է մարդկային ամենօրյա գործունեությունից: Չնայած այն իր տեսությունները կառուցում է հասարակ մարդուն անհասկանալի լեզվով, սակայն դիմելով հարցվողներին՝ հիմնականում օգտագործում է, այսպես ասած, «ժողովրդական հասկացությունների» լեզուն, որն առավել մոտ է առօրեական լեզվին: Ջ. Գելապի հարցումների առարկայական ցուցակում առկա են հարյուրավոր թեմաներ, որոնք հանրության համար առանձնահատուկ հետաքրքրություն են ներկայացնում: Առօրեական աշխարհի հետ կապը սոցիոլոգիայի կարևորագույն առանձնահատկություններից մեկն է, որը նրան տարբերում է օրինակ, բնագիտությունից, ուր հետազոտության օբյեկտը ճանաչող սուբյեկտի գիտակցության

սահմաններից դուրս է գտնվում: Սոցիոլոգը սուբյեկտիվորեն միակցված է այն աշխարհին, որը նա ուզում է ճանաչել օբյեկտիվորեն:

§ 2. Սոցիոլոգիական երևակայություն

Այս հասկացության հետ ծանոթ է թերևս յուրաքանչյուր ամերիկացի ուսանող: Սոցիոլոգիայի դասագրքում բացատրվում է, թե այն ինչ է նշանակում և առաջարկվում է կազմել վարժություններ, որոնցում կենսագրական փաստերը պետք է հանգուցվեն պատմական իրադարձությունների հետ: «Սոցիոլոգիական երևակայությունը» երիտասարդությանը տալիս է սոցիոլոգիական ճիշտ մտածողության յուրահատուկ կանխադրում:

Այսօր դժվար է պատկերացնել XX դ. սոցիոլոգիական գիտությունը առանց Ս. Միլսի «Սոցիոլոգիական երևակայություն» գրքի: Սակայն 50-ականների վերջերին այն մեթոդաբանական նորույթ էր, որն արմատապես հակադրվում էր գոյություն ունեցող սոցիոլոգիական ավանդույթներին:

Մարդկային կյանքը, ըստ Ս. Միլսի, բաղկացած է թակարդների մի ամբողջ շարքից: Առօրյա կյանքում մարդկանց մշտապես տանջում է այն զգացողությունը, որ նրանք անթիվ-անհամար հուզմունքներից, հոգսերից ու տագնապներից չեն կարողանում ազատվել: Շատ պրոբլեմներ իր ունեցած հնարավորությունների սահմաններում մարդը չի կարող լուծել: Ընտանիքի հայրը անգործ է մնացել ոչ թե այն պատճառով, որ ինքը հարբեցող է կամ ծուլ, սնանկացել է վիթխարի հիմնարկը, կրճատել են հազարավոր աշխատողների:

Ժամանակակից պատմությունը, բացատրում է Ս. Միլսը, բաղկացած է մշտական թռիչքներից և անկումներից: Երբ հասարակությունը ինդուստրացվում է, գյուղացիները վերածվում են բանվորների: Երբ դասակարգերը բարձրանում են կամ անկում ապրում, բացվում են նոր գործատեղեր կամ շատ մարդիկ կորցնում են իրենց աշխատանքը: Երբ պատերազմ է սկսվում, շատերը ունեզրկվում են, տղամարդիկ զոհվում են, կանայք այրիանում, երեխաները որբանում են և այլն: Անձնական ողբերգությունն ու հասարակության ճակատագիրը սերտորեն միահյուսված են: Դրանք մեկուսի հասկանալի անհնար է:

Որպեսզի հասկանանք փոքրը՝ մեծի հետ ունեցած իր կապում, պետք է օժտված լինենք յուրահատուկ սոցիոլոգիական երևակայությամբ: Այն թույլ է տալիս նայել մասշտաբային պատմական իրադրությանը նրան մասնակցելու անձնական պրիզմայի, նրա նկատմամբ իր հարաբերության միջոցով: Բացի դրանից, սոցիոլոգիական երևակայու-

թյունը օգնում է ամենօրյա կյանքի եռուզեռի մեջ տարբերել մեզ համար կարևոր նշանակություն ունեցող դեպքերն ու դեմքերը: Այն հնարավորություն է տալիս մեզ ճիշտ գնահատել և մեկնաբանել անձնական կյանքի իրադարձությունները:

Նույն հասարակության մեջ ապրում են տարբեր մարդիկ, որոնք տարբեր կերպ են ապրում և գործում: Նրանք մշտապես մտածում են գլխավոր պրոբլեմների՝ պատերազմի, ճգնաժամների, աղետների, սեփական հոգսերի մասին և այդ հողի վրա խիստ անհանգստանում են, երբեմն խելահան լինում: Մյուսները անտարբեր են, թե հասարակությունը ինչպես է ապրում: Խորասուզվելով անձնական գործերի աշխարհի մեջ՝ նրանք դրանով պաշտպանվում են այն ամենից, ինչն իրենց ենթակայությունից դուրս է: Որոշ ժողովուրդների մեջ ավելի շատ են առաջին տիպի մարդիկ, մյուսների մեջ՝ երկրորդները: Մեր ժամանակի գլխավոր առանձնահատկությունը, ըստ Ս. Միլսի, կայանում է նրանում, որ մարդկային կյանքի վրա իշխում են նրա կողմից չվերահսկվող ուժեր: Սոցիալական գիտնականի հիմնական խնդիրը մարդկային տագնապների էության բացահայտումն է: Դրան են ձգտում նաև հումանիտար ոլորտի մյուս մասնագետները՝ հոգեբանները, արվեստագետները, գրողները: Նրանք բոլորին հատուկ է սոցիոլոգիական երևակայությունը: Բանաստեղծները, գրողները, լրագրողները, նկարիչները, երաժիշտները նկարագրում են մարդկանց անձնական պրոբլեմները և փորձում են դրանք կապել հասարակայնորեն նշանակալի խնդիրների հետ:

ԳԼՈՒԽ 3

ՀԱՍԱՌՈՏ ՊԱՏՄԱԿԱՆ ԱԿՆԱՐԿ

Համաշխարհային սոցիոլոգիայի նահապետներից մեկը՝ Ռոբերտ Մերտոնը (ծնվ. 1910 թ.), մի առիթով նկատել է. «Սոցիոլոգիան երիտասարդ գիտություն է, ուսումնասիրություն հնագույն առարկայի մասին»: Ավելի դիպուկ չես ասի:

Հասարակության ուսումնասիրությամբ մարդիկ զբաղվել են հնուց ի վեր: 2500 տարի մարդիկ ուսումնասիրում էին հասարակությունը, սակայն իրենց ստացած գիտելիքները «սոցիոլոգիա» չէին անվանում: Անտիկ առաջին սոցիոլոգներին կոչում են սոցիալական փիլիսոփաներ: Դրանցից առանձնանում են երկու վիթխարի դեմքեր՝ Պլատոնը (մ.թ.ա. 427–347) և Արիստոտելը (մ.թ.ա. 384–322): Նրանք, ինչպես և ժամանակակից սոցիոլոգները, ուսումնասիրում էին ավանդույթները, սովորույթները, բարքերը և մարդկանց փոխհարաբերությունները, ընդհանրացնում էին փաստերն ու ստեղծում կոնցեպցիաներ, որոնք ավարտվում էին հասարակության կատարելագործման ուղղությամբ արվող գործնական առաջարկներով:

Պատմության մեջ ընդհանուր սոցիոլոգիային նվիրված առաջին գործը համարվում է Պլատոնի «Պետությունը»: Հանճարեղ մտածողը մշակեց առաջին՝ ստրատիֆիկացիայի տեսությունը, ըստ որի՝ յուրաքանչյուր հասարակություն բաժանվում է երեք դասակարգերի՝ բարձրագույն, որը կազմված է պետությունը ղեկավարող իմաստուններից, միջին, որի մեջ մտնում է երկիրը անկարգությունից և ըմբոստությունից պաշտպանող զինվորականությունը, ցածր, որի մեջ մտնում են արհեստավորներն ու գյուղացիները: Ստրատիֆիկացիայի իր տարբերակն առաջարկեց նաև Հին Հունաստանի մյուս հանճարը՝ Արիստոտելը: Նրա մոտ որպես կարգուկանոնի պաշտպան հանդես էր գալիս միջին դասակարգը, որից բացի գոյություն ունեին ևս երկու դասակարգեր՝ հարուստ իշխանավորները՝ պոլիտոկրատիան և սեփականագուրկ պրոլետարիատը:

Միայն երկու հազար տարի հետո եվրոպական գիտական մտքում նորից ի հայտ եկան հասարակության մասին աշխատություններ, և դա՝ շնորհիվ Ն. Մաքիավելլու, Ջ. Լոկի, Թ. Գոբսոի գործերի, որոնք դարձան սոցիոլոգիայի գիտական փուլի նախապատրաստողները:

Դեռ միջնադարյան արաբական մտածող Իբն Խալլունը հատուկ ուշադրություն էր հատկացնում մարդկանց մեծ սոցիալական խմբերի վարքի ուսումնասիրության վրա, կազմում էր մարդկային հասարակության անատոմիան: XVII–XIX դդ. եվրոպական շատ մտածողներ, այդ թվում Վոլտերը, Դիդրոն, Գոբսը, Կանտը, Զեգելը, սոցիոլոգիայի պաշտոնական ծննդից շատ առաջ գրում էին մարդկանց բարքերի, հասարակական բարոյականության և ավանդույթների, ժողովուրդների հատկությունների, վարքի մասին: XVII–XIX դդ. առաջին անգամ գիտական շրջանառության մեջ մտան հասարակություն, մշակույթ, քաղաքակրթություն, դասակարգ, կառուցվածք, ֆունկցիա և այլ տերմիններ, որոնք վճռական դեր կատարեցին սոցիոլոգիայի ծնավորման մեջ:

«Սոցիոլոգիա» տերմինը ի հայտ եկավ միայն XIX դ. սկզբներին՝ 1838–1840 թթ.: Նրա ստեղծողը դարձավ մի մարդ, որ իր ողջ կյանքում ոչ մի հարցախույզ չէր անցկացրել: Ֆրանսիացի Օգյուստ Կոնտը (1798–1857) փիլիսոփա էր, առանձնապես քիչ նշանավոր, քան, ասենք, Կանտն էր կամ Զեգելը: Նախ՝ նա դարձավ բավական հզոր և ազդեցիկ փիլիսոփայական ուղղությունները մեկի՝ պոզիտիվիզմի հիմնադիրը: Երկրորդ՝ նա հանդիսանում է նոր փորձառական գիտության՝ սոցիոլոգիայի նախահայրը: Օ. Կոնտը նրան անուն տվեց, սահմանեց նրա առարկան ու մեթոդները, չնայած պրակտիկայում իր առաջադրած ոչ մի գաղափարից չօգտվեց: Նրա ստեղծած համընդհանուր սոցիոլոգիական տեսությունից (մասնավորապես՝ հասարակության զարգացման երեք աստիճանների մասին ուսմունքից) այսօր հիշատակվում են միայն որոշ գաղափարներ:

Երրորդ՝ նրան անվանում են ինդուստրիալ հասարակության տեսության հիմնադիր, մի ուսմունք, որն ընկած է ժամանակակից սոցիոլոգիայի հիմքում: Բայց այստեղ ևս նա նշանավոր է դարձել միայն կարևորագույն պրոբլեմների առաջադրմամբ և ոչ թե նրանց արդյունավետ լուծումներով:

Փիլիսոփաները նոր գիտությունների ստեղծման մեջ եղել են բավական բեղմնավոր: Հիշենք, որ տնտեսագիտության հիմնադիրը փիլիսոփա Ադամ Սմիթն է, հոգեբանությանը՝ Վիլհելմ Վունդտը: Այսպիսով՝ երեք գիտություններ, որոնք կազմում են սոցիալական գիտությունների միջուկը՝ հոգեբանությունը, տնտեսագիտությունը և սոցիոլոգիան, ստեղծել են փիլիսոփաները: Սակայն այս գիտությունները բացառու-

թյուն չեն: Փիլիսոփայության ընդերքից, ինչպես նախամատերիայից, տարբեր ժամանակներում՝ որպես ինքնուրույն գիտություն, առանձնացել են և՛ ֆիզիկան, և՛ աստղագիտությունը, և՛ մաթեմատիկան և այլ գիտություններ: Միայն թե սոցիալական գիտությունները՝ սոցիոլոգիան, տնտեսագիտությունը, հոգեբանությունը, ազգագրությունը, մարդաբանությունը, ի տարբերություն բնական գիտությունների, ծնավորվեցին ավելի ուշ՝ XIX դարում, համարյա միաժամանակ:

XIX դարի գիտական մտածողությանը օտար էր ինչպես միջնադարյան օբսկուրանտիզմը, այնպես էլ լուսավորիչների բարոյախրատաբանությունը: XIX դարում բնագիտության առաջատարներն էին ֆիզիկան (Ի. Նյուտոնի մեխանիկան) և կենսաբանությունը (Չ. Դարվինի էվոլյուցիոն տեսությունը), որոնք էլ որոշեցին այս դարաշրջանի գիտական մտածողության ոճը: Այդ ոճի առանձնահատկություններն իրենց կնիքը թողեցին սոցիոլոգիայի և քրեագիտության ծնավորման պրոցեսի վրա: Հասարակությունը (և հանցագործությունը) սկսեցին դիտարկվել որպես օբյեկտիվ երևույթներ, որոնք ոչնչով չեն տարբերվում ֆիզիկայի և կենսաբանության իմացության առարկաներից: Երկար ժամանակ հասարակության մասին փորձնական, դրական գիտությունը կոչվում էր սոցիալական ֆիզիկա, իսկ նրա բաժինները մեխանիկայի նմանությամբ անվանվեցին սոցիալական ստատիկա և սոցիալական դինամիկա:

Ստեղծելով նոր գիտություն՝ Օ. Կոնտը առաջնորդվում էր այն նկատառումով, որ իր բազմազանության մեջ հասարակության ճանաչումը փիլիսոփայությունը արդեն չի կարող սպառել, անհրաժեշտ է ստեղծել առանձին գիտություն, որը հասարակությամբ կզբաղվի ոչ թե այլ խնդիրների հետ միաժամանակ, այլ մասնագիտորեն՝ ողջ ուշադրությունը կենտրոնացնելով միայն նրա վրա: Որպեսզի նոր գիտությունը՝ որպես ինքնուրույն գիտելիք, կայանա, այն պետք է հրաժարվի իմացության փիլիսոփայական մեթոդից և մշակի իր սեփական մեթոդը: Իսկ սկզբում, երբ նա իր սեփական մեթոդները չունի, բնագիտությունից կարող է փոխառել այնպիսի մեթոդներ, ինչպիսին էն դիտարկումը, գիտափորձը և համեմատական վերլուծությունը:

Օ. Կոնտը իր ստեղծագործություններում ղեկավարվում էր առաջընթացի, քաղաքական և տնտեսական ազատության իդեալներով՝ հուսալով, որ գիտության և լուսավորության օգնությամբ կարելի է հասնել բոլոր հասարակական պրոբլեմների լուծմանը: Այն հարցին, թե ինչպես կարելի է բուժել հիվանդ հասարակությունը, Օ. Կոնտը պատասխանում էր՝ պետք է ստեղծել հասարակության մասին այնպիսի ճիշտ և օբյեկտիվ գիտություն, ինչպիսին բնագիտությունն է:

Ընդգծելով կոնկրետ մեթոդների դերը իմացության պրոցեսում՝ Օ. Կոնտը այնուհանդերձ մնում էր սոցիալական փիլիսոփայության նախորդ սերնդի ներկայացուցիչ։ Միայն 50 տարի անց, XIX դ. վերջերին ի հայտ եկավ սոցիոլոգների առաջին սերունդը, որի առաջատարը դարձան նշանավոր գիտնականներ Է. Դյուրկհեյմը և Մ. Վեբերը։ Այս նոր սերունդը մի քայլ առաջ ընթացավ՝ ցույց տալով, որ պատմությունը արարում են ոչ թե մեծ անհատները, բացարձակ գաղափարները կամ անդեմ օրենքները, այլ շարքային մարդիկ՝ իրենց վարքի դրդապատճառներով, պահանջներով և արժեքային կողմնորոշումներով։ Նրանք ցույց էին տալիս, որ պատմությունը և անհատի կենսագրությունը նշանակություն են ստանում միայն ու միայն հասարակական հարաբերությունների պրիզմայով անցնելու միջոցով։

Բոլոր դեպքերում, մնալով որպես գլխավոր հերոս, անհատը միաձուլվում էր սոցիալական տիպի՝ Կ. Մարքսի «կապիտալիստի», «պրոլետարի» և «բուրժուայի», Մ. Վեբերի «բողոքականի», «բյուրոկրատի» և «քաղաքական առաջնորդի» հետ։ Բացառիկ անձնավորությունը, պատմական կենսագրությունների և հուշագրությունների հերոսը իր տեղը գիջում էր իդեալական տիպին։ Տիպական անհատը պատմահամեմատական և մշակութային վերլուծությունների համար դարձավ հրաշալի գործիք։ Ալեքսանդր Մակեդոնացին և Նապոլեոնը դիտվում էին որպես «Կեսարիզմ» վերտառությամբ դրամայի գործող անձ։ Այս երկուսն էլ կեսարականության իդեալական տիպեր էին։ Եթե պատմաբանը հարգում է խրոնոլոգիական կարգի անձեռնմխելիությունը՝ յուրաքանչյուր պատմական անձնավորությանը տեղակայելով իր դարաշրջան–բնում, ապա սոցիոլոգի համար բոլոր մակեդոնացիները, կեսարները և հիտլերները, որ ժամանակներում էլ նրանք ապրեն, հանդես են գալիս որպես «քաղաքական առաջնորդ», «միապետ», «կեսարիզմ» հասկացությունների մեկնաբանման օրինակներ։ Դյուրկհեյմը և Վեբերը լայնորեն օգտագործում էին փորձնական տվյալները, մեկը ուսումնասիրում էր ինքնասպանության, մյուսը՝ մասնագիտական կայունության պրոբլեմները։

Զիկագոյի դպրոցի հիմնադիր Ռ. Փարկը ավելի հեռուն գնաց։ Լինելով լրագրող՝ նա այցելում էր զանազան ետնախորշեր, նկարագրում նրանց բնակիչների վարքի առանձնահատկությունները։ Նա սոցիալական տիպեր ուսումնասիրում էր այնտեղ, ուր նրանց կենդանի օրինակներն էին ապրում, հանցագործներին՝ նկուղներում, չինացի գյուղացիներին՝ գյուղի հանդերում, կովբոյներին՝ վայրի Արևմուտքում, Ալ Կապոնեի և Ամաստագեի հետնորդներին՝ քաղաքի մեծ փողոցներում։

Կոնտի և Սպենսերի սերնդին փոխարինության էր գալիս էմպիրիկների սերունդը, որոնք ուսումնասիրում էին ավելի նեղ պրոբլեմներ՝

հանցագործ խմբավորումներ, փոքր խմբեր, ռասայական հարաբերություններ, պարբերաբար կատարում էին ֆաբրիկաների, գործարանների, քաղաքի թաղամասերի ուսումնասիրություններ, ազգաբնակչության մարդահամարներ։ Ձևավորվում է սոցիալական վիճակագրությունը՝ որպես եվրոպական մշակույթի կարևոր գծերից մեկը։ Վիճակագրության համար անհրաժեշտ էր մշակել հազարավոր անկետաներ, հարցաթերթիկներ, ուրեմն զարգանում էր նաև էմպիրիկ ուսումնասիրության մեթոդիկան, տեխնիկան և մեթոդաբանությունը։

Կոնտի հայրենակից Էմիլ Դյուրկհեյմին (1858–1917) անվանում են պրակտիկ սոցիոլոգիայի պիոներ։ Նա մշակեց ֆունկցիոնալ վերլուծության մեթոդաբանությունը, որն օգտագործվում է մինչև օրս, համակողմանի վերլուծեց ինքնասպանության հիմնահարցը, որը համարվում է սոցիոլոգիական հետազոտության դասական օրինակ։ Նրա ուսմունքը հասարակական աշխատանքի բաժանման, մեխանիկական և օրգանական համերաշխության, սոցիալական փաստի բնույթի, կոլեկտիվ գիտակցության և արժեքների, կրոնի էվոլյուցիայի մասին մտել է համաշխարհային սոցիոլոգիայի ոսկե ֆոնդ։ Դյուրկհեյմը վերամշակեց պոզիտիվիստական մեթոդաբանությունը։ Նա առաջարկում էր զբաղվել միայն սոցիալական փաստերի և նրանց վիճակագրության ուսումնասիրմամբ։ Նրա մեթոդաբանությանը բնորոշ է երկու առանձնահատկություն՝ 1) նատուրալիզմը՝ հասարակության օրինաչափությունների ըմբռնումը բնության օրենքների նմանությամբ, 2) սոցիոլոգիզմը՝ սոցիալական իրականության առանձնահատկության, անհատի նկատմամբ վերջինիս գերակայության հաստատումը։

Գերմանիայում սոցիոլոգիական գիտության զարգացման գործում մեծ ավանդ ներդրեցին Մաքս Վեբերը, Գեորգ Զիմելը, Ֆերդինանդ Տենիսը։ Բավական է նշել, որ միայն Մ. Վեբերի հրատարակված սոցիոլոգիական ուսումնասիրությունները կազմում են ավելի քան 30 հատոր։

Կարլ Մարքսը (1818–1883) համարվում է սոցիալական կոնֆլիկտների, հասարակության կառուցվածքի և զարգացման, սոցիալական դասակարգերի մասին ուսմունքի հիմնադիր։ Նա ընդհանրապես սոցիալական փիլիսոփաների շարքում ամենանշանավոր դեմքն է։

Մ. Վեբերը մշակեց ժամանակակից սոցիոլոգիայի բազիսային տեսությունները՝ սոցիալական գործունեության և դրդապատճառների, մասնագիտության որպես կոչման, կրոնի սոցիոլոգիայի, տնտեսության և քաղաքի սոցիոլոգիայի, բյուրոկրատիայի տեսության, սոցիալական ստրատիֆիկացիայի կոնցեպցիայի, քաղաքագիտության, իշխանության ինստիտուտի և վերջապես կապիտալիզմի զարգացման ուսմունք-

ները: Մեթոդոլոգիայի բնագավառում կարևոր նշանակություն ունեցավ նրա առաջադրած իդեալական տիպերի գաղափարը:

Մ. Վերբերի, ինչպես նաև Ֆ. Տենիսի (1855–1936) և Գ. Զիմելի (1858–1918) շնորհիվ գերմանական սոցիոլոգիան մինչև Առաջին համաշխարհային պատերազմը առաջատար տեղ էր զբաղեցնում համաշխարհային սոցիոլոգիայում: Անգլիայում սոցիոլոգիայի զարգացման մեջ զգալի վաստակ ունի Դերբերտ Սպենսերը (1820–1903), որը ստեղծեց սոցիալական էվոլյուցիայի մասին իր ուսմունքը, ուր մարդկային հասարակությունը դիտվում է որպես կենդանի օրգանիզմ:

Համաշխարհային սոցիոլոգիայի կենտրոնը առաջին փուլում (XIX դ. վերջ — XX դ. սկիզբ) համդիսանում էին Ֆրանսիան, Գերմանիան և Անգլիան: Հաջորդ փուլում, որը սկսվում է XX դ. 20–ական թվականներից և շարունակվում է մինչև օրս, համաշխարհային սոցիոլոգիայի կենտրոնը տեղափոխվեց ԱՄՆ, ուր սոցիոլոգիան ստացավ զգալի պետական օժանդակություն և արժանացավ համալսարանների մեծամասնության հովանավորությանը:

XIX դ. վերջերին և XX դ. սկզբներին Ամերիկայի առաջատար համալսարաններում՝ (Չիկագոյի, Դարվարդի, Միչիգանի) ձևավորվեցին խոշոր գիտական կենտրոններ: XX դ. առաջին կեսին հազարավոր դասախոսներ, զբաղվելով էմպիրիկ հետազոտություններով, ընդլայնեցին գիտական սոցիոլոգիայի բազան: Եթե եվրոպացիները գիտական սոցիոլոգիա ասելով առաջին հերթին հասկանում էին տեսական գիտություն, որը հենվում է դասական փիլիսոփայության հզոր ավանդույթների վրա, ապա ամերիկացիները գիտական սոցիոլոգիան համարում էին փորձնական, կիրառական գիտություն, որը գործում է դասական բնագիտության նմանությամբ:

1960–ական թվականներին ամերիկյան համալսարանների և քոլեջների մեծամասնությունը ունեին սոցիոլոգիայի բաժանմունքներ: Նույն ժամանակներում ԱՄՆ–ում սոցիոլոգների թիվը ավելի մեծ էր, քան մնացած ամբողջ աշխարհում: Այսօր ԱՄՆ–ում կան ավելի քան 20 հազար պրոֆեսիոնալ սոցիոլոգներ, ամերիկյան շուրջ 250 համալսարաններ և քոլեջներ պատրաստում են սոցիոլոգիայի մասնագետներ: Ամերիկայում գործում են բազմաթիվ սոցիոլոգիական դպրոցներ, ուղղություններ, մեծ թվով առաջատար սոցիոլոգներ:

Ամերիկյան սոցիոլոգիայի խոշորագույն ներկայացուցիչներից է Թոլկոտ Պարսոնսը (1902–1979): Նա փորձեց սոցիոլոգիայում անել այն, ինչ ֆիզիկայում ձգտում էր իրականացնել Ալբերտ Էյնշտեյնը՝ ստեղծել համընդգրկուն սոցիոլոգիական տեսություն, որը կմիավորեր հասարակության բոլոր մակարդակներն ու սոցիալական մատերիայի

շարժման բոլոր ձևերը: Բոլոր դեպքերում Պարսոնսին հաջողվեց ստեղծել վերացական հասկացությունների մի վիթխարի դեդուկտիվ համակարգ, որն ընդգրկում էր մարդկային իրականության բազմաթիվ կողմեր: Սակայն պետք է նկատել, որ պարսոնսյան այդ մտականույցից փորձնական սոցիոլոգիայում քիչ են օգտվում՝ նախապատվությունը տալով քիչ ծավալուն, բայց ավելի գործուն մասնավոր տեսություններին: Նման համընդգրկուն տեսություն սոցիոլոգիայում, ինչպես և ֆիզիկայում, դեռևս չկա: Եթե եվրոպայում սոցիոլոգիական միտքը զարգայում, դեռևս չկա: Եթե եվրոպայում սոցիոլոգիական միտքը զարգանում էր փիլիսոփայության հետ սերտ կապի ճանապարհով, ապա Ամերիկայում սոցիոլոգների մեծ լայնորեն տարածված էր սոցիալական հոգեբանությունը: Սոցիոլոգիական երկու դպրոցների ներկայացուցիչներն էլ փորձում էին բացատրել հասարակության օրինաչափությունները, սակայն դա անում էին տարբեր ձևով՝ եվրոպացիները ավելի մեծ տեղ էին տալիս համընդհանուր պատմական պրոցեսներին, ամերիկացիները՝ կոնկրետ մոդելներին և կիրառական մշակումներին, մարդկանց վարքին և գործունեությանը:

ԳԼՈՒԽ 4

ՍՈՑԻՈԼՈԳԻԱՅԻ ՄԻՋԱՌԱՐԿԱՅԱԿԱՆ ԿԱՊԵՐՆ ՈՒ ԿԱՌՈՒՅՎԱԾՔԸ

Բոլոր գիտությունների նման՝ սոցիոլոգիան ևս ունի իր առարկան և ուսումնասիրության իր կոնկրետ մեթոդները: Այն միացած է գիտական գիտելիքի ընդհանուր համակարգին և նրանում զբաղեցնում է իր ուրույն տեղը: Սոցիոլոգիան պատկանում է այն գիտությունների թվին, որոնք ոչ միայն ուսումնասիրում են հասարակությանը իր ամբողջության մեջ, այլև նրա առանձին մասերը, տարրերը: Հասարակությունը այնքան բարդ երևույթ է, որ մի գիտությունը չի կարող նրա ուսումնասիրությունը սպառել: Միայն մի շարք գիտությունների միասնական ջանքերով է, որ նրա ուսումնասիրությունը դառնում է լիարժեք: Նույն առարկան ուսումնասիրող գիտությունները իրար հետ կապված են ընդհանուր հասկացություններով և մեթոդներով, տրամաբանական կապերով, այդ իսկ պատճառով դրանք ներկայացնում են մի համակարգ, որը կարելի է անվանել միջառարկայական մատրիցա:

Սոցիոլոգիական գիտելիքների միջառարկայական մատրիցա ասելով պետք է հասկանալ սոցիոլոգիային ազգակից բոլոր գիտությունների համախումբը, իրենց փոխադարձ կապերով, միմյանց վրա ունեցած ազդեցություններով, հիմնական խնդիրների մեկնաբանություններով և այլն:

Հոգեբանության, սոցիալական հոգեբանության, տնտեսագիտության, մարդաբանության, քաղաքական գիտությունների և ազգագրության հետ սոցիոլոգիան կազմում է սոցիալական գիտելիքների մի առանձին ենթահամակարգ: Այս գիտություններն իրարից փոխ են առնում առանձին հասկացություններ և կատեգորիաներ, օգտվում են միմյանց ուսումնասիրությունների արդյունքներից, մեթոդներից:

Ամեն մի գիտություն աշխարհը, այս պարագայում հասարակությունը, ուսումնասիրում է յուրահատուկ տեսանկյունով: Վերցնենք մի կոնկրետ օրինակ՝ օրիորդը խանութում գլխարկ է գնում: Տնտեսագետը այս

դեպքը կվերլուծի առաջարկի և պահանջարկի, գների սեզոնային տատանումների, ընտանեկան բյուջեի տեսանկյունից: Հոգեբանին կհետաքրքրի, թե օրիորդը այդ գնումով ինչպես կարտահայտի իր «ես-ը», ինչպիսի զգացմունքների հետ է այն կապված և այլն: Սոցիոլոգը կփորձի բացահայտել գնորդի սոցիալական պատկանելությունը, գնման տիպը, վարվելակերպի առանձնահատկությունները, նորմատիվային սպասումները: Սոցիոլոգիան ծագում է դեպի մարդկանց մեծ զանգվածները, սոցիալական խմբերը, նրա համար վիճակագրական տվյալները կարևոր են: Մարդու ներքնաշխարհը սոցիոլոգիայի համար փակ է: Այն ուսումնասիրում է հոգեբանությունը: Սոցիոլոգիայի և հոգեբանության խաչաձևման կետում առաջանում է նոր գիտություն՝ սոցիալական հոգեբանությունը, որն ուսումնասիրում է մարդուն իր անմիջական շրջապատում, կանգ է առնում մարդու և սոցիալական խմբի փոխհարաբերության վրա:

Ուսումնասիրելով մարդու ներքնաշխարհը՝ հոգեբանությունը դիմում է փորձերի, դիտարկումների, օգտագործում է հատուկ, հաճախ շատ բարդ գործիքներ: Այն գործ ունի մարդկային հոգեկան երևույթների հետ:

Սոցիալական հոգեբանությունը սահմանային գիտություն է, որն առաջացավ սոցիոլոգիայի և հոգեբանության հատույթներում՝ իր վրա վերցնելով այն խնդիրների լուծումները, որոնք դուրս էին մնում իրեն ծնող մայր գիտությունների շրջանակներից, երբ պարզ դարձավ, որ հասարակությունը անհատի վրա ներգործում է ոչ թե ուղղակիորեն այլ միջնորդավորված՝ փոքր խմբերի միջոցով: Մերձավորների, հարազատների, ծանոթների, ընկերների խմբերը մեր կյանքի վրա մեծ ազդեցություն են թողնում: Մենք ավելի շատ ապրում ենք փոքր և ոչ թե մեծ աշխարհներում՝ կոնկրետ տանը, կոնկրետ ընտանիքում, կոնկրետ ֆիրմայում և այլն: Այդ փոքր աշխարհը թերևս մեզ վրա ավելի մեծ ազդեցություն է թողնում, քան մեծը: Սոցիալական հոգեբանությունը գործ ունի դրանց հետ:

Սոցիոլոգիան, ի տարբերություն հոգեբանության, չի դիմում տարբեր գիտափորձերի, չի օգտագործում նրբագույն կամ բարդ գործիքներ, այն գործ ունի մարդկանց մեծ զանգվածների հետ, որոնց կարծիքը ուսումնասիրում է անկետաների միջոցով: Նրա ստացած տվյալները, որ կոչվում են վիճակագրական, աշխատում են միայն մշտական միջինացման պարագաներում: Ուստի և սոցիոլոգը գործ ունի ոչ թե կոնկրետ մարդու հետ, ինչպես, օրինակ, հոգեբանը, այլ միջին մարդու հետ՝ մի ընդհանրական կերպարի հետ, որը նման է բոլորին ընդհանրապես և ոչ մեկին՝ կոնկրետորեն: Սոցիոլոգին առաջին հերթին հետաքրքրում է հետևյալ կարևոր հանգամանքները:

• հասարակությունը (նրա կառուցվածքը, ինստիտուտները) ի՞նչ ուղղությամբ և ի՞նչ եղանակով է ազդում առանձին մարդկանց վարքի վրա,

• ինչպե՞ս առանձին մարդկանց հարցումներից ստանալ տվյալ խմբի տիպիկ ներկայացուցչի սոցիալական դիմանկարը:

Սոցիոլոգիական հետազոտություններում մարդը վերածվում է ռեսպոնդենտի՝ հարցվողի, անհրաժեշտ ինֆորմացիայի աղբյուրի: Երբ սոցիոլոգը 100 կամ 1000 ռեսպոնդենտներից տեղեկություն է ստանում հասակի, սեռի, կրթության, եկամուտների, արժեքային կողմնորոշման և այլնի մասին, դրանից հետո նրանց մասին նա մոռանում է, նրանք ծուլվում են վիճակագրական շարքերի և աղյուսակների մեջ: Անկետայում սոցիոլոգը ի սկզբանե զգուշացնում է հարցման անանունության մասին և այն մասին, որ ստացված տվյալները գիտական հաշվետվության մեջ կմտնեն միջինացված տեսքով: Կոնկրետ, կենդանի մարդկանց փոխարեն սոցիոլոգի առջև կանգնում է ընդհանրացված կերպարը՝ «միջին մարդը»: Դա կարող է լինել տիպիկ ուսանող, կոմունիստական հայացքների կողմնակից, հավատացյալ և այլն:

Վերոնշյալ տերմինները գիտությունների տարբերությունները կարելի է ձևակերպել մեկ այլ տեսանկյունից: Սոցիոլոգիան ուսումնասիրում է սոցիալական հարաբերությունները, որոնք գոյություն ունեն մեզանից անկախ: Սոցիալական հոգեբանությունը ուսումնասիրում է սոցիալ-հոգեբանական հարաբերությունները, որոնք կախված են մեզանից, մասնավորապես՝ այդ հարաբերությունների մեր ընկալումն ու գնահատումը: Հոգեբանությունը անմիջականորեն ոչ մի հարաբերություն էլ չի ուսումնասիրում, սակայն միջնորդավորված ձևով դրանց ուսումնասիրությունը օգտագործում է մարդու ներաշխարհի բացատրության համար:

Սոցիոլոգիան հասարակությունը տեսնում է իր բոլոր կողմերի միասնությամբ: Այն չի խորանում քաղաքական պրոցեսների նրբերանգների մեջ:

Սոցիոլոգիան հոգեբանական պրոբլեմները, շուկայական հարաբերությունները, պետությունն ու մշակույթը ուսումնասիրում է ոչ թե ինքնին, այլ իրեն հատուկ տեսանկյունից: Իրականության յուրաքանչյուր հատված, յուրաքանչյուր երևույթ կամ տարր դիտարկվում է միմիայն հասարակության հետ նրա կապի դիրքերից, հասարակության զարգացման կամ կառուցվածքում ունեցած նրա ավանդի, նրա հասարակական ֆունկցիայի տեսանկյունից: Կրոնը սոցիոլոգիայի համար կարևոր է ոչ թե որպես հավատալիքների և պաշտամունքի համակարգ, այլ միայն որպես հասարակական ինստիտուտ, որը զգալի ազդեցություն է թողնում լայն զանգվածների վրա: Մշակույթը սոցիոլոգիան

նույնպես դիտարկում է առանձնահատուկ տեսանկյունով՝ որպես մարդկանց մեծ զանգվածների կյանքի կազմակերպման եղանակ:

Այսպես առաջանում է սոցիոլոգիայի հանգուցային արտահայտությունը՝ «մարդկանց մեծ զանգված»: Սոցիոլոգիան ուսումնասիրում է ոչ միայն հասարակության կառուցվածքն ու դինամիկան, նրան հետաքրքրում է նաև մարդկանց մեծ զանգվածների վարքագիծը, նրանց հավատալիքները, մտածելակերպը, արժեքները, կարծիքները:

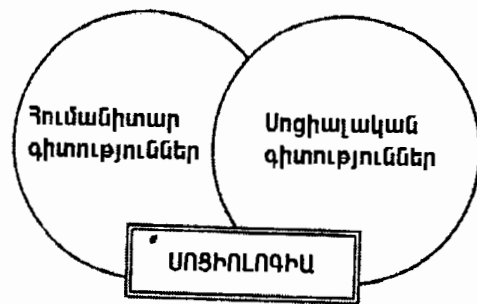
Հարց է առաջանում՝ որտե՞ղ մտցնել սոցիոլոգիան՝ սոցիալական, թե՞ հումանիտար գիտությունների մեջ: Սոցիոլոգիան, հոգեբանությունը, սոցիալական հոգեբանությունը, տնտեսագիտությունը, ինչպես նաև մարդաբանությունն ու ազգագրությունը, մտնում են սոցիալական գիտությունների մեջ: Հումանիտար գիտությունների թվին են պատկանում պատմությունը, փիլիսոփայությունը, գրականագիտությունը, արվեստագիտությունը, մշակութաբանությունը: Հումանիտար գիտությունները գլխավորապես օգտվում են որակական մեթոդներից, արժևորող դատողություններից, սոցիալական գիտությունները՝ ձևական մոդելներից, մաթեմատիկական ապարատից և հենվում են քանակական գիտելիքների վրա: Սոցիալական կոչվում է այն գիտությունը, որը փորձական մեթոդների և մաթեմատիկական ապարատի միջոցով ուսումնասիրում է մարդու վարքը հասարակության մեջ:

Հումանիտար գիտությունները նույն չափով չեն հենվում փաստերի հավաքագրման վրա, քիչ են օգտվում էմպիրիկ մեթոդներից: Էմպիրիկ փաստերի ընդհանրացման փոխարեն նրանք օգտագործում են սուբյեկտիվ գնահատականներ և արժևորող դատողություններ: Մաթեմատիկական ապարատ և վիճակագրություն նրանք չունեն: Սոցիալական գիտությունները ընդհակառակը՝ հենվում են այնպիսի դատողությունների վրա, որոնց ճշմարտությունը կարելի է ստուգել փաստերի միջոցով:

Գիտությունների այս երկու շարքի տարբերակման մյուս չափանիշն այն է, որ հումանիտար գիտությունների համար գլխավորը ոգու աշխարհի, մշակույթի և արժեքների ճանաչումն է, իսկ սոցիալական գիտությունները դրանցից հեռանում են՝ շեշտը դնելով գլխավորապես փաստերի, իրադրությունների, կախվածությունների բացատրության վրա:

Բայց ինչպես էլ որ լինի, սոցիոլոգիան շատ ընդհանուր կողմեր ունի փիլիսոփայության, մշակութաբանության, պատմության հետ: Այս կապի շնորհիվ սոցիոլոգիան պետք է մտցնել նաև հումանիտար գիտելիքների բաժանմունքի մեջ: Ուստի և սոցիոլոգիան, ամենայն հավանականությամբ, երկակի կարգավիճակ ունեցող գիտություն է, այն պատկանում է և՛ սոցիալական, և՛ հումանիտար գիտությունների շարքին:

Ընդհանուր առմամբ հումանիտար և սոցիալական գիտությունների շարքում սոցիոլոգիան զբաղեցնում է կենտրոնական տեղ, քանի որ այն այստեղ կատարում է միավորող դեր: Այլ կերպ ասած՝ այդ գիտությունների համար սոցիոլոգիան կատարում է փիլիսոփայության դեր, քանի որ սոցիոլոգիան զբաղվում է հասարակության կառուցվածքի, զարգացման օրենքներով, տալիս է դրանց ամբողջական պատկերը: Փիլիսոփայական բաղադրամասը սոցիոլոգիայում շատ կարևոր նշանակություն ունի:

Գծ. 4.1.

Փիլիսոփայությունից սոցիոլոգիա անցան այնպիսի հասկացություններ և կատեգորիաներ, ինչպիսիք են հասարակություն, մարդ, արժեք, անհատ, առաջընթաց, զարգացում և այլն: Արվեստագիտության ոլորտից՝ դերի, իրավագիտությունից՝ կարգավիճակի կատեգորիաները: Այս ցուցակը կարելի է շարունակել: Սոցիոլոգները դրանց ավելացրեցին նոր հասկացություններ՝ սոցիալականացում, շեղում, ինտերակցիա և այլն: Տնտեսագիտությունից սոցիոլոգիան փոխ առավ կապիտալ, փող, շահույթ, ռենտա, ապրանք և այլ տերմիններ:

Ժամանակակից սոցիոլոգիան սերտորեն կապված է մարդաբանության հետ: Ընդհանուր մարդաբանությունը գիտություն է մարդու առաջացման և էվոլյուցիայի, մարդկային ցեղի առաջացման և մարդու ֆիզիկական նորմալ կառուցվածքի մասին: Որպես ինքնուրույն գիտություն՝ մարդաբանությունը ծնավորվեց XIX դ. կեսերին:

Ավանդաբար մարդաբանությունը դիտվում էր որպես մի գիտություն, որը գլխավորապես պետք է գործ ունենար պրիմիտիվ, հին հասարակությունների հետ, ժամանակակից հասարակությունից այն պետք է հեռու մնար: Դրան հակառակ սոցիոլոգիան պետք է գործ ունենա ոչ թե հին հասարակությունների հետ, որոնց բնակիչներին հարցման չես կանչի, այլ միայն ժամանակակից հասարակության հետ:

Այսօր արդեն «Մարդաբանություն» առարկայի մասին պատկերացումները փոխվել են: Նրա հորիզոնի մեջ մտնում են բոլոր հասարակությունները՝ և՛ հին, և՛ նոր: Մարդաբանությունը փորձում է դրանք ուսումնասիրել՝ համադրելով հինն ու նորը իրար հետ:

Սոցիոլոգիան շատ ընդհանուր կոդներ ունի նաև սոցիալական աշխատանքների հետ: Սոցիոլոգիայի՝ որպես առանձին գիտության ծնավորման վաղ շրջանում սոցիոլոգիան հաճախ զուգորդվում էր սոցիալական աշխատանքների հետ, սակայն սոցիոլոգիայի ինքնուրույնացման, նրա կարգավիճակի ամրապնդման պրոցեսում գիտական և գործնական ոլորտների հատումները հստակվեցին:

Սոցիոլոգիան բաժանվում է մի շարք բնագավառների: Այդ բաժանումը ի հայտ է գալիս, երբ սոցիոլոգիական հիմնահարցերը դիտարկվում են սոցիոլոգիական հեռանկարի, օրինակ՝ ինտերակցիոնիզմի տեսանկյունից: Սոցիոլոգիայի բաղադրամասերը առաջացել են աստիճանաբար՝ սոցիոլոգիական գիտելիքների առանձնացման պրոցեսում: Դրանք այսօր իրենցից ներկայացնում են բարդ ճյուղավորումների մի համակարգ: Օրինակ՝ XX դ. սոցիոլոգիայի շրջանակներում առանձնացել են այնպիսի ոլորտներ, ինչպիսիք են աշխատանքի սոցիոլոգիան, քաղաքի սոցիոլոգիան, մշակույթի սոցիոլոգիան, կրոնի սոցիոլոգիան և այլն:

Սոցիոլոգիայի բաղադրամասերի առաջին դասակարգումը տվել է Օ. Կոնտը, որը սոցիոլոգիան բաժանում էր սոցիալական ստատիկայի և սոցիալական դինամիկայի: Այս դասակարգումը ընդունվում էր բավական երկար ժամանակ: Այս ուղղությամբ հաջորդ քայլը կատարեց Է. Դյուրկհեյմը, որն ընդհանուր սոցիոլոգիայում առանձնացնում էր հետևյալ բաժինները՝ կրոնի սոցիոլոգիա, իրավաբանական և բարոյական սոցիոլոգիա, քրեական սոցիոլոգիա և բարոյական ստատիկա, տնտեսական սոցիոլոգիա, սոցիալական մորֆոլոգիա, գեղագիտական սոցիոլոգիա և այլն: Գնալով սոցիոլոգիական ուսումնասիրությունների բնագավառները ընդլայնվում էին: Այսօր սոցիոլոգիայի առանձին բնագավառների թիվը հասնում է շուրջ 100-ի: Սոցիոլոգիական գիտելիքների ներքին կառուցվածքի բարդացման հետ տեղի է ունենում նեղ մասնագիտացումների առանձնացումներ: Յուրաքանչյուր մասնագիտացում իր ներսում բաժանվում է ենթամասնագիտացումների: Այսպես՝ սոցիալական կառուցվածքի (հասարակության մորֆոլոգիայի) ներսում առաջացել է սոցիալական ստրատիֆիկացիայի և սոցիալական մորբիլության մասնագիտացումները: Առաջացել են սոցիալական ինստիտուտների հետ կապված մասնագիտացումներ՝ քաղաքական սոցիոլոգիա, ինդուստրիալ սոցիոլոգիա, կրթության, կրոնի, առողջապահության, իրավունքի, հանգստի, սպորտի, գիտության, մշակույթի, հասարակա-

կան կարծիքի սոցիոլոգիաներ: Մշակույթի սոցիոլոգիայի շրջանակներում այսօր գոյություն ունեն այնպիսի ստորաբաժանումներ, ինչպիսիք են կինոյի, թատրոնի, զանգվածային մշակույթի սոցիոլոգիաները: Տնտեսական սոցիոլոգիայի շարքում կարելի է առանձնացնել աշխատանքի, զբաղվածության և գործազրկության, շուկայի, բանկերի, կազմակերպությունների սոցիոլոգիաները:

Այսպիսով՝ սոցիոլոգիայի ներառարկայական համակարգը իրենից ներկայացնում է բազմաթիվ ոլորտների մի ամբողջություն, որը ծածկում է սոցիոլոգիայի կողմից ուսումնասիրվող ամբողջ թեմատիկ դաշտը: Սոցիոլոգիայի ներառարկայական մատրիցան կազմում են գիտելիքների հետևյալ մակարդակներն ու տիպերը:

Աշխարհի գիտական պատկեր — ընդհանուր տեսական և փիլիսոփայական կատեգորիաների ամբողջություն, որը նկարագրում է տվյալ գիտության կողմից ուսումնասիրվող իրականությունը իր ամբողջության մեջ:

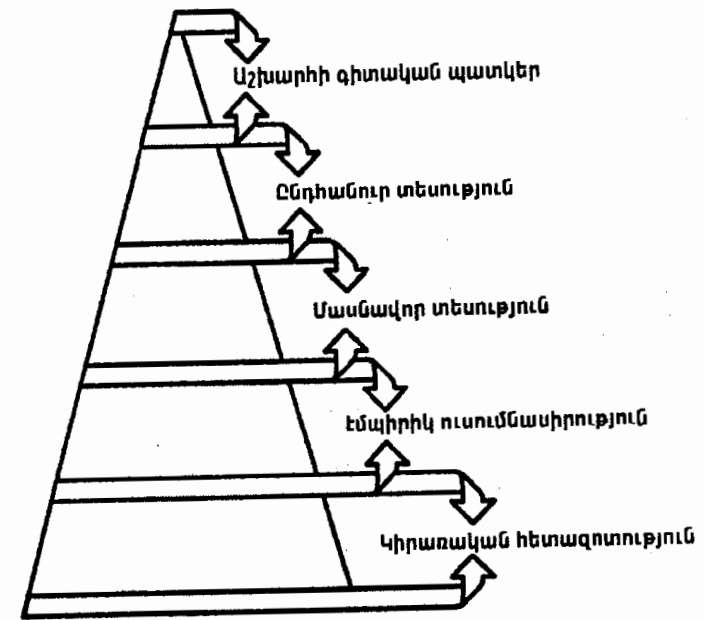
Ընդհանուր տեսություն — տեսական հասկացությունների և դատողությունների տրամաբանորեն փոխկապակցված ամբողջություն, որը բացատրում է տվյալ գիտության կողմից ուսումնասիրվող իրականության որևէ խոշոր հատված:

Մասնավոր տեսություն — կոնկրետ գիտական հասկացությունների և դատողությունների տրամաբանորեն փոխկապակցված համակարգ, որը նկարագրում է առանձին երևույթներ (երևույթների խմբեր) կամ պրոցեսներ:

Էմպիրիկ ուսումնասիրություն — ֆունդամենտալ ուսումնասիրություն, որը կատարվում է գիտական մեթոդի համապատասխան և ուղղված է մասնավոր տեսության հաստատմանը: Նրա հիմնական նպատակը գիտական գիտելիքների հարստացումն է, նոր օրինաչափությունների և անհայտ սոցիալական միտումների բացահայտումը: Էմպիրիկ ուսումնասիրությունների նախապատրաստումը տևում է 3–10 տարի, նրա վրա աշխատում են բազմաթիվ կոլեկտիվներ:

Կիրառական հետազոտություններ — գործնական հետազոտություններ, որոնք կատարվում են բուն օբյեկտում (ձեռնարկություն, բանկ, գյուղ) կարճ ժամանակամիջոցում՝ իրավիճակի սոցիալական դիագնոստիկայի նպատակով: Գործնական հետազոտությունները ընթանում են կոնկրետ երևույթի բացատրության և պրակտիկ առաջարկների նախապատրաստման ճանապարհով: Կիրառական հետազոտությունը նպատակ չի հետապնդում նոր գիտելիքներ ստանալ, նոր տեսություններ ստեղծել, նրանում օգտագործվում են արդեն հայտնի գիտե-

լիքները, որոնք ձևավորված են այսպես կոչված տիպային մեթոդիկայի մեջ, այսինքն՝ սոցիալական տեխնոլոգիաներում:

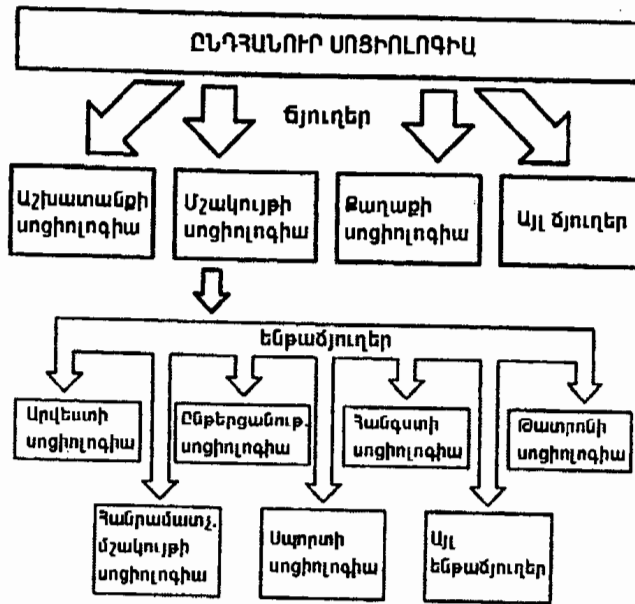
Գծ. 4.2.

Մեթոդոլոգիան մեթոդի մասին ուսմունք է, տեսական դրույթների ամբողջություն, որը ցույց է տալիս, թե ինչպես պետք է կառուցվի և զարգանա գիտական տեսությունը, ինչպես պետք է կառուցվեն վարկածներն ու անցկացվեն նրանց փորձնական ստուգումները, ինչպես պետք է կատարել հասկացությունների մշակումն ու տրամաբանական վերլուծությունը և այլն:

Մեթոդիկան և տեխնիկան սոցիոլոգիական ձեռնարկումների՝ անկետաների, դիտարկման բլանկների կամ հարցախույզների մշակման, տվյալների հավաքագրման և վերլուծման կոնկրետ հմարներն ու պրոցեդուրաներն են:

Վերոնշված տարրերը, որոնք գոյություն ունեն յուրաքանչյուր ոլորտում, ընդհանուր են սոցիոլոգիայի բոլոր բաժինների համար: Դա մշակում է, որ սոցիոլոգիայի յուրաքանչյուր բաժնում կիրառվում է իրեն հատուկ մեթոդիկա կամ այն ելնում է աշխարհի ընդհանուր պատկերից: Նրանք ենթարկվում են մեթոդաբանության, մեթոդիկայի, տեսության ընդհանուր կանոններին:

Սոցիոլոգիայի ներառարկայական համակարգը կարելի է պատկերել «Գիտելիքի ծառի» դեպի վար ընթացող արմատների տեսքով (գծ. 4.3):

Գ.ժ. 4.3

ՏԵՍԱԿԱՆ ԲԱԺԻՆ

ԳԼՈՒԽ 5

ՀԱՍԱՐԱԿՈՒԹՅԱՆ ՍԱՀՄԱՆՈՒՄԸ, ԿԱՌՈՒՑՎԱԾՔԸ

Հասարակությունը բազմանշանակ հասկացություն է, որ օգտագործում են ծագման, նպատակների, շահերի ընդհանրություն ունեցող տարբեր աստիճանի սոցիալական համակարգերի կամ մարդկանց խմբերի նշանակման համար: Ամենալայն իմաստով հասարակությունը նշանակում է բնությունից առանձնացված նյութական աշխարհի մի մասը, մարդկանց համատեղ գործունեության պատմականորեն ամրապնդված ձևերի ամբողջությունը:

Ավելի նեղ իմաստով հասարակությունը բարդ սոցիալական համակարգ է, ամբողջական մի կազմավորում, որի հիմնական տարրը մարդիկ են իրենց կապերով, փոխներգործությամբ և փոխհարաբերություններով: Հասարակությունը կարելի է դիտել որպես սոցիալական զարգացման որոշակի ձև, պատմական փուլ (նախնադարյան հասարակություն, ֆեոդալական հասարակություն, կապիտալիստական հասարակություն) կամ որպես մեկ երկրի շրջանակներում գործող կոնկրետ հանրություն (ֆրանսիական հասարակություն, ռուսական հասարակություն):

«Հասարակության» իմաստ ունեն նաև մարդկանց այն շրջանակները, որոնք միավորված են խավային պատկանելությամբ կամ հետաքրքրությունների, շահերի նույնությամբ (ազնվականների, սպառողների, բարեգործական միությունների և այլն):

Սոցիոլոգիական լայն իմաստով հասարակությունը համաշխարհային համագործակցությունն է կամ համաշխարհային համակարգը, ուր ամբողջ մարդկությունը ներառված է որպես ամբողջություն: Համաշխարհային համագործակցության տակ հասկացվում է մոլորակային սոցիալական որոշակի համակարգ, որը միավորում է երկրի ամբողջ բնակչությունը, ունի ղեկավարման վերազգային մարմիններ, բոլոր եր-

կրների համար ունիվերսալ քաղաքական, տնտեսական և մշակութային փոխգործունեության կանոններ: Այսպիսի հասարակության մեջ գործում են ոչ թե ներագային, այլ միջազգային հարաբերությունները:

Հասարակությունը նեղ սոցիոլոգիական իմաստով նշանակում է մարդկանց միասնական մի կառույց, որը պատմական երկար ժամանակամիջոցում ապրում է նույն տարածքում, ստեղծել է սեփական մշակույթը և ղեկավարման քաղաքական համակարգը:

Հասարակությունը երրորդ իմաստով՝ որպես համակեցություն, միություն կամ ընկերություն, խիստ չափանիշներով սոցիոլոգիական կատեգորիա է, քանի որ այս դեպքում խախտվում է սոցիոլոգիական նշանակությամբ հասարակության անքակտելի հատկություններից մեկը՝ ավելի ընդհանուր համակարգի մասերից մեկը չլինելու հանգամանքը: «Հասարակություն» հասկացությունը, որով նշանակվում է սոցիոլոգիայի ուսումնասիրության օբյեկտը, այս գիտության մեջ մուտք է գործել առօրյա լեզվից, որտեղ այն երբեք հստակ սահմանում չի ունեցել: Սոցիոլոգը հաշվի է առնում այս հասկացության ընդհանուր լեզվական բազմազանությունը, սակայն միաժամանակ ձգտում է միշտ այն օգտագործել ճշգրիտ իմաստով, չնայած բուն սոցիոլոգիայի ներսում նրա օգտագործման մեջ նկատվում են որոշ տարբերություններ: Մասնավորապես՝ հումանիտար մոտեցման հետևորդների համար հասարակությունը՝ նշանակում է մարդկային հարաբերությունների լայն համալիր, որն ընդունվում է որպես որոշակի ինքնավար ամբողջություն կամ ավելի մասնագիտական լեզվով ասած՝ որպես փոխհարաբերությունների համակարգ: Սոցիոլոգը կարող է խոսել հասարակության մասին, որը բաղկացած է միլիոնավոր մարդկանցից (օրինակ՝ չինական հասարակություն), կարող է այդ տերմինով նշանակել նաև շատ ավելի փոքր հանրություն: Փողոցի անկյունում խոսող երկու մարդիկ դեռևս հասարակություն չեն, մինչդեռ անմարդաբնակ կղզում հայտնված երեք մարդիկ արդեն դառնում են հասարակություն:

Գրականության մեջ գոյություն ունեն հասարակության ըմբռնման երկու մոտեցումներ՝ նեղ սոցիոլոգիական և լայն փիլիսոփայական: Այդ երկու մոտեցումները ելնում են հասարակության բացատրության տարբեր մեթոդաբանությունից: Հասարակություն ասելով պետք է հասկանալ բնականոն ճանապարհով կամ տարերայնորեն առաջացած մարդկանց հարաբերությունների պատմական արդյունքը, այն պարագայում, երբ պետությունն արդեն ներկայանում է որպես արհեստական քաղաքական կառույց՝ հաստատություն կամ ինստիտուտ, որը կոչված է ղեկավարել այդ փոխհարաբերությունները: «Երկիր» հասկացությունը ևս իրենից ներկայացնում է արհեստական տարածական կառուցվածք, ո-

րը նշանակում է պետության ինքնիշխանության սահմանները: Երկիրը տարածքի մի մաս է, որն ունի որոշակի սահմաններ և օժտված է պետական ինքնիշխանությամբ: Պետությունը երկրի քաղաքական կազմակերպությունն է, որն ենթադրում է իշխանության որոշակի տիպի (միապետության, հանրապետության) և ղեկավար մարմնի (կառավարություն) առկայություն: Հասարակությունը ոչ միայն երկրի, այլև ազգի, ցեղի, ժողովրդի սոցիալական կազմավորումն է: Եղել են ժամանակներ, երբ մի երկիրը մյուսից հստակորեն բաժանող քաղաքական կամ պետական սահմաններ չեն եղել: Խիստ իմաստով «երկիր» գոյություն չունեի, ամբողջ ժողովուրդներ և ցեղեր ազատորեն տեղաշարժվում էին տարածության մեջ՝ յուրացնելով նորանոր տարածքներ: Երբ ժողովուրդների վերաբնակեցման պրոցեսն ավարտվեց, ի հայտ եկան հողեր, որոնք սահմանափակված էին պետական ինքնիշխանությամբ: Այդպիսով՝ երկրներն աշխարհի տարածքային բաժանման արդյունք են: Ինչպես տեսնում ենք, այս երեք երևույթները՝ երկիր, պետություն, հասարակություն պետք է իրարից տարբերել: Միշտ չէ, որ նրանց սահմանները համընկնում են: Օրինակ՝ դժվար թե մեկը օգտագործի «յուքսեմբուրգյան հասարակություն» արտահայտությունը, չնայած Լյուքսեմբուրգը պետություն է Արևմտյան Եվրոպայում, որի տարածությունը 2,6 հազար քառակուսի կիլոմետր է, իսկ բնակչությունը՝ 392 հազար մարդ: Այսօր տարածքային-պետական սկզբունքով հասարակության ըմբռնումը բավական պրոբլեմային է:

Հասարակություն գոյություն ուներ նաև այն հեռավոր ժամանակներում, երբ դեռևս չկային պետությունն ու առանձին երկրները: Հասարակությունը տվյալ տարածքում բնակվող խմբերից ամենամեծն է: Հասարակությունը ըստ է. Շիլլի պետք է ունենա հետևյալ հատկանիշները.

- 1) այն որևէ այլ խոշոր համակարգի մաս չպետք է լինի,
- 2) այստեղ ամուսնական կապերը հաստատվում են միայն տվյալ միավորման ներսում,
- 3) այն համալրվում է, քանակապես չնճում է միայն իր բնակչության վերարտադրման հաշվին,
- 4) ունենում է սեփական տարածքը,
- 5) ունի ղեկավարման սեփական համակարգը,
- 6) ունի իր անվանումն ու պատմությունը,
- 7) այդ միավորումը գոյություն ունի մեկ անհատի կյանքից ավել ժամանակում,
- 8) այն համախմբված է արժեքների ընդհանուր համակարգով (սովորույթներ, ավանդույթներ, նորմեր, օրենքներ, կանոններ, բարքեր), որն անվանում են մշակույթ:

Այս չափանիշներին բավարարում են նաև ժամանակակից տերությունները, որոնք ունեն հարյուրավոր միլիոնների հասնող ազգաբնակչություն և հնագույն ցեղերը, որոնք չէին գերազանցի ժամանակակից քաղաքի միայն մի թաղամասի բնակչությանը: Եվ առաջինին և երկրորդին բնորոշ է սեփական անվանումը, տարածքը, պատմությունը, մշակույթը և այլն, և, ամենակարևորը նրանք մեկ այլ համակարգի բաղադրամաս չեն: Միաժամանակ հեշտ է նկատել, որ մարդկային շատ ու շատ միավորումներ, օրինակ՝ գյուղը կամ ավանը, վերոհիշյալ չափանիշներին չեն համապատասխանում: Նույնը կարելի է ասել և պետության մասին: Ուշադիր հետևելով է. Շիլդի առաջադրած չափանիշներին՝ մենք կնկատենք, որ պետությունը հասարակության հատկություններից մեկն է միայն, այն բավարարում է միայն հասարակության ղեկավարման հատկությանը: Պետությունը չի սպառում նույնիսկ քաղաքական համակարգը, այն այդ համակարգի գլխավոր իմստիտուտն է:

Պատմականորեն հասարակությունը առաջնային է, պետությունը՝ երկրորդական: Հասարակությունը շուրջ 40 հազար տարեկան է, պետությունը՝ 5–6 հազար: Հասարակությունն առաջացել է մարդկության զարգացման որոշակի աստիճանում, իսկ պետությունը նրանից շատ ավելի ուշ, երբ անհրաժեշտ և հնարավոր դարձավ հասարակության անդամների շահերի պաշտպանության համար ստեղծել որոշակի կառույց: Այսպիսով՝ պետությունը հանդես եկավ որպես հասարակության սպասավոր: Սակայն հաճախ այդ սպասավորը վերածում էր տիրակալի և քաղաքացիները հարկադրված էին պաշտպանվել հենց նրանից: Հասարակության և պետության փոխհարաբերությունը պատմության ընթացքում բոլորովին էլ միագույն չի եղել՝ այստեղ ներդաշնակության միտումների կողքին գոյություն են ունեցել բախումներ, կոնֆլիկտներ, արյունահեղություններ:

Ժամանակակից հասարակության բնութագրման համար հաճախ սոցիոլոգներն օգտվում են գործնական սահմանումների փաթեթից: Ռ. Մարշը, օրինակ, փորձում էր սահմանել այն պայմանները, որոնց առկայության դեպքում սոցիալական միավորումը կարող է դառնալ հասարակություն:

- 1) մշտապես զբաղեցրած տարածք,
- 2) հասարակության բազմացում՝ գլխավորապես երեխայածնության ճանապարհով, չնայած այստեղ ներգաղթը նույնպես կարող է որոշակի դեր կատարել,
- 3) բարձր զարգացած մշակույթ,
- 4) քաղաքական անկախություն:

Այս դասակարգման հեղինակը ևս ընդունում է, որ իր թվարկած չափանիշները ինչ-որ իմաստով վիճահարույց են: Օրինակ՝ «բարձր զարգացած մշակույթ» չափանիշը դժվար է կիրառել այն երկրների նկատմամբ, ուր բնակվում են տարբեր կրոնական և էթնիկական համայնքներին պատկանող մարդիկ: Վիճելի է նաև քաղաքական անկախության չափանիշը: ԽՍՀՄ-ում ապրում էին շատ հին ժողովուրդներ, որոնք ունեին զարգացած մշակույթ, բայց քաղաքական անկախություն չունեին: Այդպիսին էին Հայաստանը, Վրաստանը, Էստոնիան:

Սոցիոլոգների մեկ այլ խումբ գտնում է, որ հասարակության վճռորոշ չափանիշը «ինքնաբավությունն» է: Այս չափանիշը մոտ է քաղաքական անկախությանը, սակայն այն չպետք է մեկնաբանել միայն քաղաքական իմաստով: Ինքնաբավ կոչվում է այն հասարակությունը, որը ոչ միայն կարող է կերակրել իրեն, ստեղծելով բավարար քանակի ապրանքներ և ծառայություններ, պաշտպանվել արտաքին վտանգից, այլև կարող է ստեղծել զարգացած մշակութային համակարգ և նրա հետ կապված ենթակառուցվածքներ, ինչպես նաև հաջողությամբ զբաղվել բնակչության սոցիալական պահպանվածությամբ, հասարակության ինքնավերարտադրման համար ստեղծել բավարար պայմաններ: Ինքնաբավության գլխավոր հատկանիշը տնտեսական ապահովվածությունն է, երկրում արտարժույթի առկայությունը, նրա վճարունակ լինելը, պարտքերի մարման կարողությունը և այլն:

Հասարակության ըմբռնման մեջ նոր նրբերանգ մտցրեց «համաշխարհային համագործակցության» կոնցեպցիան, որը նույնպես երբեմն անվանում են նաև հասարակություն: «Հասարակություն» հասկացության այս լայն ըմբռնման դեպքում համաշխարհային համագործակցությունը դիտվում է որպես եզակի փակ համակարգ, որի շրջանակներում կարելի է հետևել հաղորդակցման տարբեր ձևերի: Լրատվության հոսքեր, ռադիո, հեռուստատեսություն, հեռախոսային կապ, ազգային սահմաններ չճանաչող ինտերնետային համակարգ՝ այս բոլորը մարդկանց միավորում են մեկ միասնական հասարակության մեջ:

Այսպիսով, եթե առաջնորդվենք տարածքային-պետական սկզբունքով, ապա երկրագնդում կարելի է հաշվել շուրջ 200 հասարակություններ: Բայց հաղորդակցական սկզբունքին հետևելով (ինֆորմացիոն սահմաններ չի ճանաչում)՝ մենք ստիպված կլինենք արձանագրել, որ երկրագնդում գոյություն ունի միայն մեկ՝ համաշխարհային հասարակություն:

Հասարակությունը կարելի է հանգեցնել նրանում գտնվող խմբերին և այդ դեպքում նախ և առաջ գործ կունենանք բնակչության հետ: Պետք է ընդունել, որ հասարակության միջուկը սոցիալական հիերարխիան՝

աստիճանակարգումն է, որում բոլոր մարդիկ չափվում են հարստության և ունեցած իշխանության մեծության չափանիշներով: Վերին մասը զբաղեցնում է հարուստ և իշխանավոր ընտանիքը, մեջտեղը՝ միջին դասակարգը, իսկ ցածում հասարակության աղքատ մեծամասնությունը կամ փոքրամասնությունն է: Հասարակությունը կարելի է հանգեցնել հինգ արմատական ինստիտուտների ամբողջության՝ ընտանիք, արտադրություն, պետություն, կրթություն (ներառյալ մշակույթն ու գիտությունը) և կրոն: Այս ինստիտուտներն էլ կազմում են հասարակության սյուները, նրանց վրա էլ հասարակության մեջ ամեն ինչ հենվում է: Կարելի է վերջապես ամբողջ հասարակությունը բաժանել չորս գլխավոր ուղորտների՝ տնտեսական, քաղաքական, սոցիալական և մշակութային: Սրանց անվանում են նաև հասարակության ենթահամակարգեր:

Փիլիսոփայության մեջ հասարակությունը բնութագրվում է որպես ինքնազարգացող համակարգ, այսինքն՝ այնպիսի համակարգ, որը, լրջորեն փոփոխվելով, ընդունակ է միաժամանակ պահպանել իր էությունն ու որակական որոշակիությունը: Ընդ որում՝ համակարգը սահմանվում է որպես փոխներգործող տարրերի համալիր: Տարրը համակարգի չբաժանվող մասն է, որն անմիջապես մասնակցություն ունի համակարգի կազմավորման գործում: Ենթահամակարգեր կոչվում են «միջնորդավորված» տարրերից կազմված բարդ համալիրները: Հասարակության ենթահամակարգերը չորսն են:

Տնտեսական ոլորտը իրենից ներկայացնում է ֆիրմաների, ձեռնարկությունների, գործարանների, բանկերի, շուկաների, ֆինանսների և ներդրումների հոսքերի, կապիտալի շրջապտույտի և այլն համալիր: Այլ կերպ ասած՝ տնտեսական ոլորտը թույլ է տալիս արտադրության մեջ մտցնելու հասարակության տրամադրության մեջ եղած պաշարները (հողը, կապիտալը, աշխատուժը) և ստեղծելու ապրանքների և ծառայությունների այնպիսի հարստություն, որը բավարարում է մարդկանց սննդի, կացարանի, հանգստի կենսական պահանջմունքները: Հասարակության տնտեսական կյանքին ուղղակիորեն մասնակցում է բնակչության 50–60%–ը, որին կոչում են տնտեսապես ակտիվ բնակչություն՝ բանվորներ, ծառայողներ, ձեռներեցներ, բանկիրներ և այլն: Անուղղակիորեն նրանում ընդգրկված է ազգաբնակչության 100%–ը, քանի որ հասարակության բոլոր անդամներն էլ գոնե մասնակցում են ապրանքների սպառմանը և օգտվում են տարբեր ծառայություններից: Թոշակառուները արդեն արտադրությունից դուրս են եկել, իսկ երեխաները նրա մեջ ընդգրկված չեն: Նրանք նյութական արժեքներ չեն ստեղծում, սակայն դրանք օգտագործում են:

Ցանկացած հասարակության տնտեսական ոլորտի հիմքը արտադրությունն է, որի վերջնական արտադրանքն էլ կազմում է ազգային եկամուտը: Արտադրությունը բնութագրվում է նաև տվյալ հասարակության մեջ գոյություն ունեցող տեխնիկատնտեսական հնարավորություններով:

Քաղաքական ոլորտի մեջ մտնում են պետությունը իր ճյուղերով և ստորաբաժանումներով՝ օրենսդիր, գործադիր և դատական իշխանությունը, ղեկավարման ապարատը, իշխանության տեղական կառավարման մարմինները, բանակը, ոստիկանությունը, հարկային և մաքսային ծառայությունները, ինչպես նաև քաղաքական կուսակցությունները, կազմակերպությունները: Քաղաքական ոլորտի հիմնական խնդիրը իշխանության համար մղվող պայքարի և իշխանության պահպանման եղանակների օրինականացումն է, երբ իշխանությունը պատկանում է որևէ դասակարգի կամ խմբի: Կուսակցությունների խնդիրն է օրենքով սահմանված միջոցներով արտահայտել բնակչության տարբեր, հաճախ հակադիր, խմբերի քաղաքական շահերի բազմազանությունը:

Հոգևոր ոլորտը (մշակույթը, գիտությունը, կրոնը և կրթությունը) ընդգրկում է համալսարաններն ու գիտահետազոտական հիմնարկները, թանգարաններն ու թատրոնները, թերթերն ու ամսագրերը, հուշարձաններն ու ազգային գեղարվեստական արժեքները և այլն: Այս ոլորտն ունի երեք հիմնական խնդիր: Գիտությունը կոչված է գիտելիքների բազմացման միջոցով ստեղծել նորանոր տեխնոլոգիաներ, բացահայտել նոր օրինաչափություններ: Կրթությունը կուտակված գիտելիքները փոխանցում է հաջորդ սերունդներին, որի համար ստեղծվում են դպրոցներ, համալսարաններ: Մշակույթը խնդիր ունի ստեղծելու արտագիտական, նյութական և հոգևոր արժեքներ, դրանք ամրապնդել հասարակության մեջ: Մշակույթի մեջ կարելի է մտցնել նաև կրոնը, որը հանդես է գալիս որպես ամեն մի հասարակության հոգևոր–բարոյական միջուկ:

Սոցիալական ոլորտը ըմբռնվում է երկու իմաստով՝ նեղ և լայն, և դրա հետ կապված՝ ընդգրկում է հասարակության ամբողջ տարածքի տարբեր օբյեկտներ:

Լայն իմաստով՝ հասարակության սոցիալական ոլորտը կազմակերպությունների և հաստատությունների մի ամբողջություն է, որոնք կոչված են ապահովելու բնակչության բարեկեցությունը: Այստեղ մտնում են խանութները, փոխադրամիջոցները, կոմունալ–կենցաղային ծառայությունները, հասարակական սննդի կազմակերպությունները, կապի հանգույցները, առողջապահական համակարգը, հանգստի և զվարճությունների համալիրը: Սոցիալական ոլորտը իր լայն իմաստով ներառում է հասարակության բոլոր խավերին և դասակարգերին՝ հարուստներին, միջիններին և աղքատներին:

Սոցիալական ոլորտը իր նեղ նշանակությամբ ենթադրում է միայն բնակչության սոցիալապես անապահով խավերը և դրանց սպասարկող հաստատությունները: Նրա մեջ մտնում են թոշակառուները, գործազուրկները, բազմանդամ ընտանիքները, հաշմանդամները, ինչպես նաև սոցիալական ապահովության մարմինները: Այս խմաստով սոցիալական ոլորտի մեջ մտնում է ոչ թե ողջ բնակչությունը, այլ միայն նրա մի մասը, որպես օրենք՝ աղքատ խավերը:

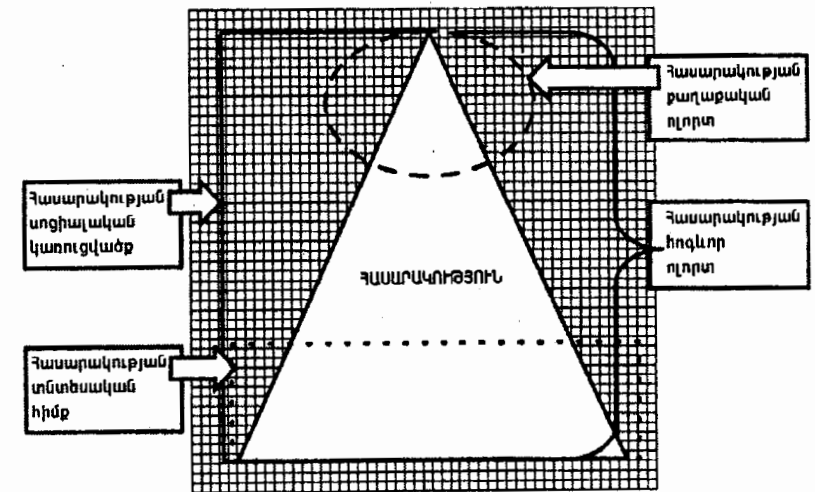
Հասարակության ոլորտները հարթության վրա կարելի է տեղաբաշխել այնպես, որ նրանք բոլորը իրար հավասար լինեն, այսինքն՝ գտնվեն միևնույն հորիզոնական աստիճանում: Սակայն դրանք կարելի է դասավորել նաև ուղղահայաց կարգով՝ որոշելով դրանցից յուրաքանչյուրի ֆունկցիան կամ դերը հասարակության մեջ:

Հասարակության բոլոր ոլորտները սերտորեն կապված են իրար հետ, ազդում են մեկը մյուսի վրա: Օրինակ՝ եթե տնտեսությունը չի կատարում իր ֆունկցիաները, բնակչությանը չի ապահովում բավարար քանակի ապրանքներով և ծառայություններով, չի ընդլայնում աշխատատեղերի քանակը, ապա սոցիալապես անապաշտպան խավերի կենսամակարդակը կտրուկ իջնում է, աշխատավարձի վճարման համար դրամը չի բավարարում, մեծանում է գործազրկությունը, նույնիսկ աճում է հանցագործությունը: Այլ կերպ ասած՝ մի ոլորտում տեղ գտած հաջողությունները կամ անհաջողությունները ազդում են մյուս ոլորտների վրա:

Տնտեսությունը մեծապես կարող է ազդել նաև քաղաքականության վրա: Երբ հասարակության մեջ տնտեսությունը վատ է աշխատում, ապա ակտիվանում են ձախ, կոմունիստամետ ուժերը, ինչպես, օրինակ, Ռուսաստանում 90-ական թվականներին: Բայց երբ տնտեսությունը գործում է վերելքի պայմաններում բնակչության մի մասը սկսում է հեռանալ կոմունիստական կողմնորոշումից և դառնում է ազատական-ժողովրդավարական հայացքների հետևորդ, պաշտպանում է մասնավոր սեփականությունն ու ազատ ձեռնբերեցությունը:

Այսպիսով՝ տնտեսությունը կատարում է հասարակության գոյության միջոցների արտադրման ֆունկցիա և հանդես է գալիս որպես հասարակության հիմք: Քաղաքական ոլորտը բոլոր ժամանակներում կատարում է հասարակության ղեկավարման ֆունկցիա, իսկ սոցիալական ոլորտը ներթափանցում է հասարակական բուրգի ողջ կառուցվածքը և ապահովում բնակչության բոլոր խմբերի փոխհարաբերությունների կարգավորումը: Նույնպիսի ներթափանցող բնույթ ունի նաև հասարակության հոգևոր կյանքի ոլորտը, այն նույնպես առնչվում է հասարակու-

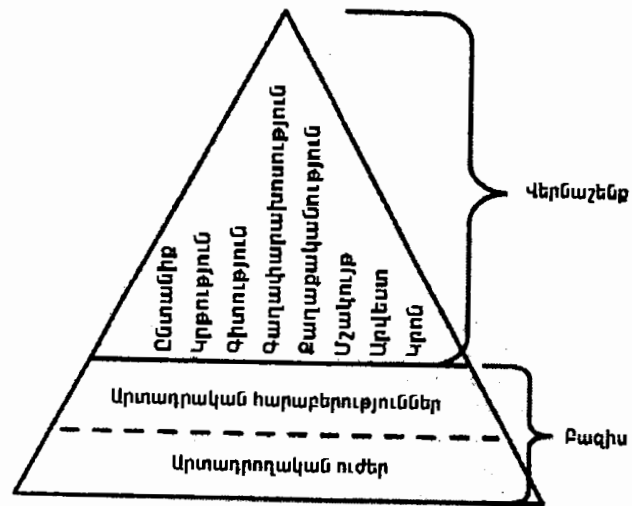
թյան բոլոր հարկերի ու ստորաբաժանումների հետ: Հասարակության այս պատկերը կարելի է արտահայտել հետևյալ գծանկարով:

Գծ. 5.1.

Հասարակության լիարժեք և հստակ մոդելներից մեկը ստեղծել է գերմանացի մեծ մտածող Կարլ Մարքսը XIX դարի կեսերին: Ըստ Մարքսի՝ յուրաքանչյուր հասարակություն կազմված է բազիսից և վերնաշենքից: Բազիսն իրենից ներկայացնում է արտադրողական ուժերի և արտադրական հարաբերությունների դիալեկտիկական միասնություն: Վերնաշենքի մեջ մտնում են գաղափարախոսությունը, մշակույթը, արվեստը, կրթությունը, գիտությունը, քաղաքականությունը, կրոնը, ընտանիքը (գծ. 5.2):

Արտադրողական ուժեր ասելով՝ Մարքսը հասկանում էր ապրանքների արտադրությամբ և ծառայությունների ոլորտում զբաղված մարդկանց, արտադրական շենքերն ու կառույցները, աշխատանքի և արտադրության գործիքները, տեխնոլոգիաներն ու սարքավորումները, հումքն ու վերջնական արտադրանքը: Արտադրական հարաբերությունները ձևավորվում էին հասարակական արտադրության մեջ զբաղեցված մարդկանց մեծ խմբերի միջև: Մարդիկ նման հարաբերությունների մեջ են մտնում ոչ թե որպես անձնավորություններ, այլ որպես նախապես տրված սոցիալ-տնտեսական դերերի կատարողներ՝ գործարանատեր և բանվոր, կալվածատեր և գյուղացի, հողատեր և վարձկալ: Արտադրական հարաբերությունների հիմքը սեփականության սկզբունքն է:

Գծ. 5.2.

Արտադրողական ուժերի զարգացումը որոշում է նաև արտադրական հարաբերությունների զարգացումը, իսկ նրանք միասին որոշում են վերնաշենքի բոլոր ինստիտուտների զարգացման ուղղությունն ու բնույթը։ Եթե հասարակության բազիսը նյութական արտադրությունն է, ապա վերնաշենքը հասարակության հոգևոր հիմքն է։ Հասարակության մեջ տեղի ունեցող սոցիալական փոփոխությունները մշտապես սկսվում են ցածից՝ արտադրողական ուժերի, արտադրական հարաբերությունների փոփոխությունից, մասնավորապես տիրապետման և ենթակայության, հավասարության և արդարության հարաբերությունների փոփոխությունից։ Արտադրողական ուժերի մի մասը՝ բանվոր դասակարգը, գիտակցելով ամբողջ հասարակությանը շահագործումից ազատագրելու իր պատմական առաքելությունը, կազմակերպվում է քաղաքական կուսակցության մեջ, ընտրում է առաջնորդները, պայքարի ելնում իր նպատակների իրագործման համար։

Հասարակության մի տիպի փոխարինումը մյուսով տեղի է ունենում որպես դինամիկ գործընթաց, որպես դասակարգային պայքար։ Ամենակոնֆլիկտայինը համարվում է այն հասարակությունը, որ գոյություն ունի մասնավոր սեփականություն, որը մարդկանց բաժանում է անտագոնիստական դասակարգերի։

Ըստ մարքսիզմի՝ հասարակության տնտեսական բազիսը, նյութական արտադրությունը որոշում է հասարակության սոցիալական, քաղաքական և հոգևոր ոլորտները։ Իրոք, հաշմանդամներին, գործազուրկներին,

րին, թոշակառուներին օժանդակելու, մշակույթի, գիտության և կրթության զարգացմանը ուղղված միջոցները մեծապես կախված են այն բանից, թե ինչպես է աշխատում այդ երկրի տնտեսությունը, ինչքան է նրա ազգային համախառն արդյունքի չափը և այլն։ Միաժամանակ մարքսիստները նշում էին, որ մշակույթը հարաբերականորեն անկախ ոլորտ է։ Պատմությունը բազմիցս ապացուցել է, որ հոգևոր և մշակութային գործունեության զարթոնքը հաճախ տեղի է ունենում ճգնաժամային փուլերում, նյութական անբավարարության, քաղաքական ճնշումների պայմաններում։

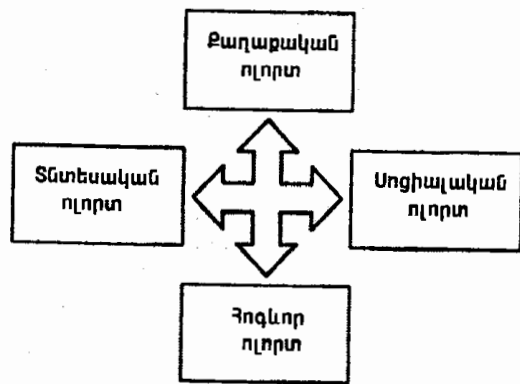
Բոլոր դեպքերում Մարքսը պրոբլեմների համակողմանի լուծումներից հեռու էր, և դա յուրովի հասկանալի է, քանի որ նրա առջև դրված էր կոնկրետ պատմական խնդիր՝ հիմնավորել բանվոր դասակարգի հեղափոխական դերը, և մեթոդաբանական նպատակ՝ ապացուցել հասարակության կյանքում նյութական գործոնների վճռորոշ դերը՝ ի հակադրություն նրանից առաջ տիրապետող այն պատկերացումների, որ սոցիալական առաջընթացը իբրև թե որոշվում է գաղափարների և գիտական հայացքների զարգացումով։

Նախորդ շրջանի մտածողների համեմատությամբ, որոնց նա մեղադրեց իդեալիզմի մեջ, Մարքսը մի քայլ առաջ էր ընթանում, սակայն նա չէր կարող նսեմացնել այդ նույն մտածողների դրական մոտեցումները, արդյունավետ գաղափարները։ Իրականում գիտական գաղափարները, լուսավորությունը, գրագիտության մեծացումը վճռականորեն ներգործում են հասարակության զարգացման վրա։ Այսօր համակարգչային հեղափոխությունների դարաշրջանում մենք գիտենք, թե ինֆորմացիայի և գիտելիքների դերը որքան մեծ է։ Ինտելեկտուալ կապիտալի հասկացությունը արդեն ստվերի տակ է թողել ֆինանսական կապիտալի հասկացությանը։ Տնտեսությունը, նրա զարգացման տեմպերը մեծապես կախված են գաղափարներից և ոչ թե իրերից։ Փաստական տվյալների հիման վրա կարելի է տեսնել, որ հոգևոր ոլորտն է որոշում տնտեսական վիճակը և ոչ թե հակառակը։

Մ. Վեբերի ուսումնասիրությունների միջոցով արդեն ակներև դարձավ, թե կապիտալիզմի զարգացման գործում որքան կարևոր դեր է կատարել կրոնը, մասնավորապես՝ բողոքականությունը։ Բողոքականությանը բնորոշ աշխատանքային էթիկան և վարքագծի ամբողջությունը մեծապես պայմանավորեցին «կապիտալիզմի ոգու» զարգացումը եվրոպայում։

Նույն կերպ էլ հենվելով փաստերի վրա՝ կարելի է ապացուցել, որ հասարակության տնտեսական, սոցիալական և հոգևոր ոլորտների վրա վճռական ազդեցություն է ունենում քաղաքականությունը։ Սոցիալա-

կան ոլորտը ուղղակիորեն կապված է քաղաքական կառավարման հետ: Հանրահայտ է, որ քաղաքական կարգերի փոփոխությունը իր հետ բերում է ժողովրդի կենսակերպի փոփոխություն: Բայց քիչ նշանակալի չէ նաև ազդեցության հակառակ ընթացքը: Ձանգվածային քաղաքական շարժումների դրդապատճառ է դառնում բնակչության հոծ զանգվածների իրենց կենսավիճակից անբավարարվածությունը (տե՛ս գծ. 5.3):

Գծ. 5.3.

Այսպիսով՝ կարելի է եզրակացնել, որ հասարակության չորս ոլորտներից և ոչ մեկը չի կարող հանդես գալ որպես հասարակության միակ բազիս, որն որոշում է մյուս ոլորտների բնույթը: Ժամանակակից հասարակության կյանքի տարբեր բնագավառները միմյանց վրա թողնում են հավասարազոր ազդեցություն: Նրանք պայմանավորում են մեկը մյուսին, և ոչ մի ոլորտ չի դառնում գերակայող: Ամեն ինչ կախված է մոտեցումից: Գիտական վերլուծության նպատակով սոցիոլոգը կարող է վերացարկվել կապերի բազմազանությունից՝ դրանցից ընտրելով միայն, ասենք, տնտեսության ազդեցությունը մշակույթի կամ քաղաքականության վրա: Միակողմանի մոտեցումը միմիայն գիտական հնար է և ոչ մի այլ նշանակություն չունի նախ քան չել:

Փիլիսոփայական տերմինաբանությամբ ասած՝ մեկ ոլորտի գերազանցությունը մյուսի նկատմամբ իմացաբանական և ոչ թե գոյաբանական փաստ է: Հատկապես մեր իմացությունն է այնպես կառուցված, որ մենք հակված ենք տվյալ պահին առանձնացնելու գլխավորն ու երկրորդականը: Օբյեկտիվ իրականության մեջ գլխավոր և երկրորդական չկա, չկա նաև բազիս և վերնաշենք, հասարակության կարևոր և անկարևոր ոլորտներ նույնպես գոյություն չունեն:

Հասարակության հիմնական ոլորտների միջև կարող է տեղ գտնել նաև մրցակցային պայքարի նման մի բան: Դա լինում է այն դեպքում, երբ այդ ոլորտները որևէ նպատակային խնդրի լուծման համար պայքարում են մյուս դաշտում: Տնտեսական համակարգը ձգտում է հասնել առավելագույն շահույթի, քաղաքականը՝ առավելագույն իշխանության, սոցիալականը՝ առավելագույն կայունության և կարգուկանոնի, իսկ մշակութային համակարգի իդեալներ են դառնում բարձրագույն բարոյական սկզբունքները: Սակայն մի՞թե շահույթի համար մրցավազքը կամ իշխանության համար պայքարը մշտապես համաձայնեցնում են բարոյականության հետ: Իհարկե, ոչ: Դա նշանակում է, որ քաղաքականության և տնտեսության, մշակույթի և քաղաքականության և մյուս ոլորտների միջև կանխավ գոյություն ունեն հակասություններ:

Հասարակության և քաղաքականության փոխհարաբերության խնդրում դեռևս գոյություն ունեն բավականին չպարզաբանված, վիճահարույց հարցեր: Մի խումբ մտածողներ, այդ թվում առաջին հերթին ֆրանսիացի փիլիսոփա, մշակութաբան և քաղաքագետ Միշել Ֆուկոն, գտնում են, որ հասարակությունը իր զարգացման ընթացքում գնալով ավելի ու ավելի է քաղաքականանում: Ըստ մյուս մոտեցման, որն արտահայտում է ամերիկացի սոցիոլոգ Հենրի Բեքերը, հասարակական առաջընթացը հանգեցնելու է քաղաքականության ոլորտի նեղացմանը: Մի շարք հեղինակներ, այդ թվում Դ. Բելը, Դ. Հելբրայթը, Ս. Լիպսետը, Ռ. Արոնը, գտնում են, որ հետինդուստրիալ դարաշրջանում քաղաքականությունը կիջնի ամենօրյա խոսակցությունների մակարդակին, կդառնա առօրյա պրակտիկայի արդյունք: Այդ իսկ պատճառով լրջորեն խոսել մի գիտության մասին, որն ուսումնասիրում է քաղաքականությունը, գուցե չարժեն:

3

ՉԼՈՒԽ 6

ՍՈՑԻԱԼԱԿԱՆ ՏԱՐԱԾՈՒԹՅՈՒՆ ԵՎ ՍՈՑԻԱԼԱԿԱՆ ԿԱՌՈՒՅՎԱԾՔ

§ 1. Սոցիալական տարածություն

Իրականության տեսական նկարագրությունը սոցիոլոգիական գիտության միջոցներով սկսվում է սոցիալական տարածության վերլուծումից:

Սոցիալական տարածությունը այն տեղն է, ուր տեղի են ունենում սոցիոլոգի կողմից նկարագրվող դեպքերը, երևույթներն ու պրոցեսները: Յուրաքանչյուր գիտություն ունի իր տարածությունը ֆիզիկական աշխարհում, որը պայմանականորեն հարթության վրա կարելի է պատկերել դեկարտյան կոորդինատների համակարգի օգնությամբ, ցանկացած դեպք կամ իր կարելի է արտահայտել կետով, որից դեպի OY և OX առանցքները կարելի է տանել ուղղահայացներ:

Սոցիալական տարածություն կոչվում է երևակայական հարթության վրա գտնվող կետերի ամբողջությունը, որոնք ամրագրված են որոշակի կոորդինատներով և որոնք նկարագրում են հասարակության կառուցվածքը: Սոցիալական տարածության կետերը կոչվում են ստատուսներ՝ կարգավիճակներ:

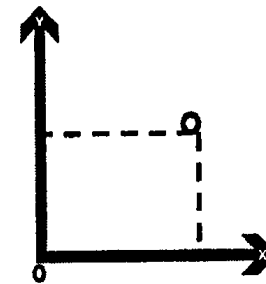
Սոցիոլոգիայի սոցիալական տարածությունը ևս կարելի է պատկերել դեկարտյան կոորդինատների համակարգով, իսկ այդ տարածության բոլոր կետերը նշանակել որպես կարգավիճակ:

Սոցիալական տարածության գաղափարի մասին խորհել են Ռ. Դեկարտը, Թ. Յոսթը, Գ. Լայբնիցը, Ֆ. Ռադեկը, Գ. Ջիմելը, Է. Դյուրկհեյմը, Ռ. Պարկը, Է. Բոգարդուսը, Լ. Ֆոն Վիգեն, Եվ. Սպեկտորսկին, Պ. Սորոկինը, Բ. Վեռլենը և ուրիշներ: Սակայն այս խնդրի հստակ ձևակերպումը պատկանում է Պ. Սորոկինին: Իր «Սոցիալական կայունություն» գրքում (1927 թ.) նա առաջինը խոսեց հասարակության մեջ ընթացող երևույթ-

ների սոցիալական տարածության մեջ տեղակայելու հնարավորության և անհրաժեշտության մասին:

Այսօր սոցիալական տարածության գաղափարն օգտագործում են համարյա բոլոր սոցիոլոգները՝ նրանում տեսնելով որոշ նրբերանգներ: Սակայն վերջին հաշվով կարելի է ասել, որ ամբողջ սոցիալական աշխարհը, որը լցված է տարբեր ժամանակներում ապրած մարդկանցով, միայն սոցիալական տոպոգրաֆիայի՝ տեղագրության մի որոշակի տեսակ է:

Համեմատենք սոցիալական տարածությունը ֆիզիկականի հետ: Ֆիզիկական տարածության մեջ, որը պայմանականորեն կարելի է պատկերել դեկարտյան կոորդինատներով, յուրաքանչյուր դեպք կամ իր կարելի է նշանակել կետով, որից OY և OX առանցքներին կարելի է ուղղահայացներ տանել: Ֆիզիկական տարածության յուրաքանչյուր իր կունենա երկու չափումներ, որոնք պատկերվում են OX և OY առանցքներում (տե՛ս գծ. 6.1, 6.2):

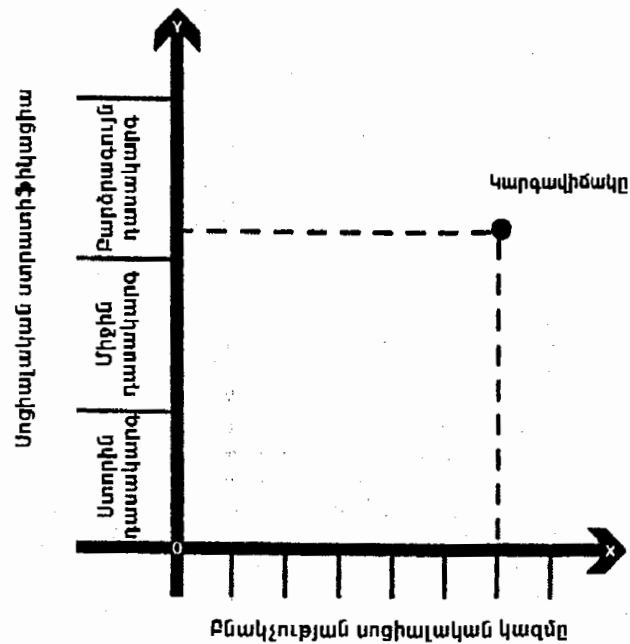

Գծ. 6.1.

Մարմնի տեղափոխությունը OX և OY առանցքների շուրջը ոչինչ չի փոխում նրա ֆիզիկական որակներում. այն չի փոքրանում կամ մեծանում, նրա կազմն ու նյութական հատկությունները մնում են նույնը: Նման փաստը խոսում է OX և OY առանցքների միատեսակության և հավասարագործության մասին:

Իսկ ի՞նչ է տեղի ունենում սոցիալական տարածության մեջ: Նախ և առաջ պետք է հստակեցնել, թե ինչ պետք է արտահայտեն սոցիալական տարածության երկու առանցքները (առաջին խոսվում է միայն երկչափ տարածության մասին): Եթե որպես տարածական կետ ընդունենք սոցիոլոգիայի արմատական կատեգորիաներից մեկը՝ կարգավիճակը, ապա նրա առանցքների շուրջը պետք է տեղակայենք սոցիոլոգիայի նույնքան կարևոր կատեգորիաներ՝ սոցիալական ստրատիֆիկացիայի,

սոցիալական կառուցվածքի, սոցիալական ինստիտուտի, բնակչության սոցիալական կազմի հասկացությունները: Այդ բոլորը կարտահայտվեն նոր գծանկարում:

Գծ. 6.2.

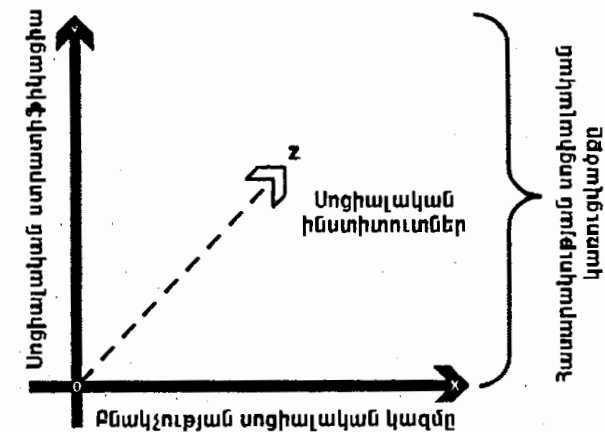
Երկչափ սոցիալական տարածության ելակետային սխեմայում պայմանավորվենք տեղակայել երկու ֆունդամենտալ կատեգորիա՝ սոցիալական ստրատիֆիկացիայի (OY) և բնակչության սոցիալական կազմի հասկացությունները OX (գծ. 6.3):

Սոցիալական ստրատիֆիկացիան (OY) սոցիալական խմբերի կարգային աստիճանակարգումն է (վերից վար) ըստ չորս հիմնական բարիքների նկատմամբ ունեցած վերաբերմունքի՝

- Եկամտի,
- Իշխանության,
- Կրթության,
- Վարկանիշի:

Բնակչության սոցիալական կազմը (OX) սոցիալական մեծ խմբերի ամբողջությունն է, որը բաժանվում է ըստ տարիքի, սեռի, մասնագիտության, կրոնի և այլն: Սոցիալական տարածության կետը կոչվում է կարգավիճակ: Ստատուսը՝ կարգավիճակը խմբում կամ հասարակության

մեջ մարդու զբաղեցրած տեղը կամ գրաված դիրքն է: Հասարակության մեջ գոյություն ունեցող բոլոր կարգավիճակների միասնությունը ստեղծում է սոցիալական տարածությունը:

Գծ. 6.3.

Սոցիալական տարածության առաջին հատկությունն այն է, որ կոորդինատների համակարգում OX և OY առանցքները հավասարազոր չեն, այլ կերպ ասած՝ եթե մարդկանց պայմանականորեն տեղադրենք հորիզոնական առանցքի վրա, ապա նրանք իրար նկատմամբ մտնում են մի տիպի սոցիալական հարաբերությունների մեջ և նույն մարդիկ, եթե տեղադրված են ուղղահայաց առանցքի վրա, ապա իրար հետ գտնվում են միանգամայն այլ հարաբերությունների մեջ:

Սոցիալական տարածությունը նույնպիսի հաջողությամբ կարելի է պատկերել և որպես երկչափանի և որպես եռաչափ տարածություն: Երրորդ՝ OZ առանցքով կարելի է բնութագրել սոցիալական ինստիտուտները, նրանում որպես բաժանման միավորներ կարող են հանդես գալ սոցիալական կազմակերպությունները:

Բոլոր մարդկանց կարելի է բնութագրել որպես մեկ կամ մի քանի սոցիալական ինստիտուտների մասնակից, ուր նրանք ծառայում են, աշխատում, մասնակցում ծեսերին, գնումներ են կատարում և այլն: Այլ կերպ ասած՝ մեծահասակներն աշխատում են արտադրության ոլորտում կամ ծառայում են որևէ հիմնարկում, կենսաթոշակառուները թոշակ են ստանում, երեխաները սովորում են և այլն: Ամբողջ բնակչությունը այս կամ այն կերպ մասնակցում է հասարակության հինգ արմատական ինստիտուտներից մեկի գործունեությանը՝ արտադրության, պետության, կրթության (և գիտության) և կրոնի ոլորտներում: Սակայն յու-

րաքանչյուր ինստիտուտ իր հերթին բաղկացած է առանձին կազմակերպություններից (ծեռնարկություններ, հիմնարկներ, բանկեր և այլն):

Այսպիսով՝ մենք ստացանք կոորդինատների երեք տարաբնույթ և հավասարազոր (յուրաքանչյուրը չափվում է յուրովի) առանցքներ՝ սոցիալական ստրատիֆիկացիան՝ OY, բնակչության սոցիալական կազմը՝ OX և սոցիալական ինստիտուտները՝ OZ (տես. գծ. 6.3):

§ 2. Սոցիալական կառուցվածք

Հատկապես սոցիալական տարածության եռաչափ ըմբռնման շնորհիվ է, որ մենք հնարավորություն ենք ստանում ի մի բերել սոցիալական կառուցվածքի մասին ամենատարբեր մոտեցումները և հասնել նրա համակողմանի բնութագրմանը: Սոցիալական կառուցվածքի բացատրության հիմնական մոտեցումները հետևյալներն են.

1) սոցիալական կառուցվածքը սոցիալական խմբերի, դասակարգերի և խավերի ամբողջություն է,

2) սոցիալական կառուցվածքը սոցիալական ինստիտուտների և կազմակերպությունների ամբողջություն է,

3) սոցիալական կառուցվածքը ֆունկցիոնալորեն կապակցված սոցիալական կարգավիճակների և դերերի միասնություն է,

4) սոցիալական կառուցվածքը փոխկապակցված սոցիալական խմբերի, սոցիալական ինստիտուտների և նրանց միջև եղած հարաբերությունների ամբողջություն է:

Կարելի է ասել, որ սոցիալական կառուցվածքը հասարակության անատոմիական՝ կազմախոսական կմախքն է: Կառուցվածք ասելով հասկացվում է առարկայի ներքին կազմը հանդիսացող ֆունկցիոնալորեն փոխկապակցված տարրերի ամբողջությունը:

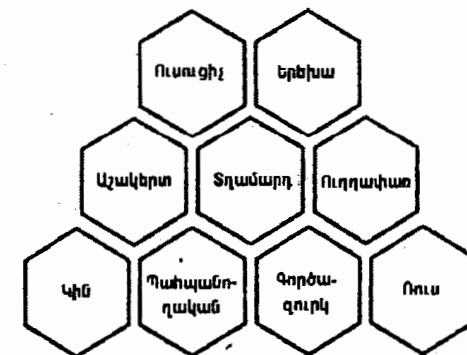
Հասարակության սոցիալական կազմի մեջ մտնում են՝ ա) դասակարգերը, բ) խմբերը, գ) ինստիտուտները: Սոցիալական ինստիտուտները տեղակայել սոցիալական տարածության առանցքների վրա սոցիալական կազմի կամ սոցիալական ստրատիֆիկացիայի հետ միաժամանակ հնարավոր չէ: Սոցիալական ինստիտուտները բոլորովին յուրահատուկ երևույթներ են: Նրանք սերտորեն կապված են սոցիալական նորմի և սոցիալական կարգավիճակի հասկացությունների հետ: Սոցիալական կարգավիճակը ինստիտուտների կազմակերպված բաղադրամասն է:

Սոցիալական ինստիտուտը նորմերի և հաստատությունների ամբողջություն է, որը կարգավորում է հասարակական հարաբերությունները:

րի որոշակի ոլորտ: Այն կարելի է բնորոշել նաև այլ տեսանկյունից՝ ինստիտուտ կոչվում է դերերի և կարգավիճակների այն ամբողջությունը, որը կոչված է բավարարելու որոշակի սոցիալական պահանջմունքներ:

Ինչպես տեսնում ենք, ինստիտուտը նույնը չէ, ինչ դասակարգը կամ սոցիալական խումբն է: Վերջիններս մարդկանց միավորումներ են: Սոցիալական ինստիտուտը մեխանիզմ է կամ հաստատությունների ամբողջություն:

Սոցիալական մեծ խմբերի ամբողջությունը իր հերթին կազմում է նոր հասկացություն՝ բնակչության սոցիալական կազմ: Եթե սոցիալական մեծ խմբերը տեղաբաշխենք ուղղահայաց առանցքի վրա՝ ըստ եկամուտների, իշխանության, կրթության և կարգավիճակի տարբերությունների, ապա կստացվի ևս մեկ հասկացություն՝ սոցիալական ստրատիֆիկացիայի հասկացությունը: Ստրատիֆիկացիան կազմված է նույն կարգավիճակներով, որոնք սակայն խմբավորված են այլ չափանիշներով և տեղակայված են ըստ շերտերի՝ վերից վար: Ստրատիֆիկացիայի օրինակ է հասարակության դասակարգային բաժանումը:

Գծ. 6.4.

Այսպիսով՝ «սոցիոլոգիա» առարկայի և սոցիալական կառուցվածքի անկյունաքարը կարգավիճակն է: Կարգավիճակները ստեղծում են հասարակության վիճակագրական պատկերը: «Կառուցվածք» հասկացությունը ենթադրում է տարրերի սահմանափակ քանակ, որոնք խստորեն կապված են իրար հետ և նման են բյուրեղի վանդակներին (գծ. 6.4):

Սոցիալական կառուցվածքում ժամանակ առ ժամանակ առաջանում են տարբեր բնույթի անսարքություններ, հակասություններ, աններդաշնակություններ, խափանումներ, որոնք ինչպես առանձին մար-

դու, այնպես էլ ողջ հասարակության համար կարող են ունենալ հեռուն տանող և բացասական հետևանքներ:

§ 3. Կարգավիճակային անհամատեղելիություն

Ինչպես հայտնի է, մի մարդը կարող է ունենալ տարբեր կարգավիճակներ, քանզի նա մասնակցում է բազմաթիվ խմբերի ու կազմակերպությունների՝ սպորտային, կրոնական, քաղաքական աշխատանքներին: Կարելի է նկատել, որ մի մարդու կարգավիճակային հավաքածուում կարող են լինել երկու հակադիր կարգավիճակներ, որոնք մեծապես ազդում են անհատի ներքին կյանքի, նրա վարքի վրա:

Իրար հակադիր կարգավիճակները, որոնք քայքայում են մարդու կարգավիճակային պատկերի ներդաշնակությունը, ստեղծում են կարգավիճակային անհամատեղելիություն: Պատկերացնենք քսան տարեկան մի մարդու դիմանկար, որը նման է վաթսուևամյա ծերունու: Կյանքում նման երևույթներ նկատվում են միայն ծայրահեղ պայմաններում, երբ մարդու օրգանիզմում ի հայտ են գալիս պաթոլոգիական խանգարումներ:

Իմ ծանոթներից մեկը մինչև խոր ծերություն մնաց կրտսեր գիտաշխատողի կարգավիճակում: Մենք միշտ սպասում ենք, որ ժամանակի ընթացքում մարդը ծառայողական առաջխաղացում է ունենում: Կրտսեր գիտաշխատողը 20–30 տարեկան մարդկանց հարմար պաշտոն է, իսկ 50–60 տարեկանում մնալ կրտսեր գիտաշխատող թերևս անոթալի է: Դա զգում էր նաև իմ ծանոթը: Երկու կարգավիճակները՝ տարիքային և ծառայողական, ակներևաբար իրար չէին համապատասխանում:

Կարելի է բերել բազմաթիվ այլ օրինակներ՝ գիտնականը ստիպված է առևտուր անել, ուստիկանը դառնում է վարձու մարդասպան, ուսուցիչը՝ պահակ: Երբ նորաթուխ մեծահարուստը իր մերսեդեսով մտնում է է-ժանազին մեծածախ շուկա առօրեական գնումներ կատարելու, ապա ակնհայտորեն երևում է, որ նա գործում է իր նոր կարգավիճակին հակառակ: Երկու կարգավիճակները՝ մեծահարուստ և էժան ապրանքների գնորդ, անհամատեղելի են:

Ինչպես նշվեց, յուրաքանչյուր մարդ մտնում է տարբեր խմբերի մեջ, որոնցից յուրաքանչյուրին բնորոշ է իր աստիճանակարգումը: Այն դեպքում, երբ կարգավիճակը դիտվում է որպես որոշակի տեղ այդ հիերարխիայի մեջ, մենք գործ ունենք աստիճանի, կարգի հետ: Կարգավիճակի աստիճանն է որոշում, թե այն ինչպիսին է՝ բարձր, միջին, թե ցածր: Աստիճանակարգման բարձր կարգին հասած մարդը, ուրեմն և տվյալ խմ-

բում բարձր կարգավիճակ ունեցողը, կարող է անհայտ մնալ մեկ այլ խմբում: Պարոն Մ–ն որպես ֆիլատելիստ մասնականիչներ հավաքողների շրջանում կարող է լավ համարում ունենալ, սակայն իր հիմնական աշխատանքի վայրում նա կարող է շատ ցածր գնահատվել որպես թույլ կամ ոչ գործիմաց աշխատող, իսկ տանը նրան կարող են շատ բարձր գնահատել: Հասկանալի է, որ այս մարդը ունի երեք տարբեր կարգավիճակներ, երեք տարբեր աստիճաններ՝ բարձր, միջին և ցածր: Շատ քչերին է հաջողվում բոլոր խմբերում, ուր նա հանդես է գալիս, ունենալ բարձր կարգավիճակ:

Կարգավիճակների անհամատեղելիությունը, ըստ էության, կարգավիճակների աստիճանների անհամընկնելիությունն է կամ իրավունքների ու պարտավորությունների հակասությունը: Անհամատեղելիությունն առաջանում է երկու պարագայում՝ ա) երբ անհատը բարձր դիրք է գրավում մի խմբում և ցածր՝ մյուսում, բ) երբ մի կարգավիճակի իրավունքներն ու պարտավորությունները խոչընդոտում են մյուս կարգավիճակի իրավունքների ու պարտավորությունների կատարմանը:

Վերը բերված օրինակում պարոն Մ–ն՝ որպես կոլեկցիոներ, ծառայող և ընտանիքի հայր, կարող է հանդես գալ որպես կարգավիճակների անհամատեղելիության օրինակ: Վերցնենք մեկ այլ՝ ավելի բարդ օրինակ: Պարոն Կ–ն տաղանդավոր ինժեներ է, սակայն նրա տաղանդը այստեղ ոչնչով դեռ չի արտահայտվել: Նրա մասնագիտական կարգավիճակը հասարակական կարծիքում միջին է՝ այդպիսին է հասարակության մեջ ինժեներական աշխատանքի վարկանիշը: Ղեկավարության կողմից նույնպես նա գնահատվում է որպես միջին ինժեներ, նման վերաբերմունք ունի նրա նկատմամբ նաև գործընկերների մի մասը, իսկ մյուս մասը նրան շատ բարձր է գնահատում: Տանը նրա կինն ու երեխաները հպարտանում են նրանով՝ որպես տաղանդավոր մասնագետի: Այստեղ ևս առկա է կարգավիճակների անհամատեղելիության տարբեր վիճակներ:

Այսպիսով՝ կարգավիճակային անհամատեղելիություն կոչվում է այն վիճակը, երբ նույն մարդը տարբեր խմբային հիերարխիաներում զբաղեցնում է տարբեր աստիճաններ՝ բարձր, միջին և ցածր, իսկ կարգավիճակային համատեղելիություն կոչվում է այն վիճակը, երբ նույն մարդը տարբեր խմբային հիերարխիաներում զբաղեցնում է մոտավորապես նույն կարգը:

Կարգավիճակային անհամատեղելիությունը բնութագրում է անհատի վիճակը սոցիալական ստրատիֆիկացիայում: Նրա մի սանդղակում մարդը զբաղեցնում է բարձր, մյուսում՝ ցածր տեղ: Այսօր քչերն են կասկածում, որ հաջող կարիերայի համար պետք է ունենալ բարձրագույն

կրթություն, մասնագիտական բարձր որակավորում: Սակայն ամերիկյան բարձր խավի բոլոր ներկայացուցիչները չէ, որ համալսարան կամ քոլեջ են ավարտել:

Կարգավիճակային անհամատեղելիությունը դառնում է անձնական անբավարարվածության և սոցիալական լարվածության պատճառ, իսկ վերջիններիս կուտակումները կարող են հանգեցնել անհատական ողբերգությունների կամ սոցիալական աղետների, բախումների: Ընդհանրապես բոլոր հեղափոխություններն ու հեղաշրջումները կատարում են այնպիսի մարդիկ, որոնք գտնվում են կարգավիճակային անհամատեղելիության վիճակում: Կարգավիճակային անհամատեղելիությունը հասարակության սոցիալական կառուցվածքի ընդերքում բույն դրած ծանր հիվանդության հատկանիշ է, և այդ հիվանդության բուժումը բավական դժվար և բարդ խնդիր է՝ մեկը կյանքն ավարտում է ինքնասպանությամբ, մյուսը փոխում է մասնագիտությունը կամ երկիրը, երրորդը՝ սոցիալական խավն ու կենսակերպը, չորրորդը դառնում է ապստամբ:

Այսպիսով՝ կարգավիճակային անհամատեղելիությունը դառնում է սոցիալական կայունության գործոն: Շատերի համար այն դառնում է փակուղի, այդ փակուղու մշտական բնակիչը կոչվում է մարգինալ: Մարգինալը այն մարդն է, որը կտրված է իր խավից, դասակարգից, մշակույթից և չի միացել ոչ մի ուրիշ խմբի հետ: Նա փակուղիներում մոլորվել է: Մարգինալ մշանակում է «դուրս մնացած, սարերում հայտնված» մարդ:

Ուսումնասիրելով կարգավիճակային անհամատեղելիության հետ կապված խնդիրները՝ Լ. Ուորները նկատում է, որ միայն բնիկ սպիտակամորթ ամերիկացիներն ունեն հարյուր տոկոսանոց կարգավիճակային համատեղելիություն: Նրանց մոտ համընկնում է բարձր մասնագիտական վարկանիշը, բնակարանի տիպն ու որակը, ինչպես նաև եկամուտը: Հրեաները, իրենց հերթին, ունեն բարձր մասնագիտական կարգավիճակ, սակայն բնակարանի որակն ու տիպը, դասակարգային ինդեքսը նրանց մոտ ավելի ցածր է: Ուորները դա անվանում է կարգավիճակային մասնակի անհամատեղելիություն: Շատ բարձր կարգավիճակային համատեղելիություն ունեն իռլանդացիները: Նրանք շատ քիչ են զիջում բնիկ սպիտակամորթ ամերիկացիներին:

Զգալի է անհամատեղելիության չափը հույների, լեհերի, իտալացիների և ԱՄՆ-ի ազգային փոքրամասնությունների ներկայացուցիչների մոտ: Նրանք ցածր կարգ ունեն բոլոր կարգավիճակներում: Այս սանդղակի վերջին տեղը զբաղեցնում են ռուսները: Նրանք բոլոր երեք ցուցանիշներով ունեն շատ ցածր կարգ:

Սոցիոլոգները ցույց են տվել, որ մոր մշակույթին հարմարվելու գործընթացը ներգաղթողների համար ժամանակի մեջ երկարաձգվում է, որի ընթացքում արժեքային հակադրություններն իրենց զգացնել են տալիս և հաճախ ավարտվում են քրեական արարքներով, ինչպես նաև ուժգնորեն արտահայտված անլիարժեքության բարդությամբ: Միայն երրորդ սերունդում է, որ ներգաղթածների հետնորդները կարող են իրենց զգալ որպես ամերիկյան ազգի լիարժեք ներկայացուցիչ:

Ստրատիֆիկացիայի իր համակարգում ամերիկյան սոցիոլոգ Պիտեր Բլաուն առաջադրում է մարդկանց չորս կատեգորիաներ.

- կայուն բարձր (միջին և բարձր դասակարգեր),
- կայուն ցածր (ցածր դասակարգ),
- վեր բարձրացողներ (ցածր կարգավիճակից բարձրին անցնողներ),
- վար իջնողներ (բարձր կարգավիճակից ցածրին իջնողներ):

Նա ցույց է տալիս, որ կայուն բարձր ու կայուն ցածր կարգավիճակներ ունեցողները առավելապես միաձուլված են իրենց համրություններին և գտնվում են անվտանգ պայմաններում: Նրանք բարեկամություն են անում ընտանիքներով, բազմաթիվ ընկերներ ունեն իրենց բնակավայրում և աշխատանքի տեղում: Մյուս երկու կատեգորիաների մարդիկ տատանվում են հին և մոր սոցիալական կապերի միջև: Վեր բարձրացողներն ամենից շատ անհանգստանում են իրենց կարգավիճակի համար և ամեն ինչ անում են այն ամրապնդելու համար: Նրանք որքան հեռանում են ընկերներից և հարևաններից, այնքան «վերադառնում են» դեպի ընտանեկան օջախը: Այդ բոլորը վերջին հաշվով հանգեցնում է նրան, որ այս կարգի մարդիկ ձգտում են մնանվել կայուն բարձր կարգավիճակ ունեցողներին: Վար իջնողներն ընկնում են մի միջավայր, ուր կարգավիճակային կանոնների պահպանման մասին խստությունը բացակայում է, ընտանեկան հավատարմության չափանիշները ևս այստեղ թույլ են:

Վեր բարձրացողները կորցնում են հին ընկերներին, իսկ մոր ընկերներ դեռ չեն հասցնում գտնել: Վար իջնողները հին ընկերների հետ իրենց անհաջողակ են զգում, իսկ մոր ընկերություն ստեղծելուն հեշտորեն չեն գնում: Արդյունքում երկուսն էլ վերածվում են մարգինալների, սակայն տարբեր պատճառներով:

Կարգավիճակային անհամատեղելիությունը կարող է փոփոխվել, չքանալ և մորից հայտնվել: Կնոջ ավանդական տնային տնտեսուհու կարգավիճակին ինդուստրիալ հասարակությունը ավելացրեց ևս մեկը՝ արտադրության ոլորտում աշխատողի կարգավիճակը: Սակայն հին և մոր կարգավիճակները շուտով հակասության մեջ մտան, քանզի այդ

երկու դերերը հավասար արդյունավետությամբ կատարել համարյա հնարավոր չէ:

Սոցիալական խմբերը, որոնց մեջ մտնում է միևնույն մարդը, սոցիալական վարկանիշի սանդղակում գրավում են տարբեր տեղեր՝ առևտրականները սանտեխնիկներից բարձր են դասվում, արտադրության մեջ տղամարդիկ ավելի գերակայող դեր ունեն, քան կանայք, հիմնական ազգին և ազգային փոքրամասնությանը պատկանելությունը զգալիորեն տարբերվում է և այլն:

§ 4. Կարգավիճակային բյուրեղացում

Կարգավիճակի բյուրեղացման առաջին նկարագրությունները պատկանում են Ու. Լենդելեյերին և Լ. Բրունին, որոնք այստեղ միավորեցին ստրատիֆիկացիոն և դասակարգային մոտեցումների առավելությունները: Ստրատիֆիկացիոն մոտեցման համաձայն՝ ստրատան՝ խավը, վիճակագրական կատեգորիա է, նոմինալ խումբ: Դասակարգային մոտեցման ժամանակ սոցիալական խումբը դիտվում է որպես իրական համայնք, որը տարբերվում է մյուսներից ոչ միայն եկամուտներով, այլև կենսակերպով, վարքագծով, արժեքներով, ավանդույթներով, սուբկուլտուրայով: Այս երկու իրարից մեծապես տարբերվող մոտեցումների հատման կետում էլ առաջացավ կարգավիճակային բյուրեղացման հասկացությունը:

Դասակարգերը՝ գյուղացիները, բուրժուազիան և բանվորները միշտ էլ դիտվել են որպես իրականում գոյություն ունեցող սոցիալական խմբեր՝ իրենց դասակարգային գիտակցությամբ, քաղաքական կազմակերպվածությամբ, բնավորությամբ, սեփական բարոյականությամբ և դասակարգային արժանապատվությամբ: Ընդհակառակը, դասակարգերի ներսում գտնվող խավերը նոմինալ՝ անվանական խմբեր են, նրանց միջև ավելի շատ նմանություններ կան, քան տարբերություններ: Բոլոր բանվորները մտնում են վարձու աշխատողների մեջ: Միջին դասակարգում կարելի է առանձնացնել միմիմում երեք խավ: Միջին դասակարգի մեջ մտնում են նախապատվություն ունեցող աշխատանքներում զբաղվածները, նրանց մեծ մասը, ինչպես և բանվորները, արտադրության միջոցների սեփականատերեր չեն: Հասարակ գրասենյակային ծառայողի և նշանավոր իրավաբանի միջև ընկած է վիթխարի սոցիալական անհավասարության տարածություն: Միջին խավի վերին շերտերի մեջ մտնում են մեծ մասամբ սեփականատերերը կամ պրոֆեսիոնալները:

րը: Վերջիններս միջակա դիրք են գրավում վարձու բանվորների և սեփականատերերի միջև:

Այստեղ մտնում են նաև գյուղացիները: Ժամանակակից հասարակության մեջ դրանք առավելապես ինքնուրույն գործող ֆերմերներն են, որոնք իրենց եկամուտներով մոտենում են փոքր բիզնեսի տերերին: Անշուշտ, շարքային ագարակատիրոջ և գյուղական մեծահարուստների միջև վիթխարի տարբերություն կա, այնուհանդերձ, մի դասակարգի միևնույն խավի երկու ծայրերի մեջ առկա են նաև շատ ընդհանրություններ:

Սոցիոլոգները գտնում են, որ խավի միատիպության աստիճանի բարձրացումը այն կարևոր պայմաններից է, որով այդ խավը կարող է վերաճել դասակարգի: Եվ ընդհակառակը՝ որքան խավի կամ դասակարգի կազմը տարասեռ է, այնքան արագորեն այն վերածվում է վիճակագրական զանգվածի, ամբոխի, ուր միավորված են ոչ թե շահերի կամ արժեքների ընդհանրությամբ, այլ ինչ-որ այլ մեխանիկական հատկանիշներով:

Բյուրեղացմանը հանգեցնող պրոցեսը կոչվում է կոնսիստենցիա: Կոնսիստենցիան որևէ բանի թանձրությունն է, մածուցիկությունը: Այս իմաստով խոսում են թույլ կամ ուժեղ՝ կոնսիստենցիայի մասին: Բյուրեղացումը սկսվում է թույլ և ավարտվում է ուժեղ կոնսիստենցիայով, այսինքն՝ այնպիսի թանձր հեղուկով, որն արդեն շատ քիչ է տարբերվում պինդ մարմնից:

Թույլ կոնսիստենցիայի՝ մածուցիկության դեպքում անհատները ազատորեն անցնում են դասակարգից դասակարգ, խավից խավ: Յուրաքանչյուր դասակարգում և խավում, երբ շարժունությունը մեծ է, միշտ գոյություն ունեն ավելորդ մարդիկ, որոնք այդ սոցիալական սանդղակում են հայտնվել պատահականորեն: Այս դեպքում շատ են նաև մարգինալները՝ մարդիկ, որոնք ոչ մի եզրում չեն կանգնում:

Ռուսաստանի XX դ. պատմության մեջ կարելի է առանձնացնել երկու շրջան, երբ կարգավիճակային կոնսիստենցիան թույլ էր, իսկ շարժունակությունը՝ ուժեղ: 1917 թ. հեղափոխությունից հետո միանգամից ոչնչացվեց մի քանի դասակարգ և բազմաթիվ խավեր՝ ազնվականությունից ու բուրժուազիայից մինչև ոստիկաններ և տնային սպասավորներ: Ազատվեցին բազմաթիվ կարգավիճակային բջիջներ, հատկապես մեծ թվով ազատ տեղեր հայտնվեցին սոցիալական բուրգի վերին մասում: 20–30–ական թվականներին նկատելի էր հզոր Բրոունյան շարժում դեպի վեր և վար՝ ոմանց պաշտոնագրկում էին, աքսորում, ոմանց զնդակահարում էին, քաղաքացիությունից զրկում և այլն, մյուսներին պաշտոններ էին տալիս, պարգևատրում: Անգրագետ գյուղացին դառ-

նում էր կոլտնտեսության նախագահ, իսկ բանվորը՝ տնօրեն և նախարար: «Բրոունյան շարժման» երկրորդ փուլը համընկնում է 80 թ. վերջերի և 90 թ. սկզբների հետ, երբ հասարակությունը փոխեց պատմական զարգացման նշանը: Չնայած այս անգամ ոչ մեկին չարտաքսեցին և չգնդակահարեցին, այնուհանդերձ, սոցիալական կառուցվածքում ի հայտ եկան թափուր տեղեր, որոնք առաջանում էին ոչ թե վերսների նախաձեռնությամբ, այլ ընդերքում ընթացող շարժումների ճնշմամբ: Կապիտալի նախասկզբնական կուտակման դարաշրջանում հարստություն դիզելու համար բոլոր մեթոդները լավ են: Հարուստ խավերի մածուցիկության աստիճանը գնալով մեծանում է:

Խորհրդային իշխանության երկրորդ շրջանում՝ մոտավորապես 60–ական թվականների կեսերին, հասարակության մեջ տեղի ունեցող պրոցեսները մեծապես նպաստում էին սոցիալական կառուցվածքի բյուրեղացմանը: Տեղի էր ունենում սոցիալական խավերի, դասակարգերի ինքնավերարտադրություն՝ բանվոր էին դառնում բանվորների, մտավորական՝ մտավորականների երեխաները:

Բյուրեղացման սուբյեկտիվ ցուցանիշն է խավերի կազմում, խմբային հայացքների և շահերի համակարգում սեփական տեղի գիտակցումը, ինչպես նաև սեփական դասակարգի հետ իդենտիֆիկացումը՝ ինքնանույնականացումը:

Ստրատիֆիկացիոն աստիճանի բյուրեղացումը Լեհաստանում նկատվել է 80–90–ական թվականներին, Չեխիայում 1992–1997 թթ.: Ռուսաստանում նկատելի են հակասական միտումներ՝ մի կողմից առկա է միջին դասակարգի բյուրեղացման պրոցեսը, մյուս կողմից ուժեղանում է միջին խավերի տարասեռացման միտումը: Ըստ երևույթին, տեղի են ունենում շատ բարդ և ոչ միանշանակ պրոցեսներ, որոնք ժամանակի մեջ կարող են երկարաձգվել, ինչպես նաև ձեռք բերել առաջադիմական կամ հետադիմական գծեր:

§ 5. Կարգավիճակային անհամապատասխանություն

Կարգավիճակային անհամապատասխանությունը անգլալեզու գրականության մեջ նշանակվում է «status inconsistency»: Կարգավիճակային անկայունության կոնցեպցիան ամերիկյան սոցիոլոգիայի մեջ մշակվեց 50–60–ական թվականներին: Այս կոնցեպցիայի շրջանակներում ձևավորվեց կարգավիճակային անհամաձայնությունների վերլուծության երեք տարբերակներ՝ օբյեկտիվ, սուբյեկտիվ և նորմատիվ:

Պատմականորեն առաջինը ձևավորվեց օբյեկտիվ մոտեցումը, որը կարգավիճակների անկայունությունը դիտում է որպես անհատի վարքի վրա ներգործող գործոն: Այս կոնցեպցիայի հիմնադիր Գ. Լենսկին առաջարկում էր երևույթը բնութագրել կարգերի անհավասարության տերմիններով: Կարգավիճակային բյուրեղացումը կամ կարգավիճակային կոնսիստենտությունը, նրա աշխատություններում նշանակում են անհատի կարգավիճակների համապատասխանությունը ստրատիֆիկացիայի առավել կարևոր չափորոշիչներում: Սակայն օբյեկտիվ ցուցանիշների ընտրությունը հանգեցրեց նրան, որ որոշ հեղինակներ հաստատում էին կարգավիճակային անհամապատասխանությունների առկայությունը, մյուսները ժխտում էին:

Բյուրեղացում նկատվեց նրանց մոտ, ովքեր զբաղեցնում էին միևնույն կարգը (օրինակ՝ ստանում էր բարձր եկամուտներ, զբաղեցնում էր պատասխանատու պաշտոն) և նրանց մոտ, ովքեր այն չունեին, իրենց չէին զգում «սեփական տեղում»:

Պատահական չէ, որ երկրորդ՝ սուբյեկտիվ մոտեցման հետևորդները կարգավիճակային բյուրեղացման բնութագրման մեջ իրենց ուշադրությունը տեղափոխեցին սեփական սոցիալական վիճակի գիտակցման վրա՝ այն դիտելով որպես գլխավոր գործոն: Սուբյեկտիվ մոտեցումը առաջին անգամ կիրառեց Լ. Բրունը, որն ընդգծում էր սեփական դրության գիտակցման և այդ օբյեկտիվ վիճակի տարբերությունը սոցիալական կառուցվածքում: Այստեղ շեշտը դրվում է անհատի կողմից սոցիալական հիերարխիայում կամ կարգավիճակային իրադրությունում սեփական տեղի գիտակցման վրա: Այս մոտեցումը ևս ցանկալի հետևանքներ չտվեց, քանզի տարբեր ուսումնասիրությունների տվյալները հակասում էին իրար:

Երրորդ՝ նորմատիվ մոտեցման հետևորդները անհամապատասխանությունը բնութագրում էին ոչ թե կարգերի անհավասարությամբ, այլ նորմատիվորեն սպասվող վիճակից շեղման միջոցով: Վերլուծության ելակետ են դառնում կարգավիճակների մոդելների մասին պատկերացումները, որոնք նորմատիվորեն սպասելի են կամ անհատի, կամ նրա սոցիալական շրջապատի համար, իսկ անհամաձայնությունների էությունը հանգում է այդ կանոնների խախտմանը:

Ս. Գ. Սաբլինան կարգավիճակների անհամապատասխանությունը բնութագրում է որպես միևնույն մարդու կարգավիճակների անհամատեղումը սոցիալական ստրատիֆիկացիայի տարբեր չափումներում: Օրինակ՝ նշանավոր օլիգարխը, որը զրկվել է իշխանության վրա ազդելու լծակներից, հայտնվում է կարգավիճակային անհամապատասխանության վիճակում: Այդպես եղավ նախկին մագնատ Բերեզովսկու և Գու-

սինսկու հետ, երբ նախագահ Պուտինը նրանց «հավասարապես հեռացրեց» իշխանական լծակներից: Օլիգարխը, ըստ սահմանման, չի կարող լինել աղքատ և քաղաքական ազդեցությունից զուրկ: Նա պետք է բարձր կարգ ունենա ստրատիֆիկացիայի երկու կարևոր չափումներում՝ եկամուտների և իշխանության սանդղակներում:

Երբ օլիգարխը չի թաքնվում հասարակությունից, չի թաքցնում նաև իր հարստությունն ու ազդեցությունը իշխանական լծակների վրա, սուբյեկտիվորեն նման մարդն իրեն բավարարված է զգում, իսկ օբյեկտիվորեն նա գտնվում է իր տեղում: Իսկ եթե նա զրկվում է, ասենք, այս հատկություններից մեկից՝ հարստությունից կամ իշխանության վրա ազդեցությունից, ապա նա արդեն օլիգարխ չէ: Դառնալով քաղաքական վտարանդի՝ Գուսինսկին և Բերեզովսկին՝ երբեմնի հզոր օլիգարխները, ընկել են կարգավիճակային անհամապատասխանության վիճակի մեջ:

Կոնսիստենտությունը պետք է հասկանալ երկու նշանակությամբ: Առաջին իմաստով այն պետք է դիտել որպես կոնկրետ խավի լրացումը մեծ թվով մարդկանց կողմից: Եթե ժամանակակից Ռուսաստանում միջին դասակարգը շատ սակավաթիվ է, ապա խոսել նրա կոնսիստենտության մասին ըստ երևույթին վաղ է: Հինգ մարդ, թեկուզև սոցիալապես շատ մոտիկ, միևնույն է, իրարից կարող են մեծապես տարբերվել մուլ-նիսկ իրենց հայացքներով: Սակայն հինգ միլիոն մարդկանց մեջ, մեծ թվերի օրենքի համաձայն, անպայման ի հայտ կգան վիճակագրական նմանություններ: Այնտեղ, օրինակ, ի հայտ կգան ոչ թե 2-3, այլ 23% ազատականներ և 48% պահպանողականներ: Անշուշտ, 2 միլիոն պահպանողականներն արդեն իրենցից ներկայացնում են միատարր խավ:

Այսպիսով՝ կոնսիստենտության առաջին նշանակությունը ենթադրում է վիճակագրական մի կտրվածք, ուր յուրաքանչյուր բույն լցված է մեծ թվով մարդկանցով: Որքան խավի թիվը մեծ է, այնքան նրա քաղաքական աճը հզոր է, այնքան արագորեն է կատարվում այդ խավի հետ ինքնաանույնականացումը, նրա պատմական դերի գիտակցումը: Միայն Առաջին համաշխարհային պատերազմի նախօրեին Ռուսաստանի բանվոր դասակարգը հասավ այնպիսի թվաքանակի, որ նրա մասին խոսեցին որպես ռեալ հասարակական երևույթի, որպես կարևոր քաղաքական ուժի:

Երկրորդ՝ սուբյեկտիվ նշանակությունը ենթադրում է, որ մարդուն սնում են մի շարք գաղափարներ, կանխադրումներ, կողմնորոշումներ, որոնք համապատասխանում են տվյալ սոցիալական վիճակին: Եթե դուք լավ աշխատանք եք գտել և փոքր-ինչ բարձրացել եք աղքատությունից, ապա դա դեռևս չի նշանակում, որ դուք ակնթարթորեն դարձել եք միջին դասակարգի ներկայացուցիչ:

Ինքն իր համար կոնսիստենտ լինել նշանակում է հետևողականորեն հանդես գալ որպես սեփական դասակարգի կամ խավի ներկայացուցիչ: Այստեղ կոմպրոմիսին տեղ չի տրվում, այն կվկայի ձեր մարգինալության մասին՝ դուք ցածր խավից արդեն կտրվել եք, իսկ բարձրի մեջ լիարժեքորեն չեք մտել:

Ի վերջո, կարծես ստացվում է, որ երեք մոտեցումներն էլ՝ օբյեկտիվ, սուբյեկտիվ և նորմատիվ, ընդունելի են, իրոք, օբյեկտիվորեն դուք եկամտաբեր աշխատանք եք գտել, սուբյեկտիվորեն դուք ազատվում եք աղքատի հոգեբանությունից և նորմատիվորեն ձգտում եք որոշակի ստանդարտի, որը համապատասխանում է ստրատիֆիկացիայի սանդղակի միջինին և կոչվում է կանոնավոր կյանքի աստիճան: Այս վերջինս՝ նորմատիվը, առկա է ձեր գիտակցության մեջ և այն գոյություն ունի նաև ձեզ ուսումնասիրող գիտնականի գիտակցության մեջ:

Այլ կերպ ասած՝ ապահովված մարդու ձեր օբյեկտիվ վիճակը համապատասխանում է ձեր սուբյեկտիվ պատկերացմանը և առաջինը խոսում է այն մասին, թե ինքնին ինչպիսին պետք է լինի միջին դասակարգի միջին խավի իդեալական (նորմատիվ) ներկայացուցիչը և երկրորդը՝ ինչպիսին պետք է լինի սեփական կարծիքը հենց իր՝ որպես տվյալ դասակարգի ներկայացուցչի մասին:

Այսպիսով՝ պետք է նկատի ունենալ, որ բյուրեղացումը բավական բարդ պրոցես է և չի կարող հանգել միայն կոնսիստենցիային: Պետք է հաշվի մեջ մտցնել նաև երկրորդ հասկացությունը՝ կարգավիճակի կայունությունը:

Բյուրեղացումը ենթադրում է առաջին հերթին միևնույն սուբյեկտի բնութագրություններ՝ ժամանակի և կարգերի, ինչպես նաև սոցիալական կառուցվածքին համապատասխանություն:

Հետխորհրդային հասարակության մեջ բյուրեղացումը բնութագրվում է հակասական միտումներով: Այսպես՝ նկատելի է կրթության և եկամուտների միջև գոյություն ունեցող համաձայնությունը, սակայն նկատելի է նաև մասնագիտական վարպետության և եկամուտների անհամաձայնությունը: Մի կողմից բացահայտված է բարձրագույն կրթության և եկամուտների բարդ աստիճանի միջև եղած կապը, որը կարող է նպաստել միջին դասակարգի ձևավորմանը, մյուս կողմից նկատվում է, որ բարձրագույն կրթության դիպլոմին համապատասխանող նյութական վարձատրություն ստանալու շանսերը փոքրանում են:

Չնայած սոցիալական համակարգում տեղ գտած բազմապիսի փոփոխություններին՝ բնակչության գիտակցության մեջ նկատվում է ստրատիֆիկացիոն կառուցվածքի մասին պատկերացումների հարաբերական կայունություն: Միևնույն ժամանակ 1998 թ. ճգնաժամից հետո

մեծացել է այն մարդկանց թիվը, որոնք հատկապես հարստության և իշխանության հիերարխիայում իրենց մտցնում են ցածր խավերի մեջ:

Աղյուսակ 6.1.

**Ռուսաստանում կարգավիճակների բյուրեղացումը
միջին մակարդակում 1994–1998 թթ.**

Թվաքանակը	1994 թ.	1995 թ.	1996 թ.	1998 թ.
Տարեց հարցվողներ (մարդ)	8890	8416	8342	8699
Բյուրեղացված կարգավիճակով հարցվողներ				
– բացարձակ (մարդ)	1044	1153	1133	858
– հարաբերական (%)	11,7	13,7	13,6	9,8

ՌՄԵԶ–ի տվյալներով՝ 1994–1998 թթ. հարստության, իշխանության և հարգանքի չափանիշներով բյուրեղացած կարգավիճակների բաժինը 36–42% սահմաններում էր: Առավել համաձայնեցված էր հարստության և իշխանության ինքնագնահատումները, որոնց աստիճանները միմյանց հետ համապատասխանում էին հարցվածների 72,5%–ի մոտ (1998 թ.): Կարգավիճակների մնացած զույգերում կոնսիստենտության աստիճանը շատ փոքր էր: Դա, ըստ երևույթին, պայմանավորված է հարգանքի հիերարխիայի՝ ինչպես հարստության, այնպես էլ իշխանության հիերարխիաների նկատմամբ ունեցած անկախությամբ: Հարցման տվյալները խոսում են 1994–1998 թթ. ուսումնասիրվող կառուցվածքների կայունության մասին, որոնք արտահայտվում են հարստության, իշխանության և հարգանքի իդենտիֆիկացիոն սանդղակներում անհատների նմանատիպ դասավորության միջոցով:

Ընդհանուր առմամբ ռուսական հասարակության բյուրեղացումը դեռևս մնում է անավարտ: Բոլորից դանդաղ այս պրոցեսը ընթանում է միջին դասակարգում, որոշ սոցիոլոգների կարծիքով, նման դասակարգ Ռուսաստանում ընդհանրապես գոյություն չունի:

ԳԼՈՒԽ 7

ՀԱՍԱՐԱԿՈՒԹՅԱՆ ԶԱՐԳԱՅՈՒՄԸ

§ 1. Պատմական ժամանակի արագացման օրենքը

Սոցիալական կարգավիճակներն ու դերերը հանդես են գալիս որպես սոցիալական կառուցվածքի տարրեր: Նրանց քանակը, զբաղեցրած տեղն ու դիրքը, միմյանց նկատմամբ ունեցած ազդեցությունը կարևոր նշանակություն ունի կոնկրետ հասարակության կառուցվածքի բովանդակության որոշարկման համար:

Ակներև է, որ հնագույն և ժամանակակից հասարակության կառուցվածքների միջև հսկայական տարբերություն կա:

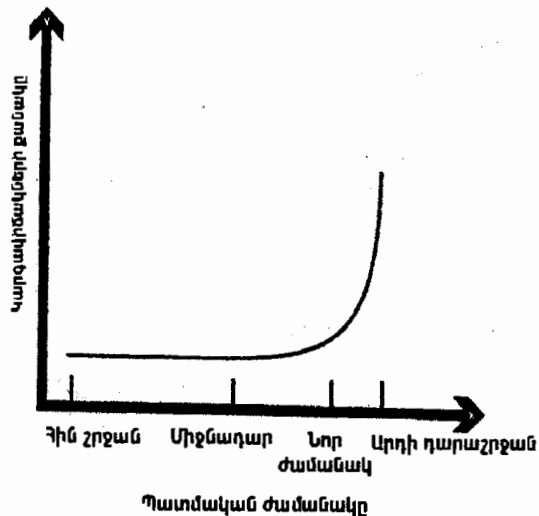
Եթե հարթության վրա բոլոր դատարկ բները դասավորենք կողք կողքի, ապա կստանանք հասարակության սոցիալական կառուցվածքի մանրակերտը: Նախնադարյան համայնական հասարակարգում կարգավիճակները շատ չեն՝ տղամարդ, կին, երեխա, երիտասարդ, ծեր, առաջնորդ, շարքային, ամուսին, որսորդ, զինվոր: Ժամանակակից հասարակության մեջ կարգավիճակների թիվը չափվում է հարյուր հազարներով: Միայն մասնագիտական կարգավիճակները հասնում են տասնյակ հազարների: Այսպիսով՝ սոցիալական կառուցվածքը ստեղծվում է «մեկ կարգավիճակ՝ մեկ բուն» սկզբունքով: Երբ այդ բները զբաղեցվում են մարդկանցով, մենք յուրաքանչյուր կարգավիճակի համար կստանանք մի սոցիալական խումբ: Ժամանակակից հասարակության մեջ կան միլիոնավոր վարորդներ, ինժեներներ, փոստատարներ, բժիշկներ և այլն:

Համեմատելով հնագույն և ժամանակակից հասարակությունների սոցիալական կառուցվածքում կարգավիճակների քանակը՝ կարելի է տեսնել, թե այն ժամանակներից ի վեր մարդկությունը որքան վիթխարի առաջընթաց է ապրել:

Յուրաքանչյուր պատմական ժամանակաշրջանում հասարակությունն ունի իրեն բնորոշ կարգավիճակային պատկերը՝ նրանում գոյություն ունեցող բոլոր կարգավիճակների ամբողջությունը: Նախնադա-

րյան հասարակարգում կարգավիճակների թիվը չի անցնում երկու տասնյակից: Ռուսական հասարակությունը 1913 թ. իր սոցիալական կառուցվածքում ուներ այնպիսի կարգավիճակներ, որոնք 1917 թ. հետո անհետացան, օրինակ՝ ոստիկան, ցար, ազնվական:

Ոչ միայն մարդու, այլև հասարակության կարգավիճակային պատկերը ժամանակի ընթացքում փոփոխվում է: Եթե վերցնենք մարդկության ողջ պատմությունը նախնադարյան համայնական հասարակարգից մինչև մեր օրերը և այն տեղադրենք ՕX առանցքի վրա, իսկ OY առանցքի վրա տեղակայենք կարգավիճակների թիվը, ապա կստանանք հստակորեն արտահայտված կորագիծ (տե՛ս գծ. 7.1):

Գծ. 7.1.

Հասարակության զարգացման գծանկարի կարևոր առանձնահատկությունը կորագծի կտրուկ վերընթացն է: Հասարակության սոցիալական կառուցվածքում ընդգրկված կարգավիճակների թիվը հասարակության արտադրողական ուժերի զարգացմանը զուգընթաց ընդլայնվում, մեծանում է, վերջինս իր հերթին հանդես է գալիս որպես սոցիալական և գիտատեխնիկական առաջընթացի շարժիչ ուժ:

Որքան մոտենում ենք ժամանակակից դարաշրջանին, այնքան կարգավիճակների թիվը ավելի է մեծանում և կորագիծն այնքան ավելի է վեր բարձրանում: Այս միտումը կարելի է մեկնաբանել միայն մի եղանակով՝ մեր ժամանակներին մոտենալուն զուգընթաց սոցիալական և գիտատեխնիկական առաջընթացի արագությունը մեծանում է:

Միևնույն ժամանակ դա նշանակում է, որ ժամանակակից հասարակության մեջ հասարակական աշխատանքի բաժանումը մեծանում է, այն, հզոր ֆաբրիկայի նման, արտադրության տեմպերը մեծացնում է: Այդ «ֆաբրիկան», ինչպես հայտնի է, սոցիալական կարգավիճակներ է արտադրում:

Պատմական ժամանակի արագացման օրենքի էությունը կայանում է հետևյալում: Համեմատելով հասարակության էվոլյուցիայի տեմպերը, մարդկային քաղաքակրթության զարգացման տարբեր աստիճանները՝ գիտնականները բացահայտեցին որոշակի օրինաչափություններ: Դրանցից մեկը կարելի է կոչել պատմության արագացման միտում կամ օրենք: Այս օրենքը հռչակում է, որ հասարակության պատմության յուրաքանչյուր հաջորդ աստիճանին բաժին է ընկնում ավելի քիչ ժամանակ, քան նրա նախորդին:

Այսպես՝ կապիտալիզմը ավելի կարճ է, քան ֆեոդալիզմը, իսկ վերջինս իր հերթին ավելի քիչ ժամանակ է ընդգրկում, քան ստրկատիրությունը: Մինչ ինդուստրիալ հասարակությունը ինդուստրիալից երկար է տևել: Յուրաքանչյուր հաջորդ հասարակարգ իր նախորդից կարճ է 3–4 անգամ: Ամենաերկարածիզը նախնադարյան համայնական հասարակարգն է, որը զոյություն ունեցավ մի քանի հարյուր հազար տարի: Նյութական մշակույթի հուշարձանների պեղումների միջոցով հասարակության պատմությունը ուսումնասիրող հնագետները նույնպես խոսում են այդ նույն միտումի մասին: Պարզվում է, որ քարե դարը, որը բաղկացած է հին քարե դարից, միջին քարե դարից և նոր քարե դարից, շատ երկար է մետաղի դարից, որն իր հերթին կազմված է բրոնզի և երկաթի դարերից: Որքան մոտենում ենք ժամանակակից շրջանին, այնքան պատմական ժամանակի զսպանակը սեղմվում է, հասարակությունը այնքան դիմամիկ, արագ է զարգանում:

Այսպիսով՝ պատմության արագացման օրենքը խոսում է պատմական ժամանակի խտացման մասին:

Հայտնի է, որ ինֆորմացիայի հոսքը⁵²⁰ ամիսը մեկ կրկնապատկվում է: Հասարակության մեջ տեղի ունեցող նշանակալի փոփոխությունների միջև ընկած ժամանակահատվածը կտրուկ կրճատվում է: Այսպես՝ Ռուսաստանում XX դարասկզբին ծնված սերունդը պրակտիկորեն ապրեց քաղաքակրթության երեք տիպերում (ագրարային, ինդուստրիալ և հետինդուստրիալ): Հասարակության զարգացման տեմպերի մասին վկայում են հետևյալ տվյալները: Մարդկության պատմությունը, որը սկսվում է կրոմանոնցիներից՝ ժամանակակից մարդու տիպից, կազմում է ընդամենը 1600 սերունդ, եթե հաշվենք, որ յուրաքանչյուր սերունդ համալրվում է 25 տարին մեկ: Մարդկության 1200 սե-

րունդ ապրել է քարայրներում, 240 սերունդ ունեցել է գրավոր մշակույթ, 22 սերունդ՝ տպագիր գրքեր: Միայն հինգ սերունդ է, որ ապրում է էլեկտրական լուսավորության պայմաններում: Ավտոմեքենաները, ինքնաթիռները, ռադիոն, կինոն մեր կյանքի մեջ մտան միայն շուրջ հարյուր տարի առաջ, հեռուստացույցը գոյություն ունի շուրջ 60 տարի, իսկ համակարգիչները՝ 50: Հայտնագործության կատարման և նրա գործնական կիրառման միջև եղած ժամանակը կազմում է՝ թղթի համար՝ 1000 տարի, շոգեմեքենայի համար՝ 80 տարի, հեռախոսի համար՝ 50 տարի, ինքնաթիռի համար՝ 20 տարի, կիսահաղորդչային տեխնիկայի համար՝ 3 տարի, ալիքային հաղորդիչների համար՝ 20 տարի, լազերների համար՝ կես տարի, ֆաքսերի համար՝ 3 ամիս և այլն:

Յուրաքանչյուր հաջորդ դարաշրջանին բաժին է ընկնում ավելի շատ տեխնիկական և գիտական հայտնագործություններ, աշխատանքային գործիքներն ու տեխնոլոգիաները արագ են կատարելագործվում, քան նրան նախորդող ժամանակաշրջանում: Նախնադարյան հասարակարգում գոյություն ունեին ընդամենը մի քանի տեսակ աշխատանքային գործիքներ, որոնք աննշան փոփոխության էին ենթարկվում հարյուրավոր սերունդների կյանքի ընթացքում: Ժամանակակից հասարակության մեջ, ընդհակառակը, նույնիսկ մեկ սերնդի կյանքի ընթացքում փոխվում են գործիքների, տեխնիկայի և տեխնոլոգիաների մի շարք տեսակներ:

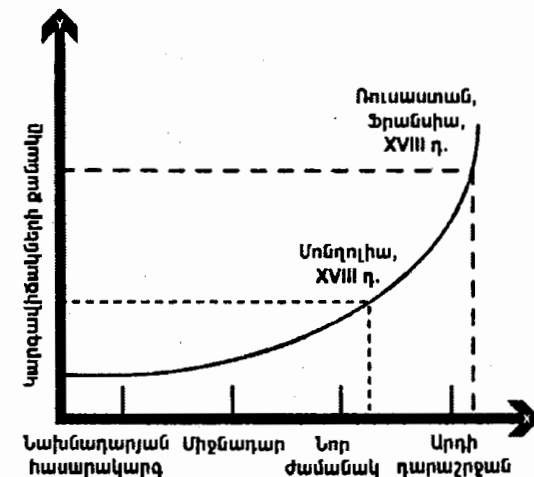
Նորագույն պատմությունը կազմում է ընդամենը համաշխարհային պատմության մեկ հազարերորդական մասը: Սակայն այն սոցիալական, մշակութային, տնտեսական և քաղաքական իրադարձություններով բոլորից հարուստ շրջանն է:

Ժամանակակից հասարակությանը մոտենալուն զուգընթաց տեխնիկական և մշակութային առաջընթացը արագանում է: Շուրջ 2 միլիոն տարի առաջ ի հայտ եկան առաջին աշխատանքային գործիքները, որից և սկիզբ է առնում տեխնիկական առաջընթացը: Շուրջ 15 հազար տարի առաջ մեր նախնիները սկսեցին կրոնական ծեսեր կատարել և նկարել քարայրների վրա: 8–10 հազար տարի առաջ նրանք հավաքչությունից և որսորդությունից անցում կատարեցին դեպի հողագործության և անասնապահության: Մոտավորապես վեց հազար տարի առաջ մարդիկ սկսեցին ապրել նաև քաղաքներում, մասնագիտանալ աշխատանքի այս կամ այն տեսակում, բաժանվեցին սոցիալական դասակարգերի: 250 տարի առաջ տեղի ունեցավ ինդուստրիալ հեղափոխություն, որը սկզբնավորեց արտադրական ֆաբրիկաների և համակարգիչների, միջուկային էներգիայի և ավիակիրների դարաշրջանը:

§ 2. Անհավասարաչափության օրենքը

Պատմական ժամանակի արագացման օրենքը հնարավորություն է ընձեռում նոր հայացքով նայել արդեն սովորական դարձած երևույթներին, մասնավորապես՝ սոցիալական կառուցվածքի փոփոխություններին կամ նրա կարգավիճակային համայնապատկերին:

Հասարակության կարգավիճակային պատկերի դինամիկան կապված է սոցիալական կառուցվածքի և սոցիալական առաջընթացի դինամիկայի հետ: Հասարակության սոցիալական կառուցվածքի և միաժամանակ հասարակության սոցիալական առաջընթացի մեխանիզմն է դառնում աշխատանքի հասարակական բաժանումը: Ժողովրդական տնտեսության նոր ճյուղերի առաջացմամբ կարգավիճակների թիվը մեծանում է:

Գծ. 7.2.

Գծագիր 7.2 պատկերում է սոցիալական առաջընթացի հետագիծը, որը համընկնում է աշխարհի երկրների մեծ մասի սոցիալական կառուցվածքի զարգացման կորագծի հետ: Այստեղից երևում է, որ նախնադարյան և ստրկատիրական հասարակարգերում կորագիծն առաջանում է դանդաղորեն, իսկ հետո սրընթացորեն վեր է խոյանում: Գիտատեխնիկական և սոցիալական առաջընթացը հենց ադպես էլ տեղի է ունեցել: Այս կորագծի վրա կարելի է վերցնել ցանկացած կետ և OX և OY առանցքների վրա տանել հատողներ և դրանով որոշել՝ ա) տվյալ երկրում

գոյություն ունեցող կարգավիճակների քանակը, ք) երկրի զարգացման իրական աստիճանը (ի տարբերություն խորնոլոգիական ժամանակի) կամ իրական պատմական ժամանակը:

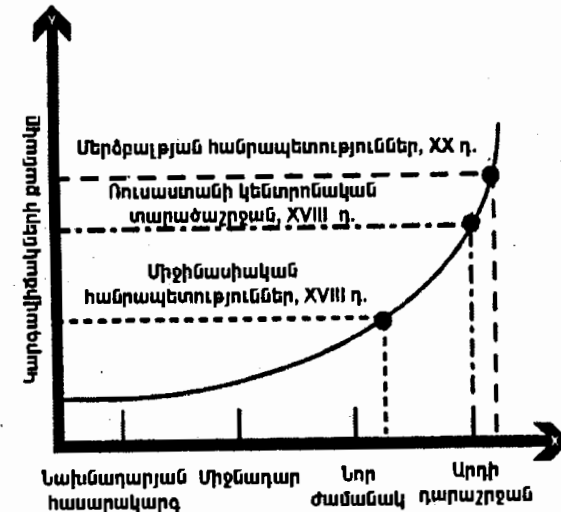
Վերցնենք երկու երկրներ՝ Ֆրանսիան և Ռուսաստանը XVIII դարում: Նրանք գտնվում են սոցիալական և տնտեսական զարգացման մոտավորապես նույն աստիճանի վրա: Հետևաբար նրանց սոցիալական կառուցվածքում առկա են մոտավորապես նույնքան կարգավիճակային կետեր, և նրանք գտնվում են միևնույն իրական ժամանակում: Սակայն եթե մենք վերցնենք XVIII դ. Մոնղոլիան, ապա կհամոզվենք, որ նրա սոցիալական կառուցվածքում կարգավիճակային կետերը ավելի քիչ են: Իրոք, XVIII դ., ինչպես և XX դ. Մոնղոլիան շատ ավելի հետամնաց երկիր էր, քան Ռուսաստանը կամ Ֆրանսիան: Այն միայն նոր էր թևակոխում զարգացած ֆեոդալական հասարակության աստիճանին: Այն այսօր ևս չունի տնտեսության բազմաշյուղ ոլորտներ, ուստի և այստեղ 40 հազար մասնագիտական կարգավիճակների փոխարեն հազիվ թե գործի հազարը:

Եթե ուղղահայացով հատենք ՕX առանցքը, ապա կստացվի, որ Մոնղոլիայի կարգավիճակների քանակը հավասար է XII դ. Ռուսաստանի և Ֆրանսիայի կարգավիճակների քանակին: Ինչպե՞ս դա հասկանալ: Մոնղոլիան, Ֆրանսիան և Ռուսաստանը ձևականորեն գտնվում են միևնույն պատմական դարաշրջանում՝ XVIII դարում: Սակայն իրականում, իր սոցիալական զարգացման աստիճանով, Մոնղոլիան դեռևս գտնվում է XII դարում: Այս երկրի ձևական և իրական ժամանակները իրար չեն համապատասխանում: Նույնը կարելի է ասել իր հասարակական զարգացման մեջ հետ մնացած յուրաքանչյուր այլ հասարակության մասին:

Այսպիսով՝ սոցիալական կառուցվածքի իմացության շնորհիվ (մարդկանց կողմից զբաղեցրած կարգավիճակների քանակի միջոցով) կարելի է որոշել այն իրական ժամանակը, որում գտնվում է տվյալ երկիրը, նրա սոցիալական զարգացման աստիճանը:

Նման տեսական մոդելը սոցիոլոգին թույլ է տալիս իմանալ ավելին, քան պատմական հետամնացության աստիճանի բացահայտումն է: Նրա միջոցով կարելի է բացատրել, օրինակ, թե ինչու XX դ. վերջում ԽՍՀՄ-ը քայքայվեց: Այս խնդիրը պարզաբանելու համար գծենք մի նոր գրաֆիկ (գծ. 7.3), որում պատկերենք նախկին խորհրդային հանրապետությունները, որոնք տեղաբաշխված են իրենց իրական պատմական ժամանակում: Այստեղ Ռուսաստանի կենտրոնական արդյունաբերական գոտին գտնվում է կենտրոնում, իսկ մերձբալթյան հանրապետությունները որոշ գծերով ավելի առաջ կընկնեն, իսկ միջինասիական

հանրապետությունները՝ շատ ավելի հետ: Դրոշմատանը կամ Դազախստանը մինչև խորհրդային իշխանության հաստատումը, 20-ական թվականներին հետամնաց ֆեոդալական երկրներ էին, նախնադարյան քոչվոր և անասնապահական տնտեսությամբ: Այստեղ վերաբնակեցված ռուսալեզու բնակչությունը արհեստականորեն արագացրեց այս ժողովուրդների զարգացումը, այն մոտեցնելով համամիութենական միջին մակարդակին, այստեղ բացվեցին արդյունաբերական ձեռնարկություններ, զարգացավ սպասարկման ոլորտը:

Գծ. 7.3.

Դեռևս խորհրդային ժամանակներում անցկացված սոցիոլոգիական հետազոտությունները ցույց էին տալիս, որ միութենական հանրապետությունների սոցիալական, մշակութային և տնտեսական աստիճանների միջև տարբերությունը (Մոլդովա, Էստոնիա, ՌեսՖՍՀ, Դազախստան և այլն) կազմում է 15–20 տարուց մինչև 40–45 տարի: Հնարավոր է, որ գաղափարախոսական պատճառներով գիտնականները այդ թվերը փոքրացնում էին, իրականում այդ տարբերությունները կաոող էին ավելի մեծ լինել:

Այսպիսով՝ ԽՍՀՄ-ը իրենից ներկայացնում էր խիստ տարասեռ մի կազմավորում, ուր նախնադարյան տնտեսության մակարդակին գտնվող որոշ շրջաններ (Չուկոտկա), միավորված էին ժամանակակից տնտեսություն ունեցող շրջանների հետ: Նման բազմաշերտ, տարաբնույթ կազմավորումը երկար ժամանակ չէր կարող գոյություն ունենալ: Նման

դեպքում, ամբողջությամբ վերցված, սոցիալական զարգացման արագությունը որոշվում է ոչ թե հասարակության առաջադիմական, այլ հետ մնացած տարրերի մակարդակով: Ա. Բոգդանովը դեռևս 20-ական թվականներին իր նշանավոր «Տեկտոլոգիայում» խոսում էր այն մասին, որ համակարգերի ընդհանուր տեսության համաձայն՝ ամբողջի զարգացման տեմպերն ու ամրությունը որոշվում է ավելի թույլ տարրերով: Նա օրինակ էր բերում մարտադաշտ մեկնող ռազմական նավախմբին: Նրա մարտունակությունը զգալի չափով որոշվում են ոչ թե գծանավերն ու ականակիր նավերը, այլ ռազմամթերք բերող, հետ քաշված փկունքային նավակները: Հասարակական կյանքի արդյունավետ կազմակերպման ժամանակ նրա բոլոր տարրերը պետք է զարգանան միևնույն արագությամբ:

Բրիտանական մեծ կայսրության, իսկ ավելի վաղ մոնղոլ-թաթարական և բազում այլ կայսրությունների քայքայումը ցույց է տալիս, որ ԽՍՀՄ-ի փլուզումը անխուսափելի էր: Միայն քաղաքական ուժերը կարող էին իրար հետ կապել միջինասիական հետամնաց հանրապետություններն ու մերձբալթյան զարգացած տարածաշրջանը: Եթե հաշվի առնենք ԽՍՀՄ-ի տարբեր տարածություններում գոյություն ունեցող մշակութային և կրոնական նշանակալի տարբերությունները, ապա վերը նշված դրույթը կստանա ևս մեկ տեսական հիմնավորում:

Վերոհիշյալ երևույթները սերտորեն կապված են սոցիալական դիմանկայի երկրորդ՝ հասարակության անհավասարաչափ զարգացման օրենքի հետ:

Պատմության երկրորդ օրենքը կամ միտումը խոսում է այն մասին, որ ժողովուրդներն ու ազգերը զարգանում են անհավասար արագությամբ: Ահա թե ինչու Ամերիկայում կամ Ռուսաստանում կողք կողքի գոյություն ունեն ինդուստրիալորեն զարգացած և մինչինդուստրիալ վիճակում գտնվող տարածաշրջաններ:

Երբ անցնելով բոլոր նախորդ փուլերը՝ այդ տարածաշրջանները ներքաշվում են ժամանակակից կյանքի հոսքի մեջ, նրանց զարգացման միտումներում կարող են ի հայտ գալ ոչ միայն դրական, այլ բացասական հետևանքներ: Գիտնականները բացահայտել են, որ տարածության տարբեր կետերում սոցիալական ժամանակը կարող է անհավասար արագությամբ ընթանալ: Որոշ ժողովուրդների համար ժամանակը արագ է ընթանում, մյուսների համար՝ դանդաղ:

Կոլումբոսի կողմից Ամերիկայի հայտնագործությանը հաջորդող մայրցամաքի զարգացած եվրոպական երկրների կողմից գաղութացումը հանգեցրեց մայայի քիչ զարգացած քաղաքակրթության քայքայմանն ու ամերիկյան բնիկ ազգաբնակչության դեգրադացիային: XX դա-

րի կեսերին Ամերիկայից և Արևմտյան Եվրոպայից հետո մոդեռնացման ուղին բռնեցին նաև որոշ իսլամական երկրներ: Շուտով այդ երկրներից շատերը հասան զարգացման տեխնիկական և տնտեսական բարձր աստիճանի, սակայն նրանց ազգային մտավորականությունը տագնապի կոչեր բարձրացրեց՝ զգուշացնելով, որ նման ուղին տանում է դեպի ավանդական արժեքների կորստի: Ֆունդամենտալիստական շարժումը կոչված է վերականգնելու մինչև կապիտալիզմի հաղթարշավը գոյություն ունեցող ժողովրդական սովորույթներն ու բարքերը:

ԳԼՈՒԽ 8

ՀԱՍԱՐԱԿՈՒԹՅԱՆ ՏԻՊԱԲԱՆՈՒԹՅՈՒՆԸ

Նախորդ ժամանակներում գոյություն ունեցող ինչպես և ժամանակակից հասարակությունները սոցիոլոգները բաժանում են որոշակի տիպերի: Հասարակության որոշ տիպերը, որոնք միավորված են մեծ հատկանիշներով կամ չափանիշներով, կազմում են հասարակության տիպաբանությունը:

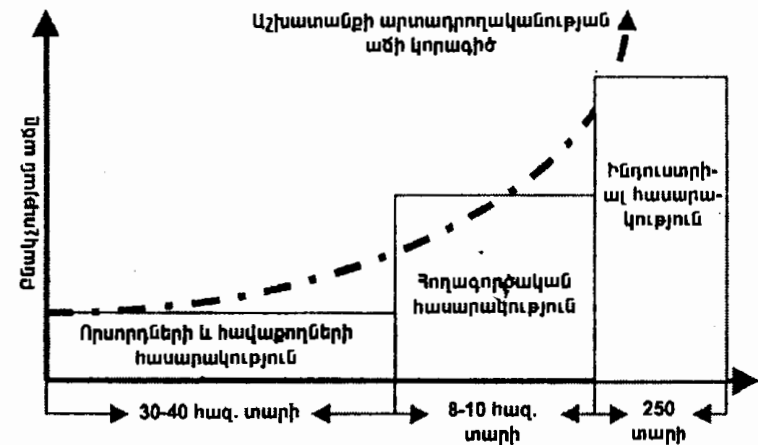
Գրականության մեջ օգտագործվում են հասարակության ամենատարբեր տիպաբանություններ: Նրանք բաժանվում են բաց և փակ, միջգրավոր և գրավոր, նախնադարյան, ստրկատիրական, ֆեոդալական, կապիտալիստական և սոցիալիստական, միջինդուստրիալ, ինդուստրիալ և հետինդուստրիալ, կայուն և անկայուն, անցումային և զարգացած, ճգնաժամային և դինամիկ, վայրենի և քաղաքակիրթ և այլ տիպերի:

Առաջին տիպաբանությամբ գլխավոր հատկանիշ է համարվում գոյությունը և բոլոր հասարակությունները բաժանում է միջգրավոր, գրավոր մշակույթ չունեցող և գրավոր մշակույթ ունեցող տիպերի: Չնայած գրավոր մշակույթը առաջացել է շուրջ 10 հազար տարի առաջ, այնուհանդերձ մինչև օրս Ամազոնի ջունգլիներում կամ արաբական անապատներում ապրող որոշ ցեղեր նրա հետ ծանոթ չեն: Գրավոր մշակույթին անծանոթ ժողովուրդներին կոչում են միջքաղաքակրթային ժողովուրդներ:

Ըստ երկրորդ տիպաբանության՝ հասարակությունը բաժանվում է երկու տիպի՝ պարզ և բարդ: Այս դեպքում որպես բաժանման հիմք ընդունվում է ղեկավարման աստիճանը և սոցիալական շերտավորման չափը: Պարզ հասարակության մեջ ղեկավարներ և ենթականեր, հարուստներ և աղքատներ չկան: Այդպիսին են նախնադարյան համայնքները: Բարդ հասարակությունում գոյություն ունեն ղեկավարման որոշակի ձևեր, սոցիալական տարբեր խավեր, որոնք իրենց եկամուտներով տեղաբաշխվում են վերից վար: Պարզ հասարակությունները համընկ-

նում են գոյություն չունեցող հասարակության, իսկ բարդը՝ գրավոր մշակույթ ունեցող հասարակության հետ:

Երրորդ տիպաբանության հիմքում ընկած է գոյության միջոցների հայթայթման եղանակը: Դրանցից ամենահինը որսորդությունն ու հավաքչությունն է: Նախնադարյան հասարակությունը կազմված էր առանձին-առանձին ապրող արյունակցական խմբերից: Ժամանակային առումով այն ամենակարևորն էր և գոյատևեց հարյուր հազարավոր տարիներ: Ամենավաղ շրջանը կոչում են նախահասարակության կամ մարդկային հոտի շրջան: Նրան փոխարինության եկան անասնապահությունն ու հողագործությունը: Անասնապահությունը հենվում է վայրի կենդանիների վարժեցման, ընտանիացման վրա: Անասնապահները վարում էին քոչվոր, իսկ որսորդներն ու հավաքողները՝ թափառաշրջիկ կյանք: Որսորդությունից աստիճանաբար առաջացավ անասնապահությունը, երբ մարդիկ գիտակցեցին, որ կենդանիներին ընտելացնելն ավելի ձեռնտու է, քան նրանց սպանելը: Հավաքչությունն իր հերթին ի վերջո հանգեցրեց հողագործության առաջացմանը: Հավաքչությունը անցում է պատրաստի արդյունքների օգտագործման շրջանից դեպի մշակվող սննդամթերքի սիստեմատիկ օգտագործման աստիճանը: Ժամանակի ընթացքում մշակվող փոքրիկ հողակտորները իրենց տեղը գիջում էին հսկայական հանդ ու դաշտերի:

Գծ. 8.1.

Պետության, քաղաքների, դասակարգերի, գրավոր մշակույթի՝ քաղաքակրթության անհրաժեշտ հատկությունների առաջացումը կապ-

ված է հողագործության հետ: Այն հնարավոր դարձավ քոչվորությունից նստակյաց կյանքի անցման շնորհիվ: Իսկ արտադրության ինչպիսի՞ եղանակում առաջացան նստակյաց կյանքի առաջին հատկանիշները: Հողագործական կամ ագրարային քաղաքակրթությանը 200 տարի առաջ փոխարինության եկավ մեքենայական ինդուստրիան (արդյունաբերությունը): Սկսվեց ինդուստրիալ հասարակության փուլը: Ծխարծակող քաղաքային խողովակներ, քաղաքային փոշեպատ թաղամասեր, հսկայածավալ ածխային կտրվածքներ՝ սրանք ինդուստրիալ հասարակության տարբերակիչ հատկանիշներն են: Բազմաթիվ մասնագետների կարծիքով, XX դ. 70-ական թվականներին ինդուստրիալ հասարակությունը փոխարինության եկավ հետինդուստրիալ հասարակությանը: ճիշտ է, ոչ ամենուր, այլ միայն ամենազարգացած երկրներում, օրինակ՝ ԱՄՆ-ում և ճապոնիայում: Հետինդուստրիալ հասարակություններում տիրապետում է ոչ թե արդյունաբերությունը, այլ ինֆորմատիկան և ծառայությունների ոլորտը: Հետինդուստրիալ հասարակության հատկություններն են դառնում գործարանային սակավամարդ արտադրամասերը, ռոբոտացված արդյունաբերությունը, վիթխարի հանրախանութները, տիեզերական կայանները և այլն:

XIX դարի կեսերին Կ. Մարքսը առաջադրեց հասարակության իր տիպաբանությունը: Կ. Մարքսի մոտ որպես այդ բաժանման հիմք ընդունվում է երկու չափանիշ՝ արտադրության եղանակը և սեփականության ձևը: Իրարից լեզվով, մշակույթով, սովորույթներով, քաղաքական կառուցվածքով, մարդկանց կյանքի պայմաններով և մակարդակով տարբերվող հասարակությունները միավորվում են այդ երկու գլխավոր հատկություններով և կազմում են մեկ հասարակական-տնտեսական ֆորմացիա: Ձարգացած Ամերիկան և հետամնաց Բանգլադեշը ըստ ֆորմացիաների հարևաններ են, քանի որ հենվում են արտադրության կապիտալիստական տիպի վրա: Ըստ Կ. Մարքսի՝ մարդկությունը աստիճանաբար ունեցել է չորս ֆորմացիաներ՝ նախնադարյան համայնական, ստրկատիրական, ֆեոդալական և կապիտալիստական: Հինգերորդը կոմունիստական ֆորմացիան է, որը կստեղծվի ապագայում:

Հասարակական-տնտեսական ֆորմացիան, ըստ մարքսիզմի, իրենից ներկայացնում է մի հասարակություն, որը գտնվում է պատմական զարգացման որոշակի աստիճանում, որի հիմքում ընկած է արտադրության որոշակի եղանակ, իսկ նրա էությունը որոշում են արտադրական հարաբերությունները, դրա հետ մեկտեղ այն ընդգրկում է համապատասխան վերնաշենք, ընտանիքի, կենցաղի տիպեր: Հասարակության պատմությունը արտահայտվում է զարգացման պրոցեսում, սոցիալական հեղափոխության արդյունքում իրար հաջորդող նախնադարյան,

ստրկատիրական, ֆեոդալական, կապիտալիստական և կոմունիստական ֆորմացիաներով:

Ժամանակակից սոցիոլոգիան օգտվում է հասարակության բաժանման բոլոր տիպաբանություններից՝ դրանք միավորելով մեկ միասնական համաձույլ մոդելում: Նրա սկզբնավորողն է համարվում ամերիկյան նշանավոր սոցիոլոգ Դանիել Բելը (ծնվ. 1919 թ.): Նա համաշխարհային պատմությունը բաժանում է երեք աստիճանների՝ մինչինդուստրիալ, ինդուստրիալ և հետինդուստրիալ: Երբ մի աստիճանը փոխարինության է գալիս մյուսին, փոխվում է տեխնոլոգիան, արտադրության եղանակը, սեփականության եղանակը, սոցիալական ինստիտուտները, քաղաքական ռեժիմը, մշակույթը, կենսակերպը, բնակչության թիվը, հասարակության սոցիալական կառուցվածքը: Մի խումբ գիտնականներ առաջարկում են հասարակության տիպաբանության իրենց երրորդությունը, մասնավորապես հասարակության նախամոդեռնիստական, մոդեռնիստական և հետմոդեռնիստական, նախաժամանակակից, ժամանակակից և հետժամանակակից աստիճանները (Ս. Կրուկ և Ս. Լեշ), մինչտնտեսական, տնտեսական և հետտնտեսական հասարակությունների (Վ. Լ. Ինոգենց), ինչպես նաև քաղաքակրթության «առաջին», «երկրորդ» և «երրորդ» ակիքների (Օ. Թոֆլեր) կոնցեպցիաները:

Դեռևս XX դարի սկզբին հետինդուստրիալ հասարակության գաղափարը ձևակերպեց Ա. Պետին և այն գիտական կիրառության ոլորտ մուտք գործեց Երկրորդ համաշխարհային պատերազմից հետո, իսկ լայն տարածում ստացավ միայն 70-ական թվականների սկզբներին Ռ. Արոնի և Դ. Բելի ֆունդամենտալ աշխատությունների շնորհիվ: Այսօր բավական հայտնի են հետինդուստրիալ կապիտալիզմի, հետինդուստրիալ սոցիալիզմի, տնտեսական և կոմունիզմի հետինդուստրիալիզմի տեսությունները: Ավելի ուշ հետինդուստրիալ հասարակությունը կոչեցին նաև հետժամանակակից՝ պոստմոդեռն հասարակություն: Վերոնշյալ կոնցեպցիաների կողքին 60 և 70-ական թվականներին առաջացան տիպաբանական մոր մոտեցումներ, որոնց համաձայն ժամանակակից հասարակությունը կարելի է կոչել հետբուրժուական, հետկապիտալիստական, հետշուկայական, հետավանդական և հետպատմական: Սակայն այս արտասովոր անվանումները այդպես էլ գրականության մեջ լայն տարածում չգտան:

Մինչպատմական հասարակությունում, որը նաև կոչում են ավանդական, որպես զարգացման վճռորոշ գործոն հանդես էր գալիս գյուղատնտեսությունը՝ եկեղեցու ու բանակի որպես գլխավոր ինստիտուտների հետ, ինդուստրիալ հասարակության առաջատարը արդյունաբերությունն է իր կորպորացիաներով ու ֆիրմաներով, հետինդուստրիալ

հասարակարգի առաջընթացում վճռական դերը պատկանում է տեսական գիտելիքներին և համալսարաններին որպես վերջինիս արտադրման և կենտրոնացման տեղ:

Այսպիսով՝ մարդկային հասարակության զարգացումը տեղի է ունենում երեք իրար հաջորդող աստիճաններով, որոնք համապատասխանում են հասարակության երեք հիմնական տիպերին՝ մինչինդուստրիալ, ինդուստրիալ, հետինդուստրիալ: Նախասկզբնական փուլից դեպի ինդուստրիալ աստիճանը տանող անցումը կոչվում է նեոլիթյան հեղափոխություն, իսկ վերջինիցս անցումը դեպի ինդուստրիալ՝ արդյունաբերական հեղափոխություն:

ԳԼՈՒԽ 9

ՀԱՍԱՐԱԿՈՒԹՅԱՆ ԶԱՐԳԱՑՄԱՆ ԱՍՏԻՃԱՆՆԵՐԸ

§ 1. Առաջին աստիճան՝ թափառող որսորդներ

Մարդկության առաջին օրերի մասին մեզ քիչ բան է հայտնի: Մարդաբանները համակարծիք չեն նույնիսկ մարդու առաջացման տեղի և ժամանակի խնդրում: Այդ պատկերի ուրվագծման մեջ պակասում է շատ կարևոր մի մաս, որը պետք է լրացնել երևակայության օգնությամբ:

Առաջին մարդիկ, որոնք ըստ երևույթին հաշվում էին մի քանի տասնյակ հազարներով, թափառում էին երկրով մեկ սնունդ որոնելով և կախված էին տարվա եղանակների և կլիմայի փոփոխություններից: Մոտավորապես 200 հազար տարի առաջ մոլորակի բնակչությունը կրկնապատկվեց: Առաջին տեխնիկական հաղթանակները, կրակի օգտագործումը իրենց հետ բերեցին բնակչության մեծացում, որի քանակը հասավ շուրջ 500 հազար մարդու: Մ.թ.ա. 40000 թվին բոլոր մայրցամաքները՝ ներառյալ Ամերիկան և Ավստրալիան, բնակեցված էին homo sapiens-ով (բանական մարդով, ժամանակակից մարդու ենթատեսակով): 40000–35000 թթ. միջև տեղի ունեցավ առաջընթաց նոր թռիչք՝ երկրագնդի բնակչությունը հասավ 5 միլիոն մարդու: Այդ թռիչքին նպաստեցին բազմաթիվ գործոններ՝ կլիմայական փոփոխությունները, որոնք բերեցին սննդամթերքի պաշարների մեծացմանը, տեխնիկական առաջընթացը՝ որսի նոր գործիքները, սննդի պահպանման նոր եղանակների օգտագործումը և այլն:

Նախնադարյան հասարակության վաղ աստիճանում, 200–100 հազար տարի առաջ, երբ երկրի բնակչությունը մեկ միլիոնի չէր հասել, մարդկանց սակավաթիվ խմբերը ապրում էին իրարից մեծ հեռավորության վրա: Նրանք իրենցից ներկայացնում էին 20–ից մինչև 60 մարդուց բաղկացած ոչ մեծ միավորումներ, որոնք կապված էին արյունակցական կապերով և վարում էին թափառաշրջիկ կենսաձև: Նրանք մշտական բնակավայր չունեին, նրան փոխարինում էր ժամանակավոր կա-

ցարանը: Մեկնելով հեռավոր որսորդության՝ տղամարդիկ ճամբարներ էին կառուցում, ուր թողնում էին կանանց, երեխաներին և ծերերին: Հաջող որս անելու և շատ բնամթերքներ հավաքելու համար ուժեղ և դիմացկուն տղամարդկանցից կազմված որսորդական խմբերը տեղաշարժվում էին դեպի հեռավոր վայրեր: Նախնադարյան ամբողջ խմբի սնման համար անհրաժեշտ էր մի քանի հարյուր քառակուսի կիլոմետր տարածություն:

20–60 մարդու գոյապահպանման համար անհրաժեշտ էր 200–600 քառակուսի կիլոմետր տարածություն: Եթե այսպիսի չափերով հաշվարկենք երկրագնդի ողջ տարածքը (իսկ նրա բնակեցված մասը այն ժամանակ շատ քիչ էր, քան հիմա), ապա մարդկանց ընդհանուր քանակը իրոք շատ քիչ կլիմի: Այնտեղ, ուր այն ժամանակ ապրում էր նախնադարյան մի ցեղ, այժմ գոյություն ունեն մի քանի քաղաքներ և նույնիսկ ոչ մեծ պետություններ:

Բնակչության նման ոչ խիտ բնակեցման պայմաններում մարդկանց հաղորդակցությունը բավական թույլ էր: Նրանք հաճախ իրար չէին տեսնում նույնիսկ տարիներով: Կալահարի անապատի բազմաթիվ բուշմեն ցեղեր, որոնցից յուրաքանչյուրը բաղկացած էր մոտավորապես 100 մարդուց, սովորաբար թափառում էր սննդատու բույսեր որոնելով և տարին մեկ՝ երաշտ ամիսներին հավաքվում էր այդ տարածաշրջանում գոյություն ունեցող միակ ջրհորի մոտ:

Նման ցեղերի ամբողջ սոցիալական կյանքը ընթանում էր մի թիզ տեղանքում, այստեղ քնում էին, ուտում, աշխատանքային գործիքներ պատրաստում, երեխաներ ծնում, որսորդական հմտությունները փոխանցում երիտասարդ սերնդին:

Երբ տվյալ տեղանքում սննդի պաշարները սպառվում էին, խումբը քոչում էր մեկ ուրիշ տեղ: Նրանց տեղաշարժման երթուղին որոշվում էր բերքի հասունացման սեզոնով, կենդանիների հավաքատեղերով, ձկնաշատ վայրերով: Տարվա ընթացքում խումբը 4–5 անգամ փոխում էր իր տեղը, նրա ունեցվածքը սահմանափակվում էր նրանով, ինչ նրանք հեշտորեն կարող էին իրենց հետ տանել:

Կալահարի անապատի Կանգ անունով ցեղի որսորդական և թափառական կյանքի մասին ամերիկացի մարդաբան Ռիչարդ Լիի ուսումնասիրությունները պարունակում են բավական հետաքրքիր տվյալներ: Պարզվում է, որքան էլ դա տարօրինակ հնչի, որ նրանց ռացիոնը նույնքան սննդարար է, որքան որ տիպիկ ամերիկացուն է: Կանգ ցեղի անդամները շաբաթական միջին հաշվով աշխատելով 2–3 օր՝ կարող են ավելացնել իրենց արտադրությունը, սակայն նրանք դա չէին անում, քանի որ աշխատելու անհրաժեշտություն այլևս չունեին:

Թափառական կենսաձևը չպետք է շփոթել քոչվորության հետ, վերջինս հատուկ է հին անասնապահներին, ինչպես նաև ժամանակակից գնչուներին: Իր պատմության մեծ մասում մարդկությունը ոչ մեծ խմբերով թափառել է՝ իր գոյությունը մի կերպ պահպանելով: Հավաքչության հասուն աստիճանում տղամարդիկ և կանայք հավասարապես կիսում էին սերունդների դաստիարակության հոգսը, միավորվում էին ամուսնական, արյունակցական կապերով, կիսում էին իրենց աշխատանքի արդյունքները, կայացնում էին կոլեկտիվ վճիռներ (հնարավոր է, որ այս հատկությունը բացակայում է կենդանիների մոտ):

Այսպիսով՝ նախնական փուլում մարդկային հասարակությունը բաղկացած էր որսորդներից և սնունդ հավաքողներից: Մոտավորապես 500 հազար տարի առաջ առաջացան աշխատանքի բաժանման առաջին ձևերը՝ երիտասարդ տղամարդիկ որսորդություն էին անում, իսկ կանայք շարունակում էին զբաղվել սննդի հավաքումով: Ծննդաբերության և փոքր երեխային խնամելու ժամանակ կանանց թողնում էին հատուկ կացարաններում:

Որսորդությունը ավելի բարդ և ֆիզիկապես դժվար գործունեություն էր, այն պահանջում էր մասնագիտական վարպետություն, խիզախություն, համբերատարություն, կենդանիների բնավորության և վարքի իմացություն, կրակելու հմտություն և այլն: Անշուշտ, սննդի հավաքման համար ևս անհրաժեշտ էին որոշակի հմտություններ, գիտելիքներ:

Եվ ընդհանրապես նախնադարյան մարդը պետք է շատ լավ իմանար կենդանիների վարքն ու բարքը, նրանց տեղաշարժերի սեզոնային երթուղիները, մսի պատրաստման և պահպանման ձևերը, զենքի և աշխատանքային գործիքների պատրաստման, օգտագործման հնարները և այլն:

Սննդամիջոցների հավաքումը չի սահմանափակվում միայն բույսերով: Ծովափնյա ժողովուրդները, օրինակ, հավաքում էին մակընթացության ժամանակ ծովափին հայտնված ձկնեղենը: Ճապոնիայում պահպանված Ջոնոն նախնադարյան ցեղախմբի ֆերկայացուցիչները որսում էին եղնիկներ, վարազներ, արջեր և այծեղջյուրներ: Նրանք իրենց սննդում օգտագործում էին նաև ձուկ ու ձկնեղեն, ինչպես նաև տարբեր բույսեր՝ հատապտուղներ, ընկուզեղեն և այլն:

Մինչև օրս էլ երկրագնդի տարբեր մասերում գիտնականները հայտնագործում են հնագույն կյանքի մնացուկներ՝ թափառող որսորդների և սննդամթերքներ հավաքողների պոլիմիտիվ ցեղախմբեր: Մարդկության կյանքում թափառող որսորդների ու սննդամթերքներ հավաքողների ժամանակաշրջանը ամենաերկարն է: Այն զբաղեցնում է մարդկային ցեղի պատմության շուրջ 99,9%–ը:

Մարդաբանների կարծիքով, մարդկությունը շուրջ մեկ միլիոն տարի ժամանակ ուներ հավաքչության՝ որպես տնտեսական գործունեության պատմական առաջին ձևի, հնարավորությունները կատարելագործելու համար:

§ 2. Երկրորդ աստիճան. առաջնորդներ

Որսորդությունն ու հավաքչությունը շարունակվում էին հարյուր հազարավոր տարիներով: Պատմական մեծ չափումներով մարդկությունը միայն վերջերս անցում կատարեց հաջորդ աստիճանին՝ հողամշակմանը: Պատմաբանները ճշգրտորեն չգիտեն, թե դա երբ տեղի ունեցավ: Սակայն նրանց ավելի հայտնի է, թե երբ հողամշակմանը փոխարինության եկավ մարդկության զարգացման նոր փուլը՝ հողագործությունը: Դա տեղի ունեցավ մոտավորապես 10–12 հազար տարի առաջ: Հողագործությունը անմիջականորեն առաջացավ հողամշակումից որպես նրա օրգանական շարունակում: Տնտեսավարման այս երկու կենսածների միջև տարբերությունը շատ քիչ է:

Մշակովի հողամասեր ստեղծելու համար անտառի մի մասում ծառերն ու թփուտները հանում էին, արմատախիլ անում, փոսեր էին փորում և դրանցում տնկում էին վայրի տնկիներ, որոնք ժամանակի ընթացքում վերածվում էին կուլտուրական բույսերի: Այս շրջանի մարդիկ արդեն դադարել էին ոչ միայն վայրի բույսերը ոչնչացնելուց, այլև վայրի կենդանիներին սպանելուց: Անշուշտ, դրա պատճառը հումանիզմը չէր, այն այս շրջանի ժողովուրդներին հատուկ չէր: Պարզվում էր, որ ավելի արդյունավետ էր այդպիսի կենդանիներին բռնել, բերել իրենց ճամբար, կերակրել, իսկ այնուհետև, երբ անհրաժեշտ լինի նոր մորթել: Դրանով լուծվում էր նաև շոգ պայմաններում շուտ փչացող սննդամթերքի պահպանման հարցը:

Հողի մշակումը ավելի և՛ ավելի էր ընդլայնում մարդկային գիտելիքների հորիզոնը: Հնագույն մարդուն բույսերի անունների, նրանց գտնվելու վայրերի տարբերակումից բացի անհրաժեշտ էր իմանալ, թե նրանք ինչպես են աճում, երբ պետք է ծաղկեն, բերք տան և այլն: Հողի մշակման շնորհիվ բնակավայրերը դառնում էին ավելի խոշոր, մեծանում էր մարդկանց գործունեության բազմազանությունն ու սոցիալական հարաբերությունների ձևերը:

Հողագործությունը իր հետ բերում էր մարդկային նոր հմտությունների զարգացում՝ բերքի տեղափոխման համար զամբյուղների, կողովների

գործում, ջուլհակություն, որն ամենայն հավանականությամբ գյուղատնտեսական արտադրանքի վերամշակման ամենաառաջին ձևերից էր:

Այս ժամանակներում տեխնիկական առաջընթացը նույնպես հետ չէր մնում: Բարդանում, կատարելագործվում էին աշխատանքային գործիքները, մեծանում էր նրանց արտադրողականությունը: Մեկ մարդն արդեն կարող էր կերակրել ավելի մեծ թվով մարդկանց: Ժամանակավոր ճամբարները վերածվում էին մշտական բնակավայրերի, որոնք շոջապատված էին բոստան–բանջարանոցներով և անասնազոմերով:

30–40 մարդկանցից բաղկացած փոքրիկ խմբերը միավորվում էին իրար հետ և կազմում էին ցեղեր: Նստակյաց կյանք վարող ցեղը կոչվում էր համայնք: Ազգակից մի քանի խմբեր բնակվում էին կողք կողքի և միավորվում էին փոխադարձ ամուսնական կապերով, ինչպես նաև աշխատանքի կոոպերացիայով, փոխօգնությամբ, տարածքի համատեղ պաշտպանությամբ: Այդպես աստիճանաբար առաջացավ ընտանիքը:

Համայնքը մարդկանց մի քանի խմբերի միությունն է, որոնք կապված են փոխադարձ ամուսնություններով, աշխատանքի կոոպերացիայով և ընդհանուր տարածքով:

Թափառական կենսածնին փոխարինության եկավ նստակեցությունը: Սակայն հողի նախնական մշակման շրջանում այն դեռևս հիմնական կենսակերպ չէր դարձել: Հողակտորը օգտագործելով որպես բանջարանոց՝ մարդիկ հետո այն թողնում էին և հեռանում նոր տեղ, ուր նույնպես մնում էին կարճ ժամանակ, մի քանի տարի:

Այսպիսով՝ հողի նախնական մշակումը անցումային ձև էր բնական պատրաստի մթերքների սպառումից դեպի մշակված արդյունքների սխտեմատիկ և արդյունավետ օգտագործման եղանակը: Փոքրիկ բանջարանոցները ժամանակի ընթացքում իրենց տեղը զիջում էին մշակովի ընդարձակ դաշտերին, փայտե պարզունակ բրիչները՝ արորներին ու գութաններին:

Պարզ հասարակությունից դեպի բարդ հասարակությունը անցման ձև դարձավ առաջնորդական ինստիտուտը: Այն նաև կոչում են նախապետական կազմավորում, վաղ պետություն այն պատճառով, որ այնտեղ գոյություն ուներ մարդկանց ունեցվածքային անհավասարություն (սոցիալական տարբերություններ), սակայն դասակարգերը, խավերն ու կաստաները դեռևս չէին ձևավորվել:

Առաջնորդությունը մարդկանց հիերարխիկ կազմակերպված համակարգ է, որում հասուն պետությանը բնորոշ ճյուղավորված կառավարող ապարատ գոյություն չունի: Ըստ թվաքանակի՝ առաջնորդությունը քիչ թե շատ խոշոր կազմավորում է, որը, որպես կանոն, բաղկացած է մեկ և ավելի ցեղերից:

Առաջնորդությունը ձևավորվեց այն ժամանակներում, երբ արդեն գոյություն ունեին ավելացած արդյունքներ: Կառավարման աստիճանների քանակը տատանվում էր 2-ից մինչև 10-ը: Չնայած կառավարման աստիճանների քանակի տպավորիչ լինելուն, նրա որակը ժամանակակից բարդ հասարակության համեմատ շատ ցածր էր:

Առաջնորդության ժամանակներում առաջին անգամ հասարակության մեջ ի հայտ եկան ունեցվածքային տարբերություններն ու անհավասարությունները, ինչպես նաև կառավարման ապարատը, որն իր մեջ ներառում էր 1) առաջնորդին, 2) ավագներին, 3) առաջիններին ծառայող հասարակ մարդկանց:

Մինչև օրս պահպանվող առաջնորդության վառ դրսևորումներն են Պոլիմեգիայի, Նոր Գլինեայի և Մերձարևադարձային Աֆրիկայի պրիմիտիվ ցեղախմբերը:

§ 3. Երրորդ աստիճան. անասնապահություն և հողագործություն

Մոտավորապես 10 հազար տարի առաջ, երբ երկրագունդը լցվել էր որսորդներով և հողագործներով, սկսվեց առաջին համատարած պարենային ճգնաժամը: Դա տեղի ունեցավ քարի դարի վերջին: Այս շրջանում օգտագործվող աշխատանքային պրիմիտիվ գործիքները թույլ էին տալիս վարելու միայն էքստենսիվ տնտեսություն, որի ժամանակ հավելյալ արդյունքը ստացվում է միայն մշակովի տարածությունների ավելացման հաշվին:

Նախնադարյան մարդկանց քանակը 5-6 միլիոնից չէր անցնում, իսկ քանի որ ամեն մի խմբի հումքային բազան շատ մեծ էր և բնական պաշարների յուրացմանը զուգընթաց դրանք ընդլայնվում էին, ազատ տարածքների քանակը գնալով նվազում էր: Անհրաժեշտ էր դառնում տնտեսավարման էքստենսիվ եղանակից անցում կատարել դեպի ինտենսիվ եղանակը, որի դեպքում նույն տարածքից աշխատանքի կազմակերպման և աշխատանքային գործիքների կատարելագործման միջոցով ավելի մեծ արդյունք են ստանում: Մարդկությունը ստեղծված ծանր վիճակից դուրս եկավ՝ սկզբում հավաքչությունից անցում կատարելով դեպի հողի մշակում և հողագործություն:

Հողի մշակումը սկսեց մոտավորապես մ.թ.ա. VIII հազարամյակում Մերձավոր Արևելքում (ժամանակակից Թուրքիայի, Իրաքի, Իրանի, Սիրիայի, Հորդանանի և Իսրայելի տարածքներում): Երկրի այս շրջանի բնակիչները առաջինը աշխարհում դարձան հողագործներ և հովիվներ:

Միջին Արևելքի հնագույն բնակիչները՝ պարենի արտադրության պիոներները, հարստացրին իրենց սննդի պաշարները և ամենօրյա ուտելիքներին ավելացրեցին ընտանեկան սնունդը՝ ցորենն ու գարին, ոչխարն ու հավը: Հարյուր հազար տարի դրանից առաջ մարդիկ սնվում էին միայն վայրի սնունդով և ապրում էին բնության մեջ եղածը սպառելով:

Հին քարի դարի մարդիկ բավական հարուստ գիտելիքներ ձեռք բերեցին աշխատանքային գործիքների պատրաստման համար պիտանի նյութերի, հագուստի և ամանեղենի, բնակարանների կառուցման և այլնի մասին: Այդ գիտելիքները նրանց թույլ տվեցին գտնել սննդամթերքի նոր աղբյուրներ, որսի նոր հնարներ ու եղանակներ: Խոշոր կենդանիների՝ մամոնտների և հյուսիսային եղջերուների որսի փոխարեն որսի առարկա էին դառնում քարայծերը, վարազները, եղնիկները, այծյամները: Որսորդները պետք է քաջ գիտենային կենդանիների բնավորությունը, վարքը, տեղաշարժերը: Նրանք պետք է ուսումնասիրեին իրենց տարածաշրջանը, որպեսզի սննդամթերքների նոր տեսակներ գտնեին և այլն:

Անասնաբուծությունը: Տարբեր կենդանիների մասին նախնական գիտելիքներ մարդիկ արդեն կազմել էին վերին քարի դարի շրջանում, երբ առանձին վայրի կենդանիներին չէին սպանում, այլ թողնում էին բազմանալու: Այդ կենդանիները հետզհետե դառնում էին ընտանի: Ոչխարների և այծերի բուծումը, որ առաջին անգամ կիրառվել է Պարսկաստանում և Անատոլիայում (մ.թ.ա. VII հազարամյակի սկզբներին), ուներ նաև այն առավելությունը, որ այդ կենդանիները ապրում էին հոտերով և արդեն սովորել էին հետևել առաջնեկներին:

Եթե բնական պայմաններում կենդանիներն իրենք են ընտրում առաջնեկին, ապա այժմ դա անում էին մարդիկ՝ նախապատվությունը տալով ավելի հնազանդ և կաթնատու կենդանիներին: Իրանում կատարված պեղումները վկայում են, որ այծերի ու ոչխարների ընտելացումը տեղի է ունեցել մ.թ.ա. VII հազարամյակի կեսերին: Նրանց պահում էին ոչ միայն մսի, այլև կաթի և բրդի համար: Խոզերին այդպես ընտելացրել են մ.թ.ա. VI հազարամյակի սկզբներին, սակայն մեծ թվով խոզեր չէին պահում, քանի որ սրանք ավելի շատ կեր էին ուտում և գանազան հիվանդությունների վարակ էին բերում: Քարայծերը Մերձավոր Արևելքում համարվում էին սուրբ կենդանիներ, արիության և ուժի խորհրդանիշներ: Շները ընտանի կենդանի դարձան ամենայն հավանականությամբ մ.թ.ա. XV հազարամյակում:

Որսորդությունից աստիճանաբար առաջացավ անասնապահությունը, երբ մարդիկ համոզվեցին, որ կենդանիներին ընտելացնելն ավելի ձեռնտու է, քան նրանց սպանելը: Հավաքչությունից առաջացավ հողա-

գործությունը: Կենդանիներին կերակրելու համար պետք էր անասնա-կեր հավաքել, դաշտը մշակել, հնձել: Ընտելացված առաջին կենդանի-ները այծերն ու ոչխարներն էին: Ավելի ուշ՝ մի քանի հազարամյակ հե-տո, ընտելացվեցին խոշոր եղջերավոր անասուններն ու խոզերը:

Անասնապահությունը գոյության պահպանման ավելի հարմար ե-ղանակ էր, որը հիմնված էր վայրի կենդանիների ընտանեցման վրա: Ա-նասնապահները ևս վարում էին քոչվոր կյանք:

Հողագործության զարգացումը հնարավորություն էր տալիս բերքի մի մասն օգտագործել անասուններին կերակրելու համար: Որքան անասունների քանակը մեծանում էր, այնքան մեծանում էր նոր արոտա-տեղեր գտնելու անհրաժեշտությունը: Աստիճանաբար առանձին ցե-ղախմբեր մասնագիտանում էին անասնապահության մեջ, իսկ բնակչու-թյան մյուս մասը ընտելանում էր նստակեցությամբ և բռնում էր երկրա-գործության ճանապարհը:

Հողաբույսերի մշակումը: Երկրագործության սկիզբը դրեց բույսերի մշակումը: Դա նշանակում էր վայրի բույսերի վերածումը մշակվող խո-տաբույսերի: Հնագույն մարդն արդեն վաղուց նկատել էր, որ վայրի բույսերի մեջ կան նաև սննդատու բույսեր: Առաջին բույսերը, որ ուտում էին մարդիկ, ցորենն ու գարին էր: Վայրի ցորենը բավականին բերքա-տու էր: Մի ընտանիքը ցորենի հասունացման շրջանում կարող էր երեք շաբաթում ավելի շատ ցորեն հավաքել, քան իրեն պետք էր ամբողջ տարվա համար: Վայրի ցորենը շուտ է հասնում, և բերքը կարելի է հա-վաքել երեք շաբաթվա պարբերությամբ: Այս ընթացքում մի ընտանիքը կհավաքի շուրջ 1000 կգ ցորեն: Սակայն այդ հավաքած ցորենն անհրա-ժեշտ էր ինչ-որ տեղ պահել: Դրա համար սկսեցին ամբարներ կառու-ցել, ապրել հենց այդ տարածքում: Առաջանում էր նստակյաց ապրելա-կերպի ևս մեկ դրդապատճառ:

Անցումը դեպի երկրագործությամբ վերջնականապես փոխում էր քափառական կենսակերպը՝ այն ավելի ու ավելի դարձնելով նստա-կյաց: Ավելի վաղ դա տեղի ունեցավ այնտեղ, ուր թույլ էր տալիս կլի-ման՝ Մերձավոր Արևելքում և Հյուսիսային Աֆրիկայում: Այստեղ հացա-բույսերի բերքը կարելի էր հավաքել 6 ամիսների ընթացքում: Իսկ լրա-ցուցիչ զբաղվելով անասնապահությամբ՝ կարելի էր ևս կես տարի նս-տակյաց կյանք վարել:

Երկրագործության ժամանակ մի ընտանիքը տարվա համար կա-րող է իրեն ապահովել երկու-երեք ամսում, մնացած աշխատանքային ժամանակը հատկացվում էր հավելյալ արդյունքների ստեղծմանը, ո-

րոնց զգալի մասը օտարվում էր հօգուտ պետության և իշխող դասա-կարգի:

Առաջին բնակավայրերն առաջացան վայրի հացաբույսերի ընդար-ձակ հանդերի մոտակայքում: Այստեղ էլ սկսեցին անասուններ պահել, տներ ու ամբարներ կառուցել, նստակյաց կյանք վարել և դառնալ երկ-րագործ:

Չիմաստանում 8800 տարի առաջ մշակեցին կորեկ և բրինձ, 7000 տարի առաջ ընտելացվեցին շունը, խոզը, այծը և ոչխարը: Ամերիկայում առաջինը մշակեցին եգիպտացորենը և կարտոֆիլը:

Այսպիսով՝ կենդանիների ընտելացումը և բույսերի մշակումը կտ-րուկ փոխեցին նախամարդկանց կենսակերպն ու տնտեսավարման ե-ղանակը: Որսորդության և հավաքչության շրջաններին հաջորդեց հո-ղագործությունը, քոչվորությամբ փոխարինության եկավ նստակեցու-թյունը: Անասնապահության և բուսաբուծության միավորումը հանգեց-րեց ժամանակակից երկուլորտ կամ խառը բնույթի գյուղատնտեսության ի հայտ գալուն:

§ 4. Նեոլիթյան հեղափոխությունը

Այս տերմինը մտցրել է անգլիացի հնագետ Գորդոն Չայլդը (1892–1957): Նեոլիթը՝ նոր քարի դարը (VIII–III հազարամյակներ, մ.թ.ա.) անցումային շրջան է սպառողական տնտեսությունից դեպի ար-տադրող տնտեսությունը: Նեոլիթի դարաշրջանում քարե գործիքները հղկվեցին և կատարելագործվեցին, ի հայտ եկան կավե ամաններ, ման-վածքներ և գործվածքներ:

Երբ առաջացավ պարենային ճգնաժամը, որը բացատրվում է աշ-խատանքային գործիքների անկատարությամբ և բնական պաշարների անբավարարությամբ, մարդկությունը այն հաղթահարեց՝ անցում կա-տարելով դեպի հողագործությունը: Էվոլյուցիայի մյուս գիծն ընթանում էր որսորդությունից դեպի անասնապահություն: Շատ հասարակություն-ների համար այն դարձավ փակուղի, քանի որ դեռ այսօր էլ մայրցամաք-ներում հանդիպում են անասնապահությամբ զբաղվող ցեղեր, որոնք այդպես էլ քաղաքակիրթ կենսաձևի մեջ չեն մտել: Ճիշտ է, անասնապա-հական բազմաթիվ ցեղեր մուտք են գործել զարգացման ժամանակա-կից փուլ, սակայն դա կատարել են հողագործական ցեղերից հետո:

Կենդանիների ընտելացումն ու անասնապահության առաջացումը մարդկությանը տվեցին էներգիայի նոր աղբյուր՝ լծկան անասուններ: Բրիչին փոխարինեց զուբանը: Աշխատանքի արտադրողականությունը

կտրուկ բարձրացավ: Որսորդությամբ և հավաքչությամբ մի մարդուն կերակրելու համար անհրաժեշտ է 2 քառակուսի կմ տարածք, իսկ արդյունավետորեն գործող հողագործության ժամանակ բավական է միայն 100 քառակուսի մետր հողամաս: Էքստենսիվ տնտեսությունից անցումը ինտենսիվ տնտեսությանը տևեց մի քանի հազար տարի, որի արդյունքում հողի բերքատվությունը աճեց 20 հազար անգամ:

Երկրագործության տարածումն ու ամրապնդումը բավական երկար տևեց, շատ ավելի երկար, քան մեքենայական տեխնիկային անցումը: Սասնագետները հաշվել են, որ այն տևել է շուրջ 3 հազար տարի: Հենց այդքան էլ տևել է առաջին համաշխարհային հեղափոխությունը՝ նեոլիթյան հեղափոխությունը:

Հացագգիների արհեստական աճեցումն ու մշակումը միանգամից տեղի չունեցավ: Պահանջվեց մի լրացուցիչ միջանկյալ փուլ, որի ժամանակ մարդկությունը տարբեր բույսերի աճեցման ուղղությամբ փորձարկումներ էր անում:

Հողի մշակման նախնական փուլում բացառապես կիրառվում էր ձեռքի աշխատանքը, օգտագործվում էին աշխատանքի պարզագույն գործիքներ: Երբեմն տնտեսավարման նման եղանակը անվանում են ագարակագործություն: Բուսաբուծությունը զուգակցվում էր անասնապահության հետ: Ագարակագործությունից հետզհետե սահուն անցում էր կատարվում դեպի հողագործությունը:

Երբ հաջողվեց վարժեցնել եզներին, նրանց միջոցով հողի մշակումը հանգեցրեց երկրագործության զարգացման ավելի բարձր մակարդակի: Փայտաբրիչային ագարակագործությունը փոխարինվեց վարունքային հողագործությամբ: Հողի բերքատվությունը բարձրացավ որակական նոր աստիճանի:

§ 5. Վաղ պետությունների առաջացումը

Վաղ պետությունների ձևավորումը տեղի ունեցավ 5500 տարի առաջ, Միջագետքի հովիտներում: Երկրագործական ավանները վերաճեցին քաղաքների: Առաջին քաղաք-պետությունը Շումերն էր (հարավային Իրաք) և Էլամը (հարավարևմտյան Իրան):

Մեզ են հասել տնտեսական գործունեության մասին պատմող քրմերի կատարած արձանագրությունները: Գրավոր մշակույթի առկայությունը մեծապես հեշտացնում էր ինֆորմացիայի հաղորդումն ու պահպանումը: Հայտնի է, որ միջագետքյան քրմական դասը զբաղեցնում էր շատ բարձր քաղաքական պաշտոններ՝ նրանք ղեկավարում էին անաս-

նապահությունը, հողագործությունը, արտադրությունն ու առևտուրը: Հողի կենտրոնացված մշակումն ու ոռոգումը նպաստում էին հասարակության զարգացմանը: Կարևոր էր նաև աշխատանքի կոոպերացումը: Միջագետքում Ուրուկի տաճարներից մեկի հենահարթակի կառուցման համար 1,5 հազար մարդ պետք է 5 տարի աշխատեր: Դա նշանակում է, որ շինարարության վրա պիտի ծախսվեր 1,7 միլիոն աշխատանքային օր: Որպեսզի հողագործությունից այդքան մեծ չափի մարդկանց կտրեին, հասարակությունը պետք է ունենար մեծ քանակության հավելյալ արդյունքներ, ուրեմն պետք է և բարձր լիներ աշխատանքի արտադրողականությունը, որը հնարավոր չէր որսորդության կամ հավաքչության շրջանում:

Հին արևելյան պետությունների առաջացումով սկսվում է հույժ կարևոր պատմական մի գործընթաց՝ հաճախ իրար դեմ կռվող տարանջատված համայնքներից անցում դեպի միասնական, քաղաքականապես կազմակերպված հասարակության:

Համայնքների միջև քաղաքական, տնտեսական և սոցիալական կապերն ամրապնդելու համար մարդիկ որոշեցին հասարակական կյանքը ղեկավարել միասնական կենտրոնից, իսկ ցեղային բոլոր պաշարները, ռեսուրսները հավաքել մի տեղ: Առաջացավ կենտրոնացված պետություն, որը հասարակությունը ղեկավարում էր մի միասնական կենտրոնից՝ մայրաքաղաքից, որտեղ և գտնվում էր փարավոնի կամ թագավորի պալատը:

Կենտրոնացման օգտակարությունը կայանում էր նրանում, որ կարելի էր՝

- առևտրական կապեր հաստատել բավական երկար տարածություններով և խույս տալ տեղական ցեղախմբերի հարձակումներից,
- երկրի ցամաքած հողատարածքների համար կառուցել վիթխարի ոռոգման համակարգեր, ջրանցքներ,
- միասնական նորմերի և կանոնների հիման վրա լուծել իրար դեմ կռվող իշխանների, խմբերի բախումները,
- միացյալ զորքով հակահարված տալ երկրի վրա հարձակված ուժեղ թշնամուն,
- երկրում մտցնել միասնական դրամական արժույթ և դրանով հեշտացնել ապրանքների առևտուրն ու արտադրությունը:

Հողագործության և առևտրի զարգացումը հանգեցրեց բնակչության աճին, նրա կենտրոնացմանը խոշոր քաղաքներում:

Ստավպորապես 4800 տարի առաջ Միջագետքի ամենախոշոր քաղաք Ուրուկի բնակչությունը հասավ 50 հազարի: Քաղաքների պաշտպանության համար ստեղծվում էին պաշտպանական կառույցներ, պա-

րիսպներ: Քաղաքները ոչ միայն առևտրի, արհեստների, արտադրության և կառավարման կենտրոններ, այլև պաշտպանական ամրոցներ էին: Այստեղ անպայման գոյություն ունեին խոշոր ռազմական միավորումներ: Ուժեղ քաղաքները դառնում էին կենտրոնացված պետության հիմքը:

Աստիճանաբար հասարակության նկատմամբ քաղաքական վերահսկողությունը մեծանում էր: Այն տարածվում էր պաշտպանության, արտադրության, շինարարության, գյուղատնտեսության, առևտրի ոլորտների վրա: Քրմերը միաժամանակ կատարում էին կրոնական և քաղաքական գործիչների դեր:

Նեոլիթյան հեղափոխությունը դարձավ պարզ հասարակությունների զարգացման ավարտական փուլն ու բարդ հասարակության առաջացման նախերգանքը: Բարդ հասարակության տիպին են պատկանում այն հասարակությունները, որոնցում ի հայտ են գալիս հավելյալ արդյունքներ, ապրանքադրամային հարաբերություններ, սոցիալական անհավասարություն և սոցիալական շերտավորումներ (ստրկություն, խավեր, դասեր, դասակարգեր), կառավարման մասնագիտացված և ճյուղավորված ապարատ: Սոցիալական կառուցվածքի տեսանկյունից պարզից բարդ հասարակությունը անցման միջանկյալ փուլ է հանդիսանում նախարարությունը:

Աստիճանաբար նախարարությունները սահուն կերպով վերաճում էին ագրարային պետությունների, իսկ ավելի ուշ՝ կայսրությունների: Առաջնորդը, նախարարը դառնում էր իշխանավոր, թագավոր, կայսր: Նրա մերձավոր ազգականներն ու ընկերները կենտրոնում դառնում էին խորհրդականներ, իսկ ծայրամասերում՝ տեղապահներ:

Ճոկատը ձևափոխվում էր մշտական զորքի, որը թույլ էր տալիս զուտ պաշտպանական գործողություններից անցնել հարձակողական և զավթողական պատերազմների: Իսկ այնտեղ, ուր հնարավոր էր գրավել նոր տարածություններ, այնտեղ անխուսափելի էին կայսրություններն ու իշխանության կենտրոնացումը: Այդպես վաղ պետությունները վերաճում էին հասուն և կայսրական պետությունների:

Ինքնուրույն իշխանություն էին ստանում դատարանն ու նրա հավերժական ուղեկիցը՝ բանտն ու բանտապահները: Իշխանության նմանատիպ օրգանների սաղմերը առկա էին արդեն առաջնորդների ինստիտուտի պայմաններում:

Մասնագիտացված և ընդլայնված կառավարման ապարատը նույնպես դառնում էր ինքնուրույն ուժ և հավակնում էր հասարակական թիվածքից իր բաժինը ստանալուն: Գրասենյակային ծառայողների իշխանությունը շուտով այնքան մեծացավ, որ հին արևելյան կայսրությունները

րի առաջացման ժամանակներից կարելի է խոսել բյուրոկրատիայի ծննդյան մասին: Բյուրոկրատները ևս ապրում էին հավելյալ արդյունքների հաշվին, սակայն նրանք իրենց բոլորովին էլ ծրիակերներ չէին համարում: Ընդհակառակը՝ նրանք գտնում էին, որ իրենք պետության մեջ կատարում են ամենածանր աշխատանքը:

§ 6. Ագրարային հասարակություններ

Ագրարային հասարակություններն առաջացան տարբեր տարածաշրջաններում՝ նեոլիթյան հեղափոխության արդյունքում: Ցեղերի մասնագիտացումը ըստ անասնապահության և հողագործության, հանգեցրեց այլ ապրանքներով հեշտորեն փոխանակվող արդյունքների ավելացման: Ավելցուկային մթերքները, որոնք բնորոշ էին նախարարական դարաշրջանին, փոխարինվեցին հավելյալ արդյունքներով, որոնք ի տարբերություն առաջինի, օգտագործվում էին ոչ միայն վաճառելու, այլև վարձու աշխատանքի շահագործման համար: Ըստ էության ավելցուկային մթերքը կենսականորեն անհրաժեշտ մթերքից մի քիչ ավել էր, և իրենից ներկայացնում էր պարենային պահուստը: Նման պայմաններում մարդը հարկադրված էր մի կերպ իր գոյությունը պահպանելուն և ամբողջ աշխատանքային օրը ստիպված էր տրամադրել սննդի հայթայթմանը: Պատահական չէ, որ սոցիոլոգները ասում են, թե ավանդական և առաջին հերթին նախնադարյան հասարակությունները այնպիսին են, որ նրանցում մարդիկ հանգիստ, ազատ ժամանակ չունեն:

Այսպիսով՝ բարդ հասարակությունը ձևավորվում է հավելյալ արդյունքների ստացման դարաշրջանում: Հողագործության ժամանակ մի ընտանիքը 2–3 ամսում կարողանում է իր համար ստեղծել տարեկան սննդամթերք, մնացած ժամանակը ընկնում է հավելյալ արդյունքների ստեղծման վրա, որի մեծ մասը օտարվում է հոգուտ պետության և իշխող դասակարգի:

Ուրեմն միայն հողագործության զարգացման շնորհիվ էր, որ առաջանում էր մարդու շահագործումը մարդու կողմից: Եվ դրա «մեղավորը» աշխատանքի արտադրողականության բարձրացումն ու հավելյալ արդյունքների առաջացումն էր: Հավելյալ արդյունքի բնորոշ հատկությունն այն է, որ հավելյալ արդյունքը ստեղծվում է մեկի և յուրացվում է մեկ այլ մարդու կողմից: Այն յուրացնում է իշխող դասակարգը, որին բնորոշ է ցուցադրական վարքը, կյանքի անմիջական պահպանման համար քիչ պիտանի շքեղ և թանկ իրերի ձեռքբերումը:

Միևնույն ժամանակ շահագործող դասակարգերի առաջացումը խոսում է մարդկության վիթխարի առաջընթացի մասին: Եթե հասարակության մեջ գոյություն ունեն մարդիկ, ովքեր ապրում են չաշխատելով, ապա դա նշանակում է, որ հասարակության մեջ առաջացել է նաև հանգստի վիճակ, աշխատանքից և տնային հոգսերից ազատ ժամանակ: Հետգհետե հասարակական կյանքը բարդանում է, առաջանում են հանգստի և զվարճանքի զանազան բնագավառներ, մասնագիտացվում է արվեստը, որն ուղղված է տիրապետող դասակարգի պահանջներին բավարարմանը, ընդլայնվում է ապրանքադրամային հարաբերությունների ոլորտը, այստեղ ևս ի հայտ են գալիս արհեստավարժներ և այլն:

Այդ ժամանակ տնայնագործական արհեստները (սեփական կարիքները բավարարելու համար ստեղծած պիտույքները) իրենց տեղը զիջում են ազատ արհեստներին՝ այնպիսի պիտույքների արտադրությանը, որոնք ստեղծվում են փոխանակման և վաճառքի համար:

Ցանքային հողագործությունը մարդկանց կապում է որոշակի տարածքի հետ: Առաջանում են խոշոր, մշտական բնակատեղեր, տարածքային համայնքներ, այնուհետև պետություններ: Գնալով մարդկանց ավելի մեծ զանգվածներ են ազատվում հողագործությամբ զբաղվելուց: Նրանց զգալի մասը սկսում է զբաղվել արհեստներով: Արհեստագործությունը աշխատանքի մի ձև է, ուր մարդը իր մասնագիտական գործունեության միջոցով պատրաստում է վաճառքի պիտույքներ:

Քաղաքները վերածում էին այնպիսի կենտրոնների, ուր բնակչության արհեստներով զբաղվող խավերն իրենց արտադրանքը վաճառում էին մյուս խավերին, որոնք մասնագիտացել էին գյուղատնտեսության, առևտրի կամ կառավարման ոլորտներում: Ագրարային հասարակությունը բազմաթիվ քաղաքների և մերձքաղաքային գոտիների մի ամբողջություն է, որոնք միավորված են մեծ թվով գյուղական բնակավայրերի և ավանների վիթխարի ցանցով: Չնայած ագրարային հասարակության մեջ գոյություն ունեն մեծ թվով քաղաքներ, այնուհանդերձ բնակչության մեծ մասն ապրում է գյուղերում: Գյուղը տարածքային փակ համայնք է, որը զբաղվում է բնատնտեսությամբ և շուկայի հետ շատ թույլ է կապված: Այն կողմնորոշված է դեպի ավանդական կենսաձևը և կրոնական արժեքները:

Հասարակության սոցիալական կառուցվածքը բարդանում է: Կուլեկտիվ սեփականությունը փոխարինվել է անձնականով, իսկ այնուհետև մասնավորով: Վերջինս հնարավոր է միայն այնտեղ, ուր ունեցվածքը հորից ժառանգում է որդին: Իսկ դա ենթադրում է ընտանիքի նախկին տիպի արմատական փոփոխություն: Խմբային ամուսնությանը

և պարզագույն մենամուսնությանը փոխարինության է գալիս նահապետական բարդ ընտանիքը:

Այժմ հողը բաժանվում էր ոչ թե ցեղերի միջև, այլ կենտրոնանում էր ընտանիքների ձեռքում: Գույքային անհավասարությունը գնալով սրվում է: Հասարակությունը բաժանվում է աշխատող մեծամասնության և չաշխատող փոքրամասնության: Առաջինները վաճառում են իրենց աշխատուժը, երկրորդները միայն հավելյալ արդյունքներն են կուտակում:

Ագրարային հասարակության տնտեսական և սոցիալական ուժը թաքնված է առաջին հերթին հողային սեփականության մեջ: Այդ հասարակության հասուն ձևը ֆեոդալիզմն է, ավատատիրությունը: «Ֆեոդ» բառը նշանակում է ժառանգական հողատիրություն, որը վասալին (ծառայողին) նվիրատվել է նրա տերը՝ զինվորական ծառայության, դատական, պետական կառավարմանը մասնակցության, ինչպես նաև սովորույթներով ամրագրված վճարումների համար: Ֆեոդալիզմի սոցիալական կազմակերպությունը խավային կարգն է, իսկ քաղաքականը՝ միապետությունը:

Շուտով հասարակության բոլոր խավերի մեջ առաջնային տեղ են զբաղեցնում զինվորականները: Առաջ՝ մինչպետական շրջանում, պաշտպանվում էին ամբողջ ցեղերով, խմբերով: Նախապատվություն ունեցող ոչ մի զինվորական խավ չկար: Այժմ դա արդեն անհրաժեշտություն է: Ձինվորականները, վտանգելով իրենց կյանքը, պաշտպանում էին թագավորին և՛ արտաքին, և՛ ներքին թշնամիներից: Ահա թե ինչու թագավորներն ու տիրակալները զինվորականներին առատորեն հողեր էին նվիրաբերում: Նրանք օգնում էին նաև հարկահավաքման գործում, որն հաճախ հարկ էր լինում հավաքել ուժի միջոցով:

Հասարակության ղեկավարման աշխատանքների կարևոր մասն էր դառնում օրենսդրական գործունեությունն ու օրենքների կատարման վերահսկումը: Ձինովնիկները աստիճանաբար իրենց ձեռքում էին կուտակում ողջ դատական իշխանությունը: Հենց այս շրջանում է, որ մարդկությունը թևակոխում է իր զարգացման օրը և կարևոր փուլին՝ իրավական հասարակության փուլին: Համմուրապիի օրոք (մ.թ.ա. 2,5 հազար տարի առաջ) առաջին անգամ ի հայտ է գալիս գրավոր իրավունքը:

Իրավունքը վարքի՝ բոլորի համար պարտադիր կանոնների (նորմերի) ամբողջություն է, որը սանկցիավորվում է պետության կողմից: Սոցիալական իմաստով իրավունքը օրենքի աստիճանին հասցված իշխող դասակարգի կամքն է: Նորմերի պահպանումն ապահովվում է պետական մարմինների՝ ոստիկանության և դատարանի, հարկադրական ուժով: Պետության մեկ ուրիշ հատկանիշը բնակչության բաժանումն է ոչ թե տոհմացեղային, այլ տարածքային սկզբունքով:

Պետություններն իրենց հողերի բանեցմանը զուգընթաց ձգտում են նոր ու նոր հողատարածքներ բռնագավթել: Քանի որ անբերրի հողերի բնակիչների գլխին կախվում էր գոյատևման շարունակման վտանգ, նրանք հաճախ ստիպված էին լինում բերրի հողեր գավթելու համար դիմելու պատերազմների: Ագրարային պետությունների պատմությունը լավագույն հողերի համար մշտապես մղվող պայքարի պատմություն է: Պետությունը, որպես մի քանի ցեղերի քաղաքական միավորում, անհրաժեշտ էր «հողագուրկներից» պաշտպանվելու համար: Բերրի հողերի բնակիչները, համատեղ ուժերով, սակավահող ցեղախմբերից պաշտպանվելու համար, դաշնակցում էին միմյանց հետ:

Այսպիսով՝ բարդ հասարակությունները բազմամարդ են, նրանք կազմված են հարյուր հազարից մինչև հարյուր միլիոն բնակիչներից: Բնակչության թվաքանակի փոփոխությունը որակապես փոխում է հասարակության սոցիալական կառուցվածքը: Պարզ, փոքրաթիվ հասարակության մեջ բոլորն իրար գիտեն, և բոլորն իրար արյունակից հարազատներ են: Նախարարություններում դեռևս բոլորը իրար ազգակից են՝ մերձավոր թե հեռավոր:

Բարդ հասարակություններում անձնական, արյունակցական բաղկամական հարաբերությունները փոխարինվում են անդեմ, արյունակցորեն չմիջնորդավորված կապերով: Դա հատկապես պարզ արտահայտվում է քաղաքներում, ուր նույնիսկ նույն շենքում ապրող մարդիկ իրար հետ ծանոթ չեն: Սոցիալական կարգերի՝ ռանգերի համակարգը իր տեղը գիջում է սոցիալական ստրատիֆիկացիային՝ շերտավորմանը:

Բարդ հասարակությունները ստրատիֆիկացիոն՝ շերտային են անվանում, քանի որ խավերն իրենցից ներկայացնում են մարդկանց շատ մեծ խմբեր, և այդ խմբերը կազմված են այնպիսի սկզբունքներով, ուր արյունակցական հարազատական կապերը էական դեր չեն կատարում:

Անգլիացի հնագետ Գ. Չայլդը առանձնացրել է բարդ հասարակության հետևյալ հատկանիշները.

- մարդկանց բնակեցում քաղաքներում,
- աշխատանքի ոչ ագրարային մասնագիտացման զարգացում,
- հավելյալ արդյունքների ստացում,
- հստակորեն արտահայտված դասակարգային բաժանման առկայություն,
- սովորութային իրավունքից անցում դեպի իրավական օրենքները,
- խոշորամասշտաբ հասարակական աշխատանքների (ոռոգման համակարգերի, բուրգերի կառուցման) օգտագործում,

- անդրժոկյան առևտրի կազմակերպում,
- գրավոր մշակույթի, մաթեմատիկայի և էլիտար մշակույթի առաջացում:

Բարդ հասարակության ընդհանրական բանաձևը կարելի է ձևակերպել այսպես՝ պետություն, ստրատիֆիկացիա, քաղաքակրթություն:

§ 7. Ժամանակակից հասարակություն

Ժամանակակից հասարակությունն ընդգրկում է մարդկության զարգացման երկու շրջան, որոնք համապատասխանում են հասարակության երկու տիպերին՝ ինդուստրիալ և հետինդուստրիալ:

Հասարակության ժամանակակից ըմբռնումը ձևավորվեց եվրոպական մշակույթում XVII–XVIII դդ.: XVIII դարի վերջին առաջացավ «քաղաքացիական հասարակություն» հասկացությունը: Այն ընդգրկում էր ամբողջ ժողովրդի բարքերն ու սովորույթները, հասարակ մարդկանց մասնակցությունը քաղաքական կյանքին, բնակչության ինքնագործունեությունն ու ինքնակառավարումը, որն ուղղորդված չէ պետության կողմից, այլ առաջանում է ինքնաբերաբար:

Նախկինում հասարակ ժողովրդին չէին մտցնում «հասարակություն» հասկացության մեջ: Այդ հասկացությունը սահմանափակվում էր արիստոկրատիայով, այսինքն՝ բնակչության փոքրամասնությամբ, որն իր ձեռքում էր կուտակել հասարակական ողջ հարստությունն ու իշխանությունը: Այսօր մենք հասարակության այդ շերտը կկոչեինք «բարձր հասարակություն», ընտրանի կամ մեկ այլ կերպ:

Այս ավանդույթը գալիս է դեռ անտիկ շրջանից: Պլատոնը և Արիստոտելը հասարակության, ավելի ճիշտ՝ քաղաք–պետության մեջ մտցնում էին միայն ազատ քաղաքացիներին: Ստրուկները, ըստ Պլատոնի և Արիստոտելի, հասարակության անդամ չեն: Բայց ազատ քաղաքացիները, որպես կանոն, փոքրամասնություն էին կազմում, ուստի այստեղ ևս «հասարակությունը» բաղկացած էր բնակչության փոքրամասնությունից:

XVIII դարի վերջերից, հատկապես Ֆրանսիական մեծ հեղափոխությունից հետո (1789–1794), որը լիովին փոխեց եվրոպայի քաղաքական կերպարանը, «հասարակություն» բառը սկսեցին կիրառել լայն իմաստով: Այն արտահայտում էր մարդկանց նորովի ձևավորվող ինքնագիտակցությունը՝ հասարակ ժողովրդի քաղաքական կյանքին մասնակցելու ձգտումը: Հասարակությունը ընդգրկում էր բնակչության մեծամասնությունը:

Հասարակություն հասկացության ծավալային ընդարձակումը կապված է որոշակի բարդությունների հետ: Որոշ երկրներում կանայք մինչև օրս ընտրելու իրավունք չունեն: Շատ երկրներում պահպանվում են զանազան արգելքներ, ցենզեր: Օրինակ՝ երկրում բնակվելու պահանջը: Դա նշանակում է, որ հասարակությունից մեծ ղեկավարում դուրս են մնում որոշակի խավեր կամ խմբեր:

XVIII դարը համարվում է եվրոպայի տնտեսական կերպարանքը վերափոխող արդյունաբերական հեղափոխության դարաշրջան: Ընտանեկան ֆաբրիկային, որը բաղկացած էր կալվածատիրոջ, ծառաների և ծորտ գյուղացիների կամ քաղաքային արհեստավորների ընտանիքներից, փոխարինության է գալիս խոշոր արդյունաբերությունը՝ հազարավոր վարձու բանվորներով:

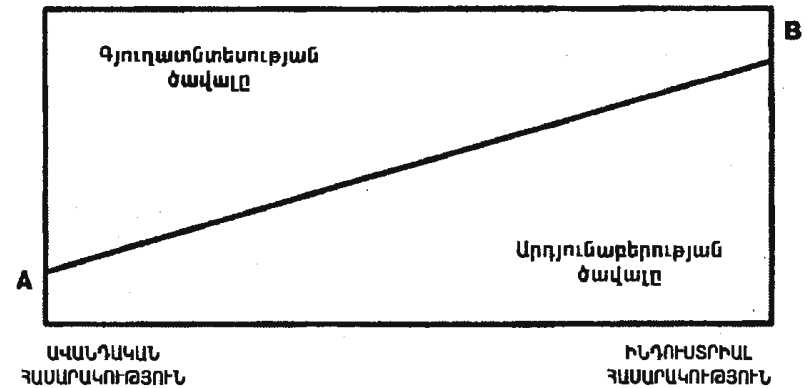
Բժշկության նվաճումների շնորհիվ բարելավվում են կյանքի սանիտարական պայմաններն ու սնման որակը, կտրուկ կրճատվում է մահացության աստիճանը, կյանքի միջին տևողությունը մեծանում է: Մարդիկ ավելի ու ավելի են գյուղից տեղափոխվում քաղաք՝ իրենց կյանքի պայմանների, կուլտուրական հանգստի, երեխաներին կրթության տալու նկատառումներով:

Հասարակական կյանքում մեծանում են ուրբանիզացման և ինդուստրացման միտումները: Ուրբանիզացումը քաղաքային բնակչության թվաքանակի մեծացումն ու քաղաքային ապրելակերպի տարածումն է բնակչության մյուս խավերի մեջ: Ինդուստրացումը պահանջում է ավելի մեծ թվով մասնագիտացված աշխատողների պատրաստում, քանի որ տեխնոլոգիաների բարդացումը զնալով մեծանում է: Խնդրի լուծմանը նպաստում է ուրբանիզացման միտումը, գյուղական բնակչության ներհոսքը քաղաք և նրա վերամասնագիտացումը:

Ինդուստրացման գործընթացն ու նրա արդյունքները կարելի է պատկերել գրաֆիկորեն (գծ. 9.1):

AB ուղիղ գիծն արտահայտում է ինդուստրացման պրոցեսը: Ուղղանկյան ներքին մասը ցույց է տալիս հասարակության արդյունաբերական արտադրական զարգացումը, որն ավանդական հասարակությունում նվազագույն է, իսկ ինդուստրիալում հասնում է առավելագույն չափերի:

Քաղաքացիների տնտեսական ինքնուրույնության մեծացումը և քաղաքական ազատությունների ընդլայնումը հանգեցրեցին այն բանին, որ հասարակ մարդիկ ևս դիտվում էին որպես անձնավորություններ: Ինդուստրիալ հասարակության մեջ առաջին անգամ բնակավայրը առանձնանում էր աշխատավայրից: Բնակչության մեծ մասն աշխատում է արդյունաբերության ոլորտում, ապրում է քաղաքներում:

Գծ. 9.1.

Ինդուստրիալ հասարակությունը երկու հեղափոխությունների՝ տնտեսական և քաղաքական հեղափոխությունների արդյունքն է: Տնտեսական հեղափոխությունն ասելով պետք է հասկանալ արդյունաբերական մեծ հեղափոխությունը (նրա հայրենիքը Անգլիան է), իսկ քաղաքականը՝ Ֆրանսիական մեծ հեղափոխությունը: Առաջինը մարդկությանը տվեց տնտեսական ազատություններ և սոցիալական նոր ստրատիֆիկացիա, իսկ երկրորդը՝ քաղաքական ազատություններ և իրավունքներ, ինչպես նաև հասարակության նոր քաղաքական ինստիտուտներ՝ ժողովրդավարություն, որը հենվում է հասարակության բոլոր անդամների՝ օրենքի առջև հավասարության վրա:

Երեք դարերի ընթացքում եվրոպական հասարակությունը անճանաչելիորեն փոխվեց, ֆեոդալիզմը փոխարինվեց կապիտալիզմով: Եվրոպայում սկսվեց ինդուստրացման գործընթացը, որի առաջատարը Անգլիան էր՝ մեքենայական արդյունաբերության, ազատ ձեռներեցության և նոր օրենսդրության հայրենիքը:

Ինդուստրացումը արդյունաբերակալ տեխնոլոգիաների նկատմամբ գիտական գիտելիքների կիրառումն է, էներգիայի նոր աղբյուրների հայտնագործումը, որը մեքենաներին թույլ է տալիս կատարելու այն աշխատանքը, որ մարդիկ կատարում էին մարդիկ կամ լծկան կենդանիները: Արդյունաբերության զարգացումը մարդկության համար նույնպիսի նշանակալի հեղափոխություն էր, ինչպիսին ժամանակին անցումն էր հավաքչությունից դեպի հողագործությունը: Արդյունաբերության շնորհիվ բնակչության մի փոքր մասը ի վիճակի էր կերակրելու հողագործությամբ զբաղվող բնակչության մեծամասնությանը: Այսօր

ԱՄՆ-ի գյուղատնտեսության մեջ զբաղված է ազգաբնակչության 5%-ը, Գերմանիայում՝ 10%-ը, ճապոնիայում՝ 15%-ը:

Ի տարբերություն հողագործական պետությունների՝ ինդուստրիալ տերություններն ավելի բազմաքանակ են, նրանք ունեն հարյուրավոր միլիոնների հասնող ազգաբնակչություն:

Դրանք մեծապես ուրբանիզացված հասարակություններ են: Եթե հողագործական հասարակություններում քաղաքները կատարում էին կարևոր, բայց ոչ վճռորոշ դեր, ապա ինդուստրիալ հասարակության մեջ քաղաքների դերը խիստ վճռորոշ է:

Աշխատանքի բաժանումը մեծապես բարդացել է: Մինչև ինդուստրիալ հասարակություններում տասնյակներով կամ հարյուրներով հաշվող աշխատանքային մասնագիտացումները լրացվում են ավանդական հասարակությանը բոլորովին անծանոթ հազարավոր նոր մասնագիտացումներով: Այժմ արդեն բնակչության կեսից ավելին զբաղված է արդյունաբերական, իսկ փոքր մասը՝ գյուղատնտեսական աշխատանքներով: Առաջինի վարկանիշը գնալով բարձրանում է, երկրորդինը՝ իջնում: Երկրորդի միջև կա հստակ տարբերություն: Գալիս է մի ժամանակ, երբ արդյունաբերական աշխատանքի վարկանիշը ևս անշեղորեն անկում է ապրում: Դա տեղի է ունենում հաջորդ աստիճանում՝ հետինդուստրիալ հասարակությունում:

Մինչև ինդուստրիալ հասարակության զարգացման հիմնական գործոնը գյուղատնտեսությունն էր՝ եկեղեցու և բանակի հետ, որոնք հանդես էին գալիս որպես այս հասարակության հիմնական ինստիտուտներ: Ինդուստրիալ հասարակության մեջ այդ դերը կատարում է արդյունաբերությունը՝ կորպորացիաների և ֆիրմաների գլխավորությամբ: Հետինդուստրիալ հասարակությունում՝ այդ դերը կատարում են համալսարանները, որոնք տեսական գիտելիքների արտադրման և կենտրոնացման օջախներն են:

Աղյուսակ 9.1.

Հասարակությունների երկու տիպերի համեմատական աղյուսակ

	Մինչև ինդուստրիալ հասարակություն	Ինդուստրիալ հասարակություն
Համակեցության չափը	Սովորաբար ոչ մեծ (գյուղ)	Սովորաբար մեծ (քաղաք)
Սոցիալական հարաբերությունները	Հիմնականում սկզբնական (անձնական, վստահողական)	Հիմնականում երկրորդական (անդեն, անանուն)

Աշխատանքի բաժանումը	Անճշան, հիմնականում տարիքասեռային	Շատ զարգացած, բարձր մասնագիտացված
Կարգավիճակը	Հիմնականում վերագրվող	Մասամբ վերագրվող և գլխավորապես ծեռքերով
Հասարակական կառուցվածքը	Պարզ, կարգավիճակների փոքր քանակ, քիչ սոցիալական ինստիտուտներ	Բարդ, մեծ թվով կարգավիճակներ և հստակորեն գործող ինստիտուտներ
Հասարակական վերահսկողությունը	Հիմնականում ոչ տևական, որը հենվում է համագործակցության անդամների ինքնաբուխ վերաբերմունքի վրա	Հիմնականում տևական, որը հենված է օրենքի, դատարանի վրա
Արժեքները	Ավանդական կողմնորոշման, կրոնական	Դեպի ապագան կողմնորոշված, աշխարհիկ
Մշակույթը	Միասեռ, մարդկանց մեծ մասը կրում է նույն արժեքներն ու նորմերը	Տարասեռ, գոյություն ունեն մեծ թվով սուբկուլտուրաներ՝ տարբեր արժեքներով և նորմերով
Տեխնոլոգիան	Պրիմիտիվ, օգտագործվում է մարդկանց և ընտանի կենդանիների ֆիզիկական ուժը	Բարձր զարգացած, գլխավորապես օգտագործվում են մեքենայական միջոցները
Սոցիալական փոփոխություններ	Դանդաղ	Արագ

Ինդուստրիալից հետինդուստրիալ հասարակության անցումը տեղի է ունենում ապրանքարտադրող տնտեսությունից դեպի ծառայությունների կազմակերպման տնտեսությունը անցնելու ճանապարհով: Դա նշանակում է, որ ծառայությունների ոլորտը արդյունաբերության նկատմամբ գերակայություն է ստանում: Փոփոխվում է սոցիալական կառուցվածքը՝ հասարակության դասակարգային բաժանումը իր տեղը զիջում է մասնագիտական բաժանմանը: Սեփականությունը, ունեցվածքը, որպես սոցիալական անհավասարության չափանիշ, իր նշանակությունը կորցնում է, վճռական են դառնում կրթական մակարդակն ու գիտելիքները, կարողությունները: Նման պրոցեսներ նկատվում են ԱՄՆ-ում և ճապոնիայում, որտեղ արդեն ինդուստրիալ հասարակությունից անցումը դեպի հետինդուստրիալ մոտենում է իր ավարտին: Բայց Ռուսաստանում դրանք դեռևս լիովին չեն եկել:

Մինչև ինդուստրիալ հասարակությունների տնտեսությունը հենվում էր առաջնային արտադրության վրա (որս, հավաքչություն, ագարակ, այգեգործություն): Ինդուստրիալ հասարակություններին հատուկ է տն-

տեսական և սոցիալական այնպիսի կառուցվածք, որը հենվում է մեքենայական տեխնոլոգիաների և արտադրության խոշորամասշտաբ համակարգերի վրա: Մեծաքանակ ներդրումները մեծացնում են Արևմուտքի ֆինանսական իշխանությունը ամբողջ աշխարհում: Ինդուստրիալ զարգացած տերությունները համաշխարհային տնտեսության և քաղաքականության մեջ տիրապետող տեղ են զբաղեցնում: Այդ գիտակցությունը տանում է դեպի հետինդուստրիալ հասարակության ձևավորում:

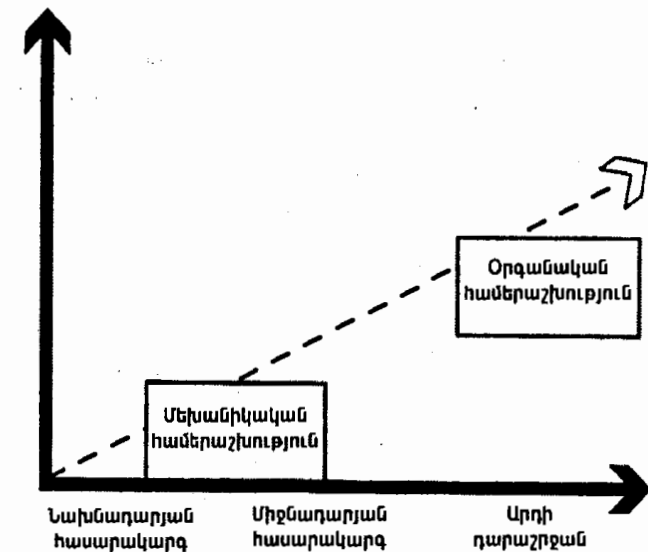
Հետինդուստրիալ հասարակության մեջ հիմնական դերը կատարում են ոչ թե արդյունաբերությունն ու արտադրությունը, այլ գիտությունն ու տեխնոլոգիաները: Ինդուստրիալ հասարակության զարգացման ցուցանիշ է հանդիսանում պողպատի արտադրման ինդեքսը, իսկ հետինդուստրիալ հասարակությանը՝ ընդհանուր աշխատուժի քանակի մեջ գիտական և տեխնիկական աշխատողների տոկոսը, ինչպես նաև գիտատեխնիկական մշակումների վրա ծախսած գումարների չափը: Ինդուստրիալ հասարակությունը կարելի է գնահատել արտադրված ապրանքների քանակով, իսկ հետինդուստրիալ հասարակությունը՝ ինֆորմացիան մշակելու և փոխանցելու կարողությամբ:

§ 8. Մեխանիկականից դեպի օրգանական համերաշխություն

Հասարակության զարգացման մասին առաջին և լիարժեք ուսմունքներից մեկը ստեղծել է Է. Դյուրկհեյմը: Իր «Հասարակական աշխատանքի բաժանման մասին» աշխատության մեջ նա ցույց է տալիս, որ հասարակությունը շարժվում է մեխանիկական համերաշխությունից դեպի օրգանականը (տե՛ս գծ. 9.2): Ըստ Դյուրկհեյմի՝ մարդկային հասարակության զարգացումը ընթանում է երկու փուլերով՝ 1) մեխանիկական համերաշխության (մինչինդուստրիալ հասարակություն), 2) օրգանական համերաշխության (մինչինդուստրիալ հասարակության մի մասը և ինդուստրիալ հասարակությունը լրիվ) փուլերով: Վաղ շրջանի, մեխանիկական համերաշխության համար բնորոշ է խստագույն ռեգլամենտավորումը, անձնավորության ենթարկումը կոլեկտիվի պահանջներին, աշխատանքի բաժանման նվազագույն աստիճանը, մասնագիտացումների բացակայությունը, զգացմունքների և հավատալիքների միակերպությունը, սովորույթի գերակայությունը ձևական իրավունքի նկատմամբ, բռնատիրական կառավարումը, անձնավորության անզարգացածությունը, կոլեկտիվ սեփականության տիրապետությունը:

Ուշ շրջանում, օրգանական համերաշխության ժամանակ, որը խորհրդանշում է ժամանակակից հասարակությունը, կոլեկտիվ գիտակցու-

թյան բռնատիրությունը կրճատվում և առանձին անձնավորության ինքնությունը մեծանում է, առաջանում է անձնական կյանքի հասկացությունը: Կլանին փոխարինության է գալիս սկզբում ընտանիքը, ապա աշխատանքային կազմակերպությունը: Նրա ժամանակակից ձևը արդյունաբերական ընկերությունն է: Անհատները արդեն խմբավորվում են ոչ թե հարազատության հատկանիշներով, այլ աշխատանքային տնտեսական գործունեության բովանդակությամբ, նրանց հաղորդակցման շրջանակը ոչ թե տեղն է, այլ մասնագիտությունը: Մարդու տեղն ու կարգավիճակը որոշվում է ոչ թե արյունակցությամբ, այլ ֆունկցիաների կատարմամբ: Կլաններին փոխարինած դասակարգերը ձևավորվում են մասնագիտական կազմակերպությունների և նրան նախորդած ընտանեկան ձևերի միաձուլման արդյունքում:

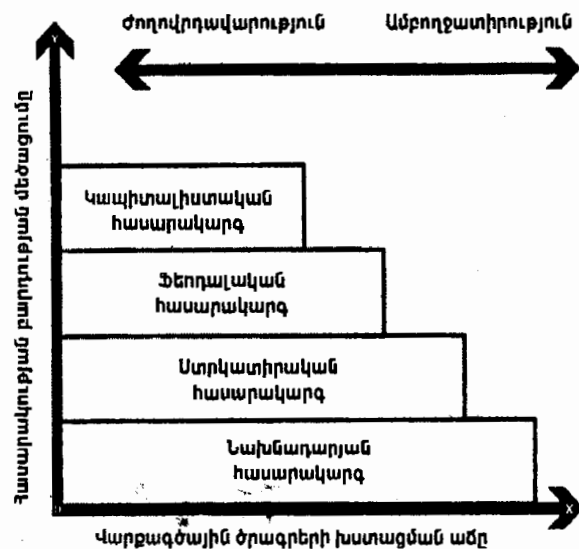
Գծ. 9.2.

Մեխանիկական համերաշխության վրա հենված պրիմիտիվ հասարակություններում անձնավորությունը ինքն իրեն չի պատկանում: Նա կուլ է գնում կոլեկտիվին: Զարգացած հասարակության մեջ, ընդհակառակը, անհատն ու կոլեկտիվը լրացնում են իրար: Որքան հասարակությունը պրիմիտիվ է, այնքան մարդիկ նման են իրար, այնքան հարկադրանքի ու բռնության աստիճանը բարձր է, ցածր է աշխատանքի բաժանման աստիճանը և քիչ են անհատների տարբերությունները: Հասարակության մեջ որքան մեծ է բազմազանությունը, այնքան մարդկանց հան-

դուրժողականությունը միմյանց նկատմամբ մեծ է, լայն է ժողովրդավարության չափը և այլն:

Դյուրկիեյմի ուսմունքի կարևորությունը նրանում է, որ նրանից օգտվելով՝ կարելի է ավելի խոր հասկանալ սոցիալ-քաղաքական պրոցեսների էությունը: Օրինակ՝ պարզ է, որ որքան հասարակությունը օրգանական է, այնքան մեծ է նրա հակումը դեպի ժողովրդավարությունը, քանի որ վերջինս հենվում է ազատ ընտրության, անձնավորությունը հարգելու, մարդու իրավունքների պաշտպանության վրա: Եվ ընդհակառակը՝ որքան հասարակությունը մեխանիկական է, այնքան ավելի է այն հակված դեպի տոտալիտարիզմը՝ ամբողջատիրությունը:

Ժողովրդավարությունը հասարակական զարգացման բարձր աստիճան է, միաժամանակ այն հասարակության սոցիալական կազմակերպման ամենաբարդ ձևն է: Բարդությունը գալիս է նրանից, որ անհատին տրվում է վարքագծի ամենալայն մոդելի ընտրության հնարավորություն: Նրա վարքը այստեղ դառնում է բազմազան:

Գծ. 9.3.

դական հասարակությունը զինված է սանկցիաների շատ ավելի լայն հավաքածուով, այն թույլ է տալիս ավելի ճկունորեն կարգավորել մարդկանց վարքը: Ընդսմին՝ դրանց ճնշող մեծամասնությունը ավելի մոտ է գտնվում մեղմ և միջնորդավորված սանկցիաների բևեռին:

Տոտալիտար հասարակությունը հենվում է միայն այն բանի վրա, որ բոլոր մարդիկ՝ անկախ նրանց կամքից, խստորեն հետևում են միևնույն նորմերին: Յուրաքանչյուր նորմի պահպանմանը վերագրված է միայն մի տարբերակ: Նման հասարակության մեջ սխալներ, շեղումներ, նույն արարքի տարբեր տարբերակներ լինել չեն կարող: Մարդը պետք է իմանա նորմերը և ավտոմատորեն հետևի նրանց: Ժողովրդավարական հասարակության մեջ մարդիկ նորմերը պահպանում են ոչ թե ավտոմատորեն, այլ իմաստավորելով դրանք: Այստեղ պատժվում են ոչ թե սխալները, այլ հանցագործությունը, կարևոր նորմերի կանխամտածված խախտումը:

Գծագիր 9.3 ցույց է տրված, թե ինչպես է հասարակության բարդությունը հարաբերակցվում մարդկանց վարքագծի խստորոշության հետ:

Համեմատելով հասարակության երկու տիպերը՝ կարելի է եզրակացնել, որ տոտալիտար կարգը պատմականորեն ավելի հին մոդել է, իսկ ժողովրդավարությունը ավելի բարդ և ժամանակակից մոդել:

Այս խնդրում նկատելի են նաև այլ միտումներ.

- որքան հաճախ է այս կամ այն երկիրը վերադառնում հնագույն ձևերին, այնքան այդ երկիրը անկայուն է,

- որոշ երկրներին անհրաժեշտ է պարբերաբար վերադառնալ հնագույն ձևերին (մեխանիկական համերաշխության), որպեսզի այդ երկիրը կամ դրանք վերջնականապես հաղթահարի, կամ դրանց նկատմամբ ստեղծի կայուն իմունիտետ:

Տոտալիտար հասարակությունը բազմատարբերակ չէ, քանի որ այն ոչ միայն ազատ արարքների դիապազոնը նեղացնում է, այլև ընդունված կանոնների խախտողների նկատմամբ կիրառում է չափազանց նեղ և խիստ բնույթի պատժամիջոցներ: Դրանց մեծ մասն ունի ռեպրեսիվ բնույթ: Ստալինիզմի ժամանակ, օրինակ, նույնիսկ փոքր զանցանքը կարող էր պատժվել մահավճռով: Ընդհակառակը, ժողովր-

ՉԼՈՒԽ 10

ՍՈՑԻԱԼԱԿԱՆ ՍՏՐԱՏԻՖԻԿԱՑԻԱ

Սոցիալական ստրատիֆիկացիան ոչ այլ ինչ է, քան սոցիալական շերտավորում: «Ստրատա» տերմինը նշանակում է ամբողջ հասարակության բաժանումը շերտերի, խավերի, այսինքն՝ հարուստ, ապահովված, աղքատ և շատ աղքատ խմբերի:

Սոցիալական շերտավորումը բնակչության շրջանում խավերի առաջացման գործընթացն է, նրա արդյունքը: Այս գործընթացի ելակետային վիճակը սոցիալապես միակերպ, միաբնույթ հասարակությունն է, այսինքն՝ այնպիսի հասարակությունը, ուր մարդիկ ունեցվածքով և սոցիալական վիճակով, դիրքով չեն տարբերվում: Այս վիճակը լատիներենում արտահայտվում է երկու տերմիններով՝ դիֆերենցացիա և ստրատիֆիկացիա, որոնք և կիրառվում են ժամանակակից սոցիոլոգիայում:

«Ստրատիֆիկացիա» հասկացությունն օգտագործվում է գիտության մեջ, իսկ «շերտավորումը» ավելի շատ կիրառվում է առօրյա լեզվում: Առաջինը ավելի լայն ընդգրկում ունի: Ստրատիֆիկացիան ամրագրում է ոչ միայն բնակչության բնեռացման գործընթացը, նրա բաժանումը հարուստների և աղքատների, այլև շերտավորման վերջնական արդյունքը, երբ հասարակության մեջ առաջանում է նոր միջին դասակարգ: Այստեղ «ստրատիֆիկացիա» տերմինն օգտագործվում է հասարակության շերտավորման պրոցեսում նրա արդյունքը նշանակելու համար:

§ 1. Ստրատիֆիկացիայի բաղադրիչները

Ստրատիֆիկացիան արձանագրում է հասարակական անհավասարությունը, հասարակության բաժանումը հարուստների և աղքատների, արտոնյալների և իրավագուրկների: Նախնադարյան համայնական հասարակարգում անհավասարությունը աննշան էր, ուստիև այստեղ ստ-

րատիֆիկացիան համարյա լիովին բացակայում էր: Բարդ հասարակարգերում անհավասարությունը շատ մեծ է, այն մարդկանց բաժանում է ըստ եկամուտների, կրթության աստիճանի, իշխանության: Բարդ հասարակություններում գոյություն ունեն խավեր, կաստաներ, իսկ ավելի ուշ՝ նաև դասեր և դասակարգեր: Որոշ հասարակություններում սոցիալական մի խավից մյուսին անցումը արգելվում է, որոշ հասարակություններում այն սահմանափակված է, իսկ երրորդում այն լիովին թույլատրվում է: Սոցիալական տեղափոխությունների ազատությունը (մոբիլություն) որոշում է հասարակության փակ կամ բաց բնույթը:

Ստրատիֆիկացիայի (լատ. stratum — շերտ և facio — անել) հասկացությունը սոցիոլոգիայի մեջ փոխառվել է երկրաբանությունից, որտեղ ստրատիֆիկացիա նշանակում է տարբեր հանքատեսակների շերտերի ուղղահայաց դասավորություն: Եթե հորատենք երկրագնդի կեղևը, ապա կտեսնենք, որ սևահողային շերտին հաջորդում է կավաշերտը, ապա ավազի շերտը և այլն: Յուրաքանչյուր շերտ կազմված է միատեսակ տարրերից: Այդպես է նաև սոցիալական ստրատան՝ շերտը, այն միավորում է մարդկանց, որոնց եկամուտները, կրթությունը, իշխանությունը նույնական են:

Սոցիոլոգիան հասարակության կառուցվածքը նմանեցնում է երկրի կեղևին և սոցիալական շերտերը նույնպես տեղադրում է ուղղահայացորեն: Այստեղ որպես հիմք ընդունվում է եկամուտների սանդղակը՝ աղքատները զբաղեցնում են ցածր, հասարակության ապահովված խմբերը՝ միջին, իսկ հարուստները՝ բարձր աստիճանները:

Քաղաքակիրթ երկրում խոշոր մաֆիոզը չի կարող պատկանել բարձր խավին: Չնայած նա ունի շատ բարձր եկամուտներ, հնարավոր է նույնիսկ բարձրագույն կրթություն և մեծ իշխանություն, սակայն նրա զբաղմունքը քաղաքացիների կողմից չի գնահատվում, այն դատապարտվում է: Սուբյեկտիվորեն նա կարող է իրեն համարել բարձր դասակարգի անդամ, սակայն նրան պակասում է հիմնականը՝ «ուրիշների ճանաչումը»: Վերջինիս մեջ մտնում են սոցիալական երկու մեծ խմբեր՝ բարձր դասակարգի անդամներն ու մնացած բնակչությունը: Բարձր դասակարգը մաֆիոզին երբեք չի համարի յուրային, քանզի նա կվարկաբեկի ամբողջ խավին: Բնակչությունը նույնպես մաֆիոզին չի ընդունի, քանի որ վերջինիս վարկը հակադիր է իր ավանդույթներին, բարքերին, արժեքներին:

Յուրաքանչյուր խավ ընդգրկում է միայն այն մարդկանց, որոնք ունեն մոտավորապես նույն եկամուտները, իշխանությունը, կրթությունը, կարգավիճակը: Հասարակական խոշոր խավերը կոչվում են նաև դա-

սակարգեր, որոնց ներսում մենք կարող ենք տարբերակել ավելի փոքր կազմավորումներ, հենց դրանք էլ կոչվում են խավեր կամ ստրատաներ:

Հարուստների դասակարգը բաժանվում է բարձր (շատ հարուստներ, միլիարդատերեր) և ցածր (պարզապես հարուստներ, միլիոնատերեր) շերտերի: Միջին խավը բաղկացած է երեք շերտերից, իսկ ցածր կամ աղքատ խավը՝ երկու շերտից: Նրա ամենացածր շերտը սոցիոլոգները կոչում են սոցիալական ընդերք:

Խոսելով սոցիալական տարածության մասին՝ մենք կանգ առանք սոցիոլոգիայի երեք ֆունդամենտալ հասկացությունների՝ սոցիալական կառուցվածքի, սոցիալական կազմի և սոցիալական ստրատիֆիկացիայի վրա: Կառուցվածքը մենք արտահայտեցինք կարգավիճակների ամբողջությամբ, որոնք տեղակայվում են հորիզոնական հարթության վրա և առաջանում են աշխատանքի հասարակական բաժանման միջոցով: Կարգավիճակների ամբողջությունը հանգեցնում է բնակչության սոցիալական կազմի հասկացությանը: Այստեղ ևս խմբերը իրար հավասար են, նրանք նույնպես դասավորվում են հորիզոնականորեն: Իրոք՝ սոցիալական կազմի իմաստով բոլոր ռուսները, կանայք, ինժեներները, անկուսակցականներն ու տնային տնտեսուհիները ֆունկցիոնալորեն հավասար են:

Սակայն մենք քաջ գիտակցում ենք, որ իրական կյանքում մարդկանց անհավասարությունը վիթխարի դեր է կատարում: Անհավասարությունն այն չափանիշն է, որի շնորհիվ մենք մի խումբը բարձր կամ ցածր ենք դասում մյուսներից:

Եթե դիմենք ֆիզիկական մեծությանը, ապա սոցիալական կազմը մեծ է երկաթի սղոցումից հետո մնացած մասնիկների չկարգավորված ամբողջությամբ: Բայց եթե մենք դրանց մոտեցնում ենք մագնիսը, ապա բոլորը որոշակի կարգով դասավորվում են: Ստրատիֆիկացիան որոշակիորեն «կողմնորոշված» բնակչության կազմն է:

Ի՞նչն է սոցիալական մեծ խմբերին կողմնորոշում: Պարզվում է՝ հասարակության կողմից յուրաքանչյուր կարգավիճակի կամ խմբի նշանակության և դերի գնահատումը: Սանտեխնիկը կամ հավաքարարը փաստաբանից և նախարարից ցածր է գնահատվում: Դա նշանակում է, որ բարձր կարգավիճակներն ու այն զբաղեցնող մարդիկ շատ եկամուտ, մեծ իշխանություն և հեղինակություն ունեն, որպես կանոն, պետք է բարձր լինի նաև նրանց կրթական մակարդակը:

Ահա և մենք ստացանք ստրատիֆիկացիայի չորս գլխավոր չափորոշիչները՝ եկամուտ, իշխանություն, կրթություն, վարկանիշ: Վերջ, այլ չափանիշ չկա: Եվ դա այն պատճառով, որ դրանք սպառում են սոցիալական բոլոր բարիքների շրջանակները: Ավելի խիստ ասած՝ ոչ թե բա-

րիքների (դրանք կարող են շատ լինել), այլ դրանց ձեռքբերման աղբյուրների շրջանակը: Շքեղ առանձնատունը, մեքենան, առաջատանավը, հանգիստը Կանարյան կղզիներում և այլն, սրանք սոցիալական բարիքներ են, որոնք հեշտորեն ձեռք չեն բերվում փողի, իշխանության միջոցով, սրանք ձեռք են բերվում կրթության, գիտելիքների, անձնական հատկությունների շնորհիվ:

Այսպիսով՝ սոցիալական կառուցվածքը բնութագրում է աշխատանքի հասարակական բաժանումը, իսկ սոցիալական ստրատիֆիկացիան՝ աշխատանքի արդյունքների այսինքն՝ սոցիալական բարիքների հասարակական բաշխումը:

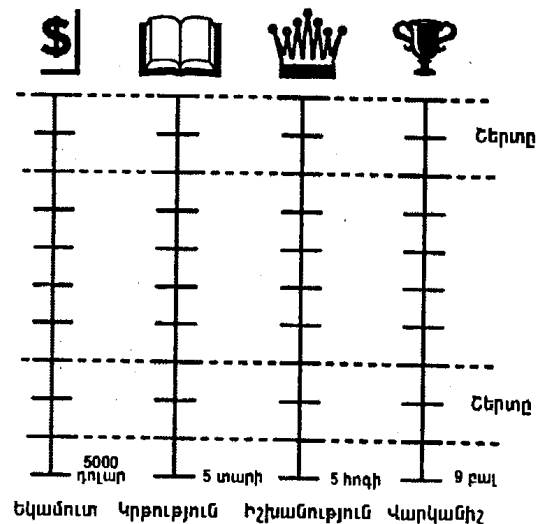
§ 2. Ստրատիֆիկացիայի չափումը

Պատկերացնենք սոցիալական տարածություն, ուր ուղղահայաց և հորիզոնական հեռավորությունները հավասարազոր չեն: Տարածության մեջ գտնվող կետերը սոցիալական կարգավիճակներն են: Փականագործի և հյուսնի միջև եղած հեռավորությունը հորիզոնական է, իսկ բանվորի և վարպետի միջև եղած տարածությունը մեկ այլ բան է, այն ուղղահայաց է: Վարպետը պետ է, բանվորը՝ ենթակա: Նրանք տարբեր սոցիալական կարգ ունեն: Չնայած կարելի է նաև նույն խնդիրը այնպիսի տեսանկյունից դիտել, որ վարպետն ու բանվորը իրարից հեռու լինեն հավասար չափով:

Այդպես կստացվի, եթե մենք այդ երկուսին դիտարկենք ոչ թե որպես ղեկավար և ենթակա, այլ որպես սովորական աշխատողներ, որոնք կատարում են տարբեր աշխատանքային ֆունկցիաներ: Այս դեպքում մենք արդեն ուղղահայաց հարթությունից կանցնենք հորիզոնականին:

Կարգավիճակների միջև անհավասարաչափ հեռավորությունը ստրատիֆիկացիայի հիմնական հատկանիշն է: Այն ունի կոորդինատների առանցքի չորս չափագծեր: Դրանք բոլորը տեղակայված են ուղղահայացորեն և մեկը մյուսի կողքին (տե՛ս գծ. 10.1):

Եկամուտը անհատի կամ ընտանիքի դրամական մուտքերի քանակն է ժամանակի որոշակի շրջանում (ամիս, տարի): Եկամուտը փողի այն քանակն է, որ մարդն ստանում է աշխատավարձի, թոշակի, ալիմենտի, հոնորարի, շահույթից ստացած գումարի տեսքով: Եկամուտները հաճախ ծախսվում են կենսամիջոցների ապահովման վրա, իսկ եթե դրանք բարձր են, ապա կուտակվում և վերածվում են հարստության:

Գծ. 10.1.

Կրթության տնտեսությունը չափվում է պետական կամ մասնավոր դպրոցներում կամ համալսարաններում ստացած ուսման տարիներով: Տարրական կրթությունը, օրինակ, ընդգրկում է 4 տարի, ոչ լրիվ միջնակարգը՝ 9 տարի, լրիվ միջնակարգը՝ 11 տարի, քոլեջը՝ 4 տարի, համալսարանը՝ 5 տարի, ասպիրանտուրան՝ 3 տարի, դոկտորանտուրան՝ 3 տարի: Այսպիսով՝ պրոֆեսորը ստանում է շուրջ 20 տարվա մասնագիտական կրթություն, իսկ փականագործը կարող է և 8 տարվա կրթություն էլ չունենալ: Իշխանությունը չափվում է այն մարդկանց քանակով, որոնց վրա տարածվում է ձեր ընդունած վճիռը (իշխանությունը սեփական կանքի կամ որոշման հարկադրումն է մյուս մարդկանց՝ նրանց ցանկությունից անկախ): Ռուսաստանի Դաշնության նախագահի որոշումները տարածվում են 148 միլիոն մարդու վրա (դրանք կատարվում են, թե ոչ, այլ հարց է, դա վերաբերում է իշխանության խնդրին), իսկ բրիգադի ղեկավարի որոշումը՝ 7-10 մարդու վրա:

Ստրատեգիկացիայի երեք սանդղակները՝ եկամուտ, կրթություն և իշխանություն, ունեն չափման միանգամայն օբյեկտիվ միավորներ՝ դրամ, տարի, մարդ:

Վարկանիշը այս շարքից դուրս է, քանզի այն որոշակի իմաստով սուբյեկտիվ ցուցանիշ է:

Վարկանիշը հասարակական գիտակցության մեջ կարգավիճակի նկատմամբ ստեղծված հարգանքի չափի արտահայտությունն է: 1947

թվականից ԱՄՆ-ի հասարակական կարծիքի ուսումնասիրման Ազգային կենտրոնը անց է կացնում շարքային ամերիկացիների հարցումներ՝ նպատակ ունենալով բացահայտել տարբեր մասնագիտությունների հասարակական հեղինակությունը: Հարցման մասնակիցներին խնդրվում է 5-միավոր սանդղակով գնահատել 90 մասնագիտություններ:

Այս ցուցակի մեջ մտել են համարյա բոլոր կարևոր մասնագիտություններն ու զբաղմունքի ձևերը՝ սկսած դատավորից և նախարարից մինչև փականագործն ու հավաքարարը:

Աղյուսակ 10.1

Մասնագիտական վարկանիշի սանդղակ

Զբաղմունքի տեսակը	Միավորը	Զբաղմունքի տեսակը	Միավորը
Ֆիզիկոս	.82	մեքենագրուհի	.41
համալսարանի պրոֆեսոր	.78	ջրմուղագործ	.41
դատավոր	.76	ֆերմեր	.41
փաստաբան	.76	ոսկերիչ	.37
բժիշկ	.74	ժամագործ	.37
ատամնաբույժ	.74	ինքնաթիռի ուղեկցորդուհի	.36
բանկիր	.72	մեխանիկ	.35
օդաչու	.70	հացթուխ	.34
նախարար	.69	կոշկակար	.33
ինժեներ	.68	տրակտորիստ	.33
սոցիոլոգ	.66	վարորդ	.32
քաղաքագետ	.66	զանձապահ	.31
մաթեմատիկոս	.65	վաճառող	.29
ուսուցիչ	.63	մսավաճառ	.28
հաշվապահ	.57	աղախին	.25
գրադարանավար	.55	երկաթուղային	.24
ծրագրավորող	.51	զագագործ	.22
բրդեղ	.51	տաքսու վարորդ	.22
լրագրող	.51	մատուցող	.20
գրասենյակային մեմբեր	.50	օրավաճառ բանվոր	.18
ոստիկանության սպա	.48	լվացարար	.18
երաժիշտ	.46	փականագործ	.17
քարտուղարուհի	.46	հավաքարար	.17
իրշեջ	.44	կոշիկ մաքրող	.9
փոստատար	.43		

Տարբեր տարիների (1949, 1964, 1972, 1982) տվյալների համեմատությունը ցույց է տալիս կարգավիճակային սանդղակի կայունությունը: Մշտապես կայուն ու բարձր գնահատականի են արժանանում իրա-

վաբանը, բժիշկը, դասախոսը, գիտնականը, բանկիրը, ինժեները, օդաչուն: Նրանց դիրքը այդ սանդղակում աննշան չափով է փոխվել, բժիշկը 1964 թ. զբաղեցրել է երկրորդ տեղը, իսկ 1982 թ. առաջին տեղը, նախարարը՝ համապատասխանորեն տասներորդ և տասնմեկերորդ տեղերը:

Եթե սանդղակի վերին մասը զբաղեցնում են ստեղծագործական, մտավոր աշխատանքի ներկայացուցիչները, ապա ցածր մասը՝ ֆիզիկական, բարձր որակավորում չպահանջող աշխատանքներով զբաղվողները՝ վարորդը, հյուսնը, փականագործը, պահակը:

Եկամուտը, իշխանությունը, վարկանիշը և կրթությունը ստեղծում են միասնական սոցիալ-տնտեսական կարգավիճակ, այսինքն՝ հասարակության մեջ մարդու տեղն ու դերը: Այս դեպքում կարգավիճակը հանդես է գալիս որպես ստրատիֆիկացիայի ընդհանրական ցուցանիշ: Վերագրված, պարտադիր կարգավիճակը բնորոշում է ստրատիֆիկացիայի խստորեն ամրագրված համակարգ, փակ հասարակություն, որում մի խավից անցումը մյուսին գործնականում արգելվում է: Այդպիսին է ստրկատիրությունը և կաստայական համակարգը: Ձեռքբերովի կարգավիճակը բնութագրում է ստրատիֆիկացիայի շարժական համակարգ կամ բաց հասարակություն, որտեղ մարդկանց ազատ տեղաշարժերը վերից վար, մի խավից մյուսը թույլատրվում է: Այդպիսին են դասակարգային հասարակարգերը (կապիտալիստական հասարակությունը): Վերջապես ֆեոդալական հասարակությունը՝ նրան բնորոշ դասային բաժանումներով, պետք է մտցնել միջանկյալ տիպի մեջ, այսինքն՝ հարաբերականորեն փակ համակարգի մեջ: Այստեղ անցումները իրավաբանորեն արգելվում են, սակայն պրակտիկայում դրանք չեն բացառվում: Ստրատիֆիկացիայի պատմական տիպերը այդպիսին են:

Սոցիոլոգիայում առանձնանում են ստրատիֆիկացիայի երեք հիմնական տեսակներ.

- տնտեսական (եկամուտ),
- քաղաքական (իշխանություն),
- մասնագիտական (վարկանիշ):

Սրանց կողքին գոյություն ունեն մաս ստրատիֆիկացիայի բազմաթիվ ոչ հիմնական, օրինակ՝ տարիքային, մշակութային, լեզվական և այլ տեսակներ:

§ 3. Ստրատիֆիկացիայի պատմական տեսակները

Ստրատիֆիկացիան առաջացել է մարդկային հասարակության առաջացման հետ միաժամանակ: Սաղմնային ձևով այն գոյություն ուներ

արդեն պարզ, նախնադարյան համայնական հասարակության մեջ: Վաղ պետության՝ արևելյան բռնատիրության առաջացմամբ ստրատիֆիկացիան խստանում է, իսկ եվրոպական հասարակության զարգացմանը զուգընթաց այն մեղմանում է: Դասային կարգը կաստային և ստրկատիրական հասարակարգերից ավելի ազատ է, իսկ դասայինին փոխարինության եկած դասակարգային համակարգը իր բնույթով ավելի ազատական է:

Սոցիոլոգիայում ընդունված է ստրատիֆիկացիայի չորս գլխավոր տիպեր՝ ստրկություն, կաստաներ, դասեր և դասակարգեր: Առաջին երեքը բնութագրում են փակ հասարակությունը, իսկ վերջինը՝ բաց հասարակությունը.

ստրկություն կաստաներ դասեր	փակ հասարակություն
դասակարգեր	բաց հասարակություն

Գծ. 10.2. Ստրատիֆիկացիայի պատմական տիպերը՝ ստրկություն, կաստաներ, դասեր և դասակարգեր:

Փակ կոչվում է այն հասարակությունը, ուր ցածր ստրատաներից տեղափոխությունը դեպի բարձր կամ բոլորովին արգելված, կամ էականորեն սահմանափակված է:

Բաց կոչվում է այն հասարակությունը, ուր մի ստրատայից տեղափոխությունը մյուս ստրատա պաշտոնապես ոչ մի կերպ սահմանափակված չէ:

Ստրկություն: Ստրկությունը սոցիալական ստրատիֆիկացիայի պատմական առաջին ձևն է: Ստրկություն առաջացել է խոր հնադարում Եգիպտոսում, Բաբելոնում, Չինաստանում, Հունաստանում, Հռոմում և որոշ տարածաշրջաններում պահպանվել է մինչև օրս: ԱՄՆ-ում այն գոյություն ուներ մինչև XIX դարը:

Ստրկությունը մարդկանց տնտեսական, սոցիալական և իրավական ենթակայության ձև է, որը սահմանակից է լիակատար իրավազրկությանը և անհավասարության ծայրահեղ աստիճանին:

Ստրկատիրությունը պատմականորեն էվոլյուցիա է ապրել: Գոյություն են ունեցել ստրկության երկու պատմական ձևեր՝ նախապետական և դասական:

Նահապետական ստրկության ժամանակ ստրուկը ուներ ընտանիքի կրտսեր անդամի բոլոր իրավունքները, տերերի հետ ապրում էր նույն տանը, մասնակցում էր հասարակական կյանքին, ամուսնանում էր ազատների հետ, ժառանգում էր տիրոջ ունեցվածքը: Նրան սպանելը արգելվում էր:

Դասական ստրկության ծնունդ ստրուկը ապրում էր առանձին տեղում, հասարակական կյանքին չէր մասնակցում, ոչինչ չէր ժառանգում, չէր ամուսնանում, ընտանիք չուներ: Նրան կարելի էր սպանել: Նա ունեցվածք չուներ, սակայն ինքը համարվում էր տիրոջ սեփականությունը («խոսող գործիք»):

Երբ խոսում են ստրկության՝ որպես ստրատիֆիկացիայի պատմական տիպի մասին, ապա նկատի ունեն նրա բարձրագույն աստիճանը՝ դասական ստրկությունը:

Հին Հունաստանի անտիկ ստրկությունը և պլանտացիոն ստրկությունը ԱՄՆ-ում մինչև 1865 թ. մոտիկ են երկրորդ ծնին, իսկ X–XII դարերում Ռուսաստանում գոյություն ունեցող խոլոպությունը (холопство)՝ առաջին ծնին: Տարբերվում են նաև ստրկության աղբյուրները՝ անտիկ ստրկությունը հիմնականում համալրվում էր նվաճումների շնորհիվ, իսկ խոլոպությունը պարտքային կամ կաբալային ստրկություն է: Ստրկության մյուս համալրողները հանցագործներն են: Միջնադարյան Հիմաստանում և խորհրդային գուլագներում ստրուկի վիճակում էին գտնվում կալանավորները (արտափրավական ստրկություն):

Հասուն աստիճանում ստրկությունը վերածվեց ստրկատիրության: Ստրկատիրությունը սոցիալական հարաբերությունների միակ ծնն է, երբ մարդը դառնում է մեկ ուրիշ մարդու սեփականությունն ու բոլոր իրավունքներից և ազատություններից զրկվում է:

Կաստաներ: Ինչպես և ստրկությունը, կաստային կարգը փակ հասարակության ծներից է: Այն ստրկության նման հին չէ և ավելի քիչ է տարածված: Եթե ստրկության ուժիով անցել են համարյա բոլոր երկրները, անշուշտ, տարբեր աստիճանի, ապա կաստաներ գոյություն են ունեցել միայն Հնդկաստանում և մասամբ՝ Աֆրիկայում: Հնդկաստանը կաստային հասարակության դասական օրինակ է: Այն առաջացավ ստրկատիրության ավերակների վրա մեր թվարկության առաջին դարերում:

Կաստա կոչվում է սոցիալական խումբը, որի անդամ մարդը դառնում է բացառապես իր ծննդի շնորհիվ: Իր կյանքի ընթացքում մարդը չի կարող մի կաստայից անցնել մյուսին: Դրա համար նա պետք է նորից ծնվի: Մարդու կաստային վիճակը ամրագրված է հինդուիստական կրոնով: Ըստ այս կրոնի՝ մարդիկ մեկ կյանքից ավել են ապրում: Յուրա-

քանչյուր մարդ ընկնում է համապատասխան կաստայի մեջ՝ կախված այն բանից, թե նրա վարքը ինչպիսին էր նախորդ կյանքում: Եթե նրա վարքը վատ է, ապա հերթական վերածննդից հետո նա ընկնում է ավելի ցածր կաստա և հակառակը:

Հնդկաստանում գոյություն ունեն 4 հիմնական կաստաներ.

- բրահմաներ (հոգևորականներ),
- քշատրիներ (զինվորականներ),
- վայշիներ (վաճառականներ),
- շուդրիներ (աշխատավորներ, գյուղացիներ):

Վերոնշված հիմնական կաստաներից զատ գոյություն ունեն բազմաթիվ, շուրջ 5 հազար, ոչ հիմնական կաստաներ և ենթակաստաներ: Դրանց մեջ առանձնահատուկ տեղ են զբաղեցնում անձեռնմխելիները, նրանք ոչ մի կաստայի մեջ չեն մտնում և զբաղեցնում են ամենացածր միջը: 1991 թ. Հնդկաստանում վերջիններիս թիվը հասնում էր 55,3 միլիոն մարդու: Ինդուստրացման պրոցեսում կաստաները վերածվում են դասակարգերի: Հնդկական քաղաքը գնալով ավելի է վերածվում դասակարգային հասարակության, իսկ գյուղը, ուր ապրում է Հնդկաստանի բնակչության 70%-ը, մնում է կաստային:

Դասեր: Դասակարգերին նախորդող ստրատիֆիկացիայի ձևը կոչվում է դաս: Ֆեոդալական հասարակարգում, որ Եվրոպայում գոյություն ուներ IV մինչև XIV դարերը, մարդիկ բաժանվում էին դասերի:

Դասը սոցիալական խումբ է, որն ինքի սովորույթներով կամ օրենքներով ամրագրված իրեն հատուկ իրավունքներ ու պարտավորություններ:

Մի քանի շերտից բաղկացած դասային համակարգին բնորոշ է որոշակի հիերարխիան, որը ցույց է տալիս նրանց դիրքերի ու արտոնությունների անհավասարությունը: Դասական դասային բաժանման երկիր էր Եվրոպան, որտեղ XIV–XV դդ. սահմանագծերին հասարակությունը բաժանվում էր բարձր դասի՝ ազնվականության և հոգևորականության և ցածր, երրորդ դասի՝ արհեստավորների, վաճառականների, գյուղացիների: X–XIII դարերում գլխավոր դասերը երեքն էին՝ ազնվականություն, հոգևորականություն և գյուղացիություն: Ռուսաստանում XVIII դ. երկրորդ կեսերից հաստատվեց հասարակության բաժանումը ազնվականության, հոգևորականության, վաճառականության, գյուղացիության և քաղբենիության (քաղաքային միջին շերտեր) դասերի: Դասային բաժանումը հիմնվում էր հողային սեփականության վրա:

Յուրաքանչյուր դասի իրավունքներն ու պարտավորությունները սահմանվում էին օրենքով և սրբագործվում էին կրոնական վարդապե-

լայնված իմաստով կապիտալիզմի սոցիալական ստրատիֆիկացիայի գլխավոր տարրն է: «Դասակարգ» հասկացությունը ի հայտ եկավ միայն XVIII դարում: Արդեն այդ ժամանակ չորրորդ դասի թվաքանակը այնքան էր աճել, որ նա մրցակցում էր ֆեոդալական հասարակարգի երեք դասական խավերի՝ հոգևորականության, ազնվականության և գյուղացիության հետ:

Արդյունաբերության և առևտրի արագընթաց զարգացումը հողի տնտեսական նշանակությունը նվազեցնում էր, կյանքի էր կոչում ձեռնարկատերի, առևտրականի, բանկիրի, վաճառականի նոր մասնագիտություններ: Գնալով մեծանում էր մանր բուրժուազիայի թվաքանակը: Գյուղացիությունը քայքայվում և համալրում էր վարձու բանվորների բանակը, վերջինս ավանդական հասարակությանը միանգամայն անժամոք նոր խավ էր: Ձևավորվում էր ինդուստրիալ հասարակությունը, որի տնտեսական հիմքը կապիտալիզմն է: Նրան համապատասխանում է ստրատիֆիկացիայի նոր համակարգ՝ դասակարգային հասարակությունը: Դա բաց տիպի հասարակություն էր: Սահմանված արտոնություններ և տիտղոսներ չունեցող սոցիալական նոր խավերը ակտիվորեն պայքարում են սոցիալական համակարգում իրենց տեղը ամրապնդելու համար: Ինդուստրիալ հասարակության զարգացման մեջ ներդրած նրանց հսկայական ավանդն ակնհայտորեն չէր համապատասխանում սոցիալական այն կարգավիճակին, որ նրանք ունեին ֆեոդալական հասարակության մեջ:

Շուտով սոցիալական նոր ուժերն իրենց նշանակությամբ հավասարվեցին նախկիններին, սակայն խավ դառնալ նրանք չէին կարող: «Դաս» տերմինը արտացոլում էր պատմականորեն անցնող իրականությունը: Նոր իրականությունը բոլորից ճիշտ արտացոլում էր «դասակարգ» հասկացությունը, որն իր մեջ դասային սահմանափակումներ, արտոնություններ և պայմանականություններ չէր պարունակում: Այն արտահայտում էր մարդկանց առկա տնտեսական վիճակը, մի կարգավիճակից մյուսին անցումը:

Փակ հասարակությունից բացին անցումը խոսում էր սեփական ճակատագիրը կերտելու մարդու հնարավորությունների մեծացման մասին: Սոցիալական սահմանափակումները փշրվում էին, յուրաքանչյուր ոք կարող էր ազատորեն մի դասակարգից անցնել մյուսին: XVIII դ. Ֆրանսիական մեծ հեղափոխությունը քաղաքականորեն ամրագրեց մարդկանց հավասարության իրավունքը՝ անկախ նրանց սոցիալական վիճակից:

§ 5. Դասակարգեր

«Դասակարգ» հասկացությունը օգտագործվում է լայն և նեղ իմաստներով: Լայն իմաստով դասակարգ ասելով պետք է հասկանալ մարդկանց սոցիալական մեծ խումբ, որը տիրապետում կամ չի տիրապետում արտադրության միջոցներին, աշխատանքի հասարակական բաժանման համակարգում զբաղեցնում է որոշակի տեղ, և որին բնորոշ է եկամուտների ստացման յուրահատուկ եղանակ:

Քանի որ մասնավոր սեփականությունն առաջացել է պետության ձևավորման շրջանում, ապա դեռևս Դին Արնեյքում և անտիկ Զուլմաստանում գոյություն ունեին երկու հակադիր դասակարգեր՝ ստրուկներ և ստրկատերեր: Ֆեոդալիզմն ու կապիտալիզմը բացառություն չեն՝ այստեղ ևս գոյություն ունեն անտագոնիստական՝ շահագործողների և շահագործվողների դասակարգեր: Այսպիսին է Կ. Մարքսի տեսակետը, որին այսօր ևս հետևում են բազմաթիվ սոցիոլոգներ:

Նեղ իմաստով դասակարգը ժամանակակից հասարակության ցանկացած սոցիալական խավն է, որը մյուսներից տարբերվում է եկամուտներով, կրթությամբ, իշխանությամբ և վարկանիշով: Արդի սոցիոլոգիայում ավելի տիրապետող է այս մոտեցումը:

Ժամանակակից հասարակության մեջ սոցիոլոգները առանձնացնում են ոչ թե երկու հակադիր, այլ մի քանի՝ մեկը մյուսին անցնող խավեր, որոնք դիտվում են որպես դասակարգեր: Որոշ սոցիոլոգներ հաշվում են վեց դասակարգեր, ոմանք դրանց թիվը հանգեցնում են հինգի: Նեղ ըմբռնմամբ՝ ոչ ստրկատիրության և ոչ էլ ֆեոդալիզմի ժամանակ դասակարգեր գոյություն չունեն: Նրանք առաջացան միայն կապիտալիզմի ժամանակ և իրենց լինելիությամբ նշանավորեցին փակ հասարակությունից անցումը բաց հասարակության:

Չմայած ժամանակակից հասարակության մեջ ևս արտադրության միջոցների սեփականությունը կատարում է կարևոր դեր, այնուհանդերձ նրա նշանակությունը հետզհետե նվազում է: Մեծահատակ և ընտանեկան կապիտալիզմի դարաշրջանը պատմություն է դառնում: XX դարում տիրապետող էր կոլեկտիվ կապիտալը: Մի ձեռնարկության բաժնետոմսերին տիրում են հարյուր հազարավոր մարդիկ: ԱՄՆ-ում հաշվում են շուրջ 50 միլիոն բաժնետերեր: Չմայած որ սեփականությունը բաժանվում է վիթխարի թվով բաժնետերերի միջև՝ հիմնական վճիռները կայացնում են նրանք, ովքեր տիրում են բաժնետոմսերի վերահսկող փաթեթին: Դրանք հիմնականում ընկերությունների նախագահներ են, տնօրենները, տնօրենների խորհուրդների նախագահները:

Աստիճանաբար առաջին պլան է մղվում մենեջերների խավը, որը հեշտորեն դուրս է մղում սեփականատերերի ավանդական դասակարգերին: XX դարի կեսին Ջ. Բերնհեյմի կողմից առաջադրած «մենեջերական հեղափոխություն» հասկացությունը արտացոլում է նոր իրականություն՝ սեփականատիրության «ատոմի տրոհում», հին ըմբռնմամբ՝ դասակարգի վերացում: Որպես ժամանակակից հասարակության առաջատար դասակարգ կամ խավ՝ պատմության թատերաբեմ է մտնում սեփականատեր չհամարվող մենեջերը (մենեջերը վարձու աշխատանք կատարող է):

Սակայն եղել են ժամանակներ, երբ «դասակարգ» հասկացությունը բոլորովին էլ ժամանակավրեպ չէր: Ընդհակառակը՝ այն միայն նոր էր ի հայտ եկել և նշանավորում էր նոր դարաշրջանի սկիզբ: Դա XVIII դարի վերջերն էր, երբ ողջ թափով իրեն զգացնել տվեց պատմական նոր ուժը՝ բուրժուազիան, որը վճռականորեն հետին պլան էր մղում ազնվական խավին:

Այն օրերին բուրժուազիայի մուտքը պատմության մեջ ունեցավ նույն հեղափոխական նշանակությունը, ինչ այսօր ունի մենեջերական դասակարգի ծնավորումը:

§ 6. Միջին դասակարգի հասարակություն

Այսպես կոչվում են Ամերիկան: Իրոք, երբ գիտնականները ուզում են ցույց տալ մի հասարակություն, ուր դասակարգային ստրատիֆիկացիայի սկզբունքը բոլորից լավ է իրագործվել, ապա բերում են Միացյալ Նահանգների օրինակը: Եթե XX դարի սկզբներին Եվրոպայում դասային կազմակերպման վերապրուկները զգալի չափով պահպանվում էին (տարբեր երկրներում տարբեր չափով) և դասակարգերի ծնավորումը այստեղ տեղի էր ունենում դանդաղորեն, ապա Ամերիկայում դասակարգային հասարակության ծնավորումը կարծես թե սկսվում էր մաքուր թղթից: Չէ՞ որ այն ստեղծում էին տարբեր երկրներից ներգաղթածները: Նրանք իրենց հետ բերել էին գիտելիքներ, հմտություններ, փող, տնային կահկարասի, վերջապես մշակութային ավանդույթներ և սովորույթներ, սակայն նրանք ոչ մի կերպ չէին կարող իրենց հետ վերցնել ստրատիֆիկացիայի համակարգը: Այդ համակարգը ծնավորվում էր վերստին:

Այսօր ԱՄՆ-ում առանձնանում են չորս դասակարգեր՝ բարձր, միջին, բանվոր և ցածր դասակարգ, որոնցից յուրաքանչյուրը, բացառությամբ բանվոր դասակարգի, իր հերթին կարող է լրացուցիչ բաժանվել 1-3 խավերի: Արդեն 50 տարի է, որ Միացյալ Նահանգներում անցկաց-

վում են սոցիոլոգիական հարցախույզներ, որոնցում ամերիկացիներին խնդրվում է նշել սեփական դասակարգային պատկանելությունը: Այդ ուսումնասիրությունների արդյունքներում ստացված ամերիկացիների դասակարգային բաժանման քանակական պատկերը տասնամյակների ընթացքում, որքան էլ որ դա տարօրինակ լինի, մնում է անփոփոխ (տատանումները մի քանի տոկոսից այն կողմ չեն անցնում): 1947 և 1987 թթ. իրենց բարձր դասակարգի մեջ էին մտցրել ամերիկացիների 3-4%-ը, միջինի՝ 43-47%-ը, բանվոր դասակարգի՝ 51 և 43%-ը, ցածրի՝ 1 և 5%-ը:

Բարձր դասակարգի մեջ մտնում են հին ազնվական տոհմերը, խոշոր ֆինանսիստները, առևտրականները, նարկո և պոռնո բիզնեսի տիրակալները: Սովորաբար մեծահարուստները միայնակներ չեն: Դրանք ընտանիքներ և ընտանեկան կլաններ են: «Ֆորբս» ամսագրի կազմած 400 ամենահարուստների ցուցակում (որոնք ունեն ոչ պակաս քան տարեկան 200 միլիոն դոլար եկամուտ) մտնում են 14 Ռոքֆելլերներ և 8 Մեյլոններ: Հարստության կուտակումը ընտանեկան խմբերի կողմից շարունակվում է: Մեծահարուստների ինքնավերարտադրությունը ամերիկյան ստրատիֆիկացիայի բնորոշ գծերից է:

Ցածր դասակարգը ապրում է աղքատության միջից անդին: Բայց այդ վիճակում միայն ցածր դասակարգը չէ: Ըստ պաշտոնական տվյալների՝ 1990 թ. 32 միլիոն ամերիկացիներ կամ բնակչության 14%-ը ապրում էին աղքատության պաշտոնապես ընդունված մակարդակից ցածր, երբ տարեկան մեկ մարդուն ընկնում է 6024 դոլար եկամուտ կամ 9435 դոլար՝ մեկ ընտանիքին: Հետևաբար, աղքատների մեջ կհայտնվեն նաև բանվոր դասակարգի ներկայացուցիչները: Բանվորների առավել որակավորում ունեցող մասը մտնում է միջին դասակարգի մեջ:

Ընդհանուր առմամբ ԱՄՆ-ում միջին դասակարգի մեջ մտնում է ամբողջ ազգաբնակչության շուրջ 60%-ը: Դա զարմանալի չէ՝ բոլոր զարգացած երկրներում, անկախ նրանց մշակութային և աշխարհագրական տարբերություններից, միջին դասակարգի քանակը մոտավորապես հավասար է, այն կազմում է ազգաբնակչության 58-60%-ը: Միջին դասակարգը սոցիալական սանդղակում միջանկյալ տեղ է գրավում ընտրյալների՝ էլիտայի և բանվորների կամ սոցիալական «ընդերքի» միջև: Հասարակության մեջ միջին դասակարգի դերի մեծացումը բացատրվում է օբյեկտիվ պատճառներով: ԱՄՆ-ում և մյուս զարգացած երկրներում XX դարում տեղի է ունենում բանվորական աշխատանքի կրճատում և մտավոր աշխատանքի մեծացում, ինչպես արդյունաբերության, այնպես էլ գյուղատնտեսության մեջ: Ուստի և կրճատվում է բանվորների և գյուղացիների թվաքանակը, վերջիններս ԱՄՆ-ում կազմում են ամբողջ ազգաբնակչության 5%-ը միայն: Միևնույն ժամանակ դրանք ավանդա-

կան գյուղացիներ չեն, այլ անկախ ագարակատերեր, ձեռներեցներ են: Նոր մասնագիտությունների ցուցակը հարստանում է ոչ թե ցածր որակավորում ունեցողների հաշվին, ինչպես նախկինում էր, այլ ի հաշիվ բարձր որակավորում ունեցող, գիտատար ծյուղերում զբաղված մասնագետների, որոնք կապված են առաջավոր տեխնոլոգիաների հետ: Դրանց ներկայացուցիչները ինքնաբերաբար մտնում են միջին դասակարգի մեջ: 1950 թվից մինչև 1990 թիվը ամերիկյան ընտանիքի եկամուտները կրկնապատկվել են: Մեծացել է բնակչության գնողունակությունը: Նույն բանը ձեռք բերելու, գնելու համար կարելի է արդեն ավելի քիչ աշխատել: Մեծանում է հանգստի ժամանակը, ավելի շատ ժամանակ է մնում զվարճանքի, տուրիզմի, խրախճանքների համար: Աշխատավոր հասարակությունը պատմության գիրկն է անցնում և նրան փոխարինության է գալիս հանգստի և զվարճանքի հասարակությունը:

Ժամանակակից հասարակության մեջ միջին դասակարգը կատարում է շատ մեծ դեր: Այն կարելի է նմանեցնել մարդու ողնաշարին, որի շնորհիվ օրգանիզմը պահպանում է հավասարակշռությունն ու կայունությունը: Միջին դասակարգի մեջ, որպես կանոն, մտնում են նրանք, ովքեր տնտեսական անկախություն ունեն, այսինքն՝ ձեռնարկատերեր են կամ հստակորեն արտահայտված մասնագիտական կողմնորոշում ունեն: Դրանք այն ձեռներեցներն են, որոնց հասարակությունը բարձր է գնահատում: Միաժամանակ նրանք շատ բարձր են վարձատրվում: Գիտնականները, հոգևորականները, բժիշկները, փաստաբանները, միջին մենեջերները, բանվորները, ձեռներեցները կազմում են հասարակության սոցիալական միջուկը: Այնտեղ, ուր միջին դասակարգ որպես այդպիսին գոյություն չունի կամ այն դեռևս նոր է ձևավորվում, հասարակական կայունությունն ու բարեկեցությունը դեռևս լիովին ապահովված չէ:

Ժամանակակից միջին դասակարգը այսպես կոչված «երրորդ» կամ «չորրորդ» դասի պատմական ժառանգորդն է, որն արդյունաբերական հեղափոխության արշալույսին իենց ներսից պայթեցրեց ֆեոդալական դասային համակարգը և չարձավ նրա գերեզմանափորը: «Միջին դասակարգ» հասկացությունն առաջացավ Անգլիայում XVII դարի վերջում, նրա մեջ մտնում էին սեփականատերերի, ձեռներեցների յուրահատուկ խմբերը, որոնք հակադրվում էին խոշոր հողատերերին ներքևից և գյուղի և քաղաքի մեծահարուստներին վերևից: Աստիճանաբար միջին դասակարգի մեջ էին մտնում նաև փոքր և միջին ձեռներեցները, առևտրականներն ու ազատ մասնագիտությունների ներկայացուցիչները (հոգևորականներ, գրողներ, նկարիչներ, ուսուցիչներ, բժիշկներ), որոնք անցողիկ դիրք էին զբաղեցնում խոշոր բուրժուազիայի և վարժու աշխատանքով զբաղվող բանվորների միջև:

Միջին դասակարգը ժամանակակից հասարակության մեջ կատարում է շատ յուրահատուկ դեր: Միջին դասակարգը հասարակական կայունության ապահովողն է: Որքան այն մեծաթիվ է, այնքան հասարակության հեղափոխական ցնցումները, ազգամիջյան բախումներն ու սոցիալական աղետները քիչ են:

Միջին դասակարգը ներկայացնում են այն մարդիկ, որոնք սեփական ձեռքերով են կերտել իրենց ճակատագիրը, հետևաբար նրանք ձգտում են պահպանել այն հասարակարգը, որն իրենց նման հնարավորություն է ընձեռել: Միջին դասակարգը իրենից անջատում է հասարակական երկու բևեռները՝ հարուստներին և աղքատներին, և թույլ չի տալիս, որ նրանք բախվեն միմյանց հետ: Որքան միջին դասակարգը մոտ է, այնքան հասարակական ստրատիֆիկացիայի բևեռներն իրար մոտ են, և նրանց բախումները դառնում են հավանական:

Միջին դասակարգը փոքր և միջին բիզնեսի համար ապահովում է լայն սպառողական շուկա: Որքան բազմաքանակ է այս դասակարգը, այնքան ամուր է կանգնած փոքր բիզնեսը: Միջին դասակարգի մեջ մտնում են երկու հիմնական կատեգորիաներ՝ նյութական կապիտալի սեփականատերեր, օրինակ՝ մանր բուրժուազիան, և ինտելեկտուալ կապիտալի սեփականատերեր, այդ թվում մենեջերներ, գիտնականներ, ինժեներներ:

§ 7. Միախառնված ստրատիֆիկացիաներ

Բոլոր զարգացած երկրները բարեկեցության աստիճանով գտնվում են համարյա նույն մակարդակում, սակայն նրանց միջև զգալի տարբերություններ կան սոցիալական ստրատիֆիկացիայի ոլորտում: Դա բացատրվում է երկրի պատմական անցյալով, բնակչության կուլտուրայով, կենսակերպով, սովորույթներով: Որոշ զարգացած երկրներում պահպանվել են դասային հասարակարգի վերապրուկներ, դրանք թվին են պատկանում Անգլիան, Ճապոնիան և Ռուսաստանը:

Միախառնված ստրատիֆիկացիաների գոյության հիմնական պատճառը միապետության պահպանումն է: Անգլիայում պետության գլուխը պաշտոնապես համարվում է թագուհին, իսկ ճապոնիայում՝ կայսրը: Թագուհին և կայսրը վերագրվող կարգավիճակի բարձրագույն ձևերն են, իսկ վերջինս, ինչպես արդեն նշվել է, փակ հասարակությամբ բնորոշ հատկությունն է: Ռուսաստանում մինչև 1917 թ. գոյություն ունեցող միապետական և դասային համակարգը Զոկտեմբերյան հեղափոխությունից հետո իսպառ վերացվեց:

Ի տարբերություն մյուս եվրոպական երկրների՝ Անգլիան ֆեոդալիզմից կապիտալիզմին անցավ առանց սոցիալական ինստիտուտները վերացնող սոցիալական հեղափոխությունների և ցմրումների: Անգլիայում պահպանվեցին ֆեոդալական դասային համակարգի շատ տարրեր՝ լորդերի, պերերի խավը, գրաֆությունը, ասպետությունը: Խորհրդարանական համակարգը մինչև օրս պահպանում է իշխանության և արտոնությունների կազմակերպման ֆեոդալական ձևերը: Առօրյա կյանքում բարձր դասի ներկայացուցիչներին տարբերելու համար օգտագործվում են «սեր», «լորդ» կամ «լեդի» տիտղոսները:

Դասակարգային տարբերությունները անգլիական կենսաձևում ավելի վառ են արտահայտված, քան Ամերիկայում, և դա այն պատճառով, որ այստեղ գոյություն ունեն դասային վերապրուկներ: Դեռ վերջերս ցածր խավի ներկայացուցիչները կրում էին սովորական կեպկաներ, իսկ բարձր խավինը՝ հատուկ գլխարկներ: Առաջինները նախընտրում են պոկեր, երկրորդները՝ կրիկետ: Նրանք խոսում են տարբեր լեզուներով, սովորում են տարբեր դպրոցներում: Անգլիացի երեխաների 5%-ն է միայն, որ հաճախում է արտոնյալ դպրոցներ: Երկու հեղինակավոր համալսարանների՝ Օքսֆորդի և Քեմբրիջի ուսանողության 50%-ը այդ արտոնյալ դպրոցների սաներն են: Նրանց թվից էլ ձևավորվում է նախարարների խորհուրդը, նրանք կազմում են բրիտանական հասարակության բարձր դասակարգի միջուկը, ղեկավարում են երկրի տնտեսական, քաղաքական, կրոնական կյանքը:

Ինչպես գրում է Ջ. Պրեստլին, 30 անգլիացուց 29-ը ճիշտ գիտի, թե ինքը որ դասակարգին է պատկանում: Սոցիոլոգիական ուսումնասիրությունները ցույց են տալիս, որ 100 անգլիացիներից 54-ը իրեն համարում է բանվոր դասակարգի ներկայացուցիչ, 30-ը՝ միջին, 7-ը՝ «միջինից ցածր» և 2-ը՝ «միջինից բարձր»:

Իր սոցիալական հիերարխիայով ճապոնիան շատ նման է Անգլիային: Երկու երկրներում էլ մարդկանց միջև տեղի ունեցող շփումները պայմանավորված են սոցիալական ստրատիֆիկացիայով: Ճապոնիայի տնային տնտեսուհին ամեն օր շփվում է մանր առևտրականների հետ, որոնց նա դիմում է միմիայն մասնագիտական կոչմամբ, օրինակ՝ կաթնավաճառ-սան կամ ֆիրմայի անունով՝ մացուսիտա-սան: Դա ինչո՞վ բացատրել, չէ՞ որ դիմացինի նկատմամբ հարգալից վերաբերմունքը հատուկ է ճապոնացուն: Այդպիսին է ֆեոդալիզմի ժառանգությունը, որի ժամանակ ճապոնական հասարակությունը բաժանվում էր 4 խավերի՝ զինվորականների, հողագործների, արհեստավորների և առևտրականների: Կիմանոյի վրա ազդանուններ և զինանշաններ գրելու իրավունք ունեին միայն զինվորականները: Առևտրականները՝ որպես ամենա-

ցածր դաս, անանում էին, նրանց հարկավոր է դիմել իրենց աշխատանքային կոչմամբ:

Սոցիալական աստիճանակարգումը տարածվում էր նաև ընտանիքի վրա: Կինը պետք է խոնարհվեր ամուսնու առջև, փոքր եղբայրը՝ ավագի, քույրը՝ բուրգ եղբայրների առջև: Տան գլխավորին դիմավորում և ուղեկցում են տան շենից: Նա է առաջինը օգտվում սեղանից և այլն:

§ 8. Դասակարգային համակարգ

Ստրկատիրական, կաստային և ֆեոդալական-խավային պատկանելությունը ամրագրվում էր պաշտոնական-իրավական կամ կրոնական նորմերով: Մինչհեղափոխական Ռուսաստանում յուրաքանչյուր մարդ հստակորեն գիտեր, թե ինքը որ դասին է պատկանում:

Դասակարգային հասարակության մեջ պատկերը փոխվում է: Ոչ մեկը վերջնականապես ոչ մի տեղում ամրագրված չէ: Պետությունը երբեք չի զբաղվում իր քաղաքացիների սոցիալական ամրագրման հարցերով: Միակ կարգավորողը հասարակական կարծիքն է, որը կողմորոշվում է ելնելով գործող պրակտիկայից, հաստատված սովորույթներից, եկամուտներից, կենսակերպից և վարքագծի ստանդարտներից: Այդ իսկ պատճառով ճշտորեն որոշել այս կամ այն երկրում գոյություն ունեցող դասակարգերի քանակը, ստրատաների կամ շերտերի թիվը բավական դժվար է:

Գոյություն ունեն դասակարգային տիպաբանության բազմաթիվ տարբերակներ: Դասակարգային տիպաբանության առաջին մոդելը ստեղծել են դեռևս անտիկ փիլիսոփաներ Պլատոնը և Արիստոտելը: Նրանցից հետո արդեն մոր դարաշրջանում ի հայտ եկան բազմաթիվ այլ դասակարգումներ: Դրանցից մեկը XV դարում առաջադրեց ֆրանսիացի բժիշկ և տնտեսագետ, Լյուդովիկոս XV-ի բուժող բժիշկ Ֆրանսուա Կենեն՝ ֆիզիոկրատների դպրոցի հիմնադիրը: Ըստ նրա ուսմունքի՝ հարստության աճը տեղի է ունենում ոչ թե շրջանառության, այլ արտադրության ոլորտում: Միաժամանակ արտադրություն նա համարում էր միայն գյուղատնտեսությունը: Այստեղից էլ նա հասարակությունը բաժանում էր արտադրող (ֆերմերներ, ագարակատերեր և վարձու գյուղատնտեսական բանվորներ), անպտուղ (վաճառականներ, արդյունաբերողներ, արհեստավորներ) և սեփականատեր-հողագործների դասակարգերի: Կենեն արտադրող, նյութական բարիքներ ստեղծող դասակարգի ջատագովն էր: Հետագայում Կենեի բաժանումը փոխարինվեց նորերով, այն հնացավ, սակայն Կենեի հիմնական գաղափարը պահ-

պանվեց՝ դասակարգային բաժանման հիմքում ընկած է տնտեսական սկզբունքը:

Ժամանակակից ամերիկյան սոցիոլոգիայում տարածված են դասակարգերի տարբեր տիպաբանություններ: Դրանցից մեկում ընդունվում է յոթ, մյուսում՝ վեց, երրորդում՝ հինգ սոցիալական ստրատաներ: Ամերիկյան սոցիոլոգներից դասակարգերի առաջին տիպաբանությունը XX դարի 40-ական թվականներին առաջադրեց Լլոյդ Ուորները.

- վերին բարձրագույն դասակարգի մեջ մտնում էին այսպես կոչված «հին ընտանիքները»: Նրանք կազմված էին առավել հաջողված բիզնեսմեններից և պրոֆեսիոնալներից: Սրանք բնակվում էին քաղաքի շքեղ թաղամասերում,

- ցածր բարձրագույն դասակարգը նյութական բարեկեցության աստիճանով առաջինին չէր զիջում, սակայն հին ազնվական ընտանիքները նրա մեջ չէին մտնում,

- վերին միջին դասակարգը կազմված էր սեփականատերերից և պրոֆեսիոնալներից, որոնք առաջիններից ավելի քիչ եկամուտներ ունեին, սակայն սրանք ակտիվորեն մասնակցում էին հասարակական կյանքին և ապրում էին բավական բարեկարգ թաղամասերում,

- ցածր միջին դասակարգի մեջ մտնում էին ցածրակարգ ծառայողներն ու մասնագիտացված բանվորները,

- վերին ցածր դասակարգի մեջ մտնում էին ցածր մասնագիտացում ունեցող բանվորներն ու ծառայողները,

- ստորին ցածր դասակարգը կազմում էին նրանք, որոնց սովորաբար կոչում են «սոցիալական ընդերք», դրանք նկուղներում, ձեղնահարկերում, ետնախորշերում ապրող ընչազուրկներն ու թշվառներն են:

Կան նաև դասակարգային տիպաբանության այլ տարբերակներ՝ վերին բարձրագույն, վերին ցածրագույն, վերին միջին, միջին միջին, ցածր միջին, բանվոր և ստորին դասակարգեր: Կամ՝ բարձրագույն դասակարգ, վերին միջին, միջին և ցածր միջին դասակարգ, բարձրագույն բանվորական և ստորին բանվորական դասակարգ և այլն:

Այս բոլոր բաժանումների քիչ զխավորն այն է, որ նրանցում կան երեք հիմնական դասակարգեր՝ հարուստներ, ունևորներ և աղքատներ: Ժամանակակից դասակարգումներում ուրոներյան կետերին հիմնականում ավելացվում է նս մեկը և դասակարգային սանդղակը ստանում է 7 կետեր:

Վերին բարձրագույն դասակարգի մեջ մտնում են «տոհմիկ ազնվականները», որոնք 200 տարի առաջ ներգաղթել են Ամերիկա և բազում սերունդներով մեծ հարստություն են կուտակել:

Շերտ	Դասակարգ
Վերին Ցածր	Բարձրագույն Բարձրագույն
Վերին Միջին Ցածր	Միջին Միջին Միջին
Վերին Ցածր	Ստորին Ստորին

Գծ. 10.3.

Ստորին բարձրագույն դասակարգը մեծ մասամբ բաղկացած է «նոր մեծահարուստներից», որոնք դեռ չեն հասցրել ստեղծել հզոր կլաններ, բարձրագույն պաշտոններ չեն ստանձնել: Սրանց տիպիկ ներկայացուցիչը պրոֆեսիոնալ բասկետբոլիստն է կամ պոպ աստղը, որոնք միլիոններ են վաստակում, սակայն «արյամբ ազնվական» չեն:

Վերին միջին դասակարգը կազմված է մանր բուրժուաներից և բարձր վճարվող պրոֆեսիոնալներից, հռչակավոր դերասաններից, բժիշկներից, լրագրողներից:

Միջին միջին դասակարգը իրենից ներկայացնում է զարգացած ինդուստրիալ հասարակության զանգվածային շերտը: Այն իր մեջ ընդգրկում է բարձր եկամուտներ ունեցող բոլոր ծառայողներին, միջին եկամուտներ ունեցող պրոֆեսիոնալներին, ինտելեկտուալ մասնագիտություններ ունեցող ծառայողներին՝ դասախոսներին, ուսուցիչներին, միջին օդակի մեներգներին: Դա ինֆորմացիոն հասարակության և սպասարկումների ոլորտի միջուկն է:

Ստորին միջին դասակարգի մեջ մտնում են ցածրակարգ ծառայողները, որակավորված բանվորները, որոնց աշխատանքը իր բնույթով ավելի մոտ է ոչ թե ֆիզիկական, այլ մտավոր աշխատանքին:

Վերին ստորին դասակարգը միջին և ցածր որակավորում ունեցող զանգվածային արտադրության ոլորտում և տեղական ֆաբրիկաներում աշխատող բանվորների դասակարգն է: Որպես կանոն՝ այս շերտի մեջ մտնողները տարրական կամ ցածր կրթություն ունեն, իրենց հանգիստն անցկացնում են պասիվորեն՝ հեռուստացույց են դիտում, թղթախաղեր կամ դոմինո են խաղում, պարզունակ զվարճանքներ են կազմակերպում և այլն:

Ցածր ստորին դասակարգի մեջ մտնում են նկուղներում, ձեղնահարկերում, ետնախորշերում ապրողները: Նրանք հիմնականում կրթու-

թյուն չունեն, իրենց գլուխը պահում են պատահական աշխատանքներով կամ մուրացկանությամբ: Սրանց բանակը համալրում են հարբեցողները, թափառաշրջիկներն ու հանցագործները:

«Վերին բարձրագույն դասակարգ» տերմինը նշանակում է բարձրագույն դասակարգի վերին շերտ: Բոլոր բառակապակցություններում առաջին բառը նշանակում է խավը կամ շերտը, իսկ երկրորդը՝ դասակարգը:

Սոցիոլոգիայում մարդու այս կամ այն խավին պատկանելու չափանիշը համարվում է ոչ միայն եկամուտը, այլև իշխանության ծավալը, կրթության աստիճանը և զբաղմունքի վարկանիշը, սրանք էլ իրենց ամբողջությամբ պայմանավորում են տվյալ խավին բնորոշ կենսաձևն ու գործելակերպը: Կարելի է շատ փոքր վաստակել, սակայն անմիջապես դրանք մսխել, այդ բոլորը ծախսել կամ խմել: Ուրեմն կարևոր է ոչ միայն փող ստանալը, այլև նրա ծախսելը: Վերջինս արդեն կենսաձև է:

Ժամանակակից հետինդուստրիալ հասարակությունում բանվոր դասակարգն իր մեջ ներառում է երկու շերտեր՝ ստորին միջին և վերին ստորին: Բոլոր մտավոր աշխատանք կատարողները, որքան էլ նրանք քիչ փող ստանան, երբեք չեն մտնում ստորին դասակարգի մեջ:

Միջին դասակարգը (նրան հատուկ շերտերով) բանվոր դասակարգից մշտապես տարբերվում է: Սակայն բանվոր դասակարգն իր հերթին տարբերվում է ստորինից, ուր մտնում են ընչազուրկները, թափառաշրջիկներն ու պորտաբույծները: Որպես կանոն՝ բարձր որակավորում ունեցող բանվորները մտնում են ոչ թե բանվոր դասակարգի, այլ միջին դասակարգի մեջ:

Արևմուտքում պրոֆեսիոնալներ կոչվում են այն մարդիկ, որոնք, որպես կանոն, ունեն համալսարանական կրթություն և գործնական աշխատանքի մեծ փորձ, իրենց գործի հմուտ վարպետներ են, զբաղվում են հիմնականում մտավոր կամ ստեղծագործական աշխատանքով: Դրանք իրավաբաններն են, բժիշկները, գիտնականները, դասախոսները և այլն:

Պրոֆեսիոնալ համարվելը շատ պատվաբեր է: Սրանց թիվը սահմանափակ է և կարգավորվում է պետության կողմից:

Ամերիկյան հասարակության դասակարգային ստրատիֆիկացիայի երկու բևեռների՝ շատ հարուստների (տարեկան շուրջ 200 միլիոն եկամուտ ունեցողների) և շատ աղքատների (տարեկան 6500 դոլարից պակաս եկամուտ ունեցողների) միջև, որոնք կազմում են ազգաբնակչության շուրջ 5%-ը, գտնվում է միջին դասակարգը, որը զարգացած ինդուստրիալ հասարակություններում կազմում է ազգաբնակչության 60%-ից մինչև 80%-ը:

ԳԼՈՒԽ 11

ՍՈՑԻԱԼԱԿԱՆ ՏԵՂԱՇԱՐԺԵՐ

§ 1. Սոցիալական տեղաշարժերի տիպաբանությունը

Հասարակության մեջ մարդկանց սոցիալական տեղաշարժերի, արահուսքերի, նրանց կարգավիճակների փոփոխության ամբողջությունը ոչվում է սոցիալական մոբիլություն: Դեռ հնուց ի վեր այս թեման մարդանց համար կարևոր ու հետաքրքրական էր: Մարդու հանկարծակի կործանումը կամ նրա անսպասելի առաջխաղացումը ժողովրդական հեքիաթներում տարածված սյուժեներից է, երբ հնարամիտ գեղջուկը դառնում է մեծահարուստ, աղքատ իշխանը՝ թագավոր, իսկ աշխատասեր Մոխրոտիկը ամուսնանում է արքայազնի հետ:

Սակայն մարդկության պատմությունն առաջ է ընթանում ոչ թե անհատների ճակատագրերի հանրագումարով, այլ սոցիալական մեծ խմբերի շարժումներով: Հողային ազնվականությանը փոխարինության է գալիս ֆինանսական բուրժուազիան, ժամանակակից արտադրական ոլորտում ցածր որակավորման մասնագիտությունները դուրս են մղվում «սպիտակ բաժկոնավորների» ինժեներների, ծրագրավորողների, կոնստրուկտորների, մենեջերների կողմից, կուսակցական ընտրանում փոխարինության է գալիս ձեռներեցների վերնախավը:

Վեր բարձրացողների և գահավիժողների միջև մշտապես գոյություն ունի մի ցցուն ասիմետրիա՝ բոլորն ուզում են վեր բարձրանալ և ոչ մեկը չի ուզում սոցիալական սանդղակից ցած գահավիժել: Որպես կանոն՝ վերընթացը կամավոր է, իսկ գահավիժումը՝ հարկադրական:

Սոցիալական ուսումնասիրությունները ցույց են տալիս, որ բարձրագույն կարգավիճակ ունեցողները իրենց և իրենց երեխաների համար նախընտրում են բարձր տեղեր, բայց նույնը ցանկանում են իրականացնել նաև ցածր կարգավիճակ ունեցողները ևս: Եվ ստացվում է, որ մարդկային հասարակության մեջ բոլորը ձգտում են վեր բարձրանալ և ոչ ոք ցած ընկնել չի ուզում:

-վմար ցոխտտուպրդ :տգս վնգրիտգվիտնտի վիսնգմձսգր դ սվնտտմտի
դգ օտիտտի դգսսվիտնսս մնգրմտնզտ դվմձրդ դ ցոխտտուպրդ

:դվնտիտտն մսդ չ րսնվն մնգմվն սստգտտմտ մվ մնտի
-տտն դվս ստգս ճվրսնսսստնզս ցոխտտմտ իտդվս մնգրմտ
-տնզտ իվտիդիսի դգ րսնտտտի րսնտն ցոխտտմտ դվմձրդ

:տիտդտ ճվնգրտսն 'տգտտտտդ չ րստտտի ստդ մսնցտմտ
-սս մնգրսնսսստնզտ ցոխտտնսսս ցոխ մտի ճվնգի մնգ 'չ ցտվտ
դտ վնգրմտնզտ ցոխտտմտ մրսնսնզտ ցոխտտուպրդ

:մրստնզմտ ցոխտտմտ
դվմձրդ դ ցոխտտուպրդ 'իտդվս 'չ ցվտիտն 'ճվնգրվնսսստն իտ
իտդիդ լնգնտիտտն մրսնսնզտ ցոխտտմտ դտդ չ վնգտի

:լնգվ օտիճգիտդմնգ ցոխ օտի

-ճգիտդմնգ յգ սստի 'մնգրմիսգ ղգիճդ 'մնգրտտտդ :մտդ ցոխ
-սնզտ ցոխտտնսսս վրս ցրսնստոլ ցոխտնիտդմնտն վնգրմիսգ
մնգմտ ճդ 'մրսնստիտդ յրսդ յգրս մտդ վնգրմտնզտ ճո
-տտնսս րսնգնտիտտն մնգմտ մրսնսնզտ մոն դ մնգ

:մնգմտ սս յգ տտդդ յնգի մնգրմտդի

-տս ճոտն դ վնգտ մստի ղսնտիտտն մսնցտմտսս :մնգրտ
-գնգ վնգիտ մոն վնգիտ յգնգնտնի ճոտն 'մնգտ մստի ցոխ
րսնգրտգտտոլ յնգի վնսն ցոխտտմտ չ րսնդվ 'իսնգտգս մսս
մվ տդ տղնգ վտրստտոգր վր յգրտ գնգ :րսնգրս յգ մնգրմ
-գ ճվ յոճո 'րստնսնցո ցոխտտմտ րսնգրմտ յգ մի իվտո
ցոխն րսնստիտդվս վիտնսս վրս րսնսն :մնգրմտ յոճ
'րսնգրս յգ մնգրմտ տոճ 'րստի ղգիտն 'մնգնտիտտն մոն :մն
-ցոխտտ մնգմտ ցոխսնզտ յգ իտտս յնգնտիտտն մնգմտ
:մրսնսնզտ ցոխտնտն յնգրմտ դ ցոխտոգտոլ ճոխնտո
վնգմտ յնգի 'ցոխտնտոլ չ ճսնց յնգրմտտոլ

:միտտիտնց յ չ րսնտն վնգիտ դվտ

-որս 'չ ստտտվնգ վնգիտ ցրսնսնիտդ 'չ մնգմ մոնցտտո ցոխսն
-գրգ մս 'նգտոլ :տգս վնգրգնստ վնտնգր դ վնտնտտո րսնճ
-տ յգ ղտոլ վնգիտ յնգրմիսգ օտիճգիտդ տղ :ճոտիտ սս յնգրմ
-տտ յոճ 'յգ իտրսնտն վնգիտ իվտոտնսս դ մնգրմտտտվնգ ճո
-տ մսնցտնց :մրսնստոլ ցոխտնիտդ 'մնգրտգտտո ցոխսն
-տտոլ դ ցոխսնզտ 'միտոլ 'մնգ ճոխնտո րսնսն յգ րսնսն
-գնտ վտնտ տն վնգնտտտո ցոխտտնսսս դ ճոտտնսս

:չ ճտն յնգմտ տն տտ 'լնգտո չ ճոտտոլ

-ճո նգտոլ դ իտտտոլ ղսնտոլ նգտոլ ղգտտն ղգիտնստնզտ չ
ճոտնտոլ յգ :չ րսնսնզտ ցոխտնտտոլ տն տտ 'յնգրտոլ
-գմտ մվ վնգնտ վնգիտ 'լնգ չ ճոտնտն ղգիտնստնզտ :վնտն, վ

-տնտնզտ չ րսնտնզտ մրսնտնզտ ցոխտնտտոլ տտ 'մրսն
-րսնստն վիտնզտնտի չ րսնտոլիտ մրսնստնստն վնգտ գնգ

:մնգրսնստնզտ օտտտոլ մրսն

ճվրսնստնզտ վր 'ճոտն ճվնսն ցոխ ղսն ճվճոտն 'մրնզ
-ստ յնգրմտնտոլ դ յնտնտնզտ յգ մնգրմտնզտ վնգրմտն
-գտ վտիտոլ :ճոտոլտտոլ վիտնզտնտի յնգիտոլ, միտիտոլ չվ
-սս իգր րսնստնզտ ճվտիտիտդ վր իտ 'րսնստնստն վնգ
ցոխ վիտնզտնտի գն չս չ րսնտնց յր :մրսնսնզտ ցոխտնտ
-մտոլ րսնտոլնցտ չ իտոտտտոլ ցոխսնզտ ցոխտնսսս

:ցոխտնստն վնգտոլ ճվն ցոխտտմտ

ցոխտնսս ճոտտոլնսս ճոտոլ րսնգրս յգ վնգտ մնգրսնստն
-ստ ցոխ :մնգրտնցոլ յնգտն ճվրսնստնտոլ վր 'ցոխտիտ
յնգտն 'ցոխտնտ' ճվնցտոլ վր 'ցոխսնտնտն ճվնզտ իտ իգ
ճվրսնստնտն ճվնզտ վր 'րսնստնզտն ճվրսնստնտնսս
լնտտոլ յգ սստի իտդվս վնգրմտնզտ ցոխ :տն ցոխստ
րսնցոլ յգ րսնտն մնգրմտն իտ մնգ 'րսնտնտն յր յնգտն ճվն
ցոխտտմտ վր չ ցրսնցոլ տտոլ մրսնսնզտ ցոխտնսսս

:չ իտդվս ցոխսնզտ ճոտնտնի մրսնտնտնտնտ 'ճոճ

-յնզի մրսնտնտն վնտնտն :րսնսնզտ ճոտնտնի դ ճոտնյնզի
վրս րսնստն յոլտտոլտոլտոլ մրսնսնսս վրմտնզտ ոլ :յն
-սն մրսնցոլ ճվտոլ վր չ րսնտնց մրսնսնզտ ճոտտոլնս

:յնտնսս միտոլ

ճվտնտնտն ցոխտնզտ վնտտոլ մրսնցոլ րսնտն սստնզ
իոլ 'մնգրմտնզտ յնտնտնտնտնզտ յգ րսնտնտնզտ յնգրնսնզ
-ստ րսնտն յնգտոլ :տգս վնգրմտնզտ տգիտոլտոլ, մնտնզ
իոլ 'տգիտոլտոլ չ օտիտտի մտտ յնգտոլ վնգտոլտոլ

:մտտոլ 'յնտոլ տոլտոլտն 'չվտի վնգն, ստ

-գս իոլ 'մնգրմտ չ րսնտն մտտոլ, իտդվ :յնզվտի ցոխտն
-ստ, օտտոլ տնզի իտ 'մնզն ցոխտտմտ չ րսնստն ցոխտն
րսնտնց մնգտն 'ճվտնզտնտի մսս մվ ղտիտ 'մտտոլ յրսնցոլ
մս 'րսնտն չ րսնտնտտոլ ցրսնսնզտ յնտնցոլ
:իչվր չ րսնտն տոլտնզտ վնտն, իտդվ :մնգտնցոլ ճոճ 'յգ
-ճնտնի ղտ ստիտն մտի վնգիտ ցոխ մզի վնգիտ րսնտնցոլ ցոխ
-տնտ մնգրմտն մս 'չ րսնտնց մրսնսնզտ յնտնցոլ

:վնգտտոլ յ վնգիտ

-գտոլ ճոտնտն յնտտոլ տգս մտմ յգ րսնտոլտն յնզտ
-վ մնգտն սս յնգրմտոլ ոլ :ցոխտնսսսս դ ճոտտնսսսս, վնգտ
ցոխտոլտն ղսնզտ դոլ ղգիտն 'յնտնցոլտնզտ դ յնտնցոլտնզտ
-վ ցոխտոլտն ղսնզտ ցոխսնզտ ցոխտտմտ յգրս րսնստն

լությանը ավելի համապատասխանում է ձեռքբերովի, իսկ խմբայինին՝ պարտադիր կարգավիճակը:

Անհատական մոբիլությունն իրականացվում է մեծ մասամբ այն դեպքերում, երբ որևէ դասակարգի, խավի կամ շերտի հասարակական նշանակությունը մեծանում կամ նվազում է: Հոկտեմբերյան հեղափոխությունն իր հետ բերեց բոլշևիկների դերի անմախաղեպ բարձրացում: Հնդկաստանում բրահմանները բարձրագույն կաստա դարձան երկարատև և համառ մաքառումների շնորհիվ: Հին Հունաստանում Սահմանադրության ընդունումից հետո մարդկանց մեծ մասը ստրկությունից ազատվեց և հասարակական սանդղակով վեր բարձրացավ, իսկ որոշ ստրկատերեր գահավիժեցին ցած:

Նույնպիսի նշանակություն ուներ նաև ժառանգական ազնվականությունից անցումը պլուտոկրատիային (հարստության սկզբունքներով ազնվականությունը): Մ.թ. 212 թ. Հռոմեական կայսրության համարյա ողջ բնակչությանը հռոմեական քաղաքացիության կարգավիճակ շնորհվեց, դրա շնորհիվ նախկինում իրավագուրկ հսկայական զանգվածներ իրենց սոցիալական կարգավիճակը բարձրացրեցին: Բարբարոսների հարձակումը Հռոմեական կայսրության սոցիալական ստրատիֆիկացիան զգալիորեն փոխեց՝ մեկը մյուսի հետևից հին արիստոկրատական տոհմերն անհետացան, նրանց փոխարինության եկան նորերը: Օտարերկրացիները հիմնադրեցին նոր դինաստիաներ և նոր արքունիք:

Մոբիլության վերոնշյալ տիպերից բացի երբեմն խոսում են նաև կազմակերպված տեղաշարժերի մասին, որոնք մոբիլության այն դրսևորումներն են, երբ մարդու, խմբերի սոցիալական տեղափոխությունները ուղղահայաց կամ հորիզոնական ուղղություններով կազմակերպվում և ղեկավարվում է պետության կողմից, ընդ որում՝ դրանք կարող են կազմակերպվել՝ ա) մարդկանց համաձայնությամբ, բ) առանց համաձայնության: Առաջինի մեջ կարող են մտնել այսպես կոչված սոցիալիստական հավաքագրումները, երբ, օրինակ, կազմակերպվում էին կոմերիտական կառույցներ: Երկրորդ խմբի մեջ կմտնեն փոքր ժողովուրդների տեղահանում-վերաբնակեցումները, որ զգալի չափով իրագործվեցին ստալինյան տարիներին:

Կազմակերպված մոբիլությունից պետք է տարբերել կառուցվածքային մոբիլությունը: Այն առաջանում է ժողովրդական տնտեսության կառուցվածքի փոփոխություններից և կենսագործվում է առանձին մարդկանց կամքից անկախ: Որոշակի ոլորտների կամ մասնագիտությունների կրճատումը, վերացումը իր հետ բերում է մարդկանց մեծ խմբերի տեղաշարժեր:

§ 2. Ռուսական հասարակության փակ և բաց բնույթը

Երիտասարդ, արագ զարգացող երկրում ուղղահայաց տեղաշարժերը կատարվում են շատ արագ: Պետրոս I-ի, 20-30-ական թվականների և Պերեստրոյկայի՝ 80-ական թվականների ժամանակաշրջանների Ռուսաստանը նման հասարակության օրինակ է: Ցածր դասակարգերից ելածները, հանգամանքների բերումով, աշխատասիրությամբ կամ ձեռներեցությամբ արագորեն վեր են բարձրանում: Այստեղ նրանց էին սպասում բազում թափուր տեղեր: Եվ ահա բոլոր տեղերը զբաղված են և վերընթաց շարժումը դանդաղում է: Հարուստների նոր դասակարգը հասարակությունից առանձնանում է սոցիալական բազմաթիվ պատմեղներով: Այժմ արդեն նրա շարքերն համալրելը շատ դժվար է: Սոցիալական խումբը փակված է:

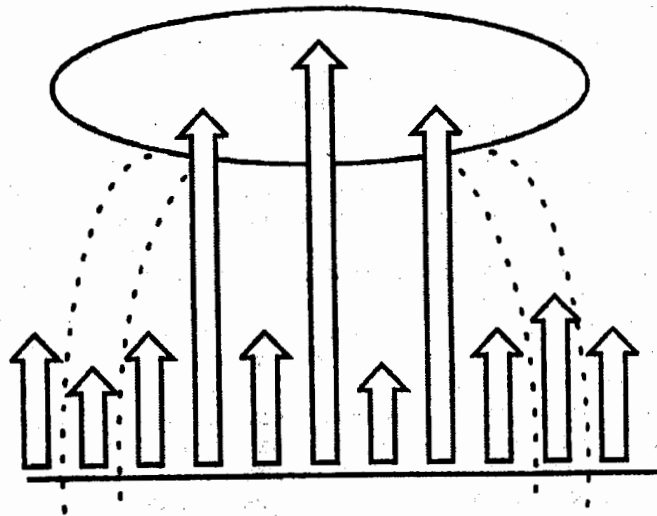
Արևմտյան սոցիոլոգների կարծիքով, ԽՍՀՄ-ը միայն ինդուստրիացման շրջանում է, որ բաց հասարակություն էր, դա բացատրվում էր ղեկավար կադրերի խիստ պակասով: Այն ժամանակ ԽՍՀՄ-ում բոլոր մարդիկ ունեին հավասար ելակետային պայմաններ և սոցիալական վերընթացի միահավասար հնարավորություններ: Երկրում ստեղծվում էին մասնագետների պատրաստման զանգվածային համակարգեր: Ավելի ուշ կադրերի պակասը լրացվեց, որոշ մասնագիտությունների գծով կադրերի թիվը պահանջվածից զգալիորեն ավելի էր, և բարձրագույն կրթությամբ մասնագետը նույնիսկ աշխատում էր որպես բանվոր: Առաջացան մտավորական-բանվորներ: Խորհրդային քաղաքագետները դա ներկայացնում էին որպես սոցիալիզմի հերթական նվաճում: «Լճացման» տարիներին, այսինքն՝ 70-80-ական թվականներին, սկսվեց սոցիալական շերտերի ինքնապարփակումը: Հասարակությունը կայունանում էր: Ուղղահայաց տեղաշարժերը թուլանում էին: Համակարգը սկսում էր փակվել: Սոցիալական խավերը համալրվում էին գլխավորապես իրենց հաշվին, բանվորների երեխաները՝ դառնում էին բանվորներ, ծառայողների երեխաները՝ ծառայող: Խորհրդային սոցիոլոգները փորձնականորեն հաստատեցին բարձրագույն կրթություն ստանալու այն միտումը, որ կապված էր կրթյալ վերնախավի կողմից իրենց երեխաներին անպայման բարձրագույն կրթության տալու հետ:

Ըստ սոցիոլոգիական հետազոտությունների տվյալների՝ 1986 թվից բանվոր դասակարգը համալրվում էր հիմնականում բանվորական շերտերից, ՊՏՈՒ-ների և նմանատիպ այլ կրթական հաստատությունների շրջանավարտներից: Նույնը նկատվում էր նաև սպասարկման ոլորտում:

Ռուսական հասարակության մեջ սոցիալական խմբերի փակումները տեղի ունեցան շատ ավելի արագ, քան արևմտյան երկրներում, համարյա մեկ հնգամյակի ընթացքում: Նման պարագաներում է, որ կարելի է ասել, թե Ռուսաստանի կապիտալիստականացումը տեղի ունեցավ ընդամենը մեկ հնգամյակում (զծ. 11.1):

1994 թ.

1989 թ.

Գծ. 11.1.

1989 թ. Ռուսաստանի հասարակության զարգացման մեջ նշանավոր տարեթիվ էր: Արդեն պարզ դարձավ, որ հետընթաց չկա, և երկիրը թևակոխել է զարգացման կապիտալիստական ուղի: Հիմնական իրադարձությունները տեղի ունեցան 1989–1994 թթ.: Բնակչության մեծ մասը՝ թոշակառուները, բազմաճյուղյա ընտանիքները, հաշմանդամները, մտավորականությունը, զինծառայողներն ու գյուղացիությունը հարստանալու հնարավորությունից զուրկ էր: Հարստություն դիզելու մրցավազքում առաջ անցան երեք խմբեր, որոնք վերջնագծին մոտենալիս ստեղծեցին «նոր ռուսներ» դասակարգը: Դրանց մեջ մտնում էին 15% քրեածին տարրեր (սրանք դեռևս խորհրդային տարիներին զբաղվում էին ընդհատակյա բիզնեսով և դեռ այն ժամանակ զգալի հարստություն էին կուտակել), 70% նոմենկլատուրա (սրանք այն պաշտոնյաներն էին, որ հարմար պահին հայտնվեցին հարմար տեղում և մասնակցեցին հասարակական ունեցվածքի վերաբաշխմանը), 15% տարրեր խավերի ներկայացուցիչներ, գիտահետազոտական ինստիտուտի ինժեներներ, դասախոսներ և այլն: 1994 թ. տեղի է ունենում ևս մեկ կարևոր իրադար-

ձություն՝ բարձր դասակարգի փակումը: Բարձր դասակարգը ինքն իր համար մշակում է ներքին օրենքներ, ստեղծում է մասնավոր ակումբներ, արտոնյալ դպրոցներ: Ընդհանուր առմամբ նրա շարքերն արդեն համալրված էր, ողջ հասարակական հարստությունը բաժանված էր հզոր խմբավորումների և կլանների միջև:

Ինչպես հայտնի է բարձրագույն դասակարգի ծավալը օբյեկտիվորեն սահմանափակ է և կազմում է բնակչության 3–5%–ը: Հեշտորեն խոշոր կապիտալ ձեռք բերելու 1989–1992 թթ. պրակտիկան արդեն սպառված էր: Այսօր մեծահարուստներին միանալու համար այնպիսի հնարավորություններ ու կապիտալ է անհրաժեշտ, որ մարդկանց ճնշող մեծամասնությունը կարող է միայն երազում տեսնել: Տեղի է ունենում բարձրագույն դասակարգի փակում: Մեծահարուստների և ընտրյալների դասակարգը մյուս կատեգորիաների համար դառնում է անհասանելի:

Միևնույն ժամանակ դեպի գյուղական ու քաղաքային միջին դասակարգեր տանող ճանապարհը բաց է: Ֆերմերների խավը շատ աննշան է և կազմում է ընդամենը բնակչության 1%–ը: Քաղաքային միջին խավերը դեռևս չեն ձևավորվել: Նրանց համալրումը կախված է այն բանից, թե «նոր ռուսներ» ու կառավարությունը երբևիցե որակյալ մտավոր աշխատանքը կվարձատրեն ոչ թե ապրուստի համար անհրաժեշտ միջինում աշխատավարձով, այլ շուկայական գներով:

Կայուն հասարակություններում՝ ԱՄՆ–ում, Անգլիայում, Ֆրանսիայում, Գերմանիայում և մի քանի այլ երկրներում, բարձր դասակարգը վաղուց արդեն դարձել է ժառանգական: Հարստության կուտակումը սկսվել է մի քանի հարյուրամյակ առաջ: ԱՄՆ–ում բարձր դասակարգը ժամանակային անընդհատությունը պահպանում է XVIII դարից սկսած: Երեխաների սոցիալականացումը նախ հատուկ, փակ դպրոցներում, ապա նրանց գործունեությունը կորպորացիաներում և ընկերություններում բարձր դասակարգի ներկայացուցիչներին առանձնացնում են հասարակությունից: Այս դասակարգը ստեղծում է արժեքների իր համակարգը, իր նորմերն ու վարքագծի կանոնները՝ կենսակերպը: Թ. Վերլենը այն անվանում է ցուցադրական վատնողական:

Ժամանակակից ռուսական հասարակության բարձր դասակարգին այդ ցուցադրական վատնողականությունը խիստ բնորոշ է, չնայած այդ դասակարգը դեռ զուրկ է առաջին հատկանիշից՝ ժառանգականությունից, սակայն բարձր խավի փակ բնույթի շնորհիվ այս գիծը ևս ամրապնդվում է:

Մ. Ֆ. Չերնիշի կարծիքով՝ ժամանակակից ռուսական հասարակության մոդեռնացման գործընթացն իր հետ սոցիալական տեղաշարժերի ակտիվացում չի բերում: Տնտեսության ոլորտում ընթացող բարեփո-

խումներից անկախ հիմնական սոցիալական խմբերի «փակվածություն» շարունակում է ամրապնդվել: Այլ կերպ ասած՝ որքան ժամանակակից բարեփոխումները լուրջ և կարևոր են, միևնույն է, նրանք դեռևս Ռուսաստանի հասարակության սոցիալական կառուցվածքի հիմքերին չեն դիպչում:

Ռուսական հասարակության մոդեռնացումը առաջին հերթին հանգում է նյութական և սոցիալական ռեսուրսների վերաբաշխմանը: Մոդեռնացման այժմյան փորձը նման է նրան, ինչ Ռուսաստանում կատարվեց 1917 թ. հոկտեմբերից հետո: Այն ժամանակ վերափոխումների «լուկոմոտիվը» համարվում էր սոցիալական հարաբերությունների արմատական վերակառուցումը: Մնացածը, բուլշևիկների կարծիքով, ինքնին կստացվի: Այնպիսի տպավորություն է ստեղծվում, որ ժամանակակից բարենորոգիչները հավատում են, թե գլխավոր խնդիրն այն է, որ ցանկացած գնով ստեղծեն ձեռներեցների խավ, որն իր ձեռքը կվերցնի երկրի տնտեսական ռեսուրսները և երկիրը տնտեսական ճգնաժամից դուրս կբերի: Սակայն մյուս երկրների փորձը ցույց է տալիս, որ ոչ արտադրական գործունեությամբ ձևավորված ձեռներեցների խավը այդ գերխնդիրն իրականացնել ի գորու չէ:

§ 3. Մարզինալներ

Մարզինալության դասական կոնցեպցիայի հիմքը դրվեց տարբեր մշակույթների սահմանագծերում հայտնված անհատի առանձնահատկությունների ուսումնասիրության ժամանակ: Այդ ուսումնասիրությունները կատարվում էին Չիկագոյի սոցիոլոգիական դպրոցում, որի ղեկավար Ռ. Պարկը 1928 թ. օգտագործեց «մարզինալ» տերմինը: Նա մարզինալ մարդու ուսմունքը կապում էր ոչ թե անձնավորության տիպի, այլ սոցիալական գործընթացի հետ: Մարզինալությունը հանդես է գալիս որպես սոցիալական տեղաշարժերի արագընթաց պրոցեսների արդյունք: Ընդ որում, մի սոցիալական վիճակից անցումը մյուսին անհատի կողմից գիտակցվում է որպես ճգնաժամ: Այստեղից էլ մարզինալության զուգորդումը «միջանկյալության», «ծայրամասայնության» վիճակի հետ: Ռ. Պարկը նկատում է, որ մարդկանց մեծ մասի մոտ անցման և ճգնաժամի շրջանը նման է գաղթականի ապրումների հետ, երբ վերջինս լքում է իր հայրենիքը օտարության մեջ երջանկություն գտնելու հույսով: Հարկ է նշել, որ մարզինալ ապրումներից մարզինալ ճգնաժամը տարբերվում է նրանով, որ վերջինս դառնում է խրոնիկական, մշտական երևույթ և միտում ունի վերածվելու անձնավորության տիպի:

Ընդհանուր առմամբ մարզինալությունը հասկացվում է որպես խմբի կամ անհատի սոցիալական տեղաշարժի վիճակ և սոցիալական, հոգեբանական բնութագիր: Ե. Ստարիկովը ռուսական մարզինալությունը դիտում է որպես սոցիալական կառուցվածքի անորոշ վիճակի արտահայտություն: Նա հանգում է այն հետևությանը, որ «մարզինալության հասկացությունը պրակտիկորեն իր մեջ ներառում է ողջ ռուսական հասարակությանը, այդ թվում նաև նրա ընտրյալ խավերին»: Մարզինալությունը ժամանակակից Ռուսաստանում սնուցվում է զանգվածային սոցիալական վարընթաց տեղաշարժերով և հանգեցնում է հասարակության մեջ սոցիալական էնտրոպիայի՝ անկազմակերպվածության աճին: Մարզինալացման ժամանակակից գործընթացը Ե. Ստարիկովը դիտում է որպես ապադասակարգացման պրոցես:

Ա. Ի. Հակոբյանը մարզինալությունը հասկանում է որպես անհատի և հասարակության սոցիալական կապերի խզում, իսկ ապամարզինալացման պրոցեսը դիտում է որպես մարդկանց միջև սոցիալական կապերի վերականգնման արդյունք և հասարակության կայունացման միտում: Մարզինալության մասին գիտելիքների ամբողջությունը նա առանձնացնում է որպես գիտելիքների առանձին բնագավառ՝ սոցիալական մարզինալիստիկա, և այն համարում է միջառարկայական ուղղություն:

Ռուս սոցիոլոգների կարծիքով, մարզինալ խմբերի առաջացման պատճառների մեջ մտնում են առաջին հերթին անցումը սոցիալ-տնտեսական մի համակարգից մյուսին, մարդկանց մեծ զանգվածների անկառավարելի տեղաշարժերը, բնակչության նյութական վիճակի վատթարացումը, ավանդական արժեքների ու նորմերի արժեզրկումը:

Ռուսաստանում մարզինալության զարգացումը տեղի է ունեցել երկու փուլով՝ 1990–1995 թթ. և 90–ական թվականների կեսերին հաջորդող ժամանակահատվածում: Վիճակագրական տվյալները վկայում են, որ բնակչության զբաղվածության կայունացումը տեղի ունեցավ հենց այս երկրորդ փուլում:

Ի տարբերություն ավանդական լյուսային պրոլետարիատի՝ նոր մարզինալներն արտադրության կառուցվածքային վերափոխումների և զբաղվածության ճգնաժամի զոհերն են: Այս դեպքում մարզինալության չափորոշիչներ կարող են դառնալ սոցիալական վիճակի հարկադրական փոփոխությունը, գործազրկությունը, մասնագիտության փոխումը, ձեռնարկության վերացումը և դրա հետևանքով առաջացած աշխատավարձի փոփոխությունը, արտադրության ծավալների կրճատումը և այլն:

Ուսումնասիրելով նոր մարզինալներին՝ Ի. Պ. Պոպովը տվել է նրանց տիպաբանական բնութագիրը: Նա առանձնացնում է հասարակական կյանքի, ժողովրդական տնտեսության այն ոլորտները, որոն-

ցում դիտարկվում են սոցիալական և մասնագիտական մարզինալության առավել բարձր աստիճաններ.

- թեթև և սննդի արդյունաբերություն, մեքենաշինություն,
- գիտության, կրթության, մշակույթի բյուջետային կազմակերպություններ, ռազմաարդյունաբերական համալիրի ձեռնարկությունների ոլորտ,
- փոքր ձեռներեցության ոլորտ,
- ծայրամասային, աշխատանքագուրկ տարածաշրջաններ,
- միջին և բարձր տարիքի մարդիկ, ոչ լրիվ և բազմանդամ ընտանիքներ:

Նոր մարզինալ խմբերի կազմը բավական տարասեռ է: Նրանում կարելի է առանձնացնել երեք կատեգորիաներ: Առաջին և ամենամեծ խումբը կազմում են այսպես կոչված «նախկին արհեստավարժները»՝ բարձրագույն կրթությամբ մասնագետները, ավելի հաճախ ինժեներները: Նրանց գիտելիքները նոր պայմաններում պահանջարկ չունեն, հնացել են: Նրանց մեջ մտնում են նաև արդյունաբերության անհեռանկարային ճյուղերի աշխատողները:

1997 թ. 8 միլիոն գործազուրկների 20%-ը կազմում էին մասնագիտական բարձր որակավորում ունեցողները: Գործազուրկների 30%-ը աշխատանքը կորցրել էր ձեռնարկության լիկվիդացման պատճառով:

Նոր մարզինալների երկրորդ կատեգորիան կարելի է անվանել «նոր գործակալների» խումբ, նրա մեջ մտնում են փոքր բիզնեսի ներկայացուցիչներն ու բնակչության ինքնագործ խավը: Ձեռներեցները՝ որպես նոր ձևավորվող շուկայական հարաբերությունների գործակալներ, գտնվում են օրինական և անօրինական բիզնեսի սահմանային իրավիճակում: Մարզինալների երրորդ խմբի մեջ մտնում են Ռուսաստանի տարածաշրջաններից և «մերձավոր արտասահմանից» գաղթած փախստականները: Ռուսաստանում 90-ական թվականների վերջերին պաշտոնապես գրանցվել է 1,2 միլիոն փախստական, իսկ փորձագետների հաշվարկներով փախստականների իրական թիվը երեք անգամ ավելի է:

Գաղթականի մարզինալ կարգավիճակը բարդանում է բազմաթիվ գործոնների հետևանքով: Արտաքին գործոններից կարելի է նշել հայրենիքի կրկնակի կորուստը (նախկին հայրենիքում ապրելու անհնարությունը և պատմական հայրենիքում հարմարվելու բարդությունը, կարգավիճակի, բնակարանի, ապրուստի միջոցների ձեռքբերման հետ կապված դժվարությունները): Ներքին դժվարությունները կապված են այն ապրումների հետ, որ դու «ուրիշ մարդ» ես, «ուրիշ ռուս» ես և այլն:

Մարզինալության աստիճանի համեմատական ուսումնասիրության ժամանակ սոցիոլոգները առաջնորդվում են երկու ցուցանիշներով.

օբյեկտիվ՝ արտաքին հանգամանքներով պարտադրված, և սուբյեկտիվ՝ անձնական սոցիալական կարգավիճակի բարձրացման կամ ցածրացման հետևանքով առաջացած տվյալներով:

Մարզինալությունը իր հետ բերում է կառուցողական կամ ապակառուցողական հետևանքներ, ստեղծագործական ակտիվության բարձրացում կամ նվազում: Տ. Շիրուտանին գտնում է, որ «ցանկացած մշակույթում ամենամեծ նվաճումները սովորաբար ձեռք են բերվում սոցիալական արագընթաց փոփոխությունների ժամանակ, և խոշոր հայտնագործությունների մեծ մասը կատարվել է մարզինալների կողմից»: Ամեն ինչ կախված է ստեղծված իրադրությունից դուրս գալու սոցիալական և հոգեբանական մեխանիզմների գործադրումից, անհատի ակտիվությունից կամ պասիվությունից:

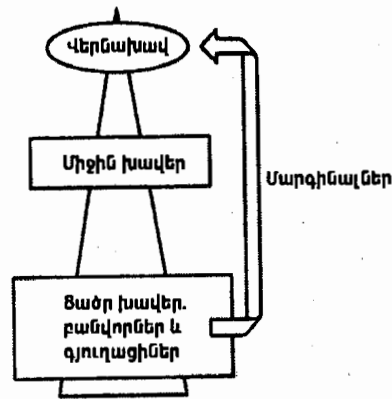
Ռուսաստանի համար մարզինալության վտանգը կայանում է նրանում, որ մարզինալ բնակչությունը, օրինակ, հասարակության այն մասը, որը գյուղից տեղափոխվել է քաղաք, հանդես է գալիս որպես խմբային արժեքների և իդեալների կրող և ընկնելով միանգամայն օտար քաղաքային ինդուստրիալ միջավայր և ի վիճակի չլինելով ընտելանալ նրան՝ մշտապես գտնվում է շոկի վիճակում:

Մարզինալը սովորաբար գտնվում է սոցիոմշակութային հատկանիշների կորստի վիճակում, այդ հատկանիշները նրան ձևավորել, սոցիալականացրել են որպես անձնավորության, և միևնույն ժամանակ դրանք նա չի ուզում կորցնել: Մարզինալ մարդու մեջ ձևավորվում են արտառոց հատկություններ, բարդույթներ, որոնց արդյունքում նա ընկնում է սթրեսի մեջ, ձգտում է փոխել այն իրավիճակը, որում ինքը հայտնվել է: Մարզինալության հիմքի վրա առաջանում են ամենատարբեր քաղաքական սուբկուլտուրաներ:

§ 4. Ռուսաստանում մարզինալության դրսևորման երկու փուլերը

Ռուսաստանը ունեցել է մարզինալության դրսևորման առնվազն երկու փուլ: Առաջինը սկսվեց 1917 թ. հեղափոխությունից հետո: Սոցիալական կառուցվածքից բռնությամբ վերացվեցին երկու դասակարգեր՝ ազնվականությունն ու բուրժուազիան, որոնք կազմում էին հասարակության վերնախավը: Նոր պրոլետարական ընտրանին ձևավորվում էր ցածր խավերից: Կարմիր տնօրեններ և նախարարներ էին դառնում բանվորներն ու գյուղացիները: Շրջանցելով կայուն հասարակությանը բնորոշ սոցիալական առաջընթացի միջին դասակարգով անցնելու ու-

ղեգիծը՝ նրանք թռիչք կատարեցին մի աստիճանի վրայով և հայտնվեցին այնտեղ, ուր նախկինում երբեք չէին կարող գտնվել (գծ. 11.2):

Գծ. 11.2.

Սրանք, ըստ էության, վեր բարձրացող մարզինալներն են: Նրանք կտրվեցին մի դասակարգից, բայց նոր դասակարգի օրինական անդամ չդարձան: Նրանք պահպանում էին հին շարժումը, նիստուկացը, արժեքները, լեզուն, սովորույթները, չնայած սրտանց ուզում էին մերժենալ բարձր դասակարգի արժեքներին:

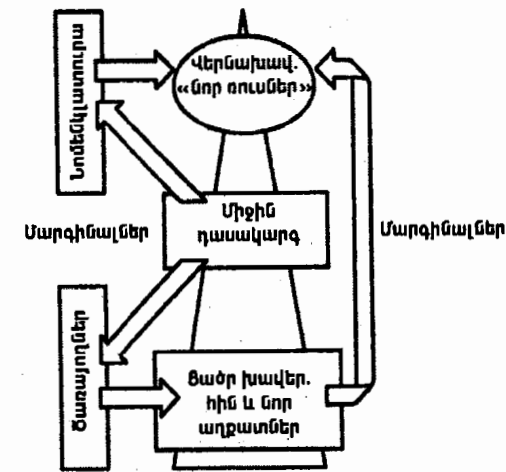
70-ական թվականներին արդեն շրջանը փակվել էր: Խորհրդային բոլոր դասակարգերն ու խավերը վերարտադրում էին իրենց, այսինքն՝ համալրվում էին գլխավորապես սեփական շարքերից: Այդպես շարունակվեց երկու տասնամյակ, որը կարելի է համարել խորհրդային հասարակության կայունության և զանգվածային մարզինալության բացակայության շրջան:

Երկրորդ ալիքը սկսվեց 90-ական թվականներին և նույնպես կապված էր ռուսական հասարակության սոցիալական կառուցվածքի որակական փոփոխությունների հետ:

Հասարակության վերադարձը սոցիալիզմից կապիտալիզմին իր հետ բերում էր սոցիալական կառուցվածքի արմատական փոփոխություններ (տես գծ. 11.3):

Հասարակության վերնախավը ձևավորվում էր երեք աղբյուրներից՝ քրեածին խավերից, նոմենկլատուրայից և «ռազմոչիններից»: Ընտրանու որոշակի մասը համալրվում էր ցածր դասակարգից՝ մաֆիոզներից, ռեկետյորներից, հանցագործ այլ խմբավորումներից: Այս շրջանում, որպես կանոն, հարստացման ուղին գտնվում է իրավական դաշտից դուրս:

Առաջին հարստացողների մեջ մտնում էին ոչ թե նրանք, որ բարձրագույն կրթություն կամ մասնագիտություն ունեին, բարձր բարոյականության տեր էին, այլ նրանք, ովքեր մարմնավորում էին «վայրենի կապիտալիզմը»:

Գծ. 11.3.

Բացի ցածր խավերի ներկայացուցիչներից, ընտրանու մեջ մտան խորհրդային միջին խավերի ներկայացուցիչներ, մտավորականներ, նոմենկլատուրայի ներկայացուցիչներ, որոնք հայտնվել էին իշխանության ղեկի մոտ: Դրան հակառակ՝ միջին դասակարգերի ներկայացուցիչների մեծ մասը խաղից դուրս մնաց և համալրեց աղքատների բանակը: Ի տարբերություն հին աղքատների (դասակարգագուրկ տարրեր՝ հարբեցողներ, ընչազուրկներ, անօթևաններ, հանցագործներ, թափառաշրջիկներ, մուրացկաններ), որոնք գոյություն ունեն ցանկացած հասարակության մեջ, նոր ձևավորվող այս խավը կոչում են «նոր աղքատներ»: Դրանք Ռուսաստանի առանձնահատուկ մասն են: Այս տիպի աղքատներ չկան ոչ Բրազիլիայում, ոչ ԱՄՆ-ում և ոչ էլ աշխարհի մեկ այլ երկրում: Նրա առաջին բնորոշ գիծը կրթության բարձր աստիճանն է: Ուսուցիչները, դասախոսները, ինժեներները, բժիշկները և այլ կարգի բյուջետային աշխատողները «նոր աղքատների» ցուցակում հայտնվեցին միմիայն տնտեսական չափանիշներով, իրենց ստացած եկամուտներով: Սակայն նրանք այդ խավին չեն պատկանում մեկ այլ, ավելի կարևոր չափանիշով, որը կապված է արդեն նրանց կրթության, կուլտուրայի և կենսակերպի աստիճանի հետ: Ի տարբերություն հին, խրոնիկա-

կան աղքատների «նոր աղքատները» ժամանակավոր երևույթ են: Երկրում տնտեսական վիճակի բարելավման հետ նրանք պատրաստ են անմիջապես վերադառնալու միջին դասակարգի շարքերը: Նրանք «սոցիալական ընդերքից» բավական հեռու են:

Այսպիսով՝ ռուսական հասարակության սոցիալական կառուցվածքի արմատական փոփոխությունը իր հետ բերեց նաև միջին դասակարգի բևեռացում, նրա բաժանումը երկու բևեռների, որոնք համալրեցին հասարակության վերին և ստորին դասակարգերի շարքերը: Այս գործընթացի արդյունքում միջին դասակարգի թիվը էապես կրճատվեց:

Ընկնելով «նոր աղքատների» խավի մեջ՝ ռուսական մտավորականությունը հայտնվեց մարգինալ իրադրության պայմաններում՝ մշակութային հին արժեքներից և արտոնություններից նա հրաժարվել չէր ուզում, իսկ նորերն ընդունել չէր կարող: Իր տնտեսական վիճակով այդ խավը պատկանում է ցածր դասակարգին, իսկ կենսակերպով և մշակույթով՝ միջինին: «Նոր ռուսների» շարքերում հայտնված ցածր խավի ներկայացուցիչներին բնորոշ է ցեխոտ իշխանավորի մասին ռուսական հին ասացվածքը՝ «из грязи в князи»:

Որոշ սոցիոլոգներ ենթադրում են, որ մարգինալությունը ժամանակավոր երևույթ է և մեծ մասամբ կապված է մի սերնդի հետ: Գյուղից քաղաք եկածները մարգինալներ են, իսկ նրանց երեխաները մարգինալ սուբկուլտուրայի տարրերը ժառանգում են մասամբ, միայն իներցիայով: Արդեն երկրորդ, երրորդ սերնդում այդ պրոբլեմը անհետանում է, և դրանով մարգինալությունը հաղթահարվում է:

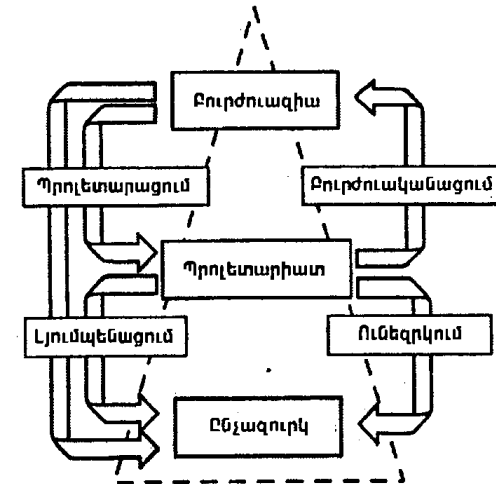
§ 5. Ունեզրկում, ապադասակարգացում, պրոլետարացում

4. Մարքսը զգալի վաստակ ունի նաև սոցիալական մոբիլության ուսումնասիրման մեջ: Նպատակ չունենալով ստեղծել սոցիալական տեղաշարժերի համակողմանի ուժանունք, այնուհանդերձ նա ուշադրություն է դարձրել այնպիսի կարևոր հիմնահարցի վրա, ինչպիսին մոբիլության տիպաբանությունն է: 4. Մարքսը տարբերում էր խմբային մոբիլության երեք տեսակներ.

- բուրժուականացում,
- պրոլետարացում,
- ունեզրկում (պառուպերիզացիա) (տես. գծ. 11.4):

Բանվորների հայտնվելը բուրժուազիայի շարքերում նա կոչում է բուրժուականացում: Դա այն պրոցեսն է, երբ բանվորները սողոսկում են միջին և բարձր դասակարգերի մեջ, սակայն վերջին հաշվով մի կապի-

տալիստի տեղը զբաղեցնում է մեկ այլ կապիտալիստ, քանի որ վերընթացի ճանապարհին այդ բանվորը վերածվում է իսկական կապիտալիստի: Բանվորների բուրժուականացումը նշանակում է նրա կողմից բուրժուազիայի դուրս մղում, քանի որ նորաթուխ ձեռներեցը զբաղեցնում է նրա տեղը, որը ազատվում է բուրժուայի սնանկացման արդյունքում:

Գծ. 11.4.

Պրոլետարականացում 4. Մարքսը անվանում է մանր բուրժուազիայի սնանկացման և բանվոր դասակարգի շարքերն համալրելու պրոցեսը: Եթե այս տերմինն օգտագործենք՝ ժամանակակից հասարակության համար, ապա պրոլետարականացում ասելով պետք է հասկանալ միջին դասակարգից անցումը բանվոր դասակարգի շարքերը:

Հին Հռոմում պրոլետարները (լատ. proletarii, proles — ժառանգություն, սերունդ, այսինքն՝ ունեզուրկ, միայն ժառանգներ ունեցող), ըստ Սերվիլիոս Տուլուս կայսեր ռեֆորմի՝ քաղաքացիների աղքատ, ցածր խավերն էին (1 դ. հասարակության ապադասակարգացված խավերը): Այսպիսով՝ պրոլետարացում Մարքսը կոչում էր սոցիալական տեղաշարժերի վարընթաց պրոցեսը, միջին դասակարգից անցումը բանվոր դասակարգին: Բուրժուազիան կարող է անցնել բանվոր դասակարգի շարքերը, քանի որ իրավաբանորեն նա իր տնտեսական վիճակի փոփոխության պարագայում պահպանվող ոչ մի դասային տիտղոս չունի:

Ունեզրկումը կամ վարընթաց մոբիլության տարատեսակ է: Պառուպերիզմը (լատ. pauper — ունեզուրկ, աղքատ) զանգվածային աղքատա-

ցումն, ունեզրկումն է: Բանվորների շահագործումը, կենսամակարդակի կտրուկ վատթարացումը կարող է հանգեցնել նրանց բարոյական և ֆիզիկական դեգրադացիային: Աշխատանքի կամ աշխատունակության կորստի դեպքում բանվորը համալրում է գործազուրկների շարքերը, հաճախ հայտնվում է սոցիալական ընդերքում: Պաուպերացումը վերջին հաշվով նշանակում է պրոլետարիատի թշվառացում: Ժամանակակից պայմաններում պաուպերացումը առնչվում է ոչ միայն բանվոր դասակարգի, այլ հասարակության բոլոր դասակարգերի հետ, երբ այս կամ այն դասակարգի ներկայացուցիչը գահավիժել է սոցիալական ընդերք:

Սեփականություն և մշտական աշխատանքային եկամուտներ չունեցող բանվոր դասակարգի ստորին խավերին հաճախ կոչում են լյումպեն: Այստեղից է իր անվանումը ստացել բանվոր դասակարգի բարձր և միջին շերտերից նրա ստորին խավերին անցումը՝ լյումպենացումը:

Լյումպեն — պրոլետարիատ (լատ. Lumpen — ցնցոտի) տերմինը մտցրել է Կ. Մարքսը պրոլետարիատի ցածր խավերը նշանակելու համար: Հետագայում լյումպեն էին կոչում բնակչության բոլոր ապադասակարգացված շերտերին (թափառաշրջիկներին, հանցագործներին, ունեզուրկներին): Հասարակության լյումպենացումը նշանակում է բնակչության մեջ այս տարրի քանակական մեծացում և սոցիալական ճգնաժամի պայմաններում լյումպենի հոգեբանության տարածումը մյուս ցածր խավերում:

Ունեզրկումը, լյումպենացումը և պրոլետարացումը առնչվում են վարընթաց, իսկ բուրժուականացումը վերընթաց մոբիլության հետ: Ընդ որում՝ ունեզրկումն ու լյումպենացումը կարող են արտահայտել միևնույն պրոցեսը՝ դասակարգային համակարգից անհատի «անջատումը» և նրա գահավիժումը սոցիալական ընդերք:

Այսպիսով՝ սոցիալական սանդղակով վեր ու վար անելով՝ այս կամ այն դասակարգի ներկայացուցիչները փոխում են իրենց դասակարգային էությունը, սակայն ամբողջության մեջ վերցրած դասակարգերի հիերարխիան դրանից չի փոփոխվում:

Պ. Սաունդերսի կարծիքով, Կ. Մարքսի ուսմունքի նկատմամբ կարելի է կիրառել հասարակության կառուցվածքը երկրաբանական շերտերին նմանեցնելու օրինակը, երբ սոցիալական հիերարխիան նմանեցվում է երկրաբանական անշարժ և խստորեն սահմանված շերտերի կառուցվածքին: Կապիտալիստական հասարակությունում սոցիալական մոբիլությունը ցածր խավերի նյութական վիճակը բոլորովին չի փոխում: Իրոք, որևէ աշխատավոր, ծեռներեց բանվոր կարող է իր գործը դնել և ժամանակի ընթացքում անցնել բուրժուազիայի շարքերը, բայց դրանով բանվոր դասակարգի ընդհանուր վիճակը չի փոխվում: Պրոլե-

տարիատը երբեք չի կարող ապրել նույնպիսի հարմարավետ պայմաններում, ինչպիսի պայմաններում ապրում է վերնախավը:

Անհատական տեղաշարժը դասակարգային հասարակության կառուցվածքի վրա չի ազդում, քանզի վերջինս ոչ մի կերպ մարդկանց անձնական հատկանիշների հետ կապված չէ:

«Անհատը միայն սոցիալական դիմակի, իր դասակարգի շահերի կրողն է,— սիրում էր կրկնել Մարքսը:— Նա ենթարկվում է խմբային այն նորմերի ճնշմանը, որը ողջ դասակարգին թելադրում է հասարակական արտադրության տրամաբանությունը: Կապիտալիստը, իր ներքին առաքինություններից անկախ, հարկադրված է խաղալու իր դասակարգի կանոններով: Եթե նա դադարում է ենթարկվել այդ կանոններին, ապա ավտոմատորեն դադարում է նաև կապիտալիստ լինելուց»:

Մարքսը կապիտալիզմի առաջընթացին չէր հավատում, նա ենթադրում էր, որ ժամանակի ընթացքում պրոլետարիատի շահագործումն ու աղքատացումը մեծանում է, ուստի և բանվոր դասակարգը իր վիճակը կարող է բարելավել միայն քաղաքական հեղափոխության և բուրժուազիայի իշխանության վերացման միջոցով:

Եթե այս դեպքում ևս սոցիալական հեղափոխությունը նմանեցնենք երկրի երկրաբանական կառուցվածքին, ապա, Պ. Սաունդերսի կարծիքով, սոցիալական հեղափոխությունը նման է ժայթքող հրաբխի, որի ժամանակ երկրի երես են դուրս նետվում բնության այն շերտերը, որոնք նախկինում գտնվում էին գետնի խորքերում: Հրաբխի ուժը մեծանում է այն չափով, որքանով վերին խավերը ճնշում են ստորին շերտերին:

Մարքսյան ուսմունքի տրամաբանական շարունակության մյուս գիծը կապված է ապադասակարգացման պրոցեսի հետ: Սովորաբար ապադասակարգացումը կապում են նյութական զրկանքների հետ: Սակայն խնդիրն ավելի խորն է: Մարդիկ իրենց բնորոշ դասակարգային կամ դասային կառուցվածքներից դուրս են մնում, կորցնում են իրենց ամրագրված կարգավիճակն ու մշակութային պատկանելությունը: Ապադասակարգացումը պետք է հասկանալ երկու իմաստով՝ 1) սեփական դասակարգի (խավի) շարքերից հեռացում, 2) ընդհանրապես դասակարգային ստրատիֆիկացիայի շրջանակներից օտարում:

Բնակչության ապադասակարգացված խավերին են պատկանում թափառաշրջիկները, ունեզուրկները, հանցագործները և այլն: Հնդկաստանում ապադասակարգացվածների օրինակ կարող էր ծառայել անձեռնամխելիների կաստան, որն ընդհանրապես կաստայական համակարգից դուրս գտնվող խավ էր: Սա ապադասակարգացման երկրորդ տիպի օրինակ է, Ռուսաստանում ազնվականության վերացումը՝ առաջինի:

Ապադասակարգացումը ոչ միայն նշանակում է տվյալ դասակարգին բնորոշ կենսակերպի, այլև անձնավորության որպես այդպիսինի վերացում՝ դեպերսոնալիզացիա: Հանցագործները, թմրամոլները, ունեզուրկները, հարբեցողները, թափառաշրջիկները, անօթևանները կազմում են հասարակության ապադասակարգացված սոցիալական ընդերքը: Աղքատացած ազնվականները թեկուզ և շատ համեստ կյանքով էին ապրում, սակայն իրենց բարոյական կերպարանքը չէին կորցնում: Նույնը կարելի է ասել նաև ժամանակակից մտավորականության մասին, որը, հայտնվելով «նոր աղքատների» շարքում, իրեն բոլորովին չի իդենտիֆիկացնում այդ աղքատների հետ:

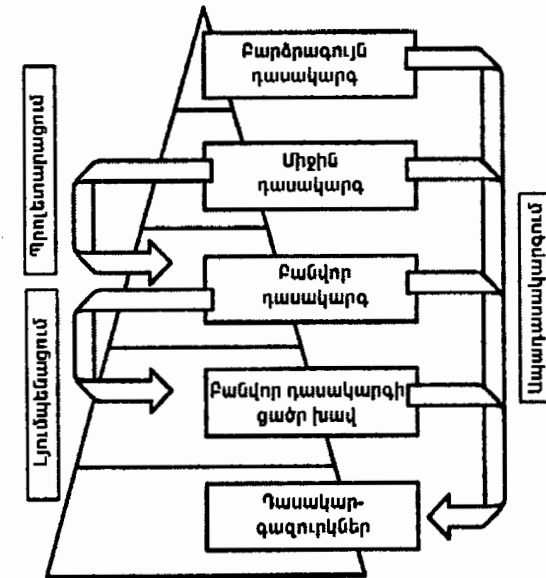
Ապադասակարգացման պրոցեսում մարդու հետ կատարվում են արմատական փոփոխություններ: Կտրուկ փոխվում են նրա նյութական վիճակն ու կենսակերպը, գիտակցությունը, արժեքային կողմնորոշումները, վարքի համընդհանուր ձևերը մի կողմ են մնում և առաջին պլանի վրա են հայտնվում գոյապահպանման բնագոյային մղումները: Ապադասակարգացված տարրը ենթադրում է, թե իրեն ամեն ինչ կարելի է, քանզի իր հետ հասարակությունը անարդարացի է վարվել: Նրա մեջ ուժեղանում է պլեբեյական դեմոկրատիզմն ու ակնածանքը հիերարխիայի, ուժի նկատմամբ, իշխանությունից և մշակույթից օտարվածությունը: Նրա քաղաքական վարքը դառնում է երկփեղկված՝ անարխիստական ընթոստության հակումը հեշտորեն փոխվում է իշխանությանը, ուժին ենթարկվելու պատրաստականությանը: Ապադասակարգացված տարրերը պատրաստի հումք են դառնում փողոցային անկարգությունների, զանազան բռնարարքների կազմակերպման համար:

Նախկին սոցիալական վիճակից դուրս գալով՝ ապադասակարգացված տարրերն ընկնում են սոցիալական տարբեր միջանկյալ խմբերի մեջ: Միջանկյալ խմբերը գտնվում են հիմնական դասակարգերի կամ խավերի միջև և կատարում են յուրահատուկ «հոսող կամալների» դեր, որտեղ հավաքվում են սոցիալական բուրգի բոլոր շերտերից ապադասակարգացված տարրերը, դրանց այսօր կոչում են մարգինալ խավեր:

Ժամանակակից մոտեցումները միավորելով Կ. Մարքսի մոբիլության տեսության հետ՝ մենք կստանանք հետևյալ սխեման. (տես գծ. 11.5):

Սոցիալական այս գործընթացները՝ ունեզրկումը, լյուծացնացումը և ապադասակարգացումը, առնչվում են աղքատության երևույթի հետ, դրանք տանում են դեպի սոցիալական ընդերք, որը հավասարապես հեռու է թե բանվոր դասակարգից, թե միջին խավերից: Մի անգամ ընկնելով այստեղ՝ մարդը դժվար թե կարողանա վերադառնալ նախկին նորմալ վիճակին:

Կյանքի նյութական պայմանների բարելավումը և բանվորների անցումը միջին դասակարգի շարքեր Կ. Մարքսը անվանում է բուրժուականացում: Ժամանակակից հասարակության մեջ այս գործընթացի մեկնաբանությունները տարբեր սոցիոլոգների կողմից բավական տարբեր են:

Գծ. 11.5.

Երբ բրիտանական հասարակության բոլոր դասակարգերի ապրելակերպը բարձրանում է, ապա այս պրոցեսը ներառում է նաև բանվոր դասակարգին: Օրինակ՝ 1980 թ. Անգլիայում սեփական տուն ունեին 64% բարձր որակավորում, 46% միջին որակավորում ունեցող և 33% ոչ մի որակավորում չունեցող բանվորները, բանվորական ընտանիքների 2/3-ը մեքենա ուներ (համեմատության համար նշենք, որ 1961 թ. մեքենա ունեին նրանց 1/3-ը), բրիտանացիների 86%-ը (ներառյալ նաև բանվորներին) ունեին հեռուստացույց, 80%-ը՝ հեռախոս, 28%-ը՝ տեսա-տեխնիկա և այլն:

Կապիտալիստական հասարակության մեջ բանվոր դասակարգի կենսակերպի ստանդարտի մեծացումը նշանակում է այդ ապահովված խավի աստիճանական անցումը դեպի միջին դասակարգ: Վերընթաց մոբիլության այսպիսի պրոցեսը կոչում են բուրժուականացում: Այս անվանումը պատահական չէ, քանի որ XIX դարում, երբ առաջացավ այս տերմինը, միջին դասակարգը նույնացվում էր մանր և միջին բուրժուազիայի հետ, վերջինիս այսօր կոչում են «հին միջին դասակարգ»:

80-ական թվականներին Քենբրիջի համալսարանի մի խումբ սոցիոլոգներ զբաղվեցին սոցիալական մոբիլության, բուրժուականացման հետ կապված հիմնահարցերի ուսումնասիրությամբ: Նրանց աշխատանքները ամփոփվեցին բրիտանական փորձառական սոցիոլոգիայի դասական գործ դարձած «Բանվոր դասակարգի բարեկեցության ծաղկումը» եռահատոր աշխատության մեջ, ուր սոցիոլոգիական հարցախույզների արդյունքները ցույց էին տալիս, որ ժամանակակից Բրիտանիայում բանվորների կենսամակարդակը մեծապես բարելավվում է: 80-ական թվականներին սոցիոլոգները կրկին վերադարձան այս խնդրին և վերստին կատարած ուսումնասիրությունները ցույց էին տալիս, որ բանվոր դասակարգը բաժանվում է «բանվոր հարուստների» և «բանվոր աղքատների», առաջինները կազմում են բանվոր դասակարգի միջուկը, նրանք մերձենում են միջին դասակարգին, երկրորդները բանվոր դասակարգի ծայրամասերն են և աստիճանաբար վերածվում են մարգինալ շերտերի:

Է. Յորջի ուսումնասիրությունները ցույց էին տալիս, որ հարցվածների մեծ մասն իրեն բանվոր դասակարգի հետ չի նույնացնում, քաղաքական պայքարով չի հետաքրքրվում և կոմունիստական իդեալներին չի հետևում: Նրա կենսական հետաքրքրությունները կապված են ընտանիքի, մասնավոր կյանքի, ազատ ժամանցի հետ:

Ժամանակակից հասարակության մեջ առկա են և բանվոր դասակարգի բուրժուականացման, ավելի ճիշտ կլինի ասել միջին դասակարգի շարքերը համալրելու, ինչպես նաև նրա պրոլետարացման միտումները: Վերջինիս պատճառ են դառնում նոր տեխնոլոգիաների ներդրումը, աշխատանքի ավտոմատացումը, իսկ բուրժուականացումը պայմանավորվում է տնտեսական առաջընթացով և բարեկեցության աճով: Բուրժուականացման գործընթացն ընդհանրապես ավելի բնորոշ է զարգացման սոցիալիստական փուլից կապիտալիստական, շուկայական տնտեսությանը անցման շրջանին:

§ 6. Բնակչության տեղաշարժերը ժամանակակից Ռուսաստանում

XX դարի վերջերին բնակչության արտահոսքերի մասշտաբները զգալիորեն մեծացան, աշխարհի համարյա բոլոր երկրները ներգրավվեցին համաաշխարհային միգրացիոն շրջապտույտի մեջ, կարելի է ասել, որ տեղի ունեցավ համաաշխարհային միգրացիայի գլոբալացում: 1996

թ. աշխարհում հաշվվում էր շուրջ 125 միլիոն գաղթական, որոնք, ըստ էության, կազմում էին «գաղթականների մի յուրահատուկ ազգություն»:

ՄԱԿ-ի փորձագետներն առանձնացնում են բնակչության տեղաշարժերի հինգ տեսակներ.

ա) օտարերկրացիներ, որ տվյալ երկիր են եկել կրթությունը շարունակելու նպատակով,

բ) աշխատանքի համար եկած օտարերկրացիներ,

գ) վերաբնակվողներ, որոնք տեղափոխվել են ընտանիքների միավորման նպատակով,

դ) գաղթականներ, որոնք տեղափոխվել են մշտական բնակության համար,

ե) օտարերկրացիներ, որ տվյալ երկրի մուտքի թույլտվություն են ստացել հումանիտար նկատառումներով (փախստականներ, ապաստարան որոնողներ և այլն):

Անցյալ դարի 80-90-ական թվականներին Ռուսաստանում բնակչության միջազգային արտահոսքերը հետզհետե զանգվածային բնույթ ստացան: 1988 թ. կարճաժամկետ տեղափոխությունների թիվը միանգամից եռապատկվեց, ընդ որում մասնավոր վերաբնակեցումը, ըստ հարազատների, ծանոթների, իրավաբանական անձերի հրավերների, ավելացավ շուրջ 15 անգամ: Բնակչության արտահոսքերի ռուսաստանյան քարտեզի փոփոխության վրա որակական ազդեցություն ունեցավ ԽՍՀՄ-ի փլուզումը:

Այսպես կոչված մերձավոր արտասահմանի առաջացումը նախկին միութենական համրապետությունների միջև եղած ներքին տեղաշարժերը ակնթարթորեն վերածեց արտագաղթերի: Անսպասելիորեն Ռուսաստանի Դաշնության սահմանից դուրս հայտնվեցին 25 միլիոն ռուսներ, որոնց հիմնական մասը կենտրոնացած է Ուկրաինայում և Ղազախստանում: Բավական բարձր է ռուսալեզու բնակչության թիվը Լատվիայում, Էստոնիայում, Ղրղզստանում: Նախկին խորհրդային համրապետություններում ապրող ռուսները միանգամից դաժան օտարերկրացիներ և հարկադրված էին կամ ընդունել ոչ ռուսական քաղաքացիություն, կամ դառնալ փախստական և վերաբնակվել Ռուսաստանում: ԽՍՀՄ-ի փլուզման ժամանակ նախկին խորհրդային 15 համրապետություններից 10-ում ոչ բնիկ ազգության ներկայացուցիչները կազմում էին բնակչության 1/4-ը, իսկ երկու համրապետություններում՝ Ղազախստանում և Ղրղզստանում՝ բնակչության կեսից ավելին: Խորհրդային Միության փլուզման հետո իրենց ազգային պետությունների սահմանից դուրս էին գտնվում 25 միլիոն ռուսներից բացի 6 միլիոն ուկրաինացիներ, 2 միլիոնից ավելի բելոռուսներ և այլն:

Մերձավոր արտասահմանի հետ հարաբերություններում առաջացավ բացառիկ մի իրադրություն, երբ նախկին ԽՍՀՄ-ի շրջանակներում ընթացող ներքին տեղաշարժերը վերափոխվեցին արտագաղթերի: Ընդ որում՝ Ռուսաստանը պրակտիկորեն միակ երկիրն էր, որ ոչ ուղղակի և ոչ էլ միջնորդավորված ձևերով (քաղաքացիության մասին օրենքի, լեզվի, հողի մասին օրենքների միջոցով) նախկին խորհրդային քաղաքացիների առջև իր սահմանները չփակեց:

ԽՍՀՄ-ում ապրում էր շուրջ 300 միլիոն մարդ, գոյություն ունեին շուրջ 130 էթնիկական խմբեր, որոնցից յուրաքանչյուր 5-րդը ապրում էր իր ազգային բնատարածքի սահմաններից դուրս:

Ըստ միգրացիայի միջազգային կազմակերպության տվյալների՝ 1990–1996 թթ. Ռուսաստանի բնակչությունը ներգաղթի հաշվին աճել է 3,3 միլիոն մարդով, խորհրդային իշխանության 14 տարիների ընթացքում (1976–1990 թթ.)՝ 2,4 միլիոնով: Եթե Ռուսաստանում տնտեսական վիճակը բարելավվի, ապա սպասվում է, որ այստեղ տարեկան կվերադառնա շուրջ 1,2–1,5 միլիոն մարդ: Արտագաղթածների քանակով 1996 թ. առաջատարներ էին Ղազախստանը, Ուկրաինան և Ուզբեկստանը: Վերջին տարիներին մերձբալթյան հանրապետություններից հեռացել է ռուսալեզու բնակչության շուրջ 10%-ը, իսկ Միջին Ասիայի և Անդրկովկասի հանրապետություններից՝ 17%-ը, 1990–1996 թթ. Ռուսաստան են վերադարձել շուրջ 2362 հազար ռուսներ:

Հոկտեմբերյան հեղաշրջումից հետո Ռուսաստանից արտագաղթեցին շուրջ 2 միլիոն ռուսներ: Մինչև 80-ական թվականների կեսերը արտասահման մշտական բնակության մեկնողների թիվը օրական հասնում էր շուրջ 3 հազար մարդու: 1988 թ. տեղի ունեցավ բեկումն՝ արտագաղթի թույլտվություն տրվեց հրեաներին, գերմանացիներին, հույներին: Եթե 1987 թ. Ռուսաստանից հեռանում էր 9,7 հազար մարդ, ապա վերջին երեք տարում դրանց թիվն ավելացավ մոտ 10 անգամ և 1990 թ. հասավ առավելագույն չափի՝ 103,6 հազարի:

Մինչև 1993 թ. Ռուսաստանի միգրացիոն հոսքերի բնորոշ գիծը նրա միակողմանիությունն էր, այստեղից ավելի շատ հեռանում, քան վերադառնում էին: Այսպես՝ 1992 թ. մերձավոր արտասահման մշտական բնակության էր մեկնել 34 անգամ ավելի մարդ, քան այնտեղից վերադարձել է Ռուսաստան: Սակայն 1993–1998 թթ. իրադրությունը փոխվեց: Ռուսաստան ներգաղթում էր ավելի մեծ թվով ազգաբնակչություն, քան այստեղից մեկնում էին:

1992 թ. սկսած՝ մերձավոր արտասահմանից բնակչության արտագաղթը դեպի Ռուսաստան դառնում է Ռուսաստանի բնակչության աճի հիմնական գործոններից մեկը: Ռուսաստանում ծայր առած ազգագրա-

կան ճգնաժամը 1992–1997 թթ. հանգեցրեց ազգաբնակչության շուրջ 4,1 միլիոն մարդով կրճատմանը, այդ նույն տարիներին Ռուսաստանից արտագաղթածների թիվը հասնում էր 623 հազար մարդու: Այսպիսով՝ նշված տարիներին Ռուսաստանի բնակչության ընդհանուր նվազումը կազմում է շուրջ 4,7 միլիոն մարդ, որը համարյա կեսով լրացվել է մերձավոր արտասահմանից կատարված ներգաղթերի հաշվին (3310 հազար):

Աղյուսակ 11.1

Ռուսաստանի ազգաբնակչության փոփոխությունները 1951–1996 թթ.

Թվերը	Բնակչության քանակը հնգամյակի վերջում	Աճի տարեկան տեմպը %-ով	Աճը (հազար մարդ)		
			բնական	միգրացիոն	ընդհանուր
1951	102945				
1951–1955	112266	17.5			9321
1956–1960	120766	14.7	9283	– 783	8500
1961–1965	127189	10.4	9386	– 2963	6423
1966–1970	130704	5.5	4180	– 664	3515
1971–1975	134690	6.0	4180	– 195	3986
1976–1980	139165	6.6	3730	607	4338
1981–1985	144080	7.0	3939	869	4807
1986–1990	148542	6.1	3649	1058	4707
1991	148704	1.1	110	52	162
1992	148673	– 0.2	– 207	176	– 31
1993	148366	– 2.1	– 737	430	– 307
1994	148306	– 0.4	– 870	810	– 60
1995	147976	– 2.2	– 832	502	– 330
1996	147540	– 2.9	– 786	350	– 436

Բնակչության տեղաշարժերի միջազգային ձևերից Ռուսաստանում զգալիորեն տարածված է առևտրային միգրացիան: Ռուսաստանի շատ քաղաքացիներ հրավերներով և տուրիստական երթերով երկրից դուրս գալու նորընծա հնարավորություններն օգտագործում են առևտրային նպատակներով շրջագայություններ կատարելու համար: Ռուսաստանի Կենտրոնական բանկի տվյալներով՝ 1997 թ. 6 ամիսների ընթացքում արտագաղթածներն ու տուրիստները երկրից դուրս են հանել համապատասխանաբար 0,4 և 3,1 միլիարդ դոլար (1996 թ. ամբողջ տարում՝ 1,2 և 7,9 միլիարդ դոլար), միևնույն ժամանակ նրանց կողմից երկիր է բերվել 0,5 և 1,3 միլիարդ դոլար (1996 թ.՝ 1,2 և 3,0 միլիարդ դոլար):

Ժամանակակից Ռուսաստանում արտագաղթը կատարվում է երեք հիմնական խմբերով՝ ա) չվերադարձող արտագաղթողներ, որոնք ուրիշ

երկրներ են մեկնում մշտական բնակության նպատակով, բ) ժամանակավոր աշխատանքների նպատակով մեկնողներ, գ) մասնավոր նպատակներով՝ ուսման համար, հրավերներով, հանգստի և այլ նպատակներով մեկնողներ:

Վերջին վեց տարում ռուսաստանցիների արտագաղթի հաշվին ավելացել է Իսրայելի բնակչության 3%-ը, Գերմանիայի՝ 2%-ը, Դոմինատանի՝ 0,1%-ը, ԱՄՆ-ի՝ 0,01%-ը: Ռուսաստանից արտագաղթը պայմանավորված է ոչ միայն չլուծված էթնիկական խնդիրներով, այլև երկրի սոցիալ-տնտեսական վիճակով: Էթնիկական արտագաղթի բարձր աստիճանը պահպանվում է նաև այն պատճառով, որ շատ երկրներում արդեն ձևավորվել են մեր նախկին հայրենակիցների բազմամարդ գաղութներ, հարազատների հետ միանալու ձգտումը ևս որոշակի դեր է կատարում արտագաղթի պատճառների մեջ:

§ 7. Օտարերկրյա աշխատուժի շուկան

Աշխատուժի հոսունությունը շուկայական տնտեսության առանձնահատկություններից է: Այն բաժանվում է մի քանի տարատեսակների, այդ թվում նաև երկրի ներսում և նրանից դուրս կատարվող տեղաշարժերի: Վերջին շրջանում Ռուսաստանը ներգրավվեց աշխատանքի համաշխարհային շուկայի մեջ: Վերջինիս սահմաններն ու չափերն աննախադեպորեն ընդլայնվել են, ըստ էության, նրանում է իրագործվում համաշխարհային միգրացիաների հիմնական մասը: Այսպես, օրինակ, 1996 թ. արևմտյան փորձագետները հաշվում էին շուրջ 35 միլիոն աշխատավոր-գաղթական, այն դեպքում, երբ 1962 թ. դրանց թիվը կազմում էր շուրջ 3,2 միլիոն մարդ: Ռուս գիտնական Ա. Ե. Սլուկայի հաշվարկներով այժմ աշխարհում կա շուրջ 90 միլիոն աշխատավոր-գաղթական:

Ռուսաստանում օտարերկրյա աշխատուժի շուկան սկսեց գործել 80-ական թվականներին: 1996 թ. Ռուսաստանում պաշտոնապես հաշվում էր շուրջ 3000 օտարերկրացի գաղթական: Նրանց 50%-ից ավելին կազմում էին մերձավոր արտասահմանից եկած բանվորներն ու մասնագետները: Ամենամեծ թիվը կազմում էին Ուկրաինայից եկածները՝ 64%-ը, Բելառուսից՝ 9%-ը, Մոլդովայից՝ 6%-ը, Վրաստանից՝ 5%-ը:

Ամենախոշոր տարածաշրջանային աշխատուժի շուկան ձևավորվեց Մոսկվայում: Ռուսաստան ներգաղթածների 20%-ից ավելին բաժին է ընկնում Մոսկվային: Մոսկվայի աշխատանքի շուկայում կարելի է հանդիպել շուրջ 120 երկրներից եկած աշխատողների:

Մոսկվայի, ինչպես և ամբողջ Ռուսաստանի համար, աշխատուժի ավանդական մատակարարողներ են ԱՊՀ և նախկին սոցիալիստական ճամբարի երկրները, ինչպես նաև նախկին ԽՍՀՄ-ին սահմանակից երկրները՝ Թուրքիան, Չինաստանը, Վիետնամը: Աշխատուժի մոսկովյան շուկայի անփոփոխ առաջատարը Ուկրաինան է, որին բաժին է ընկնում օտարերկրյա աշխատուժի շուրջ մեկ երրորդ մասը: Դրա պատճառը Ուկրաինայում տիրող սոցիալ-տնտեսական վիճակն է, ընտանիքի ապրուստը ապահովելու անհնարինությունը: Մոսկվայում աշխատավարձը 3-4 անգամ բարձր է, քան Ուկրաինայում, իսկ շինարարության մեջ այն ավելի է 7-8 անգամ:

Օտարերկրյա բանվորները կատարում են այնպիսի աշխատանքներ, որոնցով զբաղվել ռուսաստանցիները ոչ մի կերպ չեն ուզում, իսկ 1993-1995 թթ. այդ կարգի աշխատանքների թափուր տեղերի թիվը հասնում էր շուրջ 444 հազարի: Ընդհանուր առմամբ հետխորհրդային շրջանում աշխատանքի հսկայածավալ տեղաշարժերը մեծապես նպաստեցին այս տարածաշրջանում միջազգային աշխատանքային շուկայի ձևավորմանը:

Պաշտոնական, բացահայտ ներգաղթերի կողքին վերջին շրջանում ավելի մեծ մասշտաբների է հասնում անլեգալ միգրացիան: Վերջին երկու տասնամյակների ընթացքում նկատվում է բնակչության անլեգալ արտահոսքի անշեղ աճ: ԱՄՆ-ում, օրինակ, հաշվվում է շուրջ 2-ից մինչև 15 միլիոն անլեգալ ներգաղթող, Եվրոպայում՝ 1,3-ից մինչև 5 միլիոն, ճապոնիայում՝ 300 հազարից մինչև 1 միլիոն:

Մոսկվայում և Մոսկվայի մարզում 1997 թ. հաշվվում էր շուրջ 400 հազար պաշտոնապես չգրանցված, անլեգալ մերձավոր արտասահմանից աշխատողներ: 1999 թ. կար 72 հազար գրանցված և 350 հազար չգրանցված աշխատողներ: Մոսկվան համարվում է անլեգալ աշխատուժի եվրոպական մայրաքաղաք: 90-ական թվականներին ամեն տարի Աֆղանստանից, Իրանից, Իրաքից, Սոմալիից, Սուդանից և այլ երկրներից Ռուսաստան է գալիս շուրջ 160 հազար անլեգալ աշխատավոր, դրանցից գրանցվում է միայն 6 հազարը: Ընդհանուր առմամբ դրանց թիվը հիմա հասնում է շուրջ մեկ միլիոնի: Հեռավոր արտասահմանից անլեգալ տեղաշարժերը հիմնականում ունեն տրանզիտային բնույթ, այսինքն՝ Ռուսաստանը նրանց համար դառնում է դեպի Եվրոպա՝ գնալու տարանցիկ ուղի: Այս կարգի արտահոսքերը բավական վտանգավոր են ինչպես քրեական, այնպես էլ ինֆեկցիոն-համաճարակային տեսանկյունից:

§ 8. «Ուղեղների արտահոսքը»

Բնակչության միջազգային արտահոսքերի մեջ արդի պայմաններում տեղի են ունեցել գիտատեխնիկական հեղափոխությամբ պայմանավորված որակական տեղաշարժեր: Դա արտահայտվում է արտահոսքային պրոցեսներում կրթական և գիտատեխնիկական բարձրագույն որակավորում ունեցողների բաժնեչափի կտրուկ ավելացմամբ: Ինտելեկտուալ արտահոսքերի շրջանակներում զգալի տեղ ունի նաև «ուղեղների արտահոսքը»: Ինտելեկտուալ արտահոսքն իրենից ներկայացնում է տարբեր երկրների կողմից գիտնականների և մասնագետների փոխանակում, որ կատարվում է կարճաժամկետ գործուղումների, փորձի փոխանակման, գիտաժողովների կազմակերպման նպատակներով: Ի տարբերություն դրա՝ «ուղեղների արտահոսքը» անվերադարձ կամ երկարաժամկետ տեղափոխության տարատեսակ է: Շատ գիտնականներ ընդմիջտ լքում են իրենց երկիրը, քանի որ այստեղ չեն կարողանում իրենց որակավորմանն ու տնտեսական պահանջմունքներին համապատասխան աշխատանք գտնել:

«Ուղեղների արտահոսքը» տվյալ երկրի ինտելեկտուալ, մշակութային և գիտական ներուժը հանդիսացող մարդկանց՝ գիտնականների, ինժեներների, գրողների, արվեստագետների արտագաղթն է: 1989 թ. Ռուսաստանից հեռացել է 70 հազար գիտաշխատող: 1990 թ. յուրաքանչյուր արտագաղթողից վեցերորդը գիտնական, ինժեներ կամ բժիշկ էր: Միայն ԽՍՀՄ ԳԱ ինստիտուտներից 1990 թ. արտասահման երկարաժամկետ աշխատանքի են մեկնել 534 մարդ: Ըստ փորձագետների և ընդունող երկրներից ստացած տվյալների՝ այսօր Ռուսաստանի սահմաններից դուրս աշխատում են ավելի քան 600 հազար ռուսաստանյան քաղաքացի: Նրանք ունեն բարձր կրթական և մասնագիտական կարգավիճակ և այդ երկրներում ծեռք բերելով հարմարավետ աշխատանք՝ ձգտում են քաղաքացիություն ստանալ: Իսկ հետո իրենց մոտ կանչել հարազատներին և բարեկամներին («շղթայական արտագաղթ» է ֆեկտ):

Ըստ փորձագետների տվյալների՝ 1993–1995 թթ. Ռուսաստանից ԱՄՆ և Գերմանիա ներգաղթած 190 և 510 հազար քաղաքացիների շուրջ 30%-ը իր բնակության ժամկետը տվյալ երկրում երկարաձգել է, մի զգալի մասը անցել է ոչ օրինական աշխատանքների կամ անլեգալ գործունեության:

Սկզբունքորեն արևմտյան աշխատանքային շուկան գերհագեցած է, զարգացած երկրներում հաշվում է շուրջ 30 միլիոն գործազուրկ: Թափուր են մնում միայն սոցիալապես անհրապույր աշխատատեղերը, որոնք տեղական գործազուրկները չեն ուզում զբաղեցնել: Դրանք առող-

ջության համար վտանգավոր, ծանր ֆիզիկական աշխատանք պահանջող, գյուղատնտեսության կամ սպասարկման ոլորտներում ժամանակավորապես գործող աշխատատեղեր են: Այսպես, օրինակ, այժմ Իսրայելում աշխատանք ունեն այստեղ վերջին 4 տարում նախկին ԽՍՀՄ-ից ներգաղթածների մոտ 18%-ը, որի միայն 1/3 մասն է աշխատում իր մասնագիտությամբ, հարցվածների 1/4-ը իր կյանքը այստեղ համարում է չկայացած, իսկ 43%-ը նշում է, որ կուզենար հեռանալ «ավետյաց երկրից»: Եվ ընդհանրապես իրենց կյանքից դժգոհ են հարցվածների 80%-ը:

«Ուղեղների արտահոսքը» գլխավորապես տեղի է ունենում աղքատ երկրներից, որտեղ աշխատավարձը շատ ցածր է, և չնայած այդ երկիրն ունի գիտական և մշակութային բարձր մակարդակ, պետությունը գիտության և մշակույթի զարգացման համար միջոցներ չի հատկացնում: Արտահոսքը կատարվում է դեպի այն երկրները, որոնք տնտեսապես զարգացած են և գիտության, մշակույթի ներկայացուցիչները շատ բարձր են վարձատրվում: Հեռանում են Ռուսաստանից, նախկին ԽՍՀՄ հանրապետություններից և մեկնում են ԱՄՆ և Արևմտյան Եվրոպա:

«Ուղեղների արտահոսքը» համընդհանուր պատմական երևույթ է: Այս ուղով անցել են շատ երկրներ: Ֆաշիզմի տարիներին Գերմանիայից, մասամբ նաև Արևմտյան Եվրոպայից ԱՄՆ մեկնեցին գիտության տարբեր ոլորտները՝ հոգեբանությունից մինչև միջուկային ֆիզիկան, ներկայացնող բազմաթիվ տաղանդավոր գիտնականներ, որոնք մեծ ավանդ ներդրեցին ամերիկյան գիտության զարգացման գործում:

Միջազգային արտահոսքերը, այդ թվում նաև «ուղեղների արտահոսքը», պետական բյուջեի համալրման կարևոր խողովակներից է: Օրինակ՝ 1990-ական թվականներին արտագաղթածների կողմից իրենց հայրենիք ուղարկած ընդհանուր տարադրամի գումարը տարեկան կազմում էր շուրջ 70 միլիարդ դոլար, իսկ դա առանձին երկրների համար դառնում է տարադրամային մուտքերի հիմնական միջոցը: Ընդ որում, ինչպես նկատում են բազմաթիվ մասնագետներ, մեծ գումարների հոսքը շատ ավելի մեծ է, քան դրանք արտափայտվում են պաշտոնական թվերում, քանի որ նմանատիպ փոխանցումները, տարադրամի ուղարկելը հարազատին, հաճախ կատարվում են չհաշվարկվող ձևերով:

Ռուսաստանի համար «ուղեղների արտահոսքը» ունի բացասական հետևանքներ: Ռուս գիտնականների հաշվարկներով 1989–2000 թթ. «ուղեղների արտահոսքը» Ռուսաստանից կազմել է շուրջ 1,5 միլիոն մարդ: Միայն տնտեսական չափումներով նրանից կազմած վնասները հասնում են մոտավորապես 50–60 միլիարդ դոլարի: Այն դեպքում, երբ բանվորական աշխատուժի ներմուծումը և նրա արտահանումը Ռուսաստանից երկրին զգալի օգուտներ է բերում:

Ըստ մի շարք գնահատումների հաշվարկների՝ արդի պայմաններում ռուսական աշխատուժի արտահանումը կարող է հինգ անգամ օգտակար լինել մյուս ապրանքների արտահանումից, քանզի ռուսական արտադրության շատ ապրանքներ համաշխարհային շուկայում մրցունակ չեն (բացառությամբ գենքից): Աշխատանքային արտահոսքի մեծացումը արգելակող գործոններից մեկը, մեր կարծիքով, ոչ արդյունավետ էմիգրացիոն քաղաքականությունն է: Ա. Կամենսկու կարծիքով՝ Ռուսաստանը կարող է արտահանել շուրջ 1,5 միլիոն աշխատուժ և նրանից ստանալ շուրջ 20 միլիարդ դոլարին համարժեք արտադրության կանխիկ գումարներ:

§ 9. Հարկադրական արտահոսքեր, գաղթականներ և փախստականներ

XX դարի վերջին տասնամյակներում տեղի ունեցած միջազգային կոնֆլիկտների պատճառով հարկադրական արտահոսքերի թիվը կտրուկ մեծացել է: Եվրոպայում դա առաջին հերթին կապված է նախկին ԽՍՀՄ-ի և Հարավսլավիայի հետ: Հարավսլավիայում, օրինակ, 1995 թ. հաշվում էր շուրջ 3 միլիոն փախստականներ: Այնուհանդերձ, փախստականների համաշխարհային կենտրոնը մնում է Աֆրիկան՝ ամբողջ աշխարհում փախստականների շուրջ 40%-ը գտնվում է Աֆրիկայում: Այժմ աշխարհում փախստականների և հարկադրաբար տեղահանվածների թիվը կազմում է շուրջ 50–70 միլիոն մարդ:

Բնական է, որ Ռուսաստան վերադառնում են առաջին հերթին ռուսները, նրանք կազմում են հարկադրաբար ներգաղթածների շուրջ 65%-ը: Օրինակ՝ 1995 թ. Ռուսաստան ներգաղթած հայերի թիվը (49,7 հազար) 10 անգամ գերազանցում է Ռուսաստանից հեռացածների թվին, ադրբեջանցիներինը՝ 5 անգամ: Շատ մասնագետներ դա բացատրում են տնտեսական պատճառներով: Այսօր այլազգիները Ռուսաստան են գալիս աշխատելու համար ճիշտ այնպես, ինչպես առաջ ռուսները նույն նպատակով մեկնում էին Ամերիկա:

Վերջին շրջանում խոսվում է ոչ միայն փախստականների, այլև տեղահանվածների այլ կատեգորիաների մասին (հայրենադարձներ, ապաստարան որոնողներ): Նման կատեգորիայի տեղահանվածների մեջ են մտնում նաև էկոլոգիական՝ բնապահպանական փախստականները: Արտագաղթի այս տեսակը զգալի տարածում գտավ ՄԱԿ-ի շրջակա միջավայրի մասին ծրագրերի (UNEP) իրագործումից հետո:

Չերնոբիլյան աղետից, Սմիլալինի, Բաշկիրիայի, Չեչնիսկի քիմիական և այլ կոմբինատների խոշորամասշտաբ վթարներից հետո Ռուսաստանում ևս տեղի ունեցան զանգվածային բնապահպանական արտահոսքեր: Մասնագետների հաշվարկներով Ռուսաստանում այժմ գոյություն ունեն 13 տարածաշրջաններ, որոնցում բնապահպան իրադրությունը խիստ լարված է, շուրջ 20 միլիոն մարդ բնակվում է էկոլոգիական աղետի գոտում:

«Փախստական» հասկացության հիմքում դրված է «փախուստ» արմատը, այսինքն՝ փախուստը, փախչելը կազմում է այս երևույթի էությունը, քանի որ իր բնակավայրում ապրելու անհնարինությունը, կյանքին, ապրելակերպին այս կամ այն կերպ սպառնացող վտանգը մարդուն ստիպում է հեռանալ իր հայրենիքից, դառնալ փախստական:

Փախստականությունը զգալի պրոբլեմներ է ստեղծում ընդունող երկրների համար, դրանցից է, օրինակ, փախստականների տեղավորման խնդիրը: Թվում է, թե ճիշտ կլիներ փախստականներին տեղավորել այնտեղ, ուր աշխատուժի կարիք կա: Կենտրոնական Ռուսաստանում գոյություն ունեն անմշակ հողատարածքներ, այստեղ բնակչության խտությունը մեկ քառակուսի կիլոմետրում 4–5 մարդ է: Սակայն փախստականները ձգտում են անպայման տեղավորվել Մոսկվայում, որտեղ այժմ մեկ քառակուսի կիլոմետրում բնակվում է 10 հազար մարդ:

Փախստականների մասին դաշնային օրենքը նախատեսում է, որ փախստականը պետք է ապահովվի անվճար օթևանով, բժշկական սպասարկմամբ, աշխատանքով, դրամական և այլ նպաստներով: Սակայն պետական կառույցներն այստեղ դեռ զգալի չլուծված, կնճռոտ խնդիրներ ունեն: Ռուսաստանի խոշոր քաղաքներ են գալիս համարյա բոլոր տեղերից՝ նախկին ԽՍՀՄ հանրապետություններից՝ Ադրբեջանից և Հայաստանից, Վրաստանից և Տաջիկստանից, Աֆղանստանից, Սոմալիից, Անգոլայից, Եթովպիայից, Չինաստանից, Վիետնամից, Շրի Լանկայից: Տեղական իշխանությունները հարկադրված են ավելի լրջորեն զբաղվելու փախստականների խնդիրներով, ֆաստացնելու փախստականի կարգավիճակի հատկացումը և այլն:

Այժմ Մոսկվայում հաշվում է 14 հազար պաշտոնապես գրանցված փախստական, իսկ որքան են ոչ պաշտոնական, անլեգալ փախստականները անհնար է ասել: Մայրաքաղաքի բնակչության «անձնագրային» քանակը հասնում է 9 միլիոնի: Ամեն օր Մոսկվա է գալիս մոտ 2,5 միլիոն մարդ: Մայրաքաղաքում միայն Ադրբեջանից տեղահանված փախստականների քանակը 130 հազարից ավելի է:

ՉԼՈՒԽ 12

ՍՈՑԻԱԼԱԿԱՆ ԻՆՍՏԻՏՈՒՏՆԵՐ

§ 1. Սոցիալական ինստիտուտի սահմանումը

Սոցիալական ինստիտուտների ուսումնասիրությունը սոցիոլոգիական տեսություններում հատուկ տեղ է զբաղեցնում: «Սոցիալական ինստիտուտի հասկացությունը,— գրում է Մ. Ս. Կոմարովը,— կենտրոնական տեղ է զբաղեցնում հասարակական կյանքի համակարգային—կառուցվածքային վերլուծության մեջ: Այն հնարավորություն է տալիս մարդկանց բազմազան գործունեության ձևերից վերացարկել, ընդհանրացնել սոցիալական հարաբերությունների առավել էական տիպերը՝ դրանք հարաբերակցելով սոցիալական համակարգի արմատական նպատակների և պահանջմունքների հետ: Այս իմաստով սոցիալական ինստիտուտը պետք է հասկանալ որպես սոցիալական կառուցվածքի գլխավոր բաղադրամաս, որն միավորում և համախմբում է մարդկանց անհատական գործունեության բազմաթիվ ձևեր, կարգավորում է սոցիալական հարաբերությունները հասարակական կյանքի առավել կարևոր ոլորտներում»:

«Ինստիտուտ» տերմինն ունի բազմաթիվ իմաստներ: Եվրոպական լեզուների մեջ այն փոխառվել է լատիներենից. լատիներեն *institutum* նշանակում է հաստատում, կառուցվածք, հաստատություն: Ժամանակի ընթացքում այն ձեռք է բերել երկու նշանակություն՝ նեղ տեխնիկական (գիտական և ուսումնական մասնագիտացված հաստատությունների անվանում) և լայն սոցիալական (որոշակի շրջանակներ ընդգրկող հասարակական հարաբերությունների, իրավունքի նորմերի ամբողջություն): Նեղ տեխնիկական իմաստով «ինստիտուտ» բառը մենք օգտագործում ենք որպես որևէ չփմնաքկի անվանում: Օրինակ՝ ՌԳԱ սոցիոլոգիայի ինստիտուտ — սա կոնկրետ հիմնարկ է, իսկ գիտությունը սոցիալական ինստիտուտ է, հասարակության մի մասը, գիտական բոլոր հիմնարկների ամբողջությունը:

Սոցիոլոգիայում գոյություն ունեն սոցիալական ինստիտուտի բազմաթիվ սահմանումներ: Սոցիալական ինստիտուտի առաջին ընդլայնված սահմանումը տվել է ամերիկյան գիտնական Թորսթայն Վերլենը (1857–1929): Չնայած նրա «Իշխող դասակարգի տեսություն» աշխատությունը լույս է տեսել 1899 թ., նրա շատ դրույթներ չեն հնացել մասներ օրերում: Վերլենը հասարակության զարգացումը դիտում է որպես սոցիալական ինստիտուտների բնական ընտրության գործընթաց: Սոցիալական ինստիտուտներն արտաքին փոփոխությունների պատճառով առաջացած դրդապատճառներին պատասխանելու սոցիալական եղանակներ են: Ռ. Միլսը ինստիտուտ ասելով հասկանում էր որոշակի սոցիալական դերերի ամբողջության հասարակական ձև: Ինստիտուտները նա դասակարգում է ըստ նրանց կատարած խնդիրների՝ կրոնական, ռազմական, կրթական և այլն: Դ. Բերգերը ինստիտուտ կոչում է սոցիալական գործունեության առանձնահատուկ համակարգը, օրինակ՝ իրավական օրենքները, սոցիալական դասակարգը, ամուսնությունը, կազմակերպորեն հաստատված կրոնը: Ժամանակակից գերմանացի սոցիոլոգ, փիլիսոփայական մարդաբանության հիմնադիր Ա. Գելենը ինստիտուտը մեկնաբանում է որպես կարգավորող հաստատություն, որը մարդկանց գործունեությունը դնում է որոշակի հունի մեջ, ճիշտ այնպես, ինչպես բնագոյները ղեկավարում են կենդանիների վարքը: Այլ կերպ ասած՝ ինստիտուտները ապահովում են մարդկանց վարքի կարգավորումը և հարկադրում են նրանց գնալու հասարակության համար ցանկալի, ընդունելի, արդեն տրորված արահետներով: Լ. Բոմբեյի կարծիքով, սոցիալական ինստիտուտը մշակութային տարրերի մի համակարգ է, որն ուղղված է կոնկրետ սոցիալական պահանջմունքների կամ նպատակների բավարարմանը: Ինստիտուտը ստեղծվում է փոխհարաբերությունների մեջ գտնվող անհատների գործունեության շնորհիվ: Սոցիալական ինստիտուտը աշխատանքի կատարման մշակույթի շրջանակներում սանկցիավորված եղանակ է: Անհատը ինստիտուտի կյանքին մասնակցում է սոցիալական կարգավիճակների մեխանիզմների միջոցով: Ջ. Բերնարդը և Լ. Թոմպսոնը ինստիտուտը մեկնաբանում են որպես վարքագծի նորմերի ամբողջություն: Սոցիալական ինստիտուտը որոշակի նպատակներ և ֆունկցիաներ ունեցող սովորույթների, ավանդույթների, հավատալիքների, կանխադրումների, նորմերի և օրենքների մի բարդ համախմբություն է: Այս դեպքում անհատները ինստիտուտից նալ կազմավորվում են, որոնք կատարում են որոշակի ֆունկցիաներ և կենտրոնացված են նյութական կառույցներում՝ շենքերում, գործարաններում և այլն:

Ըստ Ս. Ս. Ֆրոլովի՝ «սոցիալական ինստիտուտը սոցիալական կապերի և նորմերի կազմակերպված համակարգ է, որը միավորում է հասարակության հիմնական պահանջները բավարարող սոցիալապես նշանակալի արժեքներն ու գործընթացները»։ Ս. Ս. Կոմարովի կարծիքով, սոցիալական ինստիտուտներն իրենցից ներկայացնում են «արժեքային նորմատիվ համալիրներ, որոնց միջոցով կարգավորվում, վերահսկվում է մարդկանց վարքը կենսականորեն կարևոր ոլորտներում՝ տնտեսության, քաղաքականության մեջ, մշակույթում, ընտանիքում և այլն»։ Վ. Ֆ. Անտոնինը սոցիալական ինստիտուտը դիտում է որպես մեծաթիվ սոցիալական կարգավիճակների միասնություն։

Ընդհանրացնելով վերը բերված բոլոր մոտեցումները՝ սոցիալական ինստիտուտ ասելով կարելի է հասկանալ.

- ուղղորդող համակարգ, որի մեջ մտնում են նորմերն ու կարգավիճակները,
- սովորույթների, ավանդույթների և վարքագծի կանոնների ամբողջություն,
- ձևական և ոչ ձևական կազմակերպություն,
- հասարակական հարաբերությունների որոշակի ոլորտները կարգավորող նորմերի և հաստատությունների ամբողջություն,
- սոցիալական գործողությունների առանձնահատուկ համալիր։

Սոցիալական ինստիտուտը դիտելով որպես հասարակական հարաբերությունների որոշակի ոլորտները (ընտանիք, արտադրություն, պետություն, կրթություն, կրոն) կարգավորող նորմերի և մեխանիզմների ամբողջություն՝ սոցիոլոգները ընդլայնում են մեր պատկերացումները սոցիալական ինստիտուտների՝ որպես հասարակության գոյատևման հենասյուների մասին։

Հասարակության մեջ սոցիալական ինստիտուտի կատարած դերը նման է կենսաբանական տեսակների կյանքում բնազդների կատարած դերին։ Համրահայտ է, որ կենդանին միջավայրին հարմարվում է բնազդների միջոցով։ Բնազդների կենդանիների գոյատևման հզոր գործիքներն են, որոնք կոփվել են միլիոնավոր տարիների էվոլյուցիոն գործընթացների արդյունքում։ Նրանք օգնում են կենդանիներին իրենց գոյության պայքարում, ինչպես և կարևորագույն կենսական պահանջները բավարարման գործում։ Իսկ ինչ պետք է անի մարդը, որն իր բնազդների մեծամասնությունը կորցրել է, իսկ մնացած մասը քիչ է օգնում կենսական դժվարությունները հաղթահարելու գործում։

Մարդկային հասարակության մեջ բնազդների դերը կատարում են սոցիալական ինստիտուտները։ Նրանք կոփում են ոչ թե առանձին մարդու, այլ ողջ հասարակության գոյատևումը։ Պատահական չէ, որ սոցիա-

լական ինստիտուտներն առաջացան մշակույթի առաջացման հետ մեկտեղ։ Այս երկու երևույթները կատարում են կարևոր և բարդ ֆունկցիա՝ օգնում են մարդկությանը հարմարվելու շրջապատող իրականությանը։

Հաճախ գիտնականները մշակույթը սահմանում են որպես շրջապատող աշխարհին հարմարվելու արդյունք և ձև։

«Մշակույթը մարդկային բոլոր ջանքերի ուղղումն է դեպի մեզ շրջապատող իրականության յուրացումը», — այսպես է մշակույթը բնութագրում Կ. Համելինը։ Երկար ժամանակ հարմարվելով իրականությանը՝ հասարակությունը բազում խնդիրների լուծման և կարևոր պահանջները բավարարման համար մշակում է օգտակար գործիքներ։ Այդ գործիքները ստացել են սոցիալական ինստիտուտ անվանումը։ Սոցիոլոգները գտնում են, որ տվյալ հասարակության համար տիպական ինստիտուտներն արտացոլում են տվյալ հասարակության մշակութային պատկերը։ Ինստիտուտները նույնպես իրար նման չեն, ինչպես և մշակույթները։ Օրինակ՝ ամուսնության ինստիտուտը տարբեր ժողովուրդների մոտ տարբեր է։ Այն հենվում է տարբեր ծեսերի, սովորույթների, նորմերի և վարքի կանոնների վրա։ Մի երկրում ամուսնության ինստիտուտը թույլատրում է մի բան, որը մյուս երկրում արգելվում է, օրինակ՝ բազմակնությունը։ Սոցիալական ինստիտուտների ամբողջության մեջ կարելի է առանձնացնել մշակութային ինստիտուտների ենթատեսակը։ Երբ մենք ասում ենք, թե մամուլը, ռադիոն և հեռուստատեսությունը ժամանակակից հասարակության մեջ դարձել են չորրորդ իշխանություն, ապա մենք դրանք դիտում ենք որպես մշակութային ինստիտուտ։ Հաղորդակցական ինստիտուտները մշակութային ինստիտուտների մի մասն են։ Դրանք այն մարմիններն են, որոնց միջոցով հասարակությունը արտադրում և տարածում է տարբեր սիմվոլներով արտահայտված ինֆորմացիա։ Ընդ որում՝ այդ ինստիտուտները հասարակության ջանքերի ծնունդ են, նրանք ուղղված են շրջապատող միջավայրին հարմարվելուն։ Հաղորդակցական ինստիտուտները, ինչպես նկատում է Կ. Համելինը, մարդկության ձեռք բերած փորձի մասին գիտելիքների հիմնական աղբյուրներն են։

Այս դեպքում որպես հաղորդակցական ինստիտուտների ենթատեսակներ հանդես են գալիս գրադարանները, թանգարանները, դպրոցներն ու համալսարանները, հեռուստատեսությունը, թերթերը, ռադիոն, կինոն։ Չէ՞ որ սրանք բոլորը սիմվոլիկ ձևերում արտահայտված հասարակության ձեռք բերած փորձի մասին գիտելիքների աղբյուրներ են։ Համակարգիչն ու ռադիոընդունիչը, կինոթատրոնն ու հեռուստատեսությունը պետք է դիտել ոչ թե որպես առանձին ինստիտուտներ, այլ որպես գիտելիքների փոխանցման տեխնիկական միջոցներ, այսինքն՝ հա-

դորդակցման միջոցներ: Տեխնիկական բոլոր միջոցների ամբողջությունը՝ գրադարանների, թանգարանների և դպրոցների շենքերն ու աշխատողները ներառյալ, կազմում են մշակույթի ինստիտուցիոնալ համակարգի ենթակառուցվածքը:

Սոցիալական ինստիտուտները մեծ թվով մարդկանց օգնում են լուծելու կենսականորեն կարևոր խնդիրներ: Օրինակ՝ միլիոնավոր մարդիկ սիրահարվելով՝ դիմում են ամուսնության և ընտանիքի ինստիտուտի օգնությանը, հիվանդանալով՝ բժշկությանը և այլն: Անհանգստանալով հասարակական օրինական կարգի պահպանման համար՝ հասարակությունը ստեղծում է պետության, կառավարության, դատարանի, ոստիկանության ինստիտուտներ:

Ինստիտուտները միաժամանակ հանդես են գալիս որպես սոցիալական վերահսկողության գործիքներ, քանզի իրենց նորմատիվ բնույթով նրանք մարդկանցից պահանջում են ենթարկվել որոշակի կարգ ու կանոնի: Սոցիալական ինստիտուտը առաջին հերթին ենթադրում է որոշակի վարքագծի և նորմերի ամբողջություն, որոնց պահպանումը վերահսկվում է հանրության կողմից:

Մարդկության պատմության արշալույսին մարդկային հոտում տիրապետում էր պրոմիսկուիտետը՝ չկարգավորված սեռական հարաբերությունները: Այն մարդկային ցեղին սպառնում էր գենետիկական այլասերմամբ: Աստիճանաբար այն սահմանափակվում էր արգելքներով: Առաջինը արյունապղծության արգելումն էր: Այն արգելում էր սեռական հարաբերությունները արյունակից հարազատների, օրինակ, մոր և որդու, եղբոր և քրոջ միջև: Ըստ էության, դա պատմության մեջ առաջին և շատ կարևոր սոցիալական նորմն էր: Այնուհետև առաջացան սոցիալական նոր ու նոր նորմեր: Մարդկությունը սովորում էր ապրել և հարմարվել իր կյանքի պայմաններին՝ սեռական հարաբերությունները կարգավորելով նորմերի միջոցով: Այդպես առաջացավ մարդկության առաջին ինստիտուտներից մեկը՝ ամուսնության և ընտանիքի ինստիտուտը:

Փոխանցվելով սերնդից սերունդ՝ ընտանիքի և ամուսնության նորմերը, ինչպես և ինստիտուցիոնալ մյուս նորմերը, վերածվում էին կոլեկտիվ սովորույթի, ավանդույթի: Նրանք մարդկանց կենսակերպն ու մտածելակերպը դնում էին որոշակի հունի մեջ: Չարագործներին (սոցիոլոգիայի լեզվով ասած՝ դևիանտներին) սպասում էր խստագույն պատիժ:

Ահա այստեղից էլ հասկանալի է դառնում, թե ինչու ինստիտուցիոնալիզմի սկզբնավորող Թ. Վեբլենը և տնտեսագիտության մեջ այս դպրոցի հետևորդները սոցիալական ինստիտուտը դիտում էին որպես սոցիալական սովորույթների, կենսակերպի և մտածելակերպի նորմերի մի ամբողջություն, որը փոխանցվում է սերնդից սերունդ, հանգամանքեն-

րի, միջավայրի ազդեցության տակ փոխվում է և դառնում է նրանցում կողմնորոշվելու հարմար միջոց:

Ինստիտուցիոնալիզմը, ըստ Ս. Ս. Ֆրոլովի, սոցիալական նորմերի, կանոնների, կարգավիճակների և դերերի սահմանման և ամրագրման, դրանց համակարգման պրոցեսն է, որը թույլ է տալիս հասնել որոշակի սոցիալական պահանջմունքի բավարարմանը: Ինստիտուցիոնալիզմը ինքնաբուխ և կամայական վարքի փոխարինումն է կանխատեսելի, կարգավորվող և օրինակելի վարքով:

Որևէ գիտության, օրինակ՝ սոցիոլոգիայի, ինստիտուտավորումը նշանակում է պետական ստանդարտների և որոշումների ընդունում, գիտահետազոտական ինստիտուտների, բյուրոների, ծառայությունների և լաբորատորիաների ստեղծում, համալսարաններում, քոլեջներում և դպրոցներում համապատասխան ֆակուլտետների, բաժինների, ամբիոնների և դասընթացների կազմավորում, ամսագրերի, մենագրությունների և դասագրքերի հրապարակում և այլն:

Ժամանակակից հասարակությունն առանց ինստիտուտավորման գոյություն ունենալ չի կարող: Նրա շնորհիվ տարերային վեճերն ու կռիվները վերածվում են մեծապես կանոնակարգված սպորտային մենամարտերի, սեռական չկարգավորված կյանքը՝ ամուսնության և ընտանիքի, տարերային բողոքի ալիքը՝ քաղաքական կուսակցության: Ինստիտուտները դառնում են հասարակական կարգի հենասյուները:

Ինստիտուցիոնալ ճգնաժամը հակառակ գործընթացն է, որը բնութագրում է տվյալ ինստիտուտի հեղինակության անկումը, նրա նկատմամբ վստահության կորուստը: Ճգնաժամի պատճառ է դառնում տվյալ ինստիտուտի կողմից իր գլխավոր ֆունկցիաների արդյունավետորեն կատարելու անկարողությունը: Ինստիտուցիոնալ նորմերը գոյություն ունեն, սակայն ոչ մեկի կողմից չեն պահպանվում: Նման ճգնաժամի արդյունքը մի ինստիտուտի ֆունկցիաների տարածումն է մեկ այլ ինստիտուտի վրա, որը և սկսում է կատարել այդ ֆունկցիաները: Օրինակ՝ 70–80–ական թվականներից ԽՍՀՄ–ում նկատվեց միջնակարգ դպրոցի ճգնաժամ, այն բուհական ընդունելության քննությունների պահանջներին համապատասխանող գիտելիքներ չէր տալիս: Դա անմիջապես հանգեցրեց ռեպետիտորների՝ անհատապես պարապողների ինստիտուտի ծնավորմանը:

Սոցիալական ինստիտուտների ճգնաժամեր տեղի են ունենում մշտապես, դրանք արտահայտում են ինստիտուտների բնական վիճակը: Քաղաքական ինստիտուտների ճգնաժամն արտահայտվում է բնակչության մեջ նրա հեղինակության անկմամբ: Ինչպես հայտնի է, անցումային հասարակություններում քաղաքական կուսակցությունների և ընդ-

հանրապետ քաղաքական ինստիտուտների նկատմամբ քաղաքացիների զանգվածային անվստահությունը մեծացում է: 1998 թ. դեկտեմբերին կատարված սոցիոլոգիական հարցախույզի մասնակիցների 2/3 մասը գործնականում ոչ մի ինստիտուտի չէր վստահում: Այստեղ նկատվում են երկու կարևոր միտումներ՝ մի կողմից՝ ընդհանուր քաղաքական անտարբերություն և քաղաքական կյանքից մեկուսացում և մյուս կողմից՝ քաղաքական կուսակցությունների կողմից քաղաքացիներին իրենց կողմը զանազան ոչ դեմոկրատական միջոցներով գրավելու հնարավորությունների մեծացում:

Ճգնաժամը բացահայտում է ինստիտուտի գործունեության մեջ եղած անսարքությունները, օգնում է դրանք վերացնելու և դրա միջոցով հասնելու փոփոխվող իրադրությանը ճիշտ հարմարվելուն: Առանց ճգնաժամների ինստիտուտի զարգացում, ինչպես առանց հիվանդության մարդկային կյանք, լինել չի կարող: ԱՄՆ-ում կրթության ինստիտուտը երեք անգամ ճգնաժամ է ապրել՝ 60, 70 և 80-ական թվականներին, երբ այս երկրում փորձում էին իրենից առաջ անցնող ԽՍՀՄ-ի, իսկ հետո նաև ճապոնիայի հետ առաջացած մրցավազքում բարձրացնել դպրոցականների ակադեմիական գիտելիքների աստիճանը: Առաջադրված բարձր նպատակին ԱՄՆ-ը այսօր էլ դեռ չի հասել, սակայն այդ ճանապարհին հասել է զգալի ձեռքբերումների, աշխարհի շատ երկրներից կրթությունը ստանալու համար գալիս են այստեղ, քանզի ամերիկյան կրթությունը աշխարհում բարձր հեղինակություն է վայելում:

Արդի սոցիոլոգիայում սոցիալական ինստիտուտի ներկառուցվածքային տարրերի ըմբռնումը բավական բազմազան է: Ոմանք գտնում են, որ սոցիալական ինստիտուտում գլխավորը կարգավիճակներն ու դերերն են, մյուսները՝ սովորույթներն ու նորմերը, երրորդները՝ կենսակերպն ու մտածելակերպը կամ վերահսկողության, կարգավորման մեխանիզմները և այլն: Դրանք ծնվում են սոցիալական ինստիտուտի նկատմամբ տարբեր մոտեցումներից: Դեռևս Վ. Ի. Լենինը գրում էր, որ այն բանից կախված, թե դուք ինչի համար եք օգտագործում բաժակը, բաժակը կարելի է համարել ջրի աման, հարձակման գործիք, ճանճ բռնելու միջոց և այլն: Նույնը և այստեղ:

Ջ. Բերնարդը և Լ. Թոմպսոնը, օրինակ, առանձնացնում են սոցիալական ինստիտուտի հետևյալ տարրերը.

- ինստիտուտի հիմնական ֆունկցիաների հետ կապված նպատակներ ու խնդիրներ,
- վարքագծի կանոններ,
- սիմվոլիկ հատկություններ,
- օգուտ բերող հատկություններ,

• գրավոր և բանավոր ավանդույթներ:

Գ. Լանդբերգը, Ս. Շրագը և Օ. Լարջենը սոցիալական ինստիտուտի տարրերը անխզելիորեն կապում են նրա կատարած ֆունկցիաների հետ:

Աղյուսակ 12.1

Հասարակության հիմնական ինստիտուտների ֆունկցիաներն ու կառուցվածքային տարրերը

Ֆունկցիան	Ինստիտուտը	Հիմնական դերը	Ֆիզիկական հատկանիշները	Սիմվոլիկ հատկանիշները
Երեխաների մեծացում և դաստիարակում	ամուսնության և ընտանիքի	հայր մայր երեխա	տուն իրադրություն	մատանի հարսանիք պայմանագիր
Սննդի, բնակարանի, հագուստի ձեռքբերում	տնտեսական	գործատու, վարձու բանվոր գնող վաճառող	գործարան գրասենյակ խանութ	փող առևտուր մարկա գովազդ
Կանոնների, օրենքների և ստանդարտների պահպանում	քաղաքական	օրենսդիր իրավունքի սուբյեկտ	հասարակական շենքեր և վայրեր	դրոշակ կոդեքս խարտիա
Համայնքի կյանքին մասնակցություն, հավատի խորացում	կրոնական	հոգևորական հավատացյալներ	վանք եկեղեցի	խաչ զոհասեղան Աստվածաշունչ
Մարդկանց սոցիալականացում, հիմնային արժեքների յուրացում	կրթության	ուսուցիչ աշակերտ	դպրոց թուեղ դասագիրք	դիպլոմ աստիճան

Ըստ Ս. Ս. Ֆրոլովի՝ ճիշտ կլինի խոսել ոչ թե սոցիալական ինստիտուտի կառուցվածքային տարրերի, այլ ինստիտուցիոնալ հատկանիշների մասին: Գոյություն ունեն մեծ թիվ հատկանիշներ՝ 1) վարքի կանոններ (օրինակ՝ ընտանիքի նկատմամբ հարգանքի, պատասխանատվության կանոններ), 2) սիմվոլիկ մշակութային հատկանիշներ (նշանի մատանի, դրոշակ, խաչ և այլն), 3) ուսուցիչական մշակութային հատկանիշներ (բնակարան, հասարակական շենքեր, խանութներ, դասարաններ, գրադարաններ, տաճարներ), 4) բանավոր և գրավոր կոդեքս (արգելքներ, օրենքներ, կանոններ), 5) գաղափարախոսություն (ռոմանտի-

կական սեր ընտանիքում, ժողովրդավարություն պետության մեջ, ազատություն առևտրում և տնտեսության մեջ և այլն):

Վերոնշյալ հատկանիշներին կարելի է ավելացնել նաև արտաքին բնույթ ունեցող հատկանիշներ՝ օբյեկտիվությունը, հարկադրականությունը: Ինստիտուտները ոչ միայն կախված չեն մեր կամքից, այլև մեզ պարտադրում են գործունեության որոշակի անխախտելի ձևեր: Պետությունը պատանու ստիպում է ծառայել բանակում, ծնողները երեխաներին պարտադրում են սովորել: Սոցիալական ինստիտուտների երրորդ հատկությունը բարոյական հեղինակությունն ու օրինականությունն է: Պետությունը միակ ինստիտուտն է, որն իրավունք ունի տվյալ տարածքում ուժ գործադրելու: Տարբեր ժամանակներում պետությունը, ընտանիքը կամ կրոնը հասարակության մեջ միատեսակ հեղինակություն չէին վայելում: Այսօր կրոնատաժության աստիճանը Ռուսաստանում հասել է 60%–ի, մինչդեռ խորհրդային տարիներին այն ընդամենը 15% էր: Եթե եկեղեցու նկատմամբ վստահությունը կտրուկ աճել է, ապա պետության, բանակի, ոստիկանության, դատախազության նկատմամբ մարդկանց վստահությունը կտրուկ նվազել է:

Ընդհանրացնելով կարող ենք ասել, որ սոցիալական ինստիտուտը երկարաժամկետ գործունեության պատմական համակարգ է, որը բավարարում է հասարակության արմատական պահանջմունքները, օժտված է օրինական բնույթով և բարոյական հեղինակությամբ, ընդգրկում է կարգավիճակների և դերերի, սոցիալական սանկցիաների, նորմերի, սոցիալական կազմակերպությունների միջոցով արտահայտված երևույթների մեծ խմբեր, որոնք իրենց հերթին բաղկացած են անձնակազմից, ղեկավարող մարմիններից, վերահսկման բազմաթիվ մեխանիզմներից, աշխատակարգային պրակտիկայից և այլն: Սոցիալական ինստիտուտը հասարակության հարմարվողական մեխանիզմն է, որը ստեղծված է հասարակության հիմնական պահանջմունքների բավարարման համար և հասարակական հարաբերությունները կարգավորում է սոցիալական նորմերի տարբեր համակարգերի միջոցով:

§ 2. Ինստիտուտների տիպաբանությունը

Սոցիալական ինստիտուտները առաջին հերթին բաժանվում են գլխավոր (հիմնական) և ոչ գլխավոր (ոչ հիմնական) տեսակների: Բայց կարելի է նաև ինստիտուտները դասակարգել այլ չափանիշներով, օրինակ, ըստ իրենց առաջացման և զոյատևման ժամանակային տևողության՝ մշտական և ժամանակավոր, ըստ կիրառվող սանկցիաների խս-

տության և ղեկավարմանը բյուրոկրատական ապարատի մասնակցության չափերի և այլն:

Ժամանակակից հասարակության մեջ Ռ. Միլսը առանձնացնում է հինգ հիմնական ինստիտուտներ. 1) տնտեսական՝ տնտեսական գործունեությունը կազմակերպող ինստիտուտներ, 2) քաղաքական՝ իշխանության ինստիտուտներ, 3) ընտանեկան՝ սեռական հարաբերությունները, ծնունդը, երեխաների սոցիալականացումը կարգավորող ինստիտուտներ, 4) ռազմական՝ երկրի պաշտպանությունը ապահովող ինստիտուտներ, 5) կրոնական՝ աստվածների կոլեկտիվ երկրպագումը կազմակերպող ինստիտուտներ:

Սոցիոլոգների մեծամասնությունը համաձայն է Ռ. Միլսի հետ, որ հասարակության մեջ գոյություն ունեն հինգ հիմնական ինստիտուտներ: Նրանց կոչումը կոլեկտիվի կամ հասարակության կարևոր կենսական պահանջմունքների բավարարումն է: Այդ պահանջմունքները նույնպես հինգն են.

- ցեղի վերարտադրման պահանջմունք (ընտանիքի և ամուսնության ինստիտուտ),
- անվտանգության և սոցիալական կարգի պահպանման պահանջմունք (քաղաքական ինստիտուտներ, պետություն),
- գոյության միջոցների ապահովման պահանջմունք (տնտեսական ինստիտուտներ, արտադրություն),
- գիտելիքների փոխանցման, աճող սերնդի դաստիարակության, կադրերի պատրաստման պահանջմունք (լայն իմաստով կրթության ինստիտուտներ՝ ներառյալ գիտությունն ու մշակույթը),
- հոգևոր պրոբլեմների լուծման, կյանքի իմաստի բացահայտման պահանջմունք (կրոնի ինստիտուտ):

Սոցիալական ինստիտուտներն առաջացել են խոր հնադարում: Արտադրությունը, եթե հաշվենք մարդու կողմից ստեղծած առաջին աշխատանքային գործիքը, առաջացել է շուրջ երկու միլիոն տարի առաջ: Մարդաբանները ընտանիքին հատկացնում են շուրջ 500 հազար տարվա պատմություն, այդ ընթացքում ընտանիքը փոփոխվել է, ստացել է տարբեր ճյուղավորումներ, դրսևորվելով բազմակնության, բազմայրության, միամուսնության, համակեցության, նուկլեար, մահապետական, բազմանդամ ընտանիքի և այլ ձևերով: Կրոնն իր վաղ ձևերով ի հայտ է եկել մոտավորապես 30–40 հազար տարի առաջ:

**Հասարակության հիմնական ինստիտուտների
կառուցվածքային տարրերը**

Տարրերը	Ինստիտուտները			
	Ընտանիք	Պետություն	Եկեղեցի	Արդյունաբերություն
Հռչակված նպատակ- ներն ու խն- դիրները	սերունդների վերարտադրու- թյուն, դաստիա- րակություն	իրավունքների պաշտպանու- թյուն, օրինակա- նության և անվ- տանգության ա- պահովում	բնական և գերե- նական աշ- խարհների միջև կապի հաստա- տում	եկամուտների ա- պահովում
Վարքի կա- նոններ, պատվիրան- ներ	սեր, հավա- տարմություն, հարգանք, հան- դուրժողակա- նություն և այլն	բարեպաշտու- թյուն, օրինա- պահություն, հնազանդու- թյուն և այլն	պաշտամունքի, երկրպագու- թյան հաստա- տում	ազնիվ մրցակցու- թյան կանոններ, խնայողություն, աշ- խատասիրություն և այլն
Սիմվոլիկ գծեր	նշանի մատա- նի, ամուսնա- կան համազ- գեստ, օժիտ և այլն	պետական դրոշ, հիմն, գերբ, տարբե- րանշաններ և այլն	խաչ, իկոնաներ, սրբապատկեր- ներ, մասունք- ներ, ծեսեր և այլն	առևտրային մար- կա, դիզայն, գո- վազդ և այլն
Ուտիլիտար գծեր	ամուսնական մահիճ, հարսա- նեկան շքահան- դես և այլն	պետական շենք, հասարա- կական վայր, ոստիկանու- թյուն և այլն	տաճար, զանգ, մկրտության ա- վազան, վանա- խուց և այլն	գործարան, խա- նութ, երկաթգիծ, հաստոց և այլն
Գրավոր և բա- նավոր ավան- դություններ	ամուսնական պայմանագիր, տոհմածառ և այլն	սահմանադրու- թյուն, օրենսդ- րություն, պատ- մություն և այլն	Աստվածաշունչ, հավատո հան- գանակ և այլն	պայմանագրեր, համաձայնագրեր, վարկեր, ներդրում- ներ և այլն

Ինչպես արդեն նշվեց, գլխավոր ինստիտուտների ներսում (մատ-
րոշկաների նման) թաքնված են ոչ հիմնական ինստիտուտները: Ոչ
հիմնական ինստիտուտները կոչվում են նաև սոցիալական պրակտի-
կաներ: Ի՞նչ է սոցիալական պրակտիկան:

Յուրաքանչյուր գլխավոր ինստիտուտին հատուկ են մշակված
պրակտիկաները, մեթոդները, հմարները, պրոցեդուրաները: Այսպես, օ-
րինակ, տնտեսական ինստիտուտները չեն կարող գործել առանց այն-
պիսի մեխանիզմների և պրակտիկաների, ինչպիսիք են տարադրամի

փոխանակումը, մասնավոր սեփականության պաշտպանությունը, մաս-
նագիտական ընտրությունը, աշխատուժի բաշխումն ու գնահատումը,
վերահսկումը, շուկան և այլն:

Սոցիալական պրակտիկաներն առնչվում են նաև սովորույթների
հետ: Օրինակ՝ կուսակրոնությունն ու արյան վրիժառությունը հավասա-
րապես կարելի է կոչել կամ ավանդույթ, կամ պահպանված պրակտիկա:
Սահմանելով հիմնական ինստիտուտը՝ մենք արդեն նրանում մտցրել
էինք նաև սոցիալական պրակտիկաներն ու սովորույթները նա: Ամուս-
նության և ընտանիքի ինստիտուտի ներսում, իսկ այստեղ մտնում է նաև
հարազատության համակարգը, առկա է հայրության և մայրության, ցե-
ղային վրիժառության, եղբայրակցության, ծնողների սոցիալական կար-
գավիճակի ժառանգման ինստիտուտները: Ժամադրության նշանակու-
մը հարսնացուին սիրաշահելու սոցիալական պրակտիկայի տարրերից
է: Մշակույթները տարբերվում են նաև սոցիալական պրակտիկաների
տարբերություններով: Օրինակ՝ Կենտրոնական Ասիայի երկրներում
հարսնացուներին գնում կամ փախցնում են, այստեղ գոյություն ունեն
հարսագնի ինստիտուտներ: Յուրաքանչյուր ամուսնություն նրա տա-
րատեսակն է: Իսկ Եվրոպայում հարսնացուի համար պետք է օժիտ տալ,
այստեղից էլ իր սկիզբն է առնում բաժինքի ինստիտուտը, որն ունի հնա-
գույն պատմություն և տարածաշրջանային բազմապիսի առանձնա-
հատկություններ:

Ի տարբերություն հիմնական ինստիտուտի՝ ոչ հիմնական ինստի-
տուտը կատարում է առանձնահատուկ խնդիր, սպասարկում է կոնկրետ
մի սովորույթի կամ բավարարում է շարքային, սովորական պահանջ-
մունք: Սոցիալական պրակտիկան և ոչ հիմնական ինստիտուտը չպետք
է լրիվ նույնացնել: Ռուսաստանի նախագահի ներկայացուցիչների և
ԽՍՀՄ-ում տեղապահների ինստիտուտները մասնավոր, ոչ հիմնական
ինստիտուտների վառ օրինակներ են: Նրանք հաստատվել են վերուստ,
պետության կողմից, ներքևից, ժողովրդի կողմից որպես նրա սովորույթ-
ների և ավանդույթների բնական շարունակություն չեն ստեղծվել: Իսկ
ահա ծանոթության ծեսը, որը տարբեր ժողովուրդների մոտ երբեմն
ստանում է արտառոց ձևեր, մտնում է սոցիալական պրակտիկայի մեջ:
Շատ ժողովուրդների մոտ ծանոթության համար միջնորդներ պետք չեն,
սակայն զարգացած երկրներում տղամարդը չի կարող մոտենալ անծա-
նոթ կնոջը կամ տղամարդուն, անհրաժեշտ է, որ նրանց ներկայացնի
մեկ այլ՝ երրորդ մարդ:

Մասնավոր ինստիտուտները կարելի է պատկերացնել որպես հիմ-
նարկներ կամ կազմակերպություններ: Ռուսաստանի նախագահի ներ-
կայացուցիչների ինստիտուտը ստեղծվել է նախագահի հատուկ հրա-

մանագրով, նրա իրականացման համար հատկացվել են բյուջետային միջոցներ, հաստատվել են մասնագետների հաստիքներ և այլն:

Ընդհակառակը՝ խոստովանությունը սոցիալական պրակտիկա է և ոչ թե հաստատություն կամ կազմակերպություն: Դա բազմադարյան պրակտիկա է, որն ունի կատարման իր տեխնոլոգիան, կանոնները, վարքի նորմերը, այդ պրակտիկայի կատարողների շրջանակները (խոստովանողներ և խոստովանացնողներ), դերերի և կարգավիճակների համակարգերը:

Սոցիալական պրակտիկայի պարզագույն օրինակ է հերթը, երբ պատահական անցորդները շարք են կանգնում և գործում են վարքի առանձնահատուկ կանոններով: Ոչ մի նախարարություն կամ գերատեսչություն հերթ կանգնելու կանոն չի մշակել: Այն ձևավորվել է տարերայնորեն, ունի բազմաթիվ ձևեր: Հերթը վարքի առանձնահատուկ ինստիտուտավորված ձև կամ սոցիալական պրակտիկա է:

Ոչ հիմնական քաղաքական ինստիտուտների մեջ մենք կգտնենք, օրինակ, դատական փորձագիտության, անձնագրային գրանցման, փաստաբանական, երդվյալ ատենակալների, նախագահական գրասենյակի և այլ ինստիտուտներ: Սրանց մեջ կարող է մտնել նաև պաշտոնանկության ինստիտուտը, որը նույնպես ունի բազմաթիվ ձևեր, որոնցից մեկն էլ նախագահի պաշտոնանկությունն է՝ իմպիչմենտը: Որոշ ոչ հիմնական ինստիտուտներ իրենց էվոլյուցիայի պրոցեսում սոցիալական պրակտիկայից վերածվում են սոցիալական հաստատության:

Սոցիալական, մշակութային, լեզվական և առօրյա պրակտիկաներն ավելի հաճախ են դառնում ոչ միայն սոցիոլոգիայի, այլև մարդաբանության, փիլիսոփայության, պատմության, քաղաքագիտության, լեզվաբանության ուսումնասիրության առարկան: Սովորաբար պրակտիկաների տակ հասկանում են ծիսական, արարողակարգային կանոններին, վարքագծի ընդունված նորմերին հետևող, «ըստ սովորույթի», ինքնին ընթացող մտածողությունը կամ գործողությունը: Եթե մենք ուղղորդվում պրակտիկաները հասկանալու են որպես ա) ֆոնային, չարտածված գիտելիքներ, բ) կոնկրետ գործունեություն, ուր գործն ու խոսքը միասնական են («լեզվական խաղ»), գ) անորոշության մեջ գործնական խնդիրների լուծման արվեստ: Ֆոնային պրակտիկաների տակ Ջ. Սյոռլը հասկանում է մշակույթում ընդունված գործունեության եղանակների, տարբեր առարկաների հետ գործ ունենալու հմտությունների ամբողջություն:

Ամենօրյա պրակտիկաները, որոնք օգնում են մարդկանց մեծ խմբերի գործողությունների համաձայնեցմանը, սոցիալական իրականության մեջ մտցնում են որոշակիություն և կանխատեսելիություն, որի

շնորհիվ օժանդակում են սոցիալական ինստիտուտների դերակատարությանը: Սոցիալական պրակտիկաները ոչ միայն օժանդակում են սոցիալական ինստիտուտներին, այլև նրանց դարձնում են առանձնահատուկ, միայն տվյալ երկրին բնորոշ երևույթ: Ժողովրդավարության ինստիտուտները հատուկ են եվրոպական շատ ժողովուրդների, նրանք վաղուց մտել են տվյալ ժողովրդի սովորույթների, ավանդույթների մեջ: Նման պարագաներում ժողովրդավարության ինստիտուտը մի երկրից նույնությամբ ներմուծել մեկ այլ երկիր հնարավոր չէ:

Քաղաքագետ Մայքլ Օակշոտը գտնում է, որ ժողովրդավարությունը, որպես սոցիալական և քաղաքական պրակտիկա, իրենից ներկայացնում է տվյալ ժողովրդի սովորույթների և ավանդույթների ամբողջություն և իր մեջ ներառում է շատ յուրահատուկ, օտար աչքի համար աննկատ բազմաթիվ տարրեր, որոնց շնորհիվ այն գոյատևում և բարեհաջող կատարում է իր ֆունկցիաները: Եթե այդ պրոցեսները վերածենք ժողովրդավարության ձևական սկզբունքների և հիմնադրույթների հավաքածուի և այն տեղափոխենք մեկ այլ երկիր, ապա պատճենը հազիվ թե համապատասխանի բնագրին, քանի որ ձևական հիմնադրույթները լցվում են նոր բովանդակությամբ, որոնք համապատասխանում են տեղական սովորույթներին և ավանդույթներին, տեղական սոցիալական պրակտիկաներին:

Տեղական պրակտիկաների ուսումնասիրման հետաքրքիր փորձ է կատարել Ռ. Փաթենը: Նա համեմատել է Իտալիայի տարբեր շրջաններում 1970 թ. նույն սխեմայով ստեղծված տեղական ինքնակառավարման ինստիտուտների գործունեության տարբերությունները: Պարզվել է, որ թղթի վրա կառուցած մոդելը մեծապես տարբերվում է պրակտիկայում իրագործվածից: Ելակետային օրինակը տեղական ավանդույթների և սովորույթների ազդեցության տակ փոփոխվել, վերաիմաստավորվել է, հարմարեցվել է տեղական սոցիալական այն պրակտիկաներին, որոնք դարերով Իտալիայի այս կամ այն շրջաններում կարգավորում էին տվյալ համայնքի կյանքը:

§ 3. Ինստիտուտի ֆունկցիաներն ու դիսֆունկցիաները

Ֆունկցիան (լատ. *functio* — կատարում, դերակատարում, իրագործում) որոշակի սոցիալական ինստիտուտի կատարած դերն է կամ ամբողջի մեջ կատարվող գործառույթը (օրինակ՝ պետության, ընտանիքի ֆունկցիան հասարակության մեջ): Սոցիալական ինստիտուտի ֆունկցիա կարելի է անվանել այն օգուտը, որն այդ ինստիտուտը տալիս է հասարակու-

[illegible]

ԴՆՈՒՄ Դ ԴԳ ԴՐԱԶՄ ԶՈՒՅ ԴՐԱԵՄԻՈՒՄ ԽԱՄԻՈՒԹ ԵՏԵՄԱԿ ԱԶԳՈՒԿ
 -ԿԻՐԱԿ ՀԱՍՏ ‘ԴԿԻՐԱՐԵ ՆԿԱՐԱՏԱԿԱՐԻՈՒՄ ՎԵ Զ ԴՐԱԽԵՄՈՒԼԱԿԻ ՄԻՈՐԵ ՎԵ ‘ՈՒՐ
 -ՄԱԶԳԱՐԻՈՒՄ Զ ՆԱՄԻՅ ՄԻՈՐԵ ՎԵ ԵՄՈՒՄ ‘ԴԳ ԴՐԱԽԻՍԿԱԿԻ ԴՐԱԾՆՈՒԹՅՈՒՄ ՎԿԻՐ
 -ՄՈՐԵՍ ՄԱԶԳՐՈՒԿԻՐԱԿ ԶՈՒՄՈՒՄԻ ՎԱԶԳՐԱՏԱԿԱՐԻՈՒՄ ԴՈՒՄՈՒԿՆԱԴ

:դրև դ մշտման միջոցառումներում մշտման
 -առաջին և երկրորդ փուլերում կատարվող մշտման աշխատանքներում
 -տեղի և արևելյան մշտման աշխատանքներում դրև մշտման աշխատանքներում
 -հիմնականում մշտման աշխատանքներում դրև մշտման աշխատանքներում
 -մասնակցությունը մշտման աշխատանքներում դրև մշտման աշխատանքներում
 -առաջին և երկրորդ փուլերում կատարվող մշտման աշխատանքներում
 -տեղի և արևելյան մշտման աշխատանքներում դրև մշտման աշխատանքներում
 -հիմնականում մշտման աշխատանքներում դրև մշտման աշխատանքներում
 -մասնակցությունը մշտման աշխատանքներում դրև մշտման աշխատանքներում

:បិរុយវេយ្យាប័ណ្ណ

-սու իզմնվելի և ուսի սկ ղվիսնսմելու զժգսն մօնոմ 'ղվժկոյոտոյն մէ ըսոյ
-ուիտոն ոգիտաւոնոմ հոյոյոյոք ղոմէսնձոիոյ դ ղոմէսնսնոմս մ
'ղոմկիցրսւք ղոյոժոմոմոյ վնգոնսնկոյ ղոմէսնսն հոյոյվս 'վտոստվտոյվ
նոմ հզո իզիոնոյոյսի և նսմոհ ըսնժոմոյն վիոյոյոյոք ղոմկիցրսւք զոմ
-ուտոհ վտոստվտոյվ վո :մոյսնստզի 'մնսմոն 'ղվժկնզիզ 'մժկոյոտոյն
ոյ ըսմտոտի ղոմկիցրսւք ղոյոնոյոյոյոյոյնոյնոյն ուի ղոմէսնիոմոյվ
-ոնս հոյոյվս 'մզոմկիցրսւք վոմժ վո ոյ ըսմտոտի հոյոյոյոյոյնոյն մզ
-տոստվտոյվ ժմոն վո մս 'զոիոնստի և ոգիոյն մոյսնսնիոմոնոյն

-միտքափոխման դուր ռեֆլեքսի «դուրսմտման» ընթացիկում-դուրս-
 -նա «դուրսդուրսման» ընթացիկում, «դուրսմտման» ընթացիկում
 և հաստատվելու ընթացիկում, «դուրսմտման» ընթացիկում
 -դուրսմտման ընթացիկում, «դուրսմտման» ընթացիկում
 -միտքափոխման ընթացիկում, «դուրսմտման» ընթացիկում

[illegible]

Աղյուսակ 12.3
Առնչված ֆունկցիաների և զանգվածային ֆունկցիաների

[illegible][illegible][illegible][illegible]

նում է ոչ թե կայունության պահպանման, այլ քայքայման ուղղությամբ: Սոցիալական ինստիտուտների գործունեության մեջ դիսֆունկցիայի աճը կարող է հանգեցնել հասարակության սոցիալական ապակազմակերպվածությանը:

Եթե սոցիալական ինստիտուտն աշխատում է ինչպես հարկն է, ապա նրա բերած օգուտները, պլյուսները ավելի շատ են, քան վնասները, միևնույնը: Պլյուսները կամ ֆունկցիաները ամրապնդում, կայունացնում են հասարակությունը, միևնույնը կամ դիսֆունկցիաները հասարակական կյանքի կայունությունը քայքայում են: Ֆաշիստների կողմից ստեղծված համակենտրոնացման ճամբարների ինստիտուտը կատարում էր դիսֆունկցիոնալ, քայքայիչ դեր:

Դեռ 80-ական թվականներին խոսում էին Ռուսաստանում ընտանիքի ինստիտուտի ճգնաժամի մասին: Կտրուկ աճում էր ամուսնալուծությունների թիվը, անարդար էր տղամարդու և կնոջ միջև դերաբաշխումները, անարդյունավետ էր դառնում երեխաների սոցիալականացումը և այլն: Ընտանիքի ինստիտուտի ճգնաժամը տանում էր նրան, որ ընտանիքի դիսֆունկցիաները գնալով հավասարվում էին նրա ֆունկցիաներին: Նման հավասարեցումը հասարակության համար հղի է աղետալի հետևանքներով:

Սոցիալական խոշոր ցնցումները, օրինակ՝ պատերազմները, հեղափոխությունները, տնտեսական և քաղաքական ճգնաժամերը, կարող են հանգեցնել մեկ կամ մի քանի ինստիտուտների գործունեության խաթարման: Ռուսաստանում այդպես եղավ 1917 թ., երբ հեղափոխության պատճառով դադարեցին գործել մի շարք սոցիալական ինստիտուտներ:

Բացահայտ եվ թաքնված ֆունկցիաներ: Սոցիալական ինստիտուտների ֆունկցիաներն ու դիսֆունկցիաները լինում են բացահայտ, եթե նրանք պաշտոնապես հռչակված են, բոլորի կողմից գիտակցվում են, դրանք թաքնված՝ լատենտ ֆունկցիաներ են, եթե անմիջականորեն չեն երևում, աչքից հեռու են, հռչակված չեն: Ինստիտուտների բացահայտ ֆունկցիաներն անհրաժեշտ են և սպասելի: Նրանք ձևավորվում և հռչակվում են կողոնքներում և ամրագրվում են կարգավիճակների և դերերի համակարգում: Թաքնված ֆունկցիաները ի հայտ են գալիս ինստիտուտների չկանխատեսված գործունեության արդյունքում: 90-ական թվականներին Ռուսաստանում ձևավորված ժողովրդավարական պետությունը խորհրդարանի, կառավարության և դաշնության նախագահի միջոցով ձգտում էր բարելավել ժողովրդի ապրելակերպը, հասարակության մեջ ստեղծել քաղաքակիրթ հարաբերություններ և քաղաքացիներին տոգորել օրենքի նկատմամբ հարգանքով: Բայց իրակա-

նում երկրում աճեց հանցագործությունը, բարեկեցության աստիճանը կտրուկ նվազեց: Բացահայտ ֆունկցիաները խոսում են այն մասին, թե ինչի են ձգտում հասնել մարդիկ այս կամ այն ինստիտուտի շրջանակներում, իսկ թաքնված ֆունկցիաները՝ թե դրանից իրականում ինչ է ստացվում:

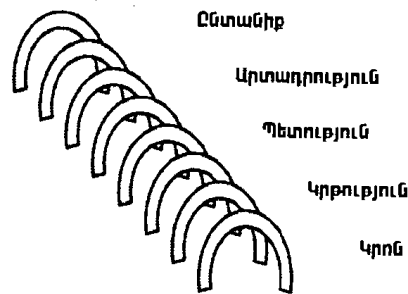
Բացահայտ և թաքնված ֆունկցիաների տեսությունը XX դարի կեսերին մշակեց ամերիկյան նշանավոր սոցիոլոգ Ռոբերտ Մերտոնը: Բացահայտ նա կոչում էր այն ֆունկցիան (կամ դիսֆունկցիան), որի հետևանքներն ունեն կանխատեսելի բնույթ և մարդկանց կողմից գիտակցվում են: Թաքնված՝ լատենտ, կոչվում է այն ֆունկցիան (դիսֆունկցիան), որի հետևանքները չեն գիտակցվում, ունեն անկանխատեսելի բնույթ: Օրինակ՝ խաղատների գործունեությունը արգելող օրենքի բացահայտ ֆունկցիան կարող է լինել խաղատների վերացումը, իսկ թաքնված ֆունկցիան՝ խաղային բիզնեսի ընդհատակյա կայսրության ստեղծումը: Քրիստոնեական միսիոներները ակներևաբար ձգտում էին Լատինական Ամերիկայի և Աֆրիկայի բնակիչներին դավանափոխ անել, դարձնել քրիստոնյա, բայց միսիոներները կատարում էին նաև թաքնված առաքելություն՝ դավանափոխության միջոցով նրանք նպաստում էին տեղական մշակույթի քայքայմանը, արագացնում էին սոցիալական կառույցների ձևափոխման գործընթացները և այլն:

Այսպիսով՝ թաքնված ֆունկցիաները հանդես են գալիս որպես սոցիալական ինստիտուտի գործունեության կողմնակի էֆեկտի արդյունք: Նրանք կարող են լինել և՛ դրական, և՛ բացասական: Բացասական ֆունկցիաները, ինչպես նշվեց, կոչվում են նաև դիսֆունկցիաներ: Ֆունկցիաներն ու դիսֆունկցիաները հարաբերական են և ոչ թե բացարձակ: Նրանցից յուրաքանչյուրն ունի երկու տեսակ՝ բացահայտ և թաքնված: Սոցիալական ինստիտուտների ֆունկցիաները կարելի է պատկերել տրամաբանական քառակուսու տեսքով՝

	Բացահայտ	Թաքնված
Ֆունկցիա		
Դիսֆունկցիա		

Գծ. 12.1.

Ինստիտուտը որպես նորմատիվ համակարգ: Սոցիոլոգները սոցիալական ինստիտուտներն հաճախ անվանում են հասարակական արժեքային-նորմատիվ համակարգի «հանգույցներ», դրանով նրանք փորձում են ընդգծել ինստիտուտների հասարակության նորմատիվ գործառնությունը կատարած հատուկ դերը: Սոցիալական ինստիտուտների ամբողջությունը կազմում է հասարակության ինստիտուցիոնալ կառուցվածքը: Վերջինս հասարակական կյանքի յուրահատուկ ողնաշարն է, քանզի այն ապահովում է հասարակարգի պահպանումը, նրա կայունությունն ու միասնությունը (գծ. 12.2):

Գծ. 12.2.

Նորմատիվ համակարգը ոչ թե առանձին տարրերի խառնագումար է, այլ մի շարժուն ամբողջություն, որի բոլոր մասերը կապված են մեկմեկու հետ և կատարում են որոշակի ֆունկցիաներ, որոնք թույլ են տալիս ըստ փոփոխվող իրադրությունների պահանջների փոխելու նորմատիվ տարրերը՝ համակարգը դարձնելով հարմարվող և երկարակյաց:

Նորմատիվ համակարգեր գոյություն ունեն մշակույթի, գիտության, հասարակության մեջ: Համաշխարհային քաղաքակրթությունները՝ հին հունական, եգիպտական, բյուզանդական, չինական, ֆրանսիական կամ ռուսական, դարերի ընթացքում իրենց կայունությունը պահպանել են հենց իրենց նորմատիվ համակարգերի ամրության շնորհիվ: Նրանց միջոցով է պահպանվում ազգի հոգևոր միասնությունը, էթնիկական ինքնագիտակցությունը և մշտական ստեղծագործական որոնումների շնորհիվ:

Նորմատիվ համակարգում բոլոր տարրերը պետք է համաձայնեցված լինեն: Միասին նրանք կազմում են մի ամբողջական տրամաբանական կառույց: Ինչպես արդեն նշվեց, Թ. Վեբլենը սոցիալական ինստիտուտը հասկանում էր որպես սոցիալական սովորույթների և նորմերի միասնություն, որոնցում մարմնավորված է մարդկանց մտածելակերպը

ու ապրելակերպը, և որոնք փոխանցվում են սերնդից սերունդ: Այսօր ևս շատ սոցիոլոգներ սոցիալական ինստիտուտները մեկնաբանում են որպես սովորույթների, ավանդույթների, հավատալիքների, կանխադրումների, կանոնների և օրենքների ամբողջություն, որոնք ունեն որոշակի նպատակ և կատարում են որոշակի ֆունկցիաներ:

Սովորույթներ: Սրանք իրենցից ներկայացնում են վարքի, վարքագծի օրինակներ, նմուշներ, որոնք մեզ են հասել հեռավոր անցյալից և ցույց են տալիս, թե ինչպես պետք է մենք գործենք առօրյա կյանքի որոշակի իրադրության մեջ:

Որոշ սովորույթներ կրկնվում են պարբերաբար, օրինակ՝ ծննդյան օրվա, հոբելյանական տարեդարձի, ամանորյա տոնակատարությունների նշումները, իսկ որոշ սովորույթների հետ մենք առնչվում ենք ամենօր, օրինակ՝ ձեռքսեղմումով բարևելը, շնորհակալություն կամ բարի գիշեր մաղթելը և այլն:

Մշակութային սովորույթների յուրացումը սկսվում է մանուկ հասակից և շարունակվում է ողջ կյանքի ընթացքում: Փորձը ցույց է տալիս, որ երեխաները սովորույթների յուրացման և կիրառման մեջ բավական փութաքաշ են և բժախնդիր: Նրանք ոչ միայն հետևողականորեն կատարում են նոր յուրացվող սովորույթները, այլև հաճախ պահանջում են մեծերից, որ նրանք ևս չխախտեն ընդունված սովորույթը: Օրինակ՝ եթե երեխան սովորել է ուտելուց առաջ ձեռքերը լվանալ, ապա դա պահանջում է անել նաև «մոռացկոտ» մեծերին:

Բարքեր: Բարքերը պարզապես պահպանվող և չպահպանվող սովորույթներն են: Բարքերը կազմվում են այն սովորույթների, ավանդույթների ամբողջությունից, որոնք կենսագործվում են ամենօրյա կյանքում, որպես կենցաղային հարաբերությունների կարգավորման եղանակներ: Նրանք ուղեկցվում են բարոյական գնահատումներով: Վարքագծի այն տիպը, որը խախտում, ոտնահարում է ընդունված բարքերը, դիտվում է որպես անբարոյական և հասարակության կողմից դատապարտվում է: Բարքերի ձևավորումը կապված է վարքագծի պարբերական կրկնությունների հետ՝ դրանց հասարակական ընդհանուր նշանակության առանձնացման միջոցով: Բարքերի որոշ ձևեր կապված են արգելանքների՝ տաբուների հետ, սրանք ևս հասարակական կյանքում կարևոր դեր են կատարում: Իսկ դրանց խախտումները կարող են վտանգավոր լինել անհատի կամ հասարակության համար:

Պայմանականություններ: Պայմանականություն հասկացությունն ունի երկու նշանակություն: Լինելով սովորությունների և բարքերի տարատեսակ՝ պայմանականությունները մեզ են հասել հեռավոր անցյալից: Նրանք վարչական միջոցներով չեն կարգավորվել և, ի տարբերություն սովորությունների և բարքերի, չեն առնչվել մարդկային վարքի կարևոր ուղիղտներին: Նրանք դրսևորվում են քաղաքավարական նիստուկացի ուղիղտներում: Պայմանականությունները կապված են արտահայտման ուժերի, հագուստի, իրադրության, զարդարանքի վայելչության հետ:

Պայմանականությունների մյուս նշանակությունը կապված է բարքերի ոտնահարման հետ: Պայմանականությունը կնոջը թույլ է տալիս մերկանալ լողարանում, սիրած տղամարդու առջև, բեմում կամ լողափում որոշակի չափերով, իսկ այլ վայրերում այդ կարգի մերկությունը կդիտվի որպես անբարոյական արարք: Ծանոթների կամ մտերիմների հետ եղանակի մասին կարելի է խոսել հաղորդակցական վակուումը լրացնելու համար, բայց դա պատեհ չի լինի անել գիտաժողովում զեկուցելիս:

Էթիկետ: Էթիկետը ձևականացված և մանրամասներով ամրագրված քաղաքավարական վարվելակերպի կոդեքս է: Այն հաճախ շփոթում են մաներայի, խոսելաձևի կամ գործելաձևի հետ: Մաներան կապված է արարքի կատարման ձևի, ոճի հետ: Այն արտահայտում է մյուս մարդու նկատմամբ հարաբերության որոշակի կանխադրում: Մարդը կարող է լավ իմանալ գրքային էթիկետը և միաժամանակ ունենալ անկիրթ մաներաներ: Դաստիարակված մարդը ծգտում է էթիկետի իմացությունը իրագործել մաներաներում: Երբ բարեկիրթ մարդը բախվում է գռեհիկ մաներաների հետ, ակամայից նա ուզում է դրանք հղկված տեսնել: Գոյություն ունեն լավ և վատ մաներաներ, սակայն լավ և վատ էթիկետ չկա: Գռեհիկ մաներաները այդպիսին են մնում աշխարհի բոլոր երկրներում, սակայն ամեն մի երկիր ունի վարքագծի իրեն հատուկ էթիկետները: Գոյություն ունի գործնական մարդու, բժշկի, խանութում, հիվանդանոցում կամ եկեղեցում պահվածքի էթիկետ: Այն սահմանում է քաղաքավարի վարվելակերպի որոշակի կանոններ վաճառողի և գնորդի, հիվանդի և բժշկի, ենթակաների ու ղեկավարների միջև:

Ավանդույթներ: Ավանդույթները կարելի է դիտել որպես միտումնավոր շարադրված պատմություններ: Գրված ավանդույթները վերածվում են լեգենդների և իսկական պատմությունը հաղորդում են չափազանցված տեսքով: Այդպիսին են ասպետների, տրուբադուրների մասին լեգենդները, հեքիաթները: Երբ խոսում են որևէ ազգային ավանդույթի մասին, օրինակ՝ հյուրասիրության կամ ժողովրդավարության ավանդույթ-

ների մասին, ապա նկատի են ունենում մի շարք պատմական երևույթներ, որոնք որոշ իմաստով տիպական են և վերածվել են որոշակի արժեքների: Ի տարբերություն սովորույթի՝ ավանդույթը վերաբերում է ոչ թե մի առանձին երևույթի կամ առանձին մարդու վարքագծի, այլ ընդգրկում է ընդհանուրը:

Ամեն մի առանձնահատուկ սոցիալական ինստիտուտ՝ հիվանդանոց, դպրոց, ակումբ, թատրոն, ունի իր ավանդույթները: Այդ հաստատության պատմությունը հյուսվում է այդ ավանդույթների միջոցով և այնուհետև փոխանցվում է հաջորդ սերունդներին, դրանով ապահովվում է սերունդների միասնականությունը, ստեղծվում է հպարտության, հայրենասիրության կամ նվիրվածության և այլ զգացմունքներ:

Գրավոր նորմեր: Գրավոր պարտադիր նորմերը մտցվում են հատուկ որոշումներով, որոնք ձևակերպվում, ամրագրվում են օրենսդրությամբ: Հիմնարկներում, հաստատություններում հին նորմերը փոխարինվում են նորերով: Այս նորմերը հաճախ անցնում են նախնական քննարկումների և համաձայնեցումների աստիճաններով: Գրավոր նորմերը զգալի տեղ են գրավում ամուսնության և ընտանիքի ինստիտուտում, տնտեսության և քաղաքականության բնագավառներում: Դրանք քիչ են մշակույթում և կրոնում:

§ 4. Ինստիտուտը որպես սոցիալական հաստատություն

Սոցիալական ինստիտուտը պետք է դիտել որպես պաշտոնական և ոչ պաշտոնական հաստատություն: Սոցիալական հաստատությունը խիստ կարգավորված, համախմբված և որոշակի նպատակներ հետապնդող մարդկային համատեղ գործունեության ծավալումն ապահովող կառույց է: Այն անհատների, դերերի և այլ տարրերի ամբողջություն է, որը գործում է միասնական ջանքերով այնպիսի նպատակների իրագործման համար, որոնք անհատական գործունեությամբ անհասանելի են: Սոցիալական հաստատությունը մի կառույց է, ուր միավորվում են երկու և ավելի մարդիկ, ուր ընդհանուր նպատակին հասնելու համար կատարվում է աշխատանքի հստակ բաժանում, գործում է վարչարարության հիերարխիկ սկզբունքը:

Սոցիալական ինստիտուտը հիմնարկների կամ մեխանիզմների մի ամբողջություն է, որոնք իրար հետ կապված են միևնույն ֆունկցիան կատարելու անհրաժեշտությամբ: Դպրոցները, վարժարանները, համալսարանները և նրանց գործունեությունը կարգավորող վարչական

մարմինները միմյանց հետ կապված են միևնույն ֆունկցիան՝ կրթության գործը, կազմակերպելու միասնականությամբ: Յուրաքանչյուր հաստատություն կարելի է դիտել որպես ինստիտուտ: Այսպես, օրինակ, ինստիտուտ կարելի է համարել շուկան, բիրժան, դպրոցը, եկեղեցին և այլն: Այս դեպքում նրանք հանդես են գալիս երկու ձևով՝ որպես սոցիալական ինստիտուտ և որպես սոցիալական հաստատություն:

Հաստատությունն ունի իր անվանումը, կանոնադրությունը, գործունեության ոլորտը, նպատակները, աշխատակարգը, աշխատակիցների հաստիքակարգը: Սովորաբար մենք հաստատություն ենք համարում ձեռնարկությունները, բանկերը, համալսարանները, խանութները, ինչպես նաև ընտանիքը, քաղաքական կուսակցությունը, հանցախումբը, կառավարությունը, ֆուտբոլային թիմը և այլն:

Հաստատությանը հատուկ է հստակ հիերարխիան՝ աստիճանակարգումը, մարդկանց ուղղահայաց տեղաբաշխումը ըստ նրանց ունեցած կարգերի, ինչպես նաև ղեկավարումը՝ այն մեխանիզմը, որի միջոցով կարգավորվում է մարդկանց փոխհարաբերությունները: Հաստատության մեջ յուրաքանչյուր մարդ ունի հստակորեն առաջադրված նպատակներ և խնդիրներ: Այդ համակարգը կոչվում է վարչական կամ նպատակային համակարգ, որն իր մեջ ներառում է՝ ա) ֆունկցիաների բաշխում, բ) պաշտոնների ենթակարգություն, գ) հաղորդակցության համակարգ և այլն:

Հաստատություններն ունեն շատ հին պատմություն: Առաջին այդպիսի կառուցվածքները ի հայտ են եկել բանակում դեռևս մեր թվարկությունից առաջ: Իր ձևավորումից սկսած կազմակերպական կառուցվածք ունեն նաև եկեղեցին: Վարչական, կազմակերպական այնպիսի հասկացությունը, ինչպիսին «հիերարխիան» է, մեզ է հասել եկեղեցու միջոցով: Ուղղափառ եկեղեցական հիերարխիայում գոյություն ունեն երեք աստիճան և մի քանի ենթաստիճաններ:

Հիերարխիան հասարակական կյանքում և հաստատություններում իրենից ներկայացնում է ուղղահայացորեն վերից վար տեղաբաշխված աստիճանակարգ, որոնցում ցածր կարգը վերահսկվում և ենթարկվում է բարձրին: Այն անձնավորությունները, ովքեր առավել իրավասություններ ունեն, զբաղեցնում են վերին աստիճանները: Պետության մեջ դա թագավորն է, կայսրը, նախագահը, վարչապետը և այլն, իսկ հաստատության մեջ՝ տնօրենը, կառավարիչը, խորհրդի նախագահը և ուրիշներ:

Այսպիսով՝ սոցիալական հաստատությունը հիերարխիկորեն տեղաբաշխված սոցիալական կարգավիճակների, կատարվող ֆունկցիաների, աշխատողների կապերի, հարաբերությունների, գործունեության ձևերի ամբողջությունն է: Սոցիալական հաստատության մեջ որպես

միավոր հանդես է գալիս ոչ թե անհատը որպես այդպիսին, այլ նրա դերակատարությունը: Ուստի սոցիալական հաստատությունը կարելի է սահմանել որպես այդպիսի դերակատարումների ամբողջություն: Բացի այդ, սոցիալական հաստատությունը նպատակային խումբ է, այսինքն՝ մարդկանց միավորում, որոնք ձգտում են հասնել որոշակի միասնական նպատակների իրագործմանը:

Ինստիտուտի՝ որպես սոցիալական հաստատության կառուցվածքի մեջ մտնում են հետևյալ բաղադրամասերը՝

- անձնակազմը,
- գործունեության ծավալման միջոցները,
- նորմերն ու կանոնակարգը:

Բժշկությունը գոյություն ունի հիվանդներին բուժելու համար: Որպես ինստիտուտ՝ այն իր մեջ ներառում է հատուկ պատրաստված մասնագետների՝ բժիշկների և բուժաշխատողների անձնակազմ: Հիվանդանոցը կահավորված է համապատասխան միջոցներով, տեխնիկայով, գրականությամբ, հանդերձանքով, գործիքներով: Բժիշկներն ունեն իրենց հատուկ սուբկուլտուրան, իրենց ավանդույթներն ու սովորույթները:

§ 5. Սոցիալական ինստիտուտների դինամիկան

Սոցիալական դինամիկան իր մեջ ներառում է երեք փոխկապակցված գործընթացներ՝ ա) ինստիտուտի կենսական շրջանը՝ նրա ծնունդից մինչև անհետացումը, բ) հասուն ինստիտուտի գործառնությունը, այսինքն՝ բացահայտ և թաքնված ֆունկցիաների իրագործումը, դիսֆունկցիաների առաջացումն ու վերացումը, դ) ինստիտուտի էվոլյուցիան՝ նրա տեսքի, ձևի, բովանդակության փոփոխությունը ժամանակի մեջ, նոր ֆունկցիաների առաջացումն ու հմերի վերացումը:

Ինստիտուտի, ինչպես և սոցիալական հաստատության, կենսական շրջանում առանձնացնում են որակապես իրարից տարբերվող մի քանի աստիճաններ կամ փուլեր:

Առաջինը հաստատության առաջացման փուլն է: Հասարակական ճգնաժամի կամ սոցիալական շարժման արդյունքում ձևավորվում է ակտիվիստների մի խումբ, որը շուտով վերածվում է կազմակերպության: Այս փուլում մշակվում և ամրագրվում է նրա կանոնադրությունը, հստակեցվում են խնդիրներն ու նպատակները, ֆունկցիաները, դրանց հասնելու միջոցները, ընտրվում է ղեկավարություն և այլն:

Երկրորդը արդյունավետ գործունեության փուլն է, երբ սոցիալական ինստիտուտը հասնում է լիարժեք հասունության:

Երրորդը ձևականացման, բյուրոկրատացման փուլն է: Կանոնները միջոցներից վերածվում են նպատակների: Կանոնակարգումը, նորմավորումը դառնում է գործի կարգավորման կարևոր պայման: Որոշ ինստիտուտներում, օրինակ՝ բանակում, կանոնակարգային հարաբերությունները կատարում են շատ կարևոր դեր:

Վերջին փուլը համընկնում է ինստիտուտի քայքայման, վերացման հետ, երբ այն կորցնում է վաղեմի ճկունությունն ու կենսունակությունը, դադարում է իր ֆունկցիաները կատարելուց, ուստի և կազմալուծվում, լուծարվում է և նրա փոխարեն ստեղծվում է նոր կառույց:

Ինչպես արդեն նշվեց, սոցիալական ինստիտուտները կոչված են բավարարելու հասարակության արմատական պահանջումները: Եթե այստեղ գործերը ծախողվում են, ապա դա կարող է աղետալի լինել ողջ հասարակության համար: ԽՍՀՄ-ի քայքայումը, անշուշտ, հետևանք էր նրանում գործող սոցիալական ինստիտուտների աշխատանքների, նրանց գործառնության որակական խաթարումների: Ակներև է, որ սոցիալական ինստիտուտների նորմալ գործունեությունը հասարակական բարեկեցության կարևոր պայմաններից է, հակառակը տանում է դեպի քայքայում և կազմալուծում:

Սոցիալական ինստիտուտները անընդմեջ կատարելագործվում են, զարգանում: Արտադրության ոլորտը, օրինակ, հսկայական չափերով փոփոխվել է՝ անցնելով հավաքչությունից և որսորդությունից, անասնապահությունից և հողագործությունից մինչև մեքենայական արտադրության և համակարգչային տեխնոլոգիաների աստիճաններին:

Ընտանիքի ինստիտուտը անցել է խմբամուսնության, բազմակնության և միամուսնության փուլեր, նահապետական, բազմասերունդ և բազմամղած ընտանիքին փոխարինության է եկել նուկլեար՝ անհատական ընտանիքը, որը բաղկացած է արդեն մի քանի հոգուց և միայն երկու սերնդից: Որակապես փոխվել են ընտանիքի և ամուսնության սոցիալական, բարոյական, տնտեսական, հոգեբանական, դաստիարակչական շատ հատկանիշներ:

Ամուսնության, ամուսնական զույգի ընտրության հարցերում երիտասարդների դերակատարությունը դառնում է վճռորոշ, ծնողներից կախվածության աստիճանը խիստ նվազում է: Նոր ամուսնացած զույգերը հիմնում են իրենց տունը: Ամուսնալուծությունը հեշտանում է: Ամուսնանալու տարիքը 22 տարեկանից (1890 թ.) նվազել է մինչև 20,5 տարեկան (1960 թ.): Աշխատանքային գործունեության սկիզբը 11-ից հասել է 25 տարեկանի: Ընտանիքում երեխաների թիվը նվազել է 4,3-ից (1910 թ.) մինչև 2,3 (1960 թ.): Մեծացել է կնոջ դերը ընտանիքում: Ընտանեկան հոգսերի կատարման բեռը կնոջ վրայից թեթևացել է:

Ընտանիքի ինստիտուտում տեղի ունեցած այս փոփոխությունները, որ արևմտյան սոցիոլոգները բացահայտել էին դեռ անցյալ դարի կեսերին, հրատապ են նաև մեր օրերում: Այդ փոփոխությունները հանգում են հետևյալին.

Կանխադրումներ և վարք

1) Կրկնակի ստանդարտներից անցում դեպի զույգերի հավասարազորթյանը՝ ինչ կարելի է ամուսնուն, թույլատրելի է նաև կնոջը:

2) Մեծ հանդուրժողականություն զույգերի մինչամուսնական սեքսուալ փորձի, ավելի քիչ՝ ամուսնական դավաճանության նկատմամբ:

3) Սեքսը ինքնին արժեք է և ոչ թե միայն սերնդի վերարտադրման միջոց: Այն սերունդների ստեղծումից և դաստիարակությունից բաժանված է:

4) Կինը ամուսնուն հավասար հասարակական կյանքի ակտիվ մասնակից է:

5) Կնոջ աշխատելը, թեկուզ և ամուսնության սկզբնական տարիներին, դառնում է սովորական երևույթ:

6) Կանայք ծագում են ավելի քիչ տեղ տալ ընտանեկան դժվար աշխատանքներին և փորձում են տնտեսապես կախված չլինել իրենց ամուսիններից:

Միմվոլիկ գծեր

1) Ամուսնացած և չամուսնացած կանանց հագուստի տարբերություններն անհետանում են:

2) Նշանադրության նշանակությունը փոքրանում է, ամուսնությունը կարող է կայանալ նաև առանց նշանադրության:

3) Երկտեղանի անկողինը դառնում է զույգերի հավասարության և անկախության խորհրդանիշ:

4) Ամուսնական ծեսի, հարսանիքի ավանդույթով ամրագրված արարողակարգն ու ատրիբուտիկան որակապես փոխվում են, շատ հատկանիշներ չեն պահպանվում:

5) Ամուսնալուծությունն ընդունվում է հանդուրժողականորեն:

Ուտիլիտար գծեր

1) Ակտիվորեն օգտագործվում են պաշտպանական հակաբեղմնավորիչ միջոցներ:

2) Բնակարանի, խոհանոցի չափերն ու կահավորվածությունը դառնում է ավելի հարմարավետ:

3) Ամուսինները մեծապես օգտվում են ընտանեկան բազմաթիվ ծառայություններից՝ լվացքատներից, քիմաքրումներից և այլն:

4) Ամուսնության և ամուսնալուծության օրենսդրությունը դառնում է ավելի ազատական:

Ամուսնական նպատակներն ու միտումները

1) Ռոմանտիկական սեր՝ թերևս ընտանեկան կյանքի դժվարությունների ռեալիստական ըմբռնման նրբերանգներով:

2) Ընտանիքի կազմավորման, երեխաների ծնունդի պրոցեսում պրագմատիկական օգտավետության նկատառումների դերի մեծացում:

Սոցիալական ինստիտուտների պատմական էվոլյուցիայի պրոցեսում որոշակի դեր են կատարում նաև ինստիտուտների փոխազդեցությունները, որոնք վերջին հաշվով դրսևորվում են համագործակցության և մրցակցության միջոցով: Եթե արտադրական ինստիտուտներն իրենց ֆունկցիաները բարեհաջող են կատարում, ապա տնտեսությունը բարգավաճում է, բնակչության եկամուտներն աճում են, պետական բյուջեն հարստանում է, և սոցիալական մյուս ինստիտուտներին ավելի շատ գումարներ են հատկացվում: Իսկ եթե կրթական ինստիտուտներն իրենց հիմնական ֆունկցիաները վատ են կատարում, և նրանք անորակ աշխատուժ և մասնագետներ են պատրաստում, ապա տուժում է նաև արտադրությունը, իսկ նրա միջոցով՝ հասարակության մյուս ինստիտուտները:

Սոցիալական ինստիտուտների մրցակցությունը դրսևորվում է նույն ոլորտում գործող ինստիտուտների միջև: Անցյալ դարի 90-ական թվականների Ռուսաստանում շատ սուր մրցակցություն էր ծավալվել իշխանության երկու ճյուղերի՝ նախագահական և օրենսդիր ինստիտուտների միջև, որն ի վերջո հանգեցրեց 1993 թ. հոկտեմբերյան անկարգություններին և արյունահեղությանը: Սակայն «խաղաղ» ոլորտներում, օրինակ, մշակույթում, տիրապետում է անզիջում մրցակցության մթնոլորտը: Հեռուստատեսության ինստիտուտը առնվազն երեք ինստիտուտներից՝ կինոյից, թատրոնից, զրադարանից, խլում է խոշոր լսարաններ:

Եվրոպայում կապիտալիզմն առաջացավ XVI դարում: XVII–XVIII դարերում տեղի ունեցավ Աֆրիկայի գաղութացումը, այսինքն՝ կապիտալիզմը դուրս եկավ իր ծննդավայրի շրջանակներից, եվրոպացիներն իրենց մշակույթը համարելով ամենաառաջավորը, ձգտում էին աֆրիկյան բնիկներին ընտելացնել իրենց արժեքներին, ստեղծում էին նոր ինստիտուտներ: Նրանք իրենց հետ բերում էին տնտեսավարման նոր ձևեր, բանկային և առևտրական, ապրանքային շուկայական հարաբերություններ, նախապետական կենսաձևը փոխարինում էին նորերով: Նրանք ավանդական հարաբերությունները, որոնք հենվում էին տեղա-

կան արժեքների, սովորույթների վրա, փոխարինում էին եվրոպականով: Այս պրոցեսը սկսվում էր դավանափոխությամբ: Եվրոպացի միսիոներներն իրենց հետ բերում էին ոչ միայն Ավետարանը, այլև իրենց բարքերն ու սովորույթները, կրթության, դաստիարակության համակարգը և այլն, այսինքն՝ տեղի էին ունենում սոցիալական բոլոր ինստիտուտների համատարած և արմատական փոփոխություններ:

Աղյուսակ 12.4

Ընդամենի ինստիտուտի պատմական փոփոխությունները

Ավանդական ընտանիք	Ժամանակակից ընտանիք
Նախապետական և ավտորիտար	Անհատական և ժողովրդավարական
Շատ քիչ ամուսնալուծություններ	Մեծ թվով ամուսնալուծություններ
Մեծ ընտանիք	Փոքր ընտանիք
Մշտական բնակավայր	Բնակավայրի հաճախակի փոփոխում
Կինը միայն տնային տնտեսուհի է	Կինը նաև աշխատում է դրսում
Կնոջ սեքսուալ վարքի խստություն, դավաճանության դեպքում՝ խիստ սանկցիաներ	Կնոջ սեքսուալ վարքի ազատականացում, դավաճանության դեպքում՝ մեղմ սանկցիաներ
Վարքագծի կրկնակի ստանդարտներ՝ ամուսնու արտամուսնական կապերի ազատություն, կնոջ՝ արգելում	Կրկնակի ստանդարտներից աստիճանաբար հրաժարում, ամուսնությունից դուրս տղամարդու և կնոջ սեռական կապերի ազատություն
Սեռական դաստիարակություն ցածրաստիճան ընտանիքում	Սեռական դաստիարակության մշակված համակարգ ընտանիքից դուրս
Երեխայածնության պլանավորման բացակայություն	Երեխայածնության պլանավորում
Ընտանիքը կատարում է բազմաթիվ ֆունկցիաներ	Ընտանիքին հատուկ են միայն անհատական և դաստիարակչական ֆունկցիաները

ՉԼՈՒԽ 13

ՍՈՑԻԱԼԱԿԱՆ ՎԵՐԱՀԱՍԿՈՂՈՒԹՅՈՒՆ

§ 1. Սոցիալական վերահսկողության բովանդակությունն ու ֆունկցիաները

Սոցիալական ինստիտուտների ամրապնդման գործում կարևոր դեր է կատարում հասարակական վերահսկողության մեխանիզմը: Միևնույն տարրերը, մասնավորապես սոցիալական նորմերն ու կանոնները, որոնք կայունացնում, կարգավորում են մարդկանց վարքը, դարձնում են այն կանխատեսելի, մտնում են սոցիալական ինստիտուտների և սոցիալական վերահսկողության մեջ: «Սոցիալական վերահսկողությունը,— գրում է Պ. Լ. Բերգերը,— սոցիոլոգիայի կարևոր հասկացություններից է: Նրանով նշանակում են այն բոլոր միջոցները, որոնք օգտագործում է հասարակությունը իր անհնազանդ անդամներին ճամփի բերելու համար: Ոչ մի հասարակություն առանց սոցիալական վերահսկողության գոյություն ունենալ չի կարող: Նույնիսկ պատահականորեն մի տեղում հավաքված մարդկանց փոքր խմբին անհրաժեշտ է լինում ստեղծելու վերահսկողության սեփական միջոցները, հակառակ դեպքում այն շատ կարճ ժամանակում կարող է քայքայվել»:

Սոցիալական վերահսկողությունը հասարակության մեջ կատարում է՝

- պահպանիչ ֆունկցիա,
- կայունացնող ֆունկցիա:

Սոցիալական վերահսկողությունը հասարակական կարգի պահպանման հատուկ մեխանիզմ է, որն իր մեջ ներառում է այնպիսի հասկացություններ, ինչպիսիք են սոցիալական նորմը, սանկցիան, իշխանությունը:

Սոցիալական նորմը հասարակայնորեն ընդունելի վարքագծի պահանջ, կարգադրություն, մի բան անելու արգելք կամ թույլտվություն է, որն ուղղված է անհատին կամ սոցիալական խմբին և ձևակերպված է

գրավոր կամ բանավոր ձևով: Սոցիալական նորմերն իրենց մեջ ներառում են մարդկային գործունեության բոլոր ոլորտները, մարդկային կյանքն ու արժանապատվությունը, այն ամենը, ինչ հասարակությունը դարձնում է համախմբված, միասնական: Ահա դա է պատճառը, որ սոցիալական նորմերն ու կանոնները շատ բարձր են գնահատվում, ուստի և պահպանվում են, իսկ նրանց խախտումները խստորեն վերահսկվում են:

Նորմերն ըստ էության իդեալական պահանջներ են, որոնք արտահայտում են այն, ինչ մարդիկ կոնկրետ իրադրությունների մեջ պետք է անեն, մտածեն, զգան, խոսեն: Նորմերը տարբերվում են իրենց ընդգծման մասշտաբներով: Առաջին տիպին պատկանում են այն նորմերը, որոնք առաջանում և գործառնվում են միայն փոքր խմբերում (երիտասարդների հավաքներում, ընկերների խմբում, ընտանիքում, սպորտային թիմերում): Ամերիկացի սոցիոլոգ Էլտոն Մեյոն նկարագրել է բանվորական խմբում ձևավորված մի շարք նորմեր.

- յուրայինների հետ քեզ պահիր սովորականի պես, առանց պաշտոնականությունների,

- ղեկավարությանը մի ասա այն, ինչ կարող է վնասել խմբի անդամներին,

- պետերիդ հետ ավելի շատ մի շփվիր, քան աշխատանքային մյուս ընկերներիդ հետ,

- քո ընկերներից շատ արտադրանք մի ստեղծիր և այլն:

Երկրորդ տիպի մեջ մտնում են մեծ խմբերում կամ ընդհանրապես հասարակության մեջ առաջացող և գործառնվող նորմերը: Դրանք կապված են սովորույթների, ավանդույթների, բարքերի, օրենքների, էթիկետի և այլնի հետ: Ցանկացած սոցիալական խմբի հատուկ է իր սովորույթներն ու ավանդույթները, բնորոշ վարքագիծն ու էթիկետը:

Սոցիալական նորմերը կարելի է դասակարգել ըստ նրանց խախտման համար նախատեսված պատժաչափերի: Որոշ նորմերի խախտման դեպքում մեղմ պատիժ է նախատեսվում, օրինակ, հեզմական, արհամարհական նայվածք, մյուսների հաջորդում է խիստ պատիժ՝ արտաքսում, ազատազրկում և նույնիսկ մահապատիժ: Ըստ նախատեսվող պատժաչափի մեծացման՝ նորմերը կարելի է դասավորել հետևյալ հերթականությամբ՝ սովորույթներ, ավանդույթներ, մաներաճեր, էթիկետ, խմբային սովորույթներ, բարքեր, օրենքներ, տաբուներ: Բոլորից խիստ պատժվում են տաբուների և իրավական օրենքների խախտումները (օրինակ՝ մարդասպանությունը, աստվածապղծությունը, պետական դավաճանությունը), ավելի մեղմ պատիժ է նախատեսվում խմբային սովորույթների կամ ընտանեկան ավանդույթների խախտման դեպքում:

Նորմերին չենթարկվելու որոշակի աստիճան գոյություն ունի յուրաքանչյուր հասարակության, ցանկացած խմբի գործունեության մեջ: Պալատական էթիկետի, ծեսի, դիվանագիտական արարողակարգի խախտումը կարող է որոշ անհարմար վիճակներ ստեղծել կամ մարդուն դնել դժվարին կացության մեջ, սակայն դրանց խիստ պատժամիջոցներ չեն հետևում:

Սոցիալական նորմերը միավորում են մարդկանց, նրանց համախմբում են միասնական կոլեկտիվների, համրությների մեջ: Նորմերը արժեքների պահպաններն են: Ընտանիքի պատիվն ու արժանապատվությունը մարդկային հասարակության կարևորագույն արժեքներից է: Հասարակությունը գնահատում, արժեքավոր է համարում այն ամենը, ինչ նպաստում է նրա կայունության պահպանմանը, բարգավաճմանը: Սոցիալական նորմերը միաժամանակ հասարակական կարգ ու կանոնի և արժեքների պահպանիչներն են: Նույնիսկ վարքի պարզագույն նորմերն իրենց մեջ մարմնավորում են այն պահանջները, որոնք արժեքավոր են խմբի և հասարակության համար: Նորմի և արժեքի տարբերությունն այն է, որ նորմերը գլխավորապես վարքի կանոններ են, իսկ արժեքները վերացական գաղափարներ են այն մասին, թե ինչ է բարին, չարը, ճիշտը, սխալը, ցանկալին, անցանկալին և այլն:

Ցեղի առաջնորդը իրավունք ունի կատարելու կրոնական արարողություններ, պատժելու ցեղակիցներին, ղեկավարելու մարտական գործողությունները, վարելու համայնքի ժողովները և այլն: Համալսարանի պրոֆեսորը ունի մի շարք իրավունքներ և պարտավորություններ, որոնք ուսանողը չունի: Պարտավորությունները խոսում են այն մասին, թե տվյալ դերի կատարողը մյուսների նկատմամբ ինչ կարող է անել: Իրավունքներն ու պարտավորությունները խստորեն ամրագրվում են, նրանք վարքը սահմանափակում են որոշակի շրջանակներում: Միաժամանակ նրանք խստորեն կապված են իրար հետ, առանց մեկի մյուսը գոյություն ունենալ չի կարող: Ավելի ճիշտ՝ նրանք կարող են մեկուսի, առանց մեկը մյուսի գոյություն ունենալ, ապայն այդ դեպքում սոցիալական կառուցվածքը խեղվում է: Այսպես, օրինակ, ստրուկի կարգավիճակը ենթադրում էր միայն պարտականություններ և համարյա ոչ մի իրավունք իր մեջ չէր ներառում: Ամբողջատիրական հասարակությունում իրավունքներն ու պարտավորությունները ասիմետրիկ են, բարձր պաշտոնյաներին հատուկ են առավելագույն իրավունքներ և նվազագույն պարտավորություններ, իսկ սովորական քաղաքացիներին, ընդհակառակը՝ տրվում են միայն առավելագույն պարտավորություններ և քիչ իրավունքներ: Ժողովրդավարական հասարակություններում իրավունքներն ու պարտավորությունները ավելի սիմետրիկ են: Դա նշանակում է,

որ հասարակության զարգացման աստիճանը կախված է սոցիալական կառուցվածքում իրավունքների և պարտավորությունների բաշխման համամասնությունից:

Կատարելով այս կամ այն պարտավորությունը՝ անհատը մյուսների, հասարակության հանդեպ պատասխանատվություն է կրում: Կոշկակարը պարտավոր է ժամանակին պատվիրատուին վերադարձնել կոշիկները: Եթե դա խախտվում է, կոշկակարը պետք է հատուցի՝ զրկվի վարձատրությունից, կոշիկը նորից կարի կամ կկորցնի իր հեղինակությունը և այլն: Հին Եգիպտոսում, եթե ճարտարապետի նախագծած կառույցը փլվեր՝ իր հետ բերելով մարդկային զոհեր, ապա ճարտարապետին սպասում էր մահապատիժ: Պատասխանատվության դրսևորման ձևերը բազմազան են, դրանք կախված են հասարակարգից, հասարակության կառուցվածքից, օրենքներից, ավանդույթներից, մշակույթից:

Իրավունքը անխզելիորեն կապված է պարտավորությունների հետ: Որքան բարձր է կարգավիճակը, այնքան բարձր իրավունքներ է այն պարունակում և նույնքան պարտավորություններ է այն առաջադրում: Սևագործ բանվորի կարգավիճակը շատ քիչ բանի է պարտավորեցնում, նույնը կարելի է ասել աղքատի, հարևանի կամ երեխայի կարգավիճակների մասին:

Իրավունքը միշտ չէ, որ գոյություն է ունեցել: Այն քաղաքակրթության զարգացման ճանապարհին մարդկության երկարատև և դժվար ծեռքերումների արդյունք է: Նախնադարյան հասարակարգում իրավունք չկար, այստեղ մարդիկ ապրում էին սովորույթների և ավանդույթների համաձայն: Սովորույթներն այն կանոններն են, որոնք կրկնվող պայմաններում պահպանվում են, դրանք սովորականի պես կատարվող արարքներն են: Ավանդույթները պահպանվում են հասարակության հիշողության անհրաժեշտ պահանջների ուժով: Սովորույթներն ու ավանդույթները հաճախ շրջապատվում էին խորհրդավոր ծեսերով, արարողություններով, որոնք կատարվում էին հնատուկ հանդիսավորության պայմաններում: Իրենց նախնիներից եկող ավանդույթներին մարդիկ վերաբերվում էին որպես սրբությունների: Դրանք երբեք չէին գրանցվում և սերնդից սերունդ էին փոխանցվում բանավոր ճանապարհով: Ավելի ուշ դրանք սկսեցին գրանցել և հավաքել առանձին փաստաթղթերում:

Իրավունքի նախատիպերը արգելանք-տաբուներն էին: Վաղ շրջանում, օրինակ, արգելվում էր սպանել առանձին կենդանիների կամ սեռական հարաբերության մեջ մտնել հարազատների հետ: Ավելի ուշ նման կանոններն ամրապնդվում էին պետության ուժով: Ամենահին օրենքները մեզ են հասել հին Միջագետքից, նրանց հեղինակը մ.թ.ա. XXIV դարում ապրած շումերական տիրակալը, փորձում էր դրանց մի-

ջոցով կարգավորել շուկայական գները: Օրենքները հանդես էին գալիս որպես հասարակական համաձայնության գործիք: Իրավունքը վարքի կանոնների մասին մարդկանց միջև կայացած համաձայնությունն է: Կանոնների մի մասը դառնում էր մարդկանց պարտավորությունը՝ վարվելու հենց այնպես, ինչպես պահանջում է տվյալ նորմը, իսկ մյուս մասը՝ այդպես և ոչ թե այլ կերպ գործելու իրավունքը: Առաջինը սահմանափակում էր գործունեության ազատությունը, իսկ երկրորդը այն ընդլայնում էր: Մեզանից յուրաքանչյուրը կրթության իրավունք ունի, այսինքն՝ նա կարող է սովորել դպրոցում, ուսումնարանում կամ համալսարանում: Իրավունքը նշանակում է վարքի, գործունեության ազատություն: Հին աշխարհի օրենքներում գլխավորապես գոյություն ունեին ազատության սահմանափակումներ, իսկ ազատությունները, հատկապես աղքատների համար, գոյություն չուներին: Իրավունքը՝ որպես ազատություն, նոր դարաշրջանի ձեռքբերումն է:

Սանկցիաների մեջ մտնում են ոչ միայն պատժամիջոցները, այլև սոցիալական նորմերի պահպանմանը նպաստող խրախուսանքները: Արժեքների հետ միասին սանկցիաները նպաստում են մարդկանց կողմից սոցիալական նորմերի պահանջների կատարմանը: Նորմերը պաշտպանված են երկու կողմերից արժեքների և սանկցիաների պատճեններով: Սոցիալական սանկցիաները նորմի պահպանման համար նախատեսված խրախուսանքների, դրանցից շեղման դեպքում՝ պատժամիջոցների ճյուղավորված համակարգ է: Գոյություն ունեն սանկցիաների 4 տիպեր՝ դրական և բացասական, պաշտոնական և ոչ պաշտոնական: Դրանց համադրումից առաջանում են սանկցիաների չորս տեսակներ, որոնք կարելի է ներկայացնել տրամաբանական քառակուսու պատկերով (տե՛ս գծ. 13.1):

Պաշտոնական դրական սանկցիաների (Պ+) մեջ մտնում են իշխանությունների (կառավարության, պետական հիմնարկների, ստեղծագործական միությունների) կողմից ընդունված պետական, կառավարական պարգևները, պետական մրցանակները, տիտղոսները, գիտական կոչումներն ու աստիճանները, պատվոգրերը և այլն:

Ոչ պաշտոնական դրական սանկցիաների (Ո+) թվին են պատկանում հասարակական գովեստը, գովասանքը, հաճոյախոսությունը, ծափահարությունները, մեծարումը, փառաբանումը և այլն: Պաշտոնական բացասական սանկցիաներ են (Պ-) օրենքով սահմանված պատիժը, զանազան պատժամիջոցները, որոնք սահմանված են կառավարական, վարչական հրամանագրերով, որոշումներով, քաղաքացիության իրավունքից զրկելը, ձերբակալումը, ազատազրկումը, աշ-

խատանքից ազատումը, տուգանքը, ունեցվածքի բռնագրավումը, պաշտոնանկությունը և այլն:

Գծ. 13.1.

Ոչ պաշտոնական բացասական են այն սանկցիաները (Ո-), որոնք պաշտոնական մարմինների կողմից նախատեսված չեն: Դրանց մեջ մտնում են արհամարհանքը, անարգանքը, նկատողությունը, ծաղրանքը, ձեռք առնելը, ծանակելը, բամբասելը, զրպարտելը, բողոքելը և այլն:

Սոցիալական սանկցիաների կիրառումը որոշ դեպքերում պահանջում է կողմնակի մարդկանց պարտադիր ներկայություն, իսկ որոշ դեպքերում կողմնակի մարդկանց ներկայությունը համարվում է ոչ պարտադիր: Գործից ազատումը ձևակերպվում է կադրերի բաժնում և ենթադրում է հրամանի նախնական հրապարակում: Ազատազրկումը պահանջում է դատական քննության բարդ արարողակարգ: Վարչական պատասխանատվության ենթարկելը, օրինակ՝ անտոմս երթևեկելու համար տուգանելը, պահանջում է տրանսպորտային պաշտոնական վերահսկիչի ներկայություն: Գիտական աստիճանի շնորհումը պահանջում է գիտական ատենախոսության պաշտպանության գործընթաց, գիտական խորհրդի որոշում: Եթե անհատը տվյալ սանկցիան կիրառում է ինքն իր նկատմամբ, ապա վերահսկման նման ձևը կարելի է անվանել ինքնավերահսկում:

Ինքնավերահսկումը ներքին հսկողություն է, երբ անհատը ինքնուրույնորեն կարգավորում է իր վարքը՝ այն համաձայնեցնելով հասարակայնորեն ընդունված նորմերի հետ: Սոցիալականացման պրոցեսում

նորմերը այնքան ամուր են ամրապնդվում մարդկանց գիտակցության մեջ, որ նրանց խախտումները մարդու մեջ առաջացնում են անհարմարություն, ամոթի, մեղքի զգացումներ: Հասարակական նորմերի պահանջներից, բարոյականությունից վեր մարդը կարող է սիրահարվել իր ընկերոջ կնոջ վրա, ատել սեփական կնոջը կամ ցանկանալ իր մերձավորի մահը: Նման դեպքերում որպես կանոն մարդը ունենում է մեղքի զգացում, նա տառապում է խղճի խայթից: Խիղճը ներքին վերահսկողության դրսևորում է:

Հանրաճանաչ նորմերն իրենց ռացիոնալ բնույթով մտնում են գիտակցության ոլորտի մեջ: Անգիտակցականը կամ ենթագիտակցականը կազմված է տարերային մղումներից, հակումներից, իմպուլսներից: Ինքնահսկումը նշանակում է բնական հակումների, մղումների զսպում, այն պահպանվում է կամային ջանքերի միջոցով: Ի տարբերություն մրջյունների, մեղուների և նույնիսկ կապիկների՝ մարդկային էակները կարող են շարունակել իրենց կոլեկտիվ համակեցությունը միայն այն դեպքում, եթե յուրաքանչյուր անհատ ենթարկվում է ինքնավերահսկման: Եթե հասուն մարդը չի կարողանում վերահսկել իրեն, ապա նա նմանվում է երեխայի, քանզի իմպուլսիվ վարքը, սեփական ցանկություններին և մղումներին գերի դառնալը հատուկ է երեխաներին: Պատահական չէ, որ իմպուլսիվ վարքը անվանում են նաև ինֆանտիլիզմ: Ընդհակառակը՝ ռացիոնալ նորմերին համապատասխանող վարքը սոցիալական և բարոյական հասունացման նշան է: Հասարակական վերահսկողության մոտավորապես 70%-ը բաժին է ընկնում ինքնավերահսկողությանը:

Հասարակության անդամների մեջ որքան ինքնավերահսկողությունը զարգացած է, այնքան տվյալ հասարակությունը արտաքին վերահսկմանը դիմելու քիչ կարիք ունի: Եվ ընդհակառակը՝ ինչքան ինքնահսկումը թույլ է, այնքան արտաքին հսկողությունը պետք է խիստ լինի: Չպետք է անտեսել նաև, որ արտաքին խիստ վերահսկողությունը արգելակում է ինքնագիտակցության զարգացմանը, խլացնում է նրա ներքին կամադրումը: Կարծես թե՝ առաջանում է փակ շրջան: Հաճախ բռնակալությունը հաստատվել է իբրև թե քաղաքացիների բարեկեցության ապահովման, կարգուկանոնի հաստատման նպատակներով: Սակայն հարկադրական վերահսկողությանը սովոր քաղաքացիները նման պայմաններում ներքին վերահսկումից զրկվում են, պարզապես այն չեն գործադրում: Նրանք կասկածի տակ են առնում հարկադրական նորմերի իսկությունը և ռացիոնալ ուղիներ են փնտրում դրանց նկատմամբ դիմադրություն կազմակերպելու համար: Ասվածի լավ օրինակներ կարող է տալ Ռուսաստանի պատմությունը, ուր դեկաբրիստները, հեղափոխականները, ցարասպանները, սոցիալական կարգի հիմքերը սա-

սանողները հասարակական կարծիքի կողմից արդարացվում էին այն պատճառով, որ բանական էր համարվում հարկադրական նորմերին դիմադրելը և ոչ թե նրանց ենթարկվելը ու հնազանդվելը:

Սոցիալական վերահսկողությունը կատարում է ոստիկանի դեր, նա տուգանում է նրանց, ովքեր փողոցը ճիշտ չեն անցել: Եթե սոցիալական հսկողությունը չլիներ, մարդիկ կգործեին այնպես, ինչպես նրանց խելքին կփչեր: Այդ դեպքում անխուսափելիորեն կառաջանային կոնֆլիկտներ, բախումներ և, ի վերջո, դրանք կհանգեցնեին հասարակական քաոսի: Հասարակական վերահսկողությունը սոցիալական կայունության հիմքն է, նրա բացակայությունը կամ թուլացումը տանում է քայքայման, անկարգությունների, խառնաշփոթի:

Սոցիալական նորմերի հետ սերտորեն կապված են արժեքները: Արժեքները հանրության մեծամասնության կողմից ընդունված պատկերացումներն են բարու, արդարության, հայրենասիրության, սիրո, բարեկամության և այլնի մասին: Արժեքները կասկածի տակ չեն դրվում, նրանք շատերի կողմից դիտվում են որպես իդեալներ:

Եթե հավատարմությունը համարվում է արժեք, ապա նրանից հրաժարումը դատապարտվում է որպես դավաճանություն:

Առանց արժեքների ոչ մի հասարակություն չի կարող գոյություն ունենալ: Իսկ անհատները կարող են ընտրել այս կամ այն արժեքները: Ումանք մախընտրում են անհատական արժեքները, փողը, մյուսները՝ կոլեկտիվ արժեքները, ազնվությունը, երրորդները՝ քաղաքական կարիերան և այլն: Այդ ամենը արտահայտվում է նրանց արժեքային կողմնորոշման մեջ: Արժեքները պատկանում են հասարակությանը կամ առանձին խմբերին, իսկ արժեքային կողմնորոշումը հատուկ է անհատին:

Սոցիալական նորմերը հասարակության մեջ կատարում են շատ կարևոր ֆունկցիաներ.

- կարգավորում են սոցիալականացման ընդհանուր ընթացքը,
- անհատներին միավորում են խմբերի մեջ, իսկ խմբերին՝ հասարակության մեջ,
- վերահսկում են շեղված վարքագծերը,
- ծառայում են որպես վարքի, վարվելակերպի օրինակ, նմուշ:

Սոցիալական նորմերն իրենց կարգավորող, միավորող, պահպանող և վերահսկող ֆունկցիաները կատարում են, քանի որ նրանք հանդես են գալիս որպես մարդու պարտավորություն մեկ ուրիշ անձնավորության կամ սոցիալական խմբի նկատմամբ: Խմբի նոր անդամներին արգելելով ավելի շատ դիմելու ղեկավարությանը, քան խմբի մյուս անդամները՝ փոքր խումբը իր անդամների առջև դնում է որոշակի պարտականություններ, որոնք խմբի անդամների և ղեկավարության մեջ առա-

ջացնում են որոշակի հարաբերություններ: Ղա նշանակում է, որ նորմերը ընդհանուր առմամբ ձևավորում են որոշակի սոցիալական հարաբերություններ: Միևնույն ժամանակ նորմերի խախտումները հանգեցնում են այդ հարաբերությունների խաթարումներին: Այսպես, օրինակ, եթե բիզնեսում կողմերը չեն պահպանում գրված կամ չգրված նորմերը, ապա այն իր նպատակին չի ծառայում: Նորմերը ձևավորում են սոցիալական կապերի, փոխազդեցությունների որոշակի համակարգեր, որոնք իրենց մեջ ներառում են գործունեության սուբյեկտների նպատակները, դրդապատճառները, ինքը գործունեությունը, միջոցները, նրանց գնահատականը, արժեքները:

Նորմերն իրենց ֆունկցիաները կատարում են կապված այն բանի հետ, թե նրանք ինչպիսի որակում են դրսևորում.

- որպես վարվելակերպի ստանդարտ,
- որպես սպասվելիք վարքագիծ:

Ընտանիքի անդամների պատվի և արժանապատվության պահպանումը յուրաքանչյուր տղամարդու պարտավորությունն է: Այստեղ խոսքը նորմի՝ որպես պահանջվող վարքագծի, ստանդարտի մասին է: Այս ստանդարտին համապատասխանում է ընտանիքի անդամների միանգամայն կոնկրետ սպասելիքը՝ նրանց համոզմունքը այն մասին, որ իրենց պատիվն ու արժանապատվությունը անպայման կպաշտպանվի: Կովկասյան ժողովուրդների մոտ նման նորմը շատ բարձր է գնահատվում, իսկ նրանից հրաժարումը պատժվում է բավական խստորեն:

Ինքնին նորմերը ոչինչ չեն վերահսկում: Մարդկանց վարքը նորմերի միջոցով վերահսկում են հենց իրենք՝ մարդիկ: Նորմերի պահպանումը, ինչպես նաև սանկցիաների կիրառումը մեր վարքը դարձնում է կանխատեսելի: Մեզանից յուրաքանչյուրը գիտե, որ գիտական կարևոր հայտնագործության համար գիտնականը կարժանանա հասարակական կամ պաշտոնական խրախուսանքի, իսկ ծանր հանցագործության համար՝ ազատազրկման: Երբ մենք որևէ մեկից սպասում ենք որոշակի արարք, ապա հույս ունենք, որ նա գիտե համապատասխան նորմը, ինչպես նաև նրան հետևող սանկցիան:

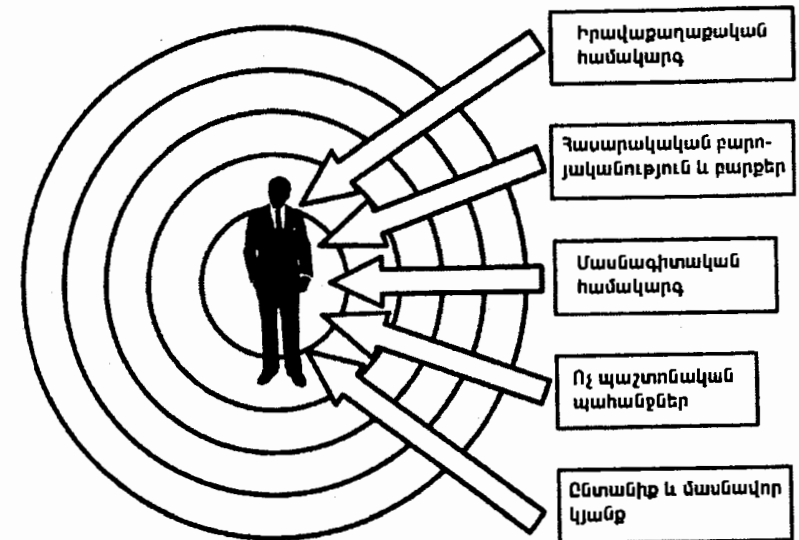
Այսպիսով՝ նորմը և սանկցիան միավորված են մի միասնական ամբողջության մեջ: Եթե որևէ նորմին համապատասխանող սանկցիան բացակայում է, ապա այն կդադարի վարքը կարգավորելուց, այն կվերածվի լոզունգի, կոչի: Այն կդադարի նաև սոցիալական վերահսկողության տարր լինելուց:

Սոցիալական սանկցիան նորմի կատարման համար պարգևատրման, խրախուսման կամ պատժման ճյուղավորված համակարգ է: Կոնֆորմիզմը համընդհանուր նորմերի հետ զոնե արտաքուստ արտա-

հայտվող համաձայնությունն է, քանզի ներքնապես մարդը կարող է համաձայն չլինել այդ նորմերի հետ: Ըստ էության սոցիալական վերահսկողության նպատակներից մեկը կոնֆորմիզմին հասնելու մեջ է:

§ 2. Պ. Բերգերի սոցիալական վերահսկողության հայեցակարգը

Ըստ Պ. Բերգերի՝ մարդը գտնվում է սոցիալական վերահսկողության տարբեր տիպերի, տեսակների և ձևերի փոխներգործությունների կենտրոնում: Յուրաքանչյուր շրջան սոցիալական վերահսկողության մոր համակարգ է (տես գծ. 13.2)

Գծ. 13.2.

Արտաքին և ամենամեծ շրջանակը քաղաքական-իրավական համակարգն է, որը ներկայանում է պետության հզոր ապարատով: Նրա առջև բոլորն անգոր են: Մեր կամքից անկախ պետությունը հարկեր է հավաքում, պատանհներին զորակոչում է բանակ, քաղաքացիներից պահանջում է հետևել օրենքներին, անհրաժեշտության դեպքում կիրառում է խրախուսիչ կամ պատժիչ սանկցիաներ:

Սոցիալական վերահսկողության մյուս շրջանակում գործում են բարոյականությունը, բարքերն ու սովորույթները: Բարոյականության

պահպանմանը հետևում են բոլորը՝ սկսած բարքերի ոստիկանությունից մինչև ծնողներն ու հարևանները: Առաջինը բանտարկում է, մյուսներն օգտագործում են ոչ պաշտոնական դատապարտող սանկցիաներ: Նրանցից յուրաքանչյուրն իրեն հասանելի չափով օգտվում է սոցիալական վերահսկման գործիքներից:

Վերահսկման մեծ շրջանակների կողքին գոյություն ունեն մասնավոր փոքր շրջանակներ: Իր աշխատավայրում մարդը կաշկանդված է բազմաթիվ սահմանափակումներով, կանոնադրություններով, մասնագիտական պարտավորություններով, որոնք ունեն մասնավորապես նշանակություն: Ձեռներեցին վերահսկում են արտոնագրող կազմակերպությունները, բանվորին՝ ղեկավարությունը, ծառայողներին՝ գործատուները և այլն: Դրանց ավելանում է, անշուշտ, աշխատակիցների, գործընկերների կողմից կատարվող վերահսկումը:

Մասնագիտական միջավայրի կողմից կատարվող վերահսկումն ունի շատ մեծ նշանակություն, քանի որ վերջին հաշվով մասնագիտությունն ու պաշտոնն է, որ որոշում են մարդու գործունեության շառավիղները: Մասնագիտությանը զուգընթաց մարդը կարող է անդամակցել բազմաթիվ այլ ընկերակցությունների, միությունների և կազմակերպությունների, որոնք իրենց հերթին ունեն սոցիալական վերահսկման իրենց մեխանիզմները:

Հասարակական շրջապատը նույնպես սոցիալական վերահսկման կարևոր համակարգ է: Այն իր մեջ ներառում է հեռավոր և մոտիկ, անձանոթ և ծանոթ մարդկանց, առանձին սոցիալական խմբեր: Շրջապատը յուրաքանչյուր մարդուն ներկայացնում է իր պահանջները, չգրված օրենքները, որոնք ընդգրկում են երևույթների շատ լայն շրջանակներ: Նրանք կարող են առնչվել խոսելաձևին, ճաշակին, քաղաքական կամ կրոնական համոզմունքներին և այլն:

Սոցիալական վերահսկողության վերջին շրջանակը ընտանիքն է: Սա անհատի մասնավոր կյանքի ոլորտն է: Ընտանիքում անհատի վրա եղած նորմատիվ ճնշումը չի նվազում, ընդհակառակը՝ շատ հիմքեր կան ասելու, թե այն ավելանում է: Հարազատների, մերձավորների դրվատանքն ու խորախուսանքը կամ դատապարտումն ու դժգոհությունը ներգործության ավելի մեծ ուժ ունեն, քան անձանոթ, օտար մարդկանց գնահատականները, ուստի և նրանց վերահսկողական նշանակությունը ավելի բարձր է:

Այս վերջին շրջանակի ներքին հիմքը ամուսնու և կնոջ ինտիմ հարաբերություններն են: Ինտիմ հարաբերությունների մեջ է մարդը փորձում գտնել իր հիմնական զգացմունքների և արժեքների հեմարանը: Խաղաթղթի վրա դնել կյանքի այս կողմը, կնշանակել կորցնել իր ես-ի

կարևոր մասը: «Պատահական չէ,— գրում է Պ. Բերգերը,— որ հաճախ այն մարդիկ, ովքեր իրենց աշխատանքի վայրում միահեծան են, կամային և իշխող, տանը դառնում են իրենց կնոջը սիրող, հնազանդ և մեղմ անձնավորություն»:

Ընդհանուր առմամբ հասարակական վերահսկողության մեխանիզմները բավական շատ են և բազմաբնույթ, նրա մեջ մտնում են հասարակության բոլոր անդամներն առանձին-առանձին վերցրած, իրենց դերերով և կարգավիճակներով, և առանձին խմբերի մեջ միավորված ձևով՝ որպես մայր, զոքանչ, հարկային տեսչության գործակալ, կուսակցության կամ արհմիության անդամ և այլն:

§ 3. Սոցիալական վերահսկողության գործակալներն ու գործիքները

Սոցիալական վերահսկողությունն ամենաարդյունավետ գործիքն է, որի միջոցով սոցիալական ինստիտուտները ապահովում են հասարակ քաղաքացիների կենսագործունեությունը: Սոցիալական վերահսկողության գործիքներն աչքի են ընկնում հսկայական բազմազանությամբ՝ նրանք կախված են իրադրությունից, կոնկրետ խմբի նպատակներից և բնույթից:

Ի տարբերություն ինքնավերահսկողության՝ արտաքին վերահսկողությունը ինստիտուտների և մեխանիզմների մի ամբողջություն է, որը երաշխավորում է վարքի համանշանակ նորմերի ու օրենքների պահպանում: Այն բաժանվում է պաշտոնական և ոչ պաշտոնական տարատեսակների:

Պաշտոնական վերահսկողությունը հենվում է իշխանության մարմինների դրվատանքի կամ դատապարտման վրա: Ոչ պաշտոնական վերահսկողությունը հիմնված է հարազատների, ծանոթների, գործընկերների, հասարակական կարծիքի դրական կամ բացասական վերաբերմունքի վրա:

Ավանդական գյուղական համայնքը վերահսկում է իր անդամների կյանքի գրեթե բոլոր կողմերը՝ հարսնացուի ընտրությունը, հակասությունների, բախումների լուծման միջոցները, նորածնի անվան ընտրությունը և այլն: Գրանցված ոչ մի նորմ այստեղ գոյություն չունի: Որպես վերահսկիչ հանդես է գալիս հասարակական կարծիքը, իսկ որպես վերջինիս արտահայտողներ առաջին հերթին հանդես են գալիս համայնքի տարեց անդամները: Հասարակական վերահսկողության համակարգին օրգանապես միահյուսված է կրոնը: Ավանդական տոների և ծեսերի, օ-

րինակ՝ ամուսնության, հարսանիքի, ծննդի, նշանադրության, խիստ պահպանումը մեծացնում է հարգանքի զգացումը սոցիալական նորմերի նկատմամբ, առաջացնում է նրանց անհրաժեշտության խոր գիտակցում:

Սոցիալական փոքր խմբերում շեղված վարքաձևերի կանխարգելման համար օգտագործում են վերահսկողության չափազանց նուրբ և միաժամանակ բավական արդյունավետ մեխանիզմներ՝ համոզումը, ծաղրածանակը, բանբասանքը, արհամարհանքը և այլն: Ծաղրանքն ու բանբասանքը սկզբնական խմբերի բոլոր տարատեսակներում հանդիսանում են սոցիալական վերահսկողության գործող գործիքներ: Ի տարբերություն պաշտոնական վերահսկման մեթոդների, օրինակ՝ նկատողության կամ պաշտոնի իջեցման, ոչ պաշտոնական եղանակները հասանելի են բոլորին, դրանք կարող են կիրառել խմբի, համայնքի բոլոր անդամները, ուստի և նրանց գործունեության ծավալն անհամեմատ լայն է:

Տնտեսական սանկցիաներն իրենց գործունեության մեջ հաջողությամբ կիրառում են ոչ միայն առևտրային և արտադրական կազմակերպությունները, այլև համալսարաններն ու եկեղեցիները, քանզի նրանք ևս ձգտում են իրենց աշխատակազմին հեռու պահել տարբեր բնույթի շեղված վարքաձևերից, այսինքն՝ այնպիսի վարքագծից, որը զնահատվում է որպես թույլատրելի շրջանակներից դուրս գտնվող:

Ոչ պաշտոնական վերահսկողություն կարող են կիրառել նաև ընտանիքը, հարազատները, ընկերներն ու ծանոթները: Նրանց կոչում են ոչ պաշտոնական հսկողության գործակալներ: Եթե ընտանիքը դիտենք որպես սոցիալական ինստիտուտ, ապա պետք է խոսել ընտանիքի՝ որպես սոցիալական վերահսկման, կարևոր ինստիտուտի մասին:

Ոչ պաշտոնական վերահսկողությունը պատմականորեն առաջացել է պաշտոնականից առաջ՝ բարդ հասարակությունների և պետությունների, մասնավորապես հին արևելյան բռնապետությունների առաջացման պրոցեսից դեռ ավելի վաղ:

Ժամանակակից հասարակության մեջ պաշտոնական վերահսկողության դերը խիստ մեծացել է: Դա բացատրվում է նրանով, որ բարդ հասարակություններում, մասնավորապես բազմամիլիոն երկրներում, կայունությունը, կարգականոնը պահպանելը դժվարանում է: Պաշտոնական վերահսկողությունը սահմանափակվում է մարդկանց բավական փոքր խմբերում: Մեծ խմբերում այն արդյունավետ չէ, այն ունի միայն լոկալ, տեղային բնույթ: Ընդհակառակը՝ ոչ պաշտոնական վերահսկողությունը գործում է լայն ծավալով, այն ունի համընդհանուր բնույթ:

Պաշտոնական վերահսկողությունը իրագործում են հատուկ մասնագետները՝ պաշտոնական վերահսկողության գործակալները: Դրանք այն մարդիկ են, ովքեր ունեն մասնագիտական կրթություն և վերահսկողա-

կան ֆունկցիաների կատարման համար վարձատրվում են: Նրանց մեջ մտնում են դատավորները, ոստիկանները, բժիշկ-հոգեբույժները, սոցիալական ծառայողները, եկեղեցու առանձին պաշտոնյաները և այլն:

Եթե ավանդական հասարակություններում սոցիալական վերահսկողությունը կատարվում էր չգրված օրենքների միջոցով, ապա ժամանակակից հասարակության մեջ մեծ մասամբ գործում են արդեն գրաված կանոններ, նորմեր: Սոցիալական վերահսկողությունը ստացել է ինստիտուցիոնալ բնույթ:

Սոցիալական վերահսկողություն իրականացնում են ժամանակակից հասարակության այնպիսի ինստիտուտներ, ինչպիսիք են դատարանը, բանակը, կրթությունը, արտադրությունը, զանգվածային լրատվության միջոցները, քաղաքական կուսակցությունները, կառավարությունը և այլն: Դպրոցը վերահսկում է զնահատականների, քննությունների միջոցով, կառավարությունը հարկերի և բնակչության սոցիալական օգնության և այլ միջոցներով:

Կիրառվող սանկցիաներից կախված՝ վերահսկողության մեթոդները բաժանվում են հետևյալ տիպերի.

- խիստ,
- թույլ,
- ուղիղ,
- միջնորդավորված:

Այս անվանումները սանկցիաների տիպերին տված անվանումներից տարբերվում են, սակայն նրանց բովանդակությունը շատ բաներում նման են: Վերահսկողության չորս եղանակները կարող են խաչաձևել:

	ԽԻՍ	ԹԻՅԼ
ՈՒՂԻԴ	ՈՒ Խ	ՈՒ Թ
ՄԻՋՆՈՐԴԱՎ	Մ Խ	Մ Թ

Գծ. 13.3.

Օրինակներ.

1. Չանգվածային լրատվության միջոցները միջնորդավորված թույլ վերահսկողության գործիքներ են:

2. Քաղաքական բռնարարքները, կազմակերպված հանցագործությունը ուղիղ խիստ վերահսկողության միջոցներ են:

3. Սահմանադրությունն ու քրեական օրենսգրքերը դասվում են ուղիղ թույլ վերահսկողության միջոցների մեջ:

4. Միջազգային համագործակցության տնտեսական սանկցիաները մտնում են միջնորդավորված թույլ վերահսկողության միջոցների մեջ:

Այսպիսով՝ արտաքին վերահսկողությունը բաժանվում է ոչ պաշտոնական (հիմնվում է չգրված կանոնների վրա) և պաշտոնական (հիմնվում է գրառված նորմերի և օրենքների վրա) տիպերի: Երկրորդը առաջինից ուշ է առաջացել և գլխավորապես օգտագործվում է ժամանակակից հասարակությունում: Ե՛վ առաջինը, և՛ երկրորդը ունեն վերահսկողության գործակալներ և ինստիտուտներ: Վերահսկման եղանակները կարող են լինել թույլ և խիստ:

§ 4. Ընդհանուր և առանձնակի վերահսկողություն

Երբեմն վերահսկողությունը նույնացնում են ղեկավարման հետ: Չնայած նրանք զգալիորեն մնան են, այնուհանդերձ, դրանք բոլորովին նույնացնել չի կարելի: Մայրը կամ հայրը վերահսկում է, թե երեխան ինչպես է կատարում տնային հանձնարարությունը: Ծնողը չի ղեկավարում, այլ վերահսկում է պրոցեսը, քանի որ նրա նպատակն ու խնդիրը հանձնարարել է ոչ թե ինքը, այլ ուսուցիչը: Նա հետևում է, որ առաջադրանքը կատարվի: Այդպես է նաև արտադրության մեջ՝ արտադրամասի պետը առաջադրում է իրենց խնդիրներն ու նպատակները, կատարման ժամկետն ու վերջնական արդյունքները, իսկ վարպետները վերահսկում են կատարման ընթացքին:

Վերահսկողությունն ավելի նեղ հասկացություն է, քան ղեկավարումը: Արտադրամասի պետը կարող է ինքը վերահսկել առաջադրանքների կատարման ընթացքին և կարող է այն հանձնարարել իր տեղակալին: Վերահսկողությունը կարելի է միավորել ղեկավարման հետ:

Վերահսկողությունն ու ղեկավարումն ունեն մի շարք ընդհանուր գծեր: Նրանք երկուսն էլ բնութագրվում են մասշտաբներով: Մի մարդը ղեկավարում է ողջ երկիրը, վերահսկում է այն, իսկ մեկ այլ մարդու բաժին է ընկնում ղեկավարել 5-6 հոգու: Ղեկավարման և վերահսկման տարբերությունը կայանում է նրանում, որ առաջինը դրսևորվում է ղեկավարման ոճում, իսկ երկրորդը՝ վերահսկման մեթոդներում:

Վերահսկման մեթոդները կարող են լինել ընդհանուր և առանձնակի:

Օրինակներ՝

1. Եթե ղեկավարը իր աշխատողին առաջադրանք է տալիս և նրա կատարման ընթացքը չի վերահսկում, ապա նա օգտվում է ընդհանուր վերահսկողությունից:

2. Եթե ղեկավարն անընդմեջ խառնվում է ենթակաների կատարած բոլոր գործերին, ուղղում է դրանք, ապա նա օգտվում է առանձնակի վերահսկողությունից:

Մանրամասն, առանձնակի վերահսկողությունը կիրառվում է ոչ միայն հասարակության մի կրո, այլև մակրոաստիճաններում: Նրա սուբյեկտ է դառնում նաև պետությունը, որը վերահսկողություն կարող է ծավալել ամբողջ երկիրը ընդգրկող մեծամասշտաբ սոցիալական համակարգում: Վերահսկման այս ձևը իրագործում են՝

- խուզարկու ծառայությունները,
- հետախուզական գործակալությունները,
- ոստիկանության բաժինները,
- գաղտնի գործակալների ցանցը,
- բանտային վերակացուները,
- դատարանները,
- գրաքննությունը:

Քանի որ վերահսկողությունը ղեկավարման բաղադրամասերից մեկն է, մենք կարող ենք ասել, որ վերահսկողության ձևերի փոփոխության հետ մեկտեղ կարող է փոփոխվել նաև ղեկավարման ձևը: Վերահսկման եղանակներն իրենց ազդեցությունն են թողնում ղեկավարման ոճի վրա: Վերջինս կարող է լինել ավտորիտար և ժողովրդավարական:

Որպեսզի առանձնակի, մանրամասն վերահսկումը ավելի արդյունավետ դառնա, ենթականերից պահանջվում է երկարաժամկետ, ասենք՝ երկու շաբաթվա գործունեության մանրամասն պլան, իսկ այնուհետև այդ պլանի կատարումը վերահսկվում է:

Վերահսկողությունը ղեկավարի գործունեության հինգ ձևերից մեկն է, որի ժամանակ նա հետևում է, թե ենթակայինք ինչպես են կատարում իր հանձնարարությունները: Դրա համար նա համադրում է սկզբնական պլանները, հանձնարարություններն ու ստացած վերջնական արդյունքները և, եթե այստեղ շեղումներ կան, ապա հետևում են պատժամիջոցները, տուգանքները, առանց վերջիններիս վերահսկողությունը ուժ չունի և գործել չի կարող:

ԳԼՈՒԽ 14

ՇԵՂՎԱԾ ՎԱՐՔԱԶԵՎԵՐ

Բոլոր ժամանակներում հասարակությունը իր հաստատությունների և հատկապես պետության միջոցով փորձել է մարդկային վարքի շեղված ծները ուղղել, դրանք տանել դեպի ցանկալի եզրեր: Անցանկալի վարքածներ դրսևորողների շարքերում այս կամ այն չափով հայտնվել են հանճարներն ու չարագործները, մեծություններն ու ոճրագործները, ծուլներն ու աշխատասերները, աղքատներն ու հարուստները: Հասարակայնորեն ընդունված միջին նորմերից կատարած կտրուկ շեղումները՝ ինչպես դրական, այնպես էլ բացասական նշաններով, սպառնում են հասարակական համակեցությանը, վտանգում են սոցիալական կայունությանն ու անհատական նորմալ կենսագործունեությունը:

§ 1. Շեղված վարքածների մեկնաբանությունները

Արևմտյան սոցիոլոգիայում շեղված վարքածներին տալիս են մաս «դևիանտ» անվանումը: Անգլերենից եկած այս տերմինն օգտագործվում է երկու իմաստով՝ նեղ ու լայն: «Դևիանտ» տերմինը լայն իմաստով նշանակում է հասարակության մեջ ընդունված սոցիալական նորմերից ցանկացած շեղում՝ սկսած անցանցանշանից, օրինակ՝ հիմնարկում անցաթղթային կարգի խախտումից, մինչև ամենածանրը, օրինակ՝ մարդասպանությունը: Այս տերմինի լայն իմաստով օգտագործման ավանդույթը հիմնականում գալիս է ամերիկյան սոցիոլոգիայից, որտեղ «շեղված վարքած» հասկացությունը քիչ է օգտագործվում: Երբ ամերիկյան սոցիոլոգները գրում են դևիանտ արարքների այնպիսի ծների մասին, ինչպիսիք են ինքնասպանությունը, ըմբոստությունը, ապստամբությունը, հերոսական արարքները, հանճարեղությունը, ուրիշների փողերի վատնումը, սեռական այլասերումները, մոլեռանդությունը, թմրամոլու-

թյունը և այլն, ապա ըստ էության նրանք նկատի ունեն դևիանտ վարքածներ լայն ըմբռնմամբ:

Նեղ իմաստով դևիանտ վարքածներ նշանակում է աննշան, ոչ կարևոր շեղումներ, արարքների այնպիսի խմբեր, որոնք քրեորեն հետապնդելի չեն: Վարքագծի ավելի լուրջ խախտումները նշանակելու համար օգտագործվում են լրացուցիչ հասկացություններ, մասնավորապես դելինկվենտության և հանցավոր (քրեական) վարքի հասկացությունները:

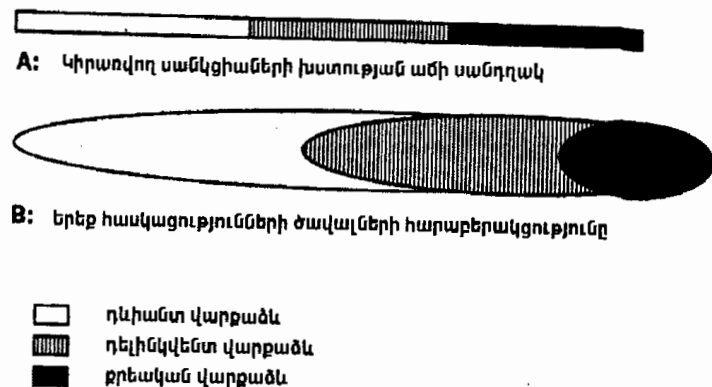
Ըստ երևույթին, նպատակահարմար կլինի դևիանտությանը իր լայն իմաստով նշանակել «շեղված վարքած» հասկացությամբ, իսկ այս տերմինն օգտագործել միայն վերոնշված նեղ իմաստով դրսևորվող երևույթները նշանակելու համար: Այս դեպքում մենք կստանանք մեկ ընդհանուր, ավելի լայն հասկացություն՝ «շեղված վարքած» և երեք ավելի մասնավոր, կոնկրետ հասկացություններ:

Եվ այսպես՝ բոլոր այն վարքածները, որոնք հասարակական կարծիքի կողմից չեն ընդունվում, կոչվում են շեղված վարքածներ: Դրա մեջ մտնում են շատ լայն շրջանակի երևույթներ, ուստի և անհրաժեշտ է խոսել այդ շեղումների ծների և չափերի մասին: Շեղված վարքածնի հիմնական տեսակների մեջ Յու. Ի. Գիլինսկին և Վ. Ս. Աֆանասևը մտցնում են. 1) հարբեցողությունն ու գինեմոլությունը, 2) թմրամոլությունը, 3) հանցագործությունը, 4) ինքնասպանությունը, 5) պոռնկությունը, 6) համասեռամոլությունը: Երբեմն վերոնշված ծներին ավելացնում են մաս խաղամոլությունն ու հոգեկան խանգարումները: Շեղված վարքածների բոլոր դրսևորումները, մեր կարծիքով, կարելի է բաժանել երեք խմբի՝ դևիանտ, դելինկվենտ և հանցավոր (քրեական):

Նեղ իմաստով դևիանտ է այն շեղումը, որը քրեորեն պատժելի չէ, հակաօրինական չէ: Հակաիրավական, թերևս մաս որոշ հանցավոր արարքների ամբողջությունը արևմտյան սոցիոլոգիայում կոչվում է դելինկվենտ վարքած: Այսպիսով՝ շեղված վարքածներ հավաքական տերմին է, որն ընդգրկում է երեք ծներ՝ դևիանտ, դելինկվենտ և հանցավոր վարքածներ (տե՛ս գծ. 14.1):

Նկարում պատկերված են երկու պրոյեկցիաներ: Առաջինը (A) ցույց է տալիս սանկցիաների խստության մեծացումը, երկրորդը (B) ցույց է տալիս հասկացությունների ծավալները: Նրանից երևում է, որ ամենալայն հասկացությունը դևիանտության հասկացությունն է, որն ընդգրկում է հնարավոր բոլոր տեսակի մանր հանցանքներն ու զանցանքները, որոնք կենցաղում և աշխատանքային գործունեության մեջ կատարում են զանգվածայնորեն (70–90%): Ամենանեղ քրեական ոլորտն է: Հաշվառված հանցագործությունների թիվը 100 հազար բնակ-

չության համար 90—ական թվականներին ԱՄՆ—ում կազմում էր շուրջ 15 հազար, Շվեդիայում՝ 14, Դանիայում՝ 10,5, Անգլիայում՝ 9, Գերմանիայում՝ 8,3, Ֆրանսիայում՝ 6,7, Ավստրիայում՝ 6,3 հազար: ԱՄՆ—ում ազատագրվածների թիվը հասնում է շուրջ 2 միլիոնի, դա կազմում է ամբողջ աշխարհում դատապարտվածների շուրջ 25%—ը, չնայած ԱՄՆ—ի բնակչությունը կազմում է աշխարհի բնակչության միայն 5%—ը: Դա յուրահատուկ ռեկորդ է: Ռուսաստանում այս ցուցանիշն արտահայտվում է ավելի փոքր չափերով: Ըստ որոշ հաշվարկների՝ 2010 թ. հանցագործությունը 100 հազար մարդու համար հասնում էր շուրջ 6–8 հազարի, դա կազմում էր բնակչության 6–8%—ը, իսկ դրանից հաշվառված էր միայն 3 հազարը, համաշխարհային պրակտիկայում կրիտիկական է համարվում 100 հազար բնակչության համար տարեկան 6 հազար հանցագործությունը:

Գծ. 14.1.

Կարծես թե մենք գործ ունենք պարադոքսալ իրադրության հետ, երբ կայուն և զարգացած երկրներում հանցագործության աստիճանը ավելի բարձր է, քան տնտեսապես հետամնաց, այսպես չոչված՝ անցումային հասարակություններում, որտեղ իրավապահ մարմինները գործում են անարդյունավետ, իսկ քաղաքացիները իշխանություններին չեն վստահում: Դա բացատրվում է երկու էական հանգամանքներով: Առաջինը կապված է գրանցումների առանձնահատկությունների հետ: Խորհրդային, իսկ հիմա նաև Ռուսաստանի, միլիցիան գրանցում է միայն այն հանցագործությունները, որոնք նա ինչ—որ կերպ կարող է բացահայտել: Դեռևս պահպանվում է խորհրդային ավանդույթը՝ փաստերի խեղաթյուրման միջոցով ստեղծել գործերի բարեհաջող փձակի պատրանք: Երկրորդ պատճառն այն է, որ խորհրդային ժամանակներում

հանցագործության քանակը իրոք քիչ էր: Ամբողջատիրական և փակ հասարակություններն աչքի են ընկնում ավանդապաշտությամբ, սոցիալական գործընթացների անշարժությամբ, այդ թվում նաև քրեական արարքների նվազությամբ: Չինաստանում և Իրաքում, որոնք դեռևս մնում են որպես փակ և ավանդապաշտ հասարակություններ (չնայած Չինաստանում վերջին տարիներին նկատվում են ինդուստրացման բարձր տեմպեր), հանցագործության աստիճանը բավական ցածր է: Ռուսական հասարակության ժողովրդավարացման գործընթացում հանցագործության տեմպերը կտրուկ աճեցին: Նման թռիչքների դեռևս անսովոր հասարակական գիտակցությունը այդ երևույթը ընդունեց որպես ազգային աղետ:

§ 2. Դեֆինիտ վարքածն

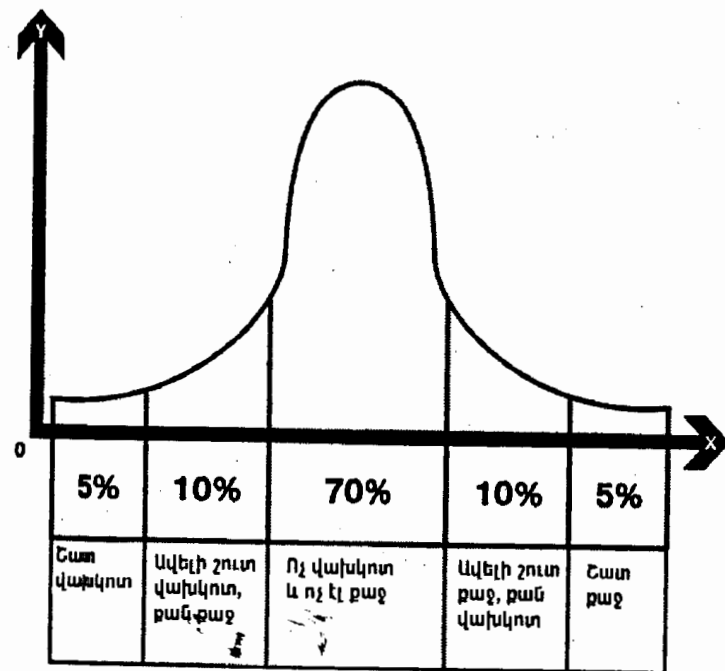
Ինչպես արդեն նշվեց, դեֆինիտ վարքածնի մեջ մտնում են ամենաթույլ և ամենազանգվածային բնույթ ունեցող խախտումները: Այս կարգի մեջ մտնող վարքածները չեն սահմանափակվում միայն հասարակական և վարչական կարգի բազմապիսի խախտումներով: Բացասականի հետ մեկտեղ այս տերմինն ունի նաև դրական իմաստ: Վարքագծի միջին ստանդարտից կարելի է շեղվել ինչպես դեպի բացասական, այնպես էլ դեպի դրական կողմը:

Դեֆինիտ վարքածնը ենթադրում է ցանկացած արարք կամ գործունեություն, որը չի համապատասխանում գրված կամ չգրված նորմերին: Որոշ հասարակություններում ավանդույթներից ամենափոքր իսկ շեղումները պատժվում են, իսկ լուրջ խախտումների անտեսման մասին խոսք անգամ լինել չի կարող, նրանք դաժանորեն են պատժվում: Ամեն ինչ գտնվում է խիստ վերահսկողության տակ՝ անգամ մազերի երկարությունը, հագուստի ձևը, վարվելակերպն ու խոսելաձևը և այլն: Այդպես էին վարվում մ.թ.ա. V դ. Չին Սպարտայի դեֆինիտները և XX դ. խորհրդային կուսակցական մարմինները: Այսօրվա ավագ սերունդը կհիշի, թե 60–70—ական թվականներին խորհրդային դպրոցի ուսուցիչներն ինչպես էին պայքարում «երկարամազերի» դեմ, ինչպես էին փորձում դպրոցում մտցնել զինվորականին նմանվող միասնական համազգեստ և այլն:

Բոլոր հասարակություններում դեֆինիտ վարքածնի վերահսկումն ունի ասիմետրիկ բնույթ՝ բացասական շեղումը դատապարտվում է, դրականը՝ դրվատվում: Կախված այն բանից, թե շեղումը դրական կամ բացասական է, դեֆինիտ վարքածնի բոլոր դրսևորումները կարելի է տեղակայել հորիզոնական առանցքի վրա: Նրա մի բևեռում կհավաքվեն ա-

ռավելագույն դատապարտելի արարքներ կատարողները՝ հեղափոխականները, տեռորիստները, դավաճանները, քաղաքական արկածախնդիրները, հանցագործները, բարբարոսները, թափառաշրջիկները: Մյուս ծայրում կհայտնվեն առավել դրական գնահատվող վարքագծի տերերը՝ ազգային հերոսները, նշանավոր գրողները, սպորտսմենները, գիտնականները, արվեստագետները, քաղաքական առաջնորդները և այլն:

Եթե մենք վիճակագրական հաշվարկներ կատարենք, ապա կպարզվի, որ նորմալ զարգացող հասարակություններում սովորական պայմաններում այս խմբերից յուրաքանչյուրում կհաշվվի բնակչության ընդհանուր թվի շուրջ 10–15%–ը: Բնակչության 70%–ը կկազմեն «կայուն միջինները», այն մարդիկ, որոնց վարքագծում էական շեղումները զբաղեցնում են աննշան տեղ:

Գծ. 14.2.

Գծագրում պատկերված է հասարակության մեջ պատահականորեն դրսևորվող կամ որոշակի նկատառումներով դիտարկվող հատկություն: Դրական նշանակալի հատկությունները (քաջությունը, համաճարեղությունը, առաքինությունը և այլն) մարդկանց մեջ նույնքան քիչ են հանդիպում, որքան բացասական նշանակալի հատկությունները: Բայց քանի որ վերջիններս իրենց վրա ավելի մեծ ուշադրություն են գրավում, ապա

այնպիսի տպավորություն է ստեղծվում, թե դրանք շատ–շատ են: Նույնն ընդհանրապես կարելի է ասել նաև շեղված վարքածների մասին: Եթե հասարակությունը նորմալ է զարգանում, ապա չարագործ ոճրագործները 5%–ից ավելի չեն, իսկ չկանխամտածված ծանր հանցագործների քանակը (որոնք պատրաստ են բռնելու նորմալ կյանքի ճանապարհ) չի գերազանցի 15%–ից: Եթե այս թիվն ավելի բարձր է, ապա պետք է խոսել տվյալ հասարակության պաթոլոգիական հիվանդության մասին:

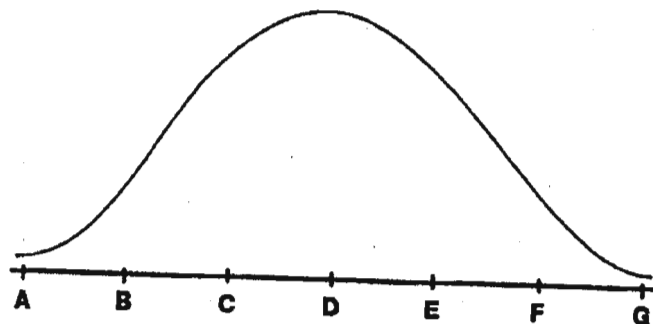
Հեղափոխականներ ծնող քաղաքական արմատականությունը սնվում է գոյություն ունեցող քաղաքական ռեժիմի նկատմամբ զանգվածային դժգոհությունից: Եթե այդ դժգոհությունը հասնում է իր բարձրակետին, ապա տվյալ հասարակությունում առկա է հեղափոխական իրադրություն: Չնայած ճշգրիտ փորձագիտական հաշվարկներ չկան, սակայն ընդհանուր առմամբ կարելի է ասել, որ բնակչության քաղաքական ռեժիմի նկատմամբ ունեցած դժգոհությունը չպետք է 50%–ից անցնի: Եթե դժգոհությունը դեռ այս միջին չի հասել, ապա այն կարտահայտվի ոչ թե հեղափոխությամբ, այլ բողոքի բազմազան ուրիշ ձևերով:

Ըստ մասնագետների հաշվարկների՝ քաղաքական համակարգը արմատապես մերժողների թիվը տարբեր երկրներում միջին հաշվով հասնում է 15–20%–ի: Այս աստիճանն ավելի բարձր է Ռուսաստանում, ուր այն հասնում է 40%–ի: Իշխանության կենտրոնական մարմինների նկատմամբ բնակչության վստահության աստիճանը, որպես կանոն, 25%–ից բարձր չի լինում:

Ուսումնասիրելով դեհանտ վարքածի բազմազան դրսևորումները՝ Ռ. Քենեդը կառուցել է մի տեսական մոդել, որն անհատի և հասարակության փոխհարաբերությունները նկարագրում է վարքագծային շեղումների տեսանկյունից (տե՛ս գծ. 14.3):

Հասարակության կողմից լիովին ընդունելի վարքածն ընկնում է C, D, E գոտիներում: Դրանց հետևում են գիտակից կամ օրինապահ քաղաքացիները: Առանցքի կենտրոնում գտնվող D գոտում պատկանող արարքներն ամբողջությամբ կարգավորվում և ղեկավարվում են սոցիալական ինստիտուտների կողմից: Վերջիններս էլ առաջադրում և վերահսկում են պաշտոնական նորմերի կատարումը: Հասարակության անդամների ճնշող մեծամասնության վարքը խմբավորվում է այդ կենտրոնական գոտու շուրջը: Դրանք համարվում են ընդունելի վարքածներ: B և F գոտիներին պատկանող վարքածների կրողներին կոչում են մարգինալներ: Նրանք խռովահույզներ են, մշտապես վիճաբանում են, ընդհարվում, նույնիսկ թշնամանում են իրենց ծնողների, ուսուցիչների և միջավայրի հետ: Հասարակությունը մշտապես փորձում է նրանց ուղղել: F գոտում գտնվողների գերարմատական մասը հեռու է կանգնած ընդուն-

նելի վարքագծի սահմաններից և գտնվում է սոցիալական նորմալ գործունեության ոլորտից ընդհանրապես հեռանալու վտանգի մեջ: Եթե B գոտում գտնվող անհատը օտարման զգացում է ապրում, ապա այն հեշտորեն կարող է վերածվել թշնամանքի, ագրեսիվության, վանդալիզմի: Ընդհակառակը, F գոտում գտնվող անհատին բնորոշ է ինքնաքննադատության, ինքնախարազանման զգացումը:

Գծ. 14.3.

«D գոտում գերակայող պաշտոնական ստանդարտները,— գրում է Ռ. Քեննը,— սոցիալական նորմերն են: Նրանք կապված են արժեքների հետ, սակայն վերջիններիս հետ չեն նույնանում: Արժեքներն ըստ էության իդեալներ կամ վերջնական նպատակներ են, որոնք անհասանելի են մնում: Դրանք իդեալական վերացարկումներ են: Սոցիալական նորմերը հատուկ բանաձևեր են, որոնք օգնում են, որպեսզի իդեալական վերացարկումների տեսքով հանդես եկող արժեքներին տրվեն պրակտիկորեն հասանելի գծեր:

Որպեսզի հասարակությունը նորմալ գործի անհրաժեշտ է խստաշունչ սոցիալական նորմերի և ավելի բեկուն վարքաձևերի միջև ստեղծել որոշակի համապատասխանություն:

Սոցիալական նորմերի ինքն իրեն թացարձակ համաձայնությանը (կոնֆորմիզմ), որը կորստորվի բոլորի մոտ և միշտ, հազիվ թե հնարավոր լինի հասնել: Պետք է մարդկային բնույթին զիջումներ անել... Ընդհանուր առմամբ D գոտու վարքը չի կարելի դիտել որպես խստորեն համաձայնեցված, խիստ կոնֆորմիստական: Այս գոտում հատուկ վարքաձևերին արվում են որոշ զիջումներ: D գոտին պարունակում է ճկուն, փոփոխվող վարքաձևեր, սակայն դրանք պետք է սահմանափակվեն որոշակի շրջանակների, չափերի մեջ, հակառակ դեպքում հասարակական կայունության և կարգուկանոնի պահպանման համար այն կդառնա սպառնալիք»:

Ամենաձայրահեղը A և G գոտիներն են: Դա ավելին է, քան ընդունված նորմից շեղումը: Այստեղ կենտրոնացված են օտարված, ողջ հասարակությանը հակադրված վարքաձևերը: Այսպիսի վարքի կրողները այնքան էլ շատ չեն: Նրանք ձևավորում են կոնտրկուլտուրա՝ իրենց արժեքներով, վերահսկման եղանակներով, աստիճանակարգմամբ, դերերի բաշխման մեխանիզմներով: Այս «փոքրամասնություններում» կա մի «ամուր կորիզ», որը կազմված է պաշտոնական մշակույթի արժեքների առավել հետևողական մերժողներից:

Պետք է նկատել, որ միևնույն արարքների գնահատականները տարբեր դասակարգերի ներկայացուցիչների կողմից կարող են իրարից զգալիորեն տարբերվել: Այդ իսկ պատճառով գոտիների սահմանագծերը որոշ չափով պայմանական են: Այսպես, օրինակ, այն վարքագիծը, որ ցածր դասակարգը կդասի D գոտում, միջին դասակարգը կարող է դասել C կամ B գոտիներում: Ցածր դասակարգին պատկանող անչափահասների անկանոն սեռական հարաբերությունները այդ նույն դասակարգի ներկայացուցիչները կարող են դիտել որպես նորմալ վարքաձև այն դեպքում, երբ միջին դասակարգի ներկայացուցիչները, ուսուցիչներն ու ոստիկանները դրանք անպայման կդիտեն որպես դեֆիկվենտ վարքաձևեր:

Ռ. Մերտոնը, խոսելով կոնֆորմիզմի և դեհանտության մասին, առանձնացնում էր վերջինիս երկու տարատեսակներ՝ մոլորյալությունն ու նոնկոնֆորմիզմը: Առաջինը կարելի է տեղադրել Ռ. Քեննի սանդղակի ծախս բևեռում: Մոլորյալը գիտե և ընդունում է նորմը, սակայն անձնական շահի համար պատրաստ է այն խախտել: Նա հասարակության նկատմամբ իրեն անպատասխանատու է պահում: Նոնկոնֆորմիստը, ընդհակառակը՝ գտնվում է այդ սանդղակի աջ բևեռի ծայրամասում: Նա ծանոթ է հասարակական նորմերին, սակայն դրանք համարում է անարդար և բացահայտորեն ոտնահարում է դրանք, մյուսներին ևս կոչ է անում տապալել գոյություն ունեցող կարգը: Նոնկոնֆորմիստը նոր բարոյականություն է որոնում և գործում է պապասխանատվորեն, նա ակնկալվող սպասելիքներից շեղվում է: Դա սոցիալական վերափոխիչն է, որն իր ժամանակից թերևս առաջ է անցել:

Դեհանտ վարքաձևի բնորոշ գիծը մշակութային ռեյաթիվիզմն է: Դա նշանակում է, որ հասարակության կողմից կամ օրենսդրորեն ընդունված նորմն ընկալվում է որպես հարաբերական երևույթ: Նույն արարքը մի հասարակության մեջ կարող է դիտվել որպես դրական, մյուսում որպես դատապարտելի երևույթ: Օրինակ՝ բազմակնությունը իսլամական մշակույթում դիտվում է որպես նորմալ երևույթ, եվրոպական քաղաքակրթությունում օրինական է համարվում միամուսնությունը,

նախնադարյան հասարակարգում մարդակերությունը, ծերերին սպանելը, արյունապղծությունը համարվում էին նորմալ երևույթներ և այլն:

Մշակութային ռեյտինգի գծով (հարաբերապաշտություն) ոչ միայն բնորոշ է տարբեր հասարակություններին կամ տարբեր դարաշրջաններին, այլև այն կարող է դրսևորվել միևնույն հասարակության տարբեր սոցիալական խմբերում: Այսպես, օրինակ, Ռուսաստանում ազնվական էթիկետը պահանջում էր անուն—հայրանունով դիմելաձև, իսկ ցածր խավերին հատուկ էր փոքրացուցիչ անվանաձևերը (Կոլկա կամ Նիկիտկա): Ռազմի դաշտում կատարած սպանությունը թույլատրելի է, իսկ խաղաղ պայմաններում այն պատժվում է: Երկրորդ համաշխարհային պատերազմից հետո ծխելը ԱՄՆ—ում զգալի տարածում ստացավ և սոցիալապես արդարացվում էր: Բնակարանում կամ գրասենյակում ծխելը համարվում էր նորմալ երևույթ: Սակայն 50—ական թվականներին պարզվեց, որ ծխելը լուրջ հիվանդությունների, այդ թվում թոքերի քաղցկեղի, պատճառ է: Աստիճանաբար թափ էին առնում ծխելու դեմ տարվող հասարակական լայն միջոցառումներ: Այսօր արդեն ԱՄՆ—ում ծխողները դարձել են համընդհանուր դատապարտման թիրախներ:

Որոշ գիտնականներ դնիանտ են համարում բոլոր անտեղի կամ անվայել արարքները: Համաձայնելով նրանց հետ՝ Գ. Բեքերը առանձնացնում է չորս կատեգորիաներ՝ իրական դնիանտներ և կոնֆորմիստներ և երկու միջանկյալ խմբեր: Կեղծ դատապարտվածները նրանք են, ովքեր կոնֆորմիստ են, սակայն հասարակության կողմից ընդունվում են որպես դնիանտներ: Դա կարող է տեղի ունենալ մի քանի պատճառներով՝ դատական վճռի սխալի, նախաքննության կողմից փաստերի կանխակալ խեղաթյուրման, մարդուն վարկաբեկող լուրերի տարածման, զրպարտանքի և հասարակական կարծիքի խեղման այլ ձևերի միջոցով: Կեղծ դատապարտվածի կամ կեղծ դնիանտի հետ հասարակությունը գործնականում վարվում է ճիշտ այնպես, ինչպես կվարվեր իսկական դնիանտի կամ դատապարտվածի հետ՝ նրանց դատում է, պատժում, արհամարհում, նախադրում: Երբեմն կեղծ և իսկական դնիանտներին իրարից տարբերելը բավական դժվար է լինում:

Այսպիսով՝ հասարակայնորեն ընդունելի նորմերի, արժեքների ստանդարտացումը բավական բարդ պրոցես է, քանզի դրանց ընթացումը, իմաստավորումը սոցիալական առանձին խավերի կողմից տարբեր է: Ուստի և դնիանտությունը ստանում է բավական բարդ և ճյուղավորված ձևեր, իսկ նրա վերլուծությունը դառնում է պրոբլեմային:

§ 3. Դելինկվենտ վարքածև

Դելինկվենտ կոչվում է այն վարքածևը, որը քրեական օրենսգրքի տեսանկյունից ուղղակիորեն դատապարտելի իրավախախտում չէ: Նրա մեջ մտնում են մանր խուլիգանությունը, խանութներում և այլուր կատարվող աննշան գողությունները, ծեծկռտությունը (առանց ծանր մարմնական վնասվածքների), գործից ուշացումը և այլն: Դպրոցականների դելինկվենտ արարքների մեջ մտնում են՝ տանը չգիշերելը, ոգելից խմիչքներ օգտագործելը, կռիվները, զենքի անօրինական պահպանումը, սառը զենքի օգտագործումը, մանր գողությունները, մանր դրամաշորթությունները, հասարակական կարգի խախտումները, պատերին կամ այլուր արվող անվայել գրությունները և այլն:

Այսպիսով՝ ցանկացած արարք, որը չի ընդունվում հասարակական կարծիքի կողմից, կոչվում է դնիանտ, իսկ այն վարքածևը, որն ընդունելի չէ նաև օրենքի տեսանկյունից, կոչվում է դելինկվենտ: Անընդունելի դեռևս չի նշանակում պատժելի: Քրեական օրենսգրքը դելինկվենտ և պատժելի վարքագծերը իրարից սահմանազատում է: Միլիցիայում հաշվառման մեջ գտնվող դեռահասները դելինկվենտ են և ոչ թե հանցագործ: ԱՄՆ—ի տարբեր նահանգներում երիտասարդների դելինկվենտ վարքածևը տարբեր ձևերով են սահմանում: Իլինոյսում օրենքը դելինկվենտ է համարում այն երեխային, որն աճում է ընտանեկան վատ պայմաններում, անուղղելի է, գիշերները քարշ է գալիս փողոցներում, կասկածելի մտադրություններ ունի և այլն: Նյու Մեյսիկոյում որպես հիմք ընդունում են «սովորականի» ընթացումը: Դելինկվենտ է համարվում այն երեխան, որը սովորական չէ, իրեն սովորականի պես չի պահում, ոչ ոքի չի լսում, կամակոր է և այլն:

Դելինկվենտությունը դիտելով որպես շեղված վարքածևի դրսևորում՝ ժամանակակից արևմտյան սոցիոլոգները այն բնութագրում են որպես որոշակի հանգամանքների արդյունք:

1. Որպես սոցիալական վիճակի հետևանք: Դելինկվենտությունը բարձր է ցածր դասակարգերում: Անկարգություններն ու անօրինականությունները ծայր են առնում ետնախորշերից:

2. Որպես սոցիալականացման եղանակների ազդեցություն: Բոլոր աղքատ երեխաները չէ, որ դելինկվենտ վարքագծի կրողներ են: Դելինկվենտության բարձր աստիճան ունեն այն դեռահասները, որոնց ընտանիքներում կայուն և ամուր կարգուկանոն չկա:

3. Որպես իրավիճակային գործոնների թելադրանք: Մեքենաներ փախցնելու, կողոպուտի, զենքի օգտագործման համար դատապարտ-

ված դեռահասները հաճախ այդ քայլին դիմում են այն պատճառով, որ նրանց դուր է գալիս արկածախնդրությունը, ռիսկի դիմելը:

4. Որպես դելինկվենտ կոլեկտիվների և սուբկուլտուրաների ազդեցության արդյունք: Դելինկվենտ արարքների մեծ մասը տեղի է ունենում ամբոխում, խմբերում, կոլեկտիվներում: Խմբում անհատը իր սադրանքների համար հենարան է գտնում: Այստեղ աստիճանաբար ձևավորվում են հրոսակախմբեր, բանդաներ, ինքնաբերաբար նաև նրանց սուբկուլտուրան:

Դելինկվենտ վարքածների մեջ մտնում են բոլոր այն արարքները, որոնք ընկնում են անօրինական գործունեության կատեգորիայի տակ:

Ալկոհոլիզմը դևիանտ վարքածի տիպիկ տեսակ է: Գինեմոլը նաև սոցիալապես հիվանդ մարդն է, որն իր հասարակական դերը չի կարող նորմալ կատարել: Թմրամոլությունը մինչև վերջերս դիտվում էր որպես հանցագործություն, քանզի թմրադեղերի օգտագործումը խորհրդային օրենքներով գնահատվում էր որպես հանցագործ արարք: Ինքնասպանությունը, այսինքն՝ սեփական կյանքի կամավոր և կանխամտածված վերացումը, մտնում է դևիանտ վարքածի մեջ, այն դեպքում, երբ այլ մարդուն սպանելը ծանր հանցագործություն է:

Այսպիսով՝ դևիանտությունն ու դելինկվենտությունը նորմալ վարքից շեղվելու երկու տարատեսակներ են: Առաջինը հարաբերական է, քիչ նշանակալի, երկրորդը իր չափերով ավելի նշանակալի է: Շեղված վարքածների առավել լայն կրողները երիտասարդներն են, հատկապես երիտասարդական այն խմբերը, որոնցում սոցիալականացման պրոցեսն ընթանում է հանցագործ շրջապատում: Այդպիսի շրջապատը կամ ընտանիքը կոչում են նաև անբարենպաստ: ՄԱԿ-ի տվյալներով՝ երիտասարդների մոտավորապես 30%-ը մասնակցում է հակաօրինական գործողություններին, իսկ 5%-ը կատարում է լուրջ հանցագործություններ:

Դելինկվենտության դրսևորումներից է վանդալիզմը: Վանդալիզմը նյութական և հոգևոր արժեքների, հուշարձանների անհմաստ ոչնչացումն է: Այս բառն առաջացել է գերմանական ցեղերից մեկի՝ վանդալների անվանումից: V դարում վանդալները հարձակվեցին Հռոմեական կայսրության վրա և կործանեցին այն: Այսօր վանդալ են կոչում նրանց, ովքեր պատուհաններ, դռներ, ապակիներ են կոտրում, գնացքների, կինոթատրոնների նստատեղերն են պատառոտում, սրբապղծում են գերեզմանները և այլն:

Շեղված վարքածների դրսևորման մեջ նկատելի է մի միտում՝ մարդը դելինկվենտությանը ավելի շատ է հետևում, որքան հաճախ է շփվում նրա հետ և որքան տարիքով երիտասարդ է: Պատանիների վրա փողոցն ու վատ շրջապատը ավելի հեշտորեն են ազդում: Ամերիկյան սոցիոլոգները

շեղված վարքածների կրողների մեջ առանձնացնում են վեց հիմնական հատկանիշներ, որոնք այս կարգի մարդիկ բարձր են գնահատում.

1. Ոստիկանական տեղամասում ավելի ուրիշ բաներ դուրս չտալու հատկություն:

2. Ամուր և համառ լինելու հատկություն:

3. «Պատասխանը տալու» հատկություն:

4. Հեշտորեն փող աշխատելու ունակություն:

5. Խորամանկելու, «ֆռագնելու» հատկություն:

6. Հանցագործ աշխարհի հետ կապ հաստատելու հատկություն:

Որքան դեռահասները շատ միավորներ են հավաքում վերոնշյալ վեց կետերում, այնքան ավելի մեծ հավանականությամբ նրանք կհայտնվեն հանցագործ խմբերի մեջ: Նույնը կարելի է ասել նաև անբարենպաստ շրջապատի դերի մասին:

1997 թ. Ռուսաստանի բուհերում կատարած ուսումնասիրությունները ցույց են տալիս, որ ուսանողների միջավայրում տարածված են դելինկվենտ վարքածի հետևյալ տեսակները՝ սպեկուլյացիա — 32%, խաբեբայություն, արկածախնդրություն — 26%, գողություն — 28%, կռվարարություն — 33%, բռնարարքների, տեռորիզմի հակում — 27%, բռնաբարություն կամ նրա նկատմամբ հակում — 22%, հարբեցողություն — 28%, թմրադեղերի առևտուր — 24%, թմրադեղերի օգտագործում — 28%, համասեռամոլություն — 11%, պոռնություն — 28%, ինքնասպանության հակում — 20%:

Շեղված վարքածների դրդապատճառները բացատրելիս ուսանողները նշում են հիմնականում փողի պակասը, այնուհետև ավելացնում են նաև վատ դաստիարակությունը, ընդհանուր անբարոյ մթնոլորտը, աշխատել չուզենալը, հարբեցողությունը, վատ պայմանները, թուլակամությունը, ցանկասիրությունը, հեշտ կյանք վարելու ձգտումը և այլն:

Սոցիոլոգները նախկինում համոզված էին, որ երիտասարդական հանցագործությունները մեծ մասամբ կապված են աղքատության հետ: Ցածր խավերից սերվածներն ավելի քիչ հմարավորություն ունեն կրթություն ստանալու, աշխատանք գտնելու, նրանք մեծ մասամբ կյանքից դժգոհ են և այլն: Սակայն վերջին շրջանի ուսումնասիրությունները ցույց են տալիս, որ երիտասարդական հանցագործությունները հավասարապես տարածված են բոլոր խավերում: Պարզվում է, օրինակ, որ միջին դասակարգի վերնախավին և բարձր դասակարգին պատկանող ուսանողները վանդալիստական գործողություններին ավելի շատ են մասնակցում, քան ցածր խավերին պատկանող երիտասարդները:

Այս երևույթի հիմնական պատճառը սոցիոլոգները համարում են հաճոյալից կյանք վարելու ձգտման մեծացումը, որն իրականացնել

հնարավոր է միայն հարստության, փողի առկայության պայմաններում: Ժամանակակից երիտասարդությունը, հատկապես միջին խավերի ներկայացուցիչները, իր տրամադրության տակ ունի մեքենաներ, խմիչքներ, թմրադեղեր և անշուշտ փող: Նրանց կյանքը բավական ակտիվ է ընթանում՝ հանդիպումներ, ժամադրություններ, պարեր, համերգներ, քեֆեր և զվարճանքներ և այլն: Ընդ որում՝ ակտիվության աստիճանը երեկոյան և ուշ ժամերին ավելի է մեծանում, ինչը նպաստում է շեղված վարքաձևերի դրսևորմանը:

Սեռական կյանքի վաղ սկսումը, որպես կանոն, կապված է նմանօրինակ կենսակերպի հետ:

Ամերիկյան սոցիոլոգները, ուսումնասիրելով անչափահասների իրավախախտումները (Կալիֆոռնիայում բանտարկվածների օրինակով), պարզել են, որ իրավախախտների 50%-ից ավելին հետևում է հակահասարակական արժեքներին, ունի անարխիստական հակումներ: Նրանք հանցագործ կենսաձևից բացի ուրիշ ապրելակերպի հետ ծանոթ չեն: Տանը նրանք հաճախ ենթարկվել են ֆիզիկական, հոգեբանական կամ սեռական բռնությունների: Նրանց զգալի մասը հանցագործ բանդաների կամ այլ հրոսակախմբերի, սովորաբար «սքինհեդների» (սափրած գլուխների) և «ստոունների» (որմնադիրների) անդամներ են: Պարզվել է նաև, որ նման խմբերում հանցագործ վարքաձևերը ուղիղ համեմատականորեն կապված են թմրադեղերի օգտագործման հետ:

Սոցիալական ընդերքներից սերվածների մոտ դելինկվենտ վարքաձևի պատճառ են դառնում ոչ թե հարստությունն ու հեղոնիզմը, այլ միանգամայն այլ գործոններ, դպրոցական անհաջողությունները՝ վատ գնահատականները, բացակայությունները, ընդհարումները մանկավարժների հետ: Նրանք սկսում են դասերից փախչել, թմրադեղեր և ալկոհոլ օգտագործել: Դրան անշուշտ նպաստում են նաև ընտանեկան վատ պայմանները, ընտանիքի անդամների միջև եղած լարված հարաբերությունները և այլն:

Անչափահասների կազմակերպված հանցագործությունը: 80–90–ական թվականներին ԱՄՆ–ում հանցագործության ոլորտի հիմնական պրոբլեմը դարձավ անչափահասների բազմաթիվ հրոսակախմբերի, բանդաների առաջացումը: Չանգվածային լրատվության միջոցներում սկսեցին ավելի շատ երևալ այդ խմբերի կատարած դաժան հանցագործությունների մասին հաղորդումները: Ընդ որում՝ շատ հաճախ դրանց զոհ էին դառնում բացառապես անմեղ, պատահական մարդիկ: Որպես կանոն՝ այդ բանդաների անդամները 16–17 տարեկան պատանիներ էին: Նրանք միանում էին փողոցային բանդաներին և կատարում էին այնպի-

սի բռնարարքներ, հանցագործություններ, որոնք մենակ երբեք չէին անի: Այդ խմբերի անդամների 44%–ը կռիվներին մասնակցում էր հարկադրաբար, 22%–ը պետք է որևէ մեկին մարմնական վնաս հասցներ, 25%–ը պետք է մեկին գնդակահարեր: Այսինքն՝ բանդան իր ձեռքում էր պահում մյուս մարդկանց կյանքի և մահվան նկատմամբ իշխանությունը՝ դրանով իսկ մարտահրավեր նետելով ընտանիքի, հասարակության, դպրոցի, ոստիկանության, առանձին անհատների հեղինակությանը:

Անչափահասների կազմակերպված հանցագործություն գոյություն ունի նաև Ռուսաստանում: Ծիշտ է, պաշտոնապես այն ընդունվեց միայն 90–ական թվականներին, քանզի Խորհրդային Միությունում համարվում էր, որ կազմակերպված հանցագործությունը հատուկ է միայն չափահասներին: Սակայն պարզվեց, որ անչափահասների կատարած հանցագործությունների շուրջ 40%–ը կրում է կազմակերպված, խմբային բնույթ: Ուսումնասիրությունները ցույց են տալիս, որ եթե նախկինում երիտասարդական խմբերը կազմված էին մեծ մասամբ 3–5 մարդուց, ապա 90–ական թվականներին դրանց թիվը հասավ 50 և 100 մարդու: Դեռ 80–ական թվականներին Կազանում կատարվել են 180 խմբային հանցագործություններ, դրանցից 50–ը եղել են զանգվածային կռիվներ՝ դանակների, ինքնաշեն զենքի և արմատուրաների օգտագործումով:

Թվային գերազանցությունը (5–7–ը մեկի դեմ) թույլ էր տալիս նման խմբերին կատարելու բազմաթիվ բռնարարքներ և հանցագործություններ՝ հարձակումներ, թալան, կողոպուտ, խուլիգանություն, գողություն և այլն: Որպես օրինակ՝ նշենք նման խմբերի «հարձակումները Մոսկվայի վրա», երբ հրոսակախումբը մերժմոսկովյան քաղաքներից Մոսկվա էր գալիս և հաշվեհարդար կազմակերպում մոսկվացի հասակակիցների նկատմամբ: Պետք է ավելացնել նաև, որ նման խմբերը իրենց կազմով, թե իրենց գործունեությամբ և նպատակներով բավական տարբեր և բազմազան են:

§ 4. Զրեական վարքաձև

Մենք արդեն խոսեցինք այն մասին, որ դեհիանտ վարքաձևի դրսևորումները վարչական և քրեական իրավախախտումների շարքին չեն դասվում: Շեղված վարքաձևի փոքր–ինչ խիստ տարատեսակ են դելինկվենտ արարքները, որոնք գործում են ինչպես չափահասները, այնպես էլ դեռահասները, չնայած դելինկվենտ վարքաձևը ավելի շատ բնորոշ է երիտասարդներին, ընդհանուր առմամբ այն կապված է վարչական իրավախախտումների և մասամբ նաև քրեական օրենսգրքի խախ-

տումների հետ: Այնուհանդերձ, այս բոլորը կարելի է բնութագրել որպես սիրողական արարքներ: Երբ մենք մուտք ենք գործում քրեական հանցագործությունների ոլորտ, ապա պետք է առաջին հերթին խոսենք պրոֆեսիոնալ՝ արհեստավարժ հանցագործության մասին:

Պրոֆեսիոնալ հանցագործություն: Պրոֆեսիոնալ հանցագործություն ասելով պետք է հասկանալ այն հանցագործությունները, որոնք կատարվում են գոյության միջոցների ստեղծման, լրացուցիչ կամ հիմնական մշտական եկամուտ ստանալու նպատակով: Պրոֆեսիոնալ հանցագործությունն իրենից ներկայացնում է հարաբերականորեն ներփակված, հասարակայնորեն վտանգավոր երևույթ, որին բնորոշ են մի շարք հատկանիշներ և գծեր: Պրոֆեսիոնալ հանցագործությունն առանձնահատուկ, ինքն իրեն ծնող, քրեական գործունեությունը վերարտադրող համակարգ է:

Ժամանակակից սոցիոլոգիական ուսումնասիրությունները հնարավորություն են տալիս ստեղծելու պրոֆեսիոնալ հանցագործի տիպական դիմանկար: Պարզվում է, որ դատապարտվածների մեջ ամենատարածված տարիքային խումբը 36–40 տարեկաններն են (տղամարդկանց մեջ), որոնք կազմում են ընդհանուր դատապարտվածների 46%–ը, իսկ կանանց մեջ՝ 30–45 տարեկանները, 83%–ը: Հենց այս տարիքում է, որ մորմալ մարդը հասնում է առավելագույն աշխատունակության: Հարաբերականորեն բարձր է պրոֆեսիոնալ հանցագործների կրթական աստիճանը, նրանց ճնշող մեծամասնությունն ունի միջնակարգ և միջնակարգ մասնագիտական կրթություն, համապատասխանաբար 31 և 43, 49 և 38%–ները: Պրոֆեսիոնալ հանցագործների կարևոր բնութագրերից է օրինական աշխատանք ունենալը: Հանցագործությունների կատարման ժամանակ աշխատանք ունեին տղամարդկանց 23%–ը և կանանց 43%–ը, չէին աշխատում և չէին սովորում համապատասխանաբար 59%–ը և 39%–ը: Անհրաժեշտ է ասել, որ աշխատանքը պրոֆեսիոնալ հանցագործների համար ունի նաև կանոնադրական բնույթ, այն ծառայում է որպես սոցիալական քողարկման միջոց: Հարցվածների 68–75%–ը ընդգծել են իրենց ընտանիք ունենալու հանգամանքը: Ստացված տվյալների վերլուծությունը թույլ է տալիս պրոֆեսիոնալ հանցագործությունը բնութագրել հետևյալ գծերով.

1) հանցագործության կատարումը գոյության պահպանման հիմնական եղանակն է (այդպես են հայտարարում հարցվածների 78%–ը),

2) պրոֆեսիոնալ հանցագործների կողմից հանցագործության կատարումը պահանջում է նախնական պլանավորում, հաշվարկներ, մա-

խապատրաստական աշխատանք (այս գործոնին տեղ են տվել հարցվածների 80%–ը),

3) պրոֆեսիոնալ հանցագործներն ունեն զանազան պատրաստի միջոցներ, հարմարանքներ, որոնք հեշտացնում են հանցանքի կատարումը (նման գործիքներ ունեն հարցվածների 75%–ը),

4) քրեական պրոֆեսիոնալներին հատուկ է հանցագործություն կատարելու հատուկ հմարներ և եղանակներ,

5) պրոֆեսիոնալ հանցագործը այդ ուղին բռնում է միանգամայն գիտակցորեն՝ որպես իր կյանքի նպատակ,

6) պրոֆեսիոնալ հանցագործների խմբավորումների մեջ գոյություն ունի ներքին առանձնահատուկ աստիճանակարգում, բաժանումներ,

7) պրոֆեսիոնալ հանցագործներին հատուկ է սեփական խոսելաձևը, ժարգոնը, միստոկացի յուրահատկությունները,

8) պրոֆեսիոնալ հանցագործներն ունեն իրենց հատուկ սուբկուլտուրան, ավանդույթները, սովորույթները, բանահյուսությունը,

9) պրոֆեսիոնալ հանցագործներն իրենց գիտելիքները, հմտությունները, «գաղտնիքները» փոխանցում են սկսնակ հանցագործներին, պատրաստում են քրեական հերթափոխ,

10) պրոֆեսիոնալ հանցագործներին բնորոշ է մասնագիտական հպարտությունը:

Ուսաստանում այժմ կա շուրջ 300 տիտղոսակիր «օրենքով գող»: Նրանցից յուրաքանչյուր չորրորդը գտնվում է ազատազրկման վայրերում: Նրանց անմիջական մասնակցությամբ ռուսական բանտերում ստեղծվում են բազմաթիվ խմբավորումներ և կլաններ, «օրենքով գողերի» երեք քառորդը, որը գտնվում է ազատության մեջ, ղեկավարում է հզոր քրեական խմբավորումներ, լեզալ և անլեզալ բիզնես: Նման ֆիրմաների և հանցագործ կառույցների ֆինանսական շրջանառությունները կազմում են հարյուրավոր միլիոններ: Քրեական բազմաթիվ հեղինակություններ գործում են նաև արտասահմանում, իսկ նրանց մեծամասնության փողերը պահպանվում են արտասահմանյան դրամատներում: Միայն փոքրիկ Կիպրոսում «նոր ռուսները» ստեղծել են շուրջ 2 հազար կասկածելի ընկերություններ, բանկեր և տուրիստական ֆիրմաներ:

Արևմուտքի առավելությունը նրանք տեսնում են այն բանում, որ արևմտյան երկրներում հեշտորեն կարելի է հանցագործ ճանապարհով աշխատած գումարները «լվանալ», պահպանել կամ փոխադրել օրինական բիզնեսի մեջ:

Քրեական հանցագործություններ: Հասարակության համար զգալի վտանգ են ներկայացնում քրեական հանցագործությունները: Նրանցում գոյություն ունեն մի քանի տարատեսակներ՝ առանձնապես վտանգավոր պետական հանցագործություններ, բանդիտիզմ, պետական կամ հասարակական ունեցվածքի հափշտակում, կանխամտածված սպանություն, անզուլորեն կատարած սպանություն, կանխամտածված մարմնական վնասների պատճառում, բռնաբարություն, անձնական սեփականության դեմ ուղղված հանցագործություններ, պաշտոնական հանցագործություններ, խուլիգանություն, զինվորական հանցագործություններ, կեղծ թղթադրամների ստեղծում և դրամաշորթություն, գողություն, թալան, կողոպուտ և այլն:

Տնտեսական հանցագործություններ: Երկրի տնտեսությանը զգալի վնաս են հասցնում վարչական կամ այսպես կոչված տնտեսական և ֆինանսական հանցագործությունները: Դրանց մեջ մտնում են արտադրության, բաշխման, ֆինանսական ոլորտներում կատարվող հանցագործությունները՝ հարկերի վճարումից սխտեմատիկորեն խուսափելը, ֆինանսական, առևտրական և բանկային զանազան խարդախություններն ու օրինազանցությունները, հափշտակությունը, կաշառատվությունն ու կաշառառությունը, աշխատանքի անվտանգության խախտումները, տրանսպորտային հանցագործությունները և այլն: Տնտեսական հանցագործության օրինակ կարող է ծառայել «ֆինանսական բուրգերի» ստեղծումը, որից տուժում են միլիոնավոր քաղաքացիներ:

Շահադիտական հանցագործություններ: Շահադիտական հանցագործությունները կատարվում են նյութական հարստության ձեռքբերման նպատակով: Շահադիտական հանցագործությունների մեջ մտնում են ֆիկտիվ տնտեսական օպերացիաները, կեղծ ձեռնարկությունների ստեղծումը, արժեթղթերի հետ կապված անօրինականությունները, ինտելեկտուալ սեփականության նվաճման օտմոգությունները: Շահադիտական հանցագործությունների տեմպերը գնալով աճում են՝ տարեկան կազմելով շուրջ 10–15%–ը: 90–ական թվականներին Ռուսաստանում տարեկան կատարվել է մոտավորապես 26 հազար սպանություն, դրանց հիմնական մասը՝ շուրջ 20%–ը բաժին է ընկնում շահադիտական սպանություններին: Շահադիտական հանցագործությունների տիպական դրսևորումներից է պատվերով սպանությունը, որից առաջացել է վարձու մարդասպանի՝ կիլլերի մասնագիտությունը: Կիլլերների զբաղմունքը մարդկանց պատվերով սպանելն է:

Կազմակերպված հանցագործություն: Հանցագործությունն այսօր ազգային անվտանգության համար սպառնալիք է դարձել: Մասնագետները նշում են, որ հանցագործությունների կատարման մասնագիտական հմտության աստիճանը գնալով աճում է: Ձևավորվում են հազարավոր կազմակերպված հանցախմբեր: Կազմակերպված հանցագործության կատարման պայմաններն են.

1) երկու կամ ավելի մարդկանց միավորումը շահադիտական հանցագործություն կատարելու նպատակով,

2) ներխմբային աստիճանակարգում, վարքի որոշակի նորմերի առկայություն,

3) սեփական նյութատեխնիկական բազայի առկայություն, դրա մեջ մտնում են դրամական միջոցները, ավտոտրանսպորտը, կապի միջոցները, զենքը և այլն,

4) փողերի «վաճման խողովակների» գոյություն,

5) իշխանության մարմինների հետ կապի առկայություն,

6) առանձին խմբավորումների միջև ազդեցության ոլորտների բաժանում:

Իր զարգացման հասուն աստիճանում կազմակերպված հանցագործությունն առաջադրում է պետական իշխանության և կառավարության մարմինների մեջ ներթափանցելու քաղաքական նպատակներ:

XX դարի վերջում Ռուսաստանում հանցագործ կազմակերպություններին հաջողվեց բավական սերտ և քողարկված կապեր հաստատել կոռումպացված բարձրաստիճան պաշտոնյաների հետ, թափանցել պետական, իրավապահ և վերահսկող մարմինների վերին ոլորտներ:

«Ռուսաստանում կազմակերպված հանցախմբերը,— նշում է ԱՄՆ–ի Հետախուզությունների դաշնային բյուրոյի տնօրեն Լուիս Ֆրին,— իրենց թվաքանակով 10 անգամ գերազանցում են ամերիկյան մաֆիայի և նրա հետ գործակցող կազմակերպությունների անդամներին: Կոլումբական կորտեժները Ռուսաստանն օգտագործում են որպես տարանցիկ կետ կոլումբական կոկաինը և խինստյան եվրոպա տեղափոխելու համար: Այս իրադրության վրա վերահսկողությունը պահպանելու համար անհրաժեշտ է ողջ աշխարհի իրավապահ մարմինների ջանքերի միավորում»:

Կազմակերպված հանցագործության ռուսական խմբավորումները կապված են նաև Եվրոպայի, Ամերիկայի, Մերձավոր Արևելքի, ԱՊՀ երկրների, Մերձբալթիկայի, Հինաստանի, Թուրքիայի և այլ երկրների հանցագործ կազմակերպությունների հետ:

Քաղաքական հանցագործություններ: Քաղաքական հանցագործությունը քաղաքական նպատակներով սեփական ժողովրդի դեմ կատարած իշխանության չարաշահումները կամ քաղաքական հակառակորդների, նշանավոր քաղաքական դեմքերի վերացումն ու այդ կարգի այլ գործողություններն են, որոնք ազդում են հասարակության մեջ քաղաքական ուժերի տեղաբաշխման և քաղաքական կլիմայի կայունության վրա: Քաղաքական հակառակորդների դեմ կազմակերպվում են տեռորիստական գործողություններ, պատվերով սպանություններ և այլ բռնարարքներ:

Քաղաքական հանցագործությունների մեջ մտնում են պատգամավորների և այլ բարձրաստիճան պաշտոնյաների սպանությունները, ռազմական արկածախնդրությունները, ազգամիջյան կոնֆլիկտները, ընտրախախտումներն ու ընտրակաշառքները, ընտրական «կեղտոտ տեխնոլոգիաների» օգտագործումը և այլն:

Քաղաքական հանցագործությունների հիմնական և հասարակության համար վտանգավոր տարատեսակը պետական ապարատի ներքաշումն է կազմակերպված հանցագործության մեջ: Պետական պաշտոնյաներն ու չինովնիկները ոչ միայն նպաստավոր վճռի կայացման համար կաշառք են վերցնում, այլև պետական կառույցներում իրագործում են կազմակերպված հանցագործ խմբակցությունների ծրագրերը և դրա համար պարբերաբար մեծ գումարներ են ստանում:

Հանցագործության արմատները Ռուսաստանում: Ռուսաստանն այժմ ապրում է հանցագործության աճի արդեն թվով երրորդ բռնկումը: Առաջինը, հավանաբար նաև ամենաուժգինը, Հոկտեմբերյան հեղափոխության և քաղաքացիական պատերազմի արդյունքն էր, երբ տեղի էր ունենում սեփականության վերաբաժանում: Երկրորդը Հայրենական մեծ պատերազմի արդյունքն էր: Այսօր Ռուսաստանում քաղաքացիական և Հայրենական պատերազմի մասշտաբների պատերազմներ տեղի չեն ունենում, սակայն հանցագործության աճը հասել է բարձր աստիճանի: Դրա հիմնական պատճառը մասնագետները համարում են այն, որ այսօր՝ 90-ական թվականների խաղաղ հեղափոխությունից և ԽՍՀՄ-ի փլուզումից հետո, նս տեղի է ունենում սեփականության վերաբաժանման ակտիվ գործընթաց: Ծիշտ է, եթե համեմատենք 1917 թ. հետ, ապա այս վերաբաժանման ուղղվածությունը հակառակն է՝ սեփականությունը մասնավոր սեփականատիրոջից չի խլվում, այլ վերադարձվում է նրան: Քանի որ հարստության կենտրոնացումը հանգեցրել է հարուստ և շատ հարուստ դասակարգերի առաջացմանը, ուստիս հանցագործների համար ստեղծվել է բավականին բարենպաստ պայ-

մաններ, գործունեության հսկայական դաշտ, որում նրանք հեշտորեն իրենց որսն են անում:

Սեփականության հետ կապված հանցագործության առաջացումը երկաստիճան պրոցես է: Որպես անմիջական պատճառ հանդես է գալիս սեփականության վերաբաժանումը, սեփականության վերադարձը պետությունից մասնավորին: Այս գործընթացներն ավելի մասշտաբային մեկ այլ երևույթի՝ կապիտալի մախասկզբնական կուտակման պարտադիր հատկություններն են: Վերջինս բավական բազմատարր կամ բազմաշերտ է: Նրա վերին շերտը կազմում է հասարակական հարստության օրինականացված սեփականաշնորհումը և օլիգարխիայի ու մեծահարուստների դասակարգի ծնունդը: Երկրորդ շերտը սոցիալական պրոտաբույծների՝ թալանչիների, կաշառակերների, բանդիտների և այլ հանցախմբերի առաջացումն է, որոնք փորձում են մեծահարուստներին փայ հասած հարստությունը վերաբաշխել իրենց օգտին:

Վերաբաշխումների այս երկու գործընթացներն էլ, ըստ էության, կրում են հանցագործ բնույթ: Առաջին վերաբաշխումն իրենից ներկայացնում էր հանցագործ սեփականաշնորհում, քանզի պետական ծեռնարկությունները չնչին զներով «վաճառվում էին» ստվերային տնտեսության դրածոներին: Երկրորդ վերաբաշխումը կատարում են նրանք, ովքեր առաջինից մեկուսացված էին, «մեծ խաղից» բաժին չէին ստացել: «Մեծ խաղից» դուրս էին մնացել զգալի թվով պատգամավորներ, բարձրաստիճան չինովնիկներ, իրավապահ մարմինների պաշտոնյաներ և այլն, որոնք ոչ միայն այդ ներկայացման մասնակիցներն էին, այլ կարևոր դերակատարություն ունեին նրանում:

Ահա այս ճանապարհով ստեղծվում էր շահամուլ հանցագործների մի վիթխարի բուրգ, որոնք իրենց իսկ ստեղծած խողովակներով և այլ գաղտնի մեխանիզմներով դեպի իրենց էին քաշում առաջնային սեփականաշնորհումից ծնված դրամագլուխները: Հանցագործ աշխարհի այս նոր կառույցը կարելի է անվանել կապիտալի կուտակման ոճրագործ բուրգ:

Իրավապահ մարմինների անգործունեությունը և հանցագործների անպատժելիությունը պատճառ դարձան ռուսական հասարակության մեջ սոցիալ-հոգեբանական վիճակի կտրուկ վատթարացման համար: Դրանք բնակչության մեջ ծնեցին վախի և սարսափի զգացում, ինչպես նաև անվստահություն առաջացրեցին իշխանության մարմինների նկատմամբ: Տուժողներն ու վկաներն իրավապահ մարմիններին չեն դիմում հենց անվստահության պատճառով, քանի որ համոզված են և ոչ մի հույս չունեն, որ նրանցից օգնություն կստանան: Իրավապահ մարմիններում, արդարադատության օրգաններում (միլիցիայում, դատախազությունում, դատարանում և կալանավայրերում) կատարված կառուց-

վածքային և կադրային փոփոխությունները նույնպես ապակառուցողական դեր կատարեցին և հանգեցրին այս կառույցների կադրային միջուկի փլուզմանը, նրանց անձնակազմի պրոֆեսիոնալ գործունեության արդյունավետության որակական անկմանը: Չնայած որ 90-ական թվականներին միլիցիայի նյութատեխնիկական բազան որոշ չափով ամրապնդվեց, այնուհանդերձ, այն տեխնիկական զինվածության համաշխարհային ստանդարտներից շատ հեռու էր:

Հանցագործության աճին նպաստում է նաև իրավապահ մարմինների անօգնականությունը, դատարանների ծանրաբեռնվածությունը և արդյունավետորեն գործող դատական կատարածությունների ծառայության բացակայությունը: Դատապարտվածների շրջանում անգործության աճը, քննչական մեկուսարանների գերծանրաբեռնվածությունը, դատապարտվածների մեջ վտանգավոր հանցագործների տիրապետությունը և այս կարգի բազմաթիվ այլ հանգամանքներ:

Հանցագործության վիճակը աշխարհում: Հանցագործության աճը միջազգային պրոբլեմ դարձավ Երկրորդ համաշխարհային պատերազմից հետո: Ազգագրագետների հաշվարկները ցույց են տալիս, որ աշխարհի ազգաբնակչության թվաքանակը XX դարի վերջին տարեկան աճում էր 100 միլիոն մարդով, այսինքն՝ 1,5%-ով, դա այն դեպքում, երբ հանցագործությունն աճում է 5%-ով, այսինքն՝ այն 3-5 անգամ ազգաբնակչության աճից ավելի է: Վերջին 30-40 տարիներին հանցագործության քանակը միջին հաշվով մեծացել է 3-4 անգամ, նախկին ԽՍՀՄ-ի տարածքում՝ 6-8, ԱՄՆ-ում՝ 7-8, Մեծ Բրիտանիայում և Շվեդիայում՝ 6-7, Ֆրանսիայում՝ 5-6, Գերմանիայում՝ 3-4, Ճապոնիայում՝ 1,5-2 անգամ:

Աշխարհի 100 հազար բնակչությանը բաժին է ընկնում շուրջ 6-8 հազար հանցագործություն: Մեկ տարում աշխարհում կատարվում են 400-500 միլիոն զրանցված հանցագործություններ:

Մասնագետները նշում են ժամանակակից աշխարհում հանցագործության դրսևորման մի քանի միտումներ.

- հանցագործության պրոֆեսիոնալացում,
- կազմակերպված հանցագործության տեղի և դերի աճ,
- հանցագործությունների ինտելեկտուալ մակարդակի բարձրացում,
- հանցագործությունների շահադիտական ուղղվածության մեծացում,
- հանցագործությունների տեխնիկական հագեցվածության բարձրացում,

• հանցագործ կառույցների և պետական իշխանության մարմինների կապերի սերտացում,

• հանցագործների անպատժելիության չափի մեծացում (Ռուսաստանում),

• հանցագործության սոցիալական բազայի ընդլայնում (Ռուսաստանում),

• հեռուստահաղորդումների բովանդակության քրեածինության բարձրացում:

Քրեական թեմատիկան կինոյի, հեռուստատեսության, համրամատչելի գրականության ոլորտներում հիմնական տեղ է զբաղեցնում: Որոշ հաշվարկներով՝ համառուսական հեռուստաընկերություններն օրական ցուցադրում են 20-30 քրեական հեռուստասյուժեներ, հաղորդումներ, որոնք զգալիորեն նպաստում են երիտասարդության մեջ հանցագործության աճի տեմպերին: Որոշ հաղորդումներ, ինչպես նաև ինտերնետային էջեր, դառնում են հանցագործությունների կատարման տեխնոլոգիաների, մեթոդների և ընդհանրապես քրեական աշխարհի փիլիսոփայության ընդօրինակման և յուրացման ակնառու ձեռնարկներ:

Հանցագործության ինտելեկտուալացման և պրոֆեսիոնալացման միտումը բացատրվում է նրանով, որ հանցագործ տարրերի շարքերը համալրվում են նախկին սոցիալական բարձր խավերի և մասնագիտությունների ներկայացուցիչներով՝ մտավորականներով, տնտեսական ղեկավարներով, սպաներով, ինժեներներով և կոնստրուկտորներով, զինագործներով, ծրագրավորողներով և այլն:

Հանցագործության կանխարգելումը, նրա դեմ պայքարը ցանկացած քաղաքակիրթ հասարակության և նրա պետաիրավական հաստատությունների կարևոր խնդիրներից է: Այս խնդրի կատարման համար ստեղծվում են իրավապահ մարմիններ, ոստիկանություն, դատարաններ և այլ հաստատություններ, որոնք համատեղ ջանքերով պետք է հասնեն ցանկալի արդյունքների: Հասարակական և պետական կառուցվածքի «անհանցագործ» մոդելներ, ցավոք սրտի, գոյություն չունեն: Կան հանցագործության դեմ պայքարի ավել կամ պակաս արդյունավետ եղանակներ, օրինակ՝ ճապոնականը, որտեղ բարեհաջող կերպով իրար են միահյուսվել ավանդական և ժամանակակից, ազգային և միջազգային մեթոդները: Հանցագործությունների կանխարգելումը, նրանց դեմ պայքարը եղել և մնում է համաշխարհային համագործակցության կարևոր խնդիրներից մեկը, որի լուծումը պահանջում է միասնական ջանքեր և նյութատեխնիկական զգալի ներդրումներ:

ԳԼՈՒԽ 15

ԸՆՏԱՆԻՔ ԵՎ ԱՍՈՒՄՆՈՒԹՅՈՒՆ

Ընտանիքը հասարակության հինգ ինստիտուտներից մեկն է, այն ապահովում է հասարակական կայունությունն ու համալրում է յուրաքանչյուր նոր սերունդ՝ դառնալով հասարակության ինքնավերարտադրման հիմնական միջոցը: Միաժամանակ ընտանիքը հանդես է գալիս որպես սոցիալական փոքր խումբ և հասարակության կառուցվածքային հիմնական միավոր, կայուն բջիջ: Իր կյանքի ընթացքում մարդը մտնում է զանազան խմբերի, խմբավորումների մեջ, սակայն ընտանիքը միակն է, որն երբեք նա չի լքում: Վերջապես՝ ընտանիքը հասարակական կազմակերպության ամենատարածված տեսակն է:

§ 1. Ընտանիքի ինստիտուտը

Երբ մենք խոսում ենք սոցիալական կարևորագույն հաստատությունների՝ որպես հասարակության հենասյուների մասին, ապա նրանց թվում առաջինը տալիս ենք ընտանիքի անունը: Իրոք, ընտանիքը մարդկային հասարակության հիմնական ինստիտուտն է:

Ընտանիքն իր հերթին ներառում է բազմաթիվ այլ հաստատություններ, մասնավորապես՝ ամուսնության, մայրության, հայրության, հարազատության, սեփականության ինստիտուտները:

Ընտանիքի ձևավորման պրոցեսը ինստիտուցիոնալ տեսանկյունից սոցիալական նորմերի, դերերի և ստանդարտների յուրացման գործընթաց է, որը կարգավորում է ամուսնական զույգերի ընտրությունը, նրանց փոխհարաբերությունները, սեռական վարքը, ծնողների և հարազատների նկատմամբ վերաբերմունքը և այլն:

Ամուսնության ինստիտուտը ընտանեկան կյանքի բոլոր ոլորտները չէ, որ ընդգրկում է: Այն ենթադրում է որոշակի նորմեր և սանկցիաներ, որոնք կարգավորում են ամուսինների հարաբերություն-

ները: Որոշ նորմեր ունեն իրավական բնույթ և կանոնակարգված են գործող օրենսդրությամբ, նորմերի մյուս մասը մտնում է էթիկական ոլորտի մեջ և գործում է սովորույթների, ավանդույթների, բարոյականության ուժով: Այդ նորմերը կարգավորում են ամուսնության երկու հիմնական փուլերը՝ ամուսնությունը և ամուսնալուծությունը:

Ընտանիքն ու ամուսնությունը՝ որպես պատմական երևույթներ, ուսումնասիրվում են պատմության, ազգագրության և մարդաբանության կողմից: Այս կարգի հետազոտությունները թույլ են տալիս կազմել ընտանիքի, ամուսնության տիպաբանությունը, խորանալ նրանց պատմական դրսևորման առանձնահատկությունների մեջ: Ժամանակակից սոցիոլոգիայում օգտագործվող մի շարք հասկացություններ՝ այդ թվում էկզոգամիայի (արտախմբային ամուսնության), էնդոգամիայի (ներխմբային ամուսնության), պոլիգինիայի (բազմակնության), նահապետական, ընտանիքի հասկացությունները, փոխառնված են այս գիտություններից: Մինևույն ժամանակ սոցիոլոգիայում ևս մշակվել են ամուսնաընտանեկան հարաբերություններն արտահայտող մի շարք հասկացություններ՝ նուկլեար, անհատական և բազմանդամ, ընդլայնված ընտանիք, հաշվարկով և պայմանագրային ամուսնություն և այլ:

Ընտանիքի ինստիտուտը կապված է սովորույթների, վարքի կանոնների, օրենքների հետ: Օրենսդրությունը ընտանիքի կարևոր մասերից է: Գոյություն ունի ընտանեկան իրավունք, ուր օրենքը որոշում է, թե ինչ է ընտանիքը, ինչպիսին են ամուսնու և կնոջ, ծնողների և զավակների իրավունքներն ու պարտավորությունները: Օրենքը որոշում է ամուսնության նվազագույն տարիքը, ամուսնալուծությունից հետո ունեցվածքի բաժանման սկզբունքները և այլն: Չնայած օրենքը չի պարտավորեցնում, որ ամուսինները տարասեռ լինեն, բայց հասարակական կարծիքը համասեռ միությունների նկատմամբ ունի խստորեն արտահայտված բացասական վերաբերմունք:

Ընտանիքը, որպես ինստիտուտ, սովորական սոցիալական խմբից մեծապես տարբերվում է: Խումբը բաղկացած է կոնկրետ, իրավահավասար անդամներից, որոնք կատարում են որոշակի դեր և իրար հետ կապված են որոշակի անձնական հարաբերություններով: Խմբերում մարդկանց միջև գոյություն ունեցող հարաբերությունները ձևավորվում են ինքնաբուխորեն, դրանք որոշվում են ներխմբային և անձնական որակներով: Ընտանիքը բաղկացած է երկու, որոշ դեպքերում նաև ավելի սերունդներից: Ընտանիքում գոյություն ունեն հոր, մոր, զավակների հատուկ կարգավիճակներ, դրանցից բխող սոցիալական, իրավական, բարոյական բազմաթիվ ածանցյալներ:

Ընտանիքի ինստիտուտը հասարակության պատմության ընթացքում անընդհատ զարգացել, փոփոխվել է, սակայն այստեղ կարելի է տեսնել նաև ընդհանուր գծեր: Ընտանիքն առաջացել է այն պարզ պատճառով, որ, ի տարբերություն կենդանական մյուս բոլոր տեսակների, մարդկային տեսակի երեխաներն ունեն ամենաերկարատև մանկությունը: Երեխաների կախումը ծնողներից տևում է 15–18 տարի: Այս շրջանում երեխան առանց ծնողների նյութական և սոցիալական օժանդակության գոյատևել չի կարող: Ինքնուրույն կյանք մտնելու համար երեխայի նախապատրաստումը տեղի է ունենում միայն ընտանիքում այն պատճառով, որ կենդանական տեսակների բնագոյային գործունեության համար հատուկ պատրաստականության կարիք չկա, ուստի կենդանու ծագը շատ կարճ ժամանակամիջոցում դառնում է լիարժեք տեսակ: Մարդը պետք է անցնի դաստիարակության, սոցիալականացման երկարուժիգ ճանապարհ, նա պետք է մտնի սոցիալական համակարգի մեջ՝ անուն ստանա, դառնա ընտանիքի ժառանգորդ, ստանա որոշակի սոցիալական կարգավիճակ: Նա պետք է հասարակության մեջ սոցիալական «գրանցում» ստանա:

§ 2. Ընտանիքի ֆունկցիաները

Ընտանիքի ձևերը փոխանցվում են մի հասարակությունից, մի դաշրջանից մյուսին: Մշակութային նորմերը ամրագրում են ընտանիքի և ամուսնության սկզբունքներն ու առանձնահատկությունները՝ ամուսնական զույգերի ընտրության կարգը, ընտանիքի գլխավորի, ամուսնական զույգերի դերը, իրավունքներն ու պարտավորությունները: Ընտանիքի՝ որպես սոցիալական ինստիտուտի, ընդհանուր կոչումն իր առավել լայն դրսևորումն է ստանում «ընտանիքի սոցիալական ֆունկցիա» հասկացության մեջ: Սոցիալական ֆունկցիա ասելով՝ պետք է նկատի ունենալ ընտանիքի շնորհիվ բավարարվող հասարակության, մարդկանց հիմնարար պահանջումները: Ընտանիքի և ամուսնության հիմնական ֆունկցիաները հետևյալներն են.

1. Սեռական հարաբերությունների կարգավորում: Ամուսնությունն ու ընտանիքը կարգավորում են սեռական հարաբերությունները շնորհիվ այն բանի, որ հասարակության մեջ առկա գրված և չգրված նորմերը, սովորույթները հստակեցնում, կանոնակարգում են սեռական հարաբերությունները, դրանց տալիս են հասարակայնորեն ընդունելի ձևեր:

2. Ազգաբնակչության վերարտադրություն: Հասարակությունը գոյություն ունենալ չի կարող, եթե նրանում սերնդափոխության որո-

շակի մեխանիզմներ չկան: Ընտանիքը բնակչության համալրման, նրա վերարտադրության երաշխավորված ինստիտուցիոնալ միջոցն է:

3. Սոցիալականացում: Հին փոխարինության եկած նոր սերունդը սոցիալական դերերը կարող է յուրացնել միայն սոցիալականացման պրոցեսում: Ընտանիքը սկզբնական սոցիալականացման հիմնական օղակն է: Ծնողները երեխաներին են փոխանցում իրենց կենսափորձը, կրթում և դաստիարակում են նրանց, վերահսկում են նրանց արարքները:

4. Սոցիալական օժանդակություն և պաշտպանություն: Ընտանիքը իր անդամների ապահովման, սոցիալական անվտանգության պաշտպանության առաջնային հաստատությունն է: Երեխաները ոչ միայն տանը պատսպարվելու, օթևանի, սննդի ու հագուստի կարիք ունեն, այլև նրանց համար նույնքան կարևոր է հոգևոր սնունդը, ջերմությունը, «հոգևոր պաշտպանվածությունը», իսկ այն առաջին հերթին տալիս է ընտանիքը:

5. Սոցիալական ինքնորոշում: Մարդու ծննդյան օրինականացումը նշանակում է նրա իրավական և սոցիալական սահմանների որոշարկում: Ընտանիքի շնորհիվ մարդը անուն–ազգանուն և հայրանուն է ստանում, ծեռք է բերում հայրական ունեցվածքի, հարստության ժառանգման, տնօրինման իրավունք: Նա պատկանում է այն ազգին, դասակարգին, ռասային, կրոնին, որին պատկանում են իր ծնողները: Ընտանիքն է ի վերջո որոշում մարդու սոցիալական տեղը, դերը, կարգավիճակը:

Վերոնշյալից բացի ընտանիքի ֆունկցիաների մեջ մտնում են կենցաղի կազմակերպումը, երեխաների սկզբնական սոցիալականացումն ու դաստիարակությունը, նրանց անձնական պահանջումներին բավարարումը, տարեցների, հաշմանդամների խնամքը և այլն:

§ 3. Ընտանիքը և տնային տնտեսությունը

Գոյություն ունեն ընտանիքի բազմաթիվ սահմանումներ: Դրանք կապված են կոնկրետ պատմական, էթիկական, իրավական, սոցիալ–տնտեսական պայմաններից, ինչպես նաև տվյալ հետազոտության խնդիրներից: Սահմանման ժամանակ կարող է առաջին պլանի վրա մղվել ընտանիքի՝ որպես հասարակության սոցիալական, ազգագրական կամ տնտեսական բջջի ընթերցումը: Խորհրդային շրջանում վիճակագրությունը ընտանիքը բնորոշում էր որպես ամուսնության և արյունակցության վրա հենված մարդկանց միավորում, ուր զույգերը կապված են կենցաղի ընդհանրությամբ և փոխադարձ պատասխանա-

տվությամբ: Ընտանիքից դուրս ապրող կամ անընտանիք մարդիկ համարվում էին մենակյացներ կամ ընտանիքի առանձին ապրող անդամներ: Այս մոտեցման մեջ շեշտը դրվում էր ամուսնական-արյունակցական հարաբերությունների վրա, իսկ կենցաղի համատեղ կազմակերպման մյուս ձևերն անտեսվում էին:

Այսօր առավել տարածված է ընտանիքի հետևյալ սահմանումը՝ ընտանիքը ամուսնության կամ արյունակցության վրա հենված փոքր խումբ է, որի անդամները կապված են կենցաղի ընդհանրությամբ, փոխօգնությամբ, բարոյական և իրավական պատասխանատվությամբ: Այս սահմանումը տնտեսագետները վերածնակերպում են տնտեսական կտրվածքով: Ընտանիքը, ըստ նրանց սահմանման, համատեղ ապրող մարդկանց խումբ է, որը միասնական տնտեսություն է վարում և միավորված է ամուսնական, արյունակցական կամ խնամակալական կապերով: Իրականում համատեղ տնտեսավարումը ոչ թե ընտանիքի, այլ տնային տնտեսության հատկությունն է:

«Ընտանիք» և «տնային տնտեսություն» հասկացությունները պետք է հստակորեն տարբերել: Մինչև 30 կտեմբերյան հեղափոխությունը Ռուսաստանում մարդահամարների ժամանակ հաշվառվում էին տնային տնտեսությունները, հեղափոխությունից հետո դրան փոխարինեց ընտանիքի՝ որպես հասարակության սկզբնական բջիջ ընթերցումը: 1994 թ. Ռուսաստանի պետական վիճակագրությունը կրկին վերադարձավ «տնային տնտեսություն» հասկացությանը:

Վիճակագրության մեջ տնային տնտեսությունն ասելով հասկացվում է սոցիալ-տնտեսական մի միավոր, որն առաջանում է համատեղ կյանքի, կենցաղի կազմակերպման, ընդհանուր տնտեսության վարման ժամանակ: Այս սահմանումից երևում է, որ, ի տարբերություն ընտանիքի, տնային տնտեսությունը դիտվում է որպես հասարակության տնտեսական բջիջ: Իր ընդգրկմամբ՝ «տնային տնտեսություն» հասկացությունը ավելի լայն է, նրա մեջ ընտանիքի հետ միաժամանակ կարող են մտնել նաև ուրիշ մարդիկ, որոնք արյունակցական կապերով կապված չեն, բայց տվյալ ընտանիքի անդամների հետ միասին զբաղվում են նույն տնային տնտեսության գործերով: Նման մարդկանց մեջ մտնում են վարձակալի տանը ապրող տնային ծառաները, դայակները, դաստիարակները, ծառայողները, քարտուղարները, տնային ուսուցիչները: Տնային տնտեսությունը ընտանիքից տարբերվում է նաև մեկ այլ հատկանիշով՝ մենակյաց մարդը դեռևս ընտանիք չէ, սակայն այդ նույն մարդը կարող է տնային տնտեսություն վարել և այդ տնտեսությունը կարող է կազմված լինել մեկ կամ մի քանի ընտանիքներից:

Տնային տնտեսություն է համարվում մենակյաց մարդը, ընտանիքը կամ մարդկանց խումբը, տնային տնտեսության անդամները ապրում, սնվում են միասին, սակայն նրանց արյունակցական կապը այս դեպքում պարտադիր չէ: Մի բնակարանում ապրող ուսանողների երեք կամ հինգ հոգուց բաղկացած խումբը տնային տնտեսության պարզ օրինակ է:

Այսպիսով, եթե ընտանիքի բնութագրման ժամանակ սոցիոլոգները շեշտը դնում են արյունակցական հարազատության վրա, ապա տնային տնտեսության ընթերցման մեջ տնտեսագետները հիմնական են համարում տնտեսավարումն ու համատեղ ընտանեկան բյուջեն: Սոցիոլոգներն ու ազգագրագետները ընտանիքի բնութագրման ժամանակ ընդգծում են նաև սերնդափոխության, ժառանգորդման գործոնները: Ընտանիքը այնպիսի ամբողջություն է, որն ամեն մի սերնդով բաժանվում և վերաստեղծվում է՝ պահպանելով որոշակի ժառանգորդում:

1994 թ. մարդահամարի տվյալներով Ռուսաստանի տնային տնտեսությունների 13%-ը կազմված է անլիարժեք ընտանիքներից՝ հորից և երեխաներից կամ մորից և երեխաներից: Այսպիսի տնային տնտեսություններն առաջանում են ամուսնալուծությունների կամ արտամուսնական ճանապարհով երեխա ունենալու, ամուսիններից մեկի մահվան պատճառով: 1989–1993 թթ. երեխա ունեցող ամուսինների ամուսնալուծությունների թիվը մեծացել է 21%-ով, արտամուսնական ճանապարհով ծնված երեխաների թիվը 14-ից հասել է 18%-ի, այս նույն շրջանում աշխատունակների մահացությունը ավելացել է 1,6 անգամ: Յուրաքանչյուր յոթերորդ երեխա զուրկ է հորից կամ մորից:

Ժամանակակից ռուսական վիճակագրության մեջ օգտագործվում է համաշխարհային պրակտիկայում ընդունված տնային տնտեսության հաշվառման ձևը: Վերջինիս համաձայն գոյություն ունեն տնային տնտեսության երկու կարևոր խմբավորումներ. առաջինը հիմնված է տնային տնտեսության թվակազմի քանակի և տնտեսության անդամների ամսական եկամուտների, երկրորդը՝ տնային տնտեսության անդամների բացակայության ժամկետի, նրա պատճառների հնաշխարհում վրա: Հաշվի են առնվում նաև զբաղեցրած բնակտարածության չափը, որակը, միասին ապրողների և հեռացողների վաստակի, տնտեսական և բարոյական ներդրումների չափերը: Ամենապարզ ցուցանիշը տնային տնտեսությունների հաշվառումն է ըստ նրա անդամների թվակազմի:

§ 4. Ընտանիքի դասակարգումը

Քանի որ ամուսնաընտանեկան հարաբերություններն ուսումնասիրվում են տարբեր գիտությունների կողմից, ապա դրանց դասակարգումներին կարելի է հանդիպել սոցիոլոգիայում, վիճակագրության, տնտեսագիտության, մարդաբանության, հոգեբանության մեջ:

Ըստ մարդաբանական մոտեցման՝ ընտանիքը կազմավորվում է արյունակցական (անզլ. կոնսանգվինալ — արյունակցական, ազգակցական) և ամուսնական (անզլ. կոնյուգալ — ամուսնական) հիմքի վրա: Արյունակցական հիմքի վրա կառուցված ընտանիքը բաղկացած է մի քանի սերունդների պատկանող արյունակից ազգականներից: Այս տիպի ընտանիքներում ընտանիքի անդամների հարաբերությունները որոշվում են կամ հայրական, կամ մայրական գծով: Անկախ այն բանից, թե ազգակցությունը որ գծով է գալիս՝ մայրական կամ հայրական, հարազատների և ոչ թե ամուսինների միջև գոյություն ունեցող հարաբերություններն են, որ հանդես են գալիս որպես ընտանիքի հիմք: Ամուսնական զույգն ապրում է կամ կնոջ, կամ տղամարդու ազգականների հետ, երեխաները կարող են պատկանել ինչպես կնոջ, այնպես էլ տղամարդու ընտանիքին:

Ամուսնական հիմքի վրա ստեղծված ընտանիքում գերակայում են ամուսնական և ոչ թե ազգակցական հարաբերությունները: Ամուսինների ազգականները համարվում են տվյալ ընտանիքի մաս: Նրանք ընտանիքի կազմի մեջ մտնում են միմիայն որպես տղամարդու կամ կնոջ ազգական: Երեխաները պատկանում են ոչ թե կնոջ կամ տղամարդու ազգականներին, այլ ամուսնական զույգին: Եթե արյունակցական ընտանիքը իր գոյությունը պահպանում է սերունդների հաջորդականության միջոցով, ապա ամուսնական ընտանիքը ձևավորվում է ամուսնության շնորհիվ: Ամերիկյան, ռուսական և եվրոպական հասարակություններին բնորոշ է ամուսնական ընտանիքը, իսկ հին չինական ընտանիքը, օրինակ՝ նահապետական, արյունակցական էր:

Արյունակցական ընտանիքը հիմնված է կենսաբանական ազգակցության վրա: Ամուսնական ընտանիքը ստեղծվում է ոչ թե ազգակցական, այլ ամուսնական կապերի հիման վրա: Երեխաները արյունակցորեն կապված են ամուսինների և նրանց հարազատների հետ, սակայն ամուսինների միջև որպես օրենք արյունակցական կապ գոյություն չունի: Ամուսնությունը ստեղծում է «օրենքով ազգականների» համակարգ (սկեսուր, սկեսրայր, աներ, զոքանչ և այլն):

Ժամանակակից հասարակության մեջ արյունակցական ընտանիքի օրինակ կարող է ծառայել բազմանդամ ընտանիքը, ուր միաժամանակ

իրար հետ ապրում են երեք և ավելի սերունդներ՝ ներառյալ մի քանի նուկլեար ընտանիքներ՝ պապիկ և տատիկ իրենց չամուսնացած և ամուսնացած զավակներով, վերջիններս իրենց երեխաներով:

Ըստ որոշ հաշվարկների՝ բոլոր հասարակություններում, ներառյալ նաև մինչինդոստրիալ հասարակությունը, ամուսնական հիմքի վրա կառուցված ընտանիքները կազմել են 25%, նույնքան տարածում է ունեցել բազմակնությունը, իսկ մնացած կեսը զբաղեցրել են ընտանիքի մյուս տիպերը: Ավանդական գյուղատնտեսական հասարակությունը հենվում էր նահապետական, բազմանդամ ընտանիքի, իսկ ժամանակակից հասարակությունների մեծ մասը՝ նուկլեար, անհատական ընտանիքի վրա:

Ըստ ընտանիքի կազմում առկա սերունդների քանակի՝ ընտանիքը բաժանվում է բազմանդամ (երեք և ավելի սերունդներ) և նուկլեար (երկու սերունդ) տիպերի: Որպես բաժանման մեկ այլ չափանիշ կարող է ծառայել ծնողների քանակը, լրիվ (երկու ծնողներից բաղկացած), ոչ լրիվ (մեկ ծնողից բաղկացած) ընտանիքներ: Եթե հաշվի առնենք երեխաների քանակը, ապա կարելի է առանձնացնել ընտանիքի երեք տիպեր՝ 1) անզավակ, 2) միազավակ և 3) բազմազավակ ընտանիքներ: Հայրիշխանական և մայրիշխանական ընտանիքները հասարակության պատմության վաղ շրջանի երևույթներ են և կապված են ամուսիններից մեկի տնտեսական, իրավական իշխանության հետ՝ հայրիշխանության համակարգում՝ տղամարդու, մայրիշխանության համակարգում՝ կնոջ:

Ընտանիքում առաջնորդի դեր ստանձնելը կապված է ոչ միայն տնտեսական, այլև սոցիալ-հոգեբանական գործոնների հետ: Թե ընտանիքում ունեն է հիմնական դերը պատկանում արդի հասարակությունում կապված է սուբյեկտիվ, պայմանական գործոնների հետ: Տղամարդու կամ կնոջ գերակայությունը հաստատվում է փոխադարձ համաձայնությամբ, «չգրված օրենքով»: Առաջնորդության, գերակայության չափանիշով ընտանիքը բաժանվում է երեք տեսակի՝ ա) հայրական — ընտանիքի առաջնորդը հայրն է, բ) մայրական — ընտանիքի առաջնորդը մայրն է, գ) հավասարազոր — երկուսի դերերը հավասար են: Անենադեմոկրատականը հավասարազոր ընտանիքն է, ուր ընտանեկան վճիռները կայացվում են համատեղ, սակայն դա չի խանգարում, որ որոշ հարցերում՝ օրինակ, ասենք, տղամարդը տնտեսական, կինը կենցաղային, վճռորոշ լինի զույգերից մեկի կարծիքը: Դեմոկրատական բնույթի ընտանիքներում կարևոր հարցերի քննարկումներին երեխաները նույնպես մասնակցում են:

վիճակագրական հաշվառումներում, մարդահամարներում դասակարգումը կատարվում է ըստ ընտանիքի կառուցվածքային բարդության, ուր հաշվի է առնվում, թե ընտանիքը կազմված է՝

- ամուսնական զույգից՝ երեխաներով կամ առանց երեխաների,
- ամուսնական զույգից՝ երեխաներով կամ առանց երեխաների և ամուսիններից մեկի ծնողներից,
- ամուսնական զույգից՝ երեխաներով կամ առանց երեխաների, ամուսիններից մեկի ծնողներից և այլ ազգականներից,
- երկու և ավելի ամուսնական զույգից՝ երեխաներով կամ առանց երեխաների, ամուսիններից մեկի ծնողներից, այլ ազգականներից,
- մորից (հորից) և երեխաներից:

1989 թ. Ռուսաստանի մարդահամարի տվյալներով՝ երկրում գերակշռում են մեկ ամուսնական զույգից և երեխաներից կազմված ընտանիքները: Բազմանդամ ընտանիքներ շատ կան գյուղական բնակավայրերում, ուր երեխածնությունը համեմատաբար բարձր է:

Ընտանիքը տարբերակվում է նաև խնամակալների ծանրաբեռնվածության չափերով.

- մեկ ընտանիքին միջին հաշվով հասնող խնամակալների քանակով,
- ընտանիքի մեկ շնչին միջին հաշվով ընկնող խնամակալների քանակով,
- ընտանիքի զբաղված անդամների միջին թվին համապատասխանող խնամակալների թվով:

Ըստ իրենց անդամների ազգային պատկանելության՝ ընտանեկան տնտեսությունները կարող են բաղկացած լինել մեկ և մի քանի ազգի ներկայացուցիչներից: Բազմազգ տնային տնտեսությունները ժամանակակից ազգամիջյան հարաբերությունների սրման, ազգամիջյան կոնֆլիկտների, արտագաղթերի և այլ պատճառով որոշ դեպքերում պառակտվում են կամ ընկնում դժվար կացության մեջ:

Աղյուսակ 15.1

Ընտանիքի կազմն ու միջին չափերը Ռուսաստանում 1989 թ.

Ընտանիքի վիճակագրական կազմը	Ընտանիքների թիվը		Ընտանիքի միջին չափը	
	բաղադրում	զույգում	բաղադրում	զույգում
Մեկ ամուսնական զույգ՝ երեխաներով կամ առանց երեխաների	65,3	71,5	3,1	3,2
Մեկ ամուսնական զույգ՝ երեխաներով կամ առանց երեխաների, ամուսիններից				

մեկի ծնողներով և ուրիշ ազգականով	11,6	11,0	4,3	4,5
երկու և ավելի ամուսնական զույգեր՝ երեխաներով կամ առանց երեխաների, ամուսիններից մեկի ծնողներով և ուրիշ ազգականներով	3,6	2,6	5,6	6,0
Մայրը (հայրը) երեխայի հետ	14,1	10,6	2,3	2,4
Մայրը (հայրը) երեխայի և ամուսիններից մեկի ծնողի հետ	2,3	1,3	3,3	3,5
Այլ ընտանիքներ	3,1	3,0	2,8	2,7
Ընդամենը	100,0	100,0	3,2	3,3

§ 5. Ընտանիքի կենսափուլերը

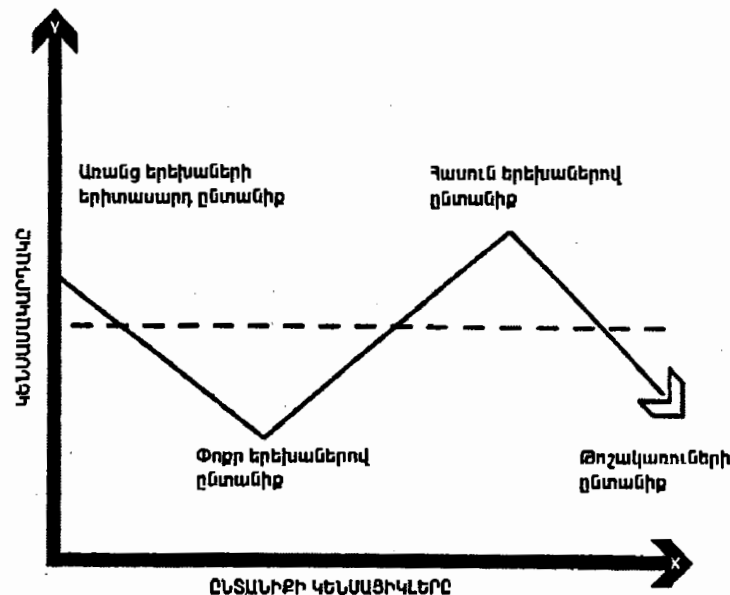
Կենսափուլեր կամ ցիկլեր ունի ոչ միայն մարդու կյանքը (այն ընդգրկում է անհատի կյանքի կարևոր փուլերը՝ նրա ծննդյան օրից մինչև մահը), այլև ընտանիքը: Առանձին մարդու կենսափուլերի ըմբռնման մեջ կարևոր դեր է կատարում այն հանգամանքը, որ մարդու ծնունդն ու մահը հանդես են գալիս որպես կենսաբանական երևույթներ: Մարդը ծնվում է որպես կենսաբանական էակ և մահանում է ճիշտ նույն ձևով՝ որպես բնական օրգանիզմ:

Անհատի կենսական ցիկլի հասկացությունը արտացոլում է առանձին մարդու կյանքի հարաբերականորեն ինքնուրույն փուլերը: Գոյություն ունեն ընտանեկան կյանքի, աշխատանքային գործունեության, մանկության, պատանեկության փուլեր: Կենսական ցիկլը, ի տարբերության կյանքի ժամանակի, բովանդակային հասկացություն է:

Ընտանեկան ցիկլը կազմավորվում է միանգամայն այլ սկզբունքներով: Այն առաջանում է ոչ թե կենսաբանական ծնունդով, այլ սոցիալական բաղադրիչների միախառնմամբ, զույգերի ամուսնության պաշտոնական գրանցման միջոցով: Ընտանիքը մահանում է ոչ թե կենսաբանորեն, այլ սոցիալական իմաստով՝ ամուսնալուծության, ընտանիքի քայքայման ճանապարհով:

Ընտանիքի կենսական ցիկլը նրա առաջացումից մինչև գոյության դադարեցումը տևող սոցիալական և ազգագրական վիճակների հաջորդականությունն է: Այդ վիճակների մեջ մտնում են ամուսնությունը, երեխայի կամ երեխաների ծնունդը, ամուսնալուծությունը կամ ամուսնության դադարեցումը:

Իր գոյության ընթացքում յուրաքանչյուր ընտանիք անցնում է կենսական մի քանի որակական փուլեր (գծ. 15.1): Դրանք կոչվում են կենսական ցիկլի աստիճաններ կամ ընտանիքի պատմություն: Ցիկլն ընդգրկում է ընտանիքի ստեղծումից մինչև նրա վերջնական քայքայումը ընկած ժամանակաշրջանը: Ակներն է, որ ընտանիքի կյանքի պայմանները, եղանակն ու կենսակերպը փոքր երեխաների առկայության, նրանց հասունացման և նոր ընտանիք ստեղծելու ժամանակներում որակապես տարբերվում են:

Գծ. 15.1.

Արդի սոցիոլոգիայում մշակված են ընտանիքի կենսական ցիկլի մի քանի դասակարգումներ: Դրանցից ցիկլում, օրինակ, ընտանիքի կենսափուլերը բաժանվում են ութ աստիճանների, որոնցից յուրաքանչյուրը մյուսից տարբերվում է իր տևողությամբ, բովանդակությամբ, հագեցվածությամբ (գծ. 15.2):

I աստիճան — ընտանիքի սկզբնավորում, ամուսնական զույգեր առանց երեխաների, 2 տարի,

II աստիճան — երեխաների ծնունդ, նրանց նկատմամբ ծնողական հոգածություն, 2,5 տարի,

III աստիճան — մինչդպրոցական տարիքի երեխաներով (մինչև 6 տարեկան) ընտանիք, 3,5 տարի,

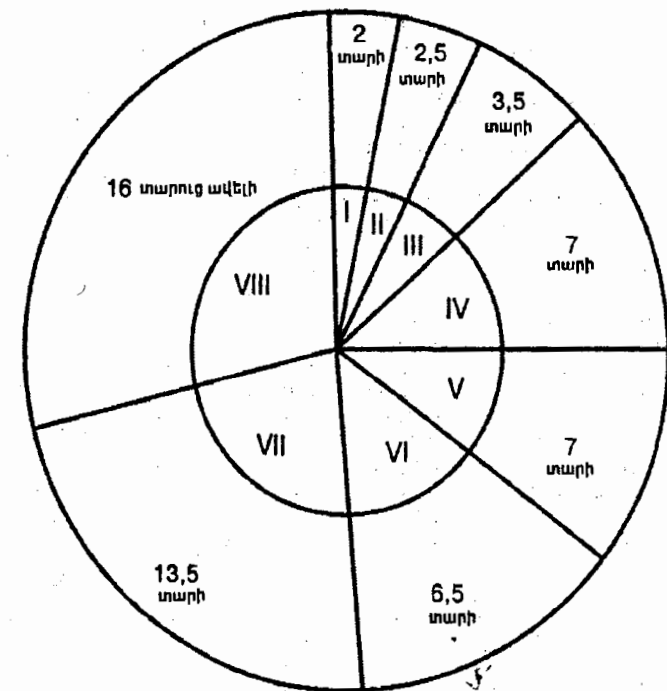
IV — դպրոցական տարիքի երեխաներով (6-ից մինչև 13 տարեկան) ընտանիք, 7 տարի,

V աստիճան — հասուն դպրոցական և ուսանողական տարիքի երեխաներով (13-ից մինչև 20 տարեկան) ընտանիք, 7 տարի,

VI աստիճան — երեխաների նոր օջախ ստեղծող, ծյուղավորվող ընտանիք, 6,5 տարի,

VII աստիճան — երեխաների բաժանումից մինչև կենսաթոշակային տարիքի ժամանակը ընդգրկող միջին շրջանի ընտանիք, 13,5 տարի,

VIII աստիճան — տարեց ընտանիք (կենսաթոշակի անցնելուց մինչև ամուսինների վախճանը), 16 և ավելի տարի:

Գծ. 15.2.

Ամենահագեցածը և լարվածը համարվում են երկրորդ և երրորդ փուլերը, որոնք ընդգրկում են շուրջ 6 տարի: Երեխաների հասունացմանը զուգընթաց՝ ծնողների, հատկապես մոր ծանրաբեռնվածությունը փոքրանում է: Վերջին աստիճաններում առաջին պլանի վրա է մղվում սեփական առողջության պահպանման, ֆիզիկական հոգնածության խնդիրները:

Որոշ սոցիոլոգներ ընտանիքի կենսական ցիկլի 8 աստիճանները հանգեցնում են հինգի՝ 1) զույգերի փոխադարձ հարմարեցում, 2) երեխաների ծնունդ, 3) երեխաների դաստիարակություն, 4) ինքնուրույն կյանքին երեխաների նախապատրաստում, 5) ծերացում:

Կենսական ցիկլի ընթացքում տեղի են ունենում ընտանիքի անդամների դերերի զգալի փոփոխություններ, որոշ դերեր խեղվում են, վերանում, առաջանում են նոր դերեր և այլն: Ընտանիքում տղամարդը և կինը կատարում են ամուսինների, սոցիալական և սեքսուալ պարտնյորների, իրենց տնտեսությունում կամ արտադրության մեջ աշխատողների, ծառայողների ֆունկցիաներ: Երեխաների ի հայտ գալուն պես դրանց ավելանում է ծնողի, դաստիարակի դերը: Տարեց հասակում ծնողներն արդեն թոռների դաստիարակության հոգսերով են լցվում: Երեխաների հասունացմանը զուգընթաց՝ տնտեսական ծանրաբեռնվածության մի մասը ծնողներից փոխանցվում է զավակներին:

Ընտանեկան շատ դերեր պահպանվում են ողջ ցիկլի ընթացքում՝ չնայած նրանց բովանդակության, արտահայտման եղանակների, ձևերի մեջ տեղի են ունենում որոշ փոփոխություններ, օրինակ՝ ծնողական հոգատարությունը զավակի նկատմամբ, ամուսինների փոխադարձ սիրո, հարգանքի դրսևորումները և այլն:

Ընտանիքի կենսական ցիկլի աստիճանների առանձնացումը տիպական է մենամուսնության պայմաններում, այն խախտվում է, երբ զույգերից մեկը երկու և ավելի անգամ է ամուսնացել, ստեղծել է նոր ընտանիքներ, որոնցում արդեն ըստ համապատասխան հանգամանքների՝ որոշակի փուլեր կրճատվում կամ խզվում են:

Կարճ ասած՝ ընտանիքի կենսական ցիկլի էությունն այն է, որ առաջին աստիճանում զույգերն ամուսնանում են, որոշ ժամանակ անց ծնվում է առաջին երեխան: Այս փուլը տևում է ամուսնանալու պահից մինչև վերջին երեխայի ծնունդը և կոչվում է ընտանիքի աճի աստիճան:

Երկրորդ աստիճանը սկսվում է վերջին երեխայի ծննդից և ավարտվում է հայրենական տնից առաջին հասուն երեխայի բաժանմամբ: Նա արդեն իր նոր ընտանիքն է ստեղծում:

Երրորդ աստիճանում հասունացած երեխաների բաժանման գործընթացը շարունակվում է: Այն կարող է լինել բավական երկար կամ կարճ՝ կապված ընտանիքում երեխաների թվից և նրանց միջև տարիքային տարբերության չափից: Այս փուլը կոչվում են «հասուն» աստիճան: Այս աստիճանում առաջին բաժանվածները երեխաներ են ունենում, հին ընտանիքում առաջանում է նոր սերունդ: Նույն հարկի տակ կամ առանձին-առանձին ապրում են երեք սերունդներ՝ տատիկի և պապիկի, նրանց երեխաների և թոռների: Երրորդ աստիճանը տարբեր երկրներում և տար-

բեր ընտանիքներում տարբեր տևողություն է ունենում: Այն ավարտվում է այն ժամանակ, երբ թոռները հասունանում և թողնում են պապենական տունը, որով և սկսվում է ընտանիքի չորրորդ փուլը, ծերության աստիճանը, որն ավարտվում է ամուսիններից մեկի կամ երկուսի մահով:

Այն ընտանիքը, որից բոլոր երեխաները հեռացել են, նման է դատարկ բույնի: Կենսական ցիկլի ավարտական աստիճանը նման է առաջինին, երբ զույգերը կրկին մենակ են մնում, սակայն այս երկու աստիճաններում կյանքի բովանդակությունը որակապես տարբերվում է:

1980 թ. Ռուսաստանում «դատարկ բույների» քանակը կազմում էր շուրջ 30%, իսկ ԱՄՆ-ում՝ 40%: Ամերիկայում և Եվրոպայում մենակյաց տարեց զույգերի թիվը բարձր է այն պատճառով, որ երեխաների համար նոր տուն ունենալը հեշտ է, արևմտյան հասարակությունում գերակայում են անհատապաշտական արժեքները: Ռուսաստանում, հատկապես գյուղական վայրերում, բավական շատ են երեք սերունդներից բաղկացած ընտանիքները: Տարեց զույգն ապրում է իր երեխաների և թոռների հետ:

Ռուսաստանի Տագանրոգ քաղաքում 1960, 1970 և 1988-1989 թթ. անցկացված ընտանիքի սոցիոլոգիական ուսումնասիրությունները ցույց են տվել, որ առաջին երեխաների ծնունդը 77,5%-ով տեղի է ունենում ամուսնության առաջին երկու տարիներին, իսկ 11%-ով հետագա 4-5 տարիներին: Առաջին երեխան ծնվում է ընտանիք կազմելու երկու, իսկ երկրորդը՝ 6,6 տարիների ընթացքում: Ընտանիքի ձևավորումը, երեխաների ծնունդով, ամբողջությամբ ավարտվում է շուրջ 15-19 տարում:

Ընտանիքի ընդհանուր վիճակագրական պատկերը հետևյալն է՝ 32%-ը անզավակ ամուսիններ են, երեխա ունեցող ընտանիքների ընդհանուր քանակի 2/3 մասը կամ 63%-ն ունի մեկ երեխա և 1/3-ը, 35%-ը՝ երկու երեխա:

§ 6. Մինչամուսնական վայրեր

Զույգերի ամուսնանալուն և ընտանիք կազմելուն նախորդում է փոխադարձ ուսումնասիրության մի երկարատև գործընթաց: Երիտասարդ զույգերը, երբեմն նույնիսկ դպրոցական նստարանից սկսած, ծանոթանում են, իրար հետ ժամանակ անցկացնում, ձգտում են ավելի լավ հասկանալ միմյանց, վայելել համատեղ կյանքի բերկրանքը: Քանի որ մեր ժամանակներում երիտասարդությունը, որպես կանոն, ամուսնանում է 20-25 տարեկան հասակում, ապա փոխադարձ «հետազոտման» մինչ-ամուսնական ժամանակը բոլորովին կարճ է:

Լինչամուսնական շրջանը կենսական փորձի ձեռքբերման նախա-
մուսնական փուլ է, որի նշանակության թերագնահատումը ամուսնու-
թյան և ընտանիքի հետագա կազմավորման գործընթացում միանգա-
մայն չիսլ կլինի: Պարզ է, որ այն անհատական բովանդակություն և ի-
մասս ունի, այնուհանդերձ, մինչամուսնական փուլի կտրուկ նվազեցու-
մը կամ անհարկի ուշացումը հղի է որոշակի բացասական հետևանքնե-
րով: Չստ տարբեր հաշվարկների՝ մինչամուսնական կապերի լավա-
գույն տարբերակը մի քանի մտերիմներ ունենալու (3-5) փորձն է: Երբ
այս քվը կտրուկ չափով ավելանում է, ապա այդ դեպքում տեղի է ունե-
նում այն, ինչ կարելի է կոչել «հոգեբանական կոնվեյեր»: Սիրային փոր-
ձը պարզապես պատճենավորվում է, ռոմանտիկական զգացմունքները
բթանում են, զգացմունքների հարստությունն ու սրությունը, ընտանիք
կազմելու վճռականությունը նվազում է:

Առաջին հայացքից սիրահարվածների ամուսնությունը կազմում է
ամուսնությունների ընդհանուր քվի 1-3%-ը: Ավելի հաջող պետք է հա-
մարելայն տարբերակը, երբ մարդը սիրահարվում է ոչ թե առաջին հա-
յացքից, այլ սիրահարված է մնում ողջ կյանքում, բայց դա մեր օրերում
հազվադեպ է պատահում:

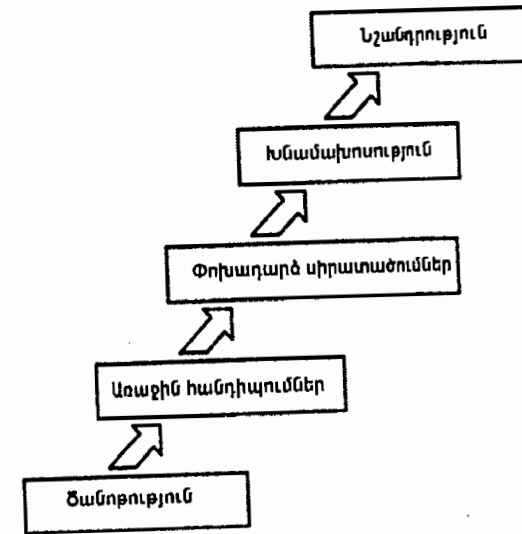
Մինչամուսնական վարքի փուլերի մեջ կարելի է մտցնել ծանոթու-
թյունը առաջին ժամադրության հանդիպումները, փոխադարձ սիրահե-
տումները, խնամախոսությունն ու նշանդրությունը (տե՛ս գծ. 15.3):

Ատուսնությունը ոչ թե գույզերի միասնական կյանքի սկիզբն է, այլ
նրա միջամասը: Ընտանեկան կյանքի ճանապարհը սկսվում է ծանո-
թությունից: Երիտասարդ գույզերի կամ հասուն տղամարդու և կնոջ ծա-
նոթությունները կատարվում են հիմնականում երեք ձևերով.

- ինքնաբերաբար, առանց միջնորդների,
- աաշտոնական միջնորդների (ամուսնական գործակալություննե-
րի) միջոցով,
- ո պաշտոնական միջնորդների (ծնողների, բարեկամների, ընկեր-
ների) միջոցով:

Ըստ 1996 թ. Մոսկվայում անցկացված հարցումների արդյունքնե-
րի՝ 150 մոսկվացիներ ծանոթության լավագույն եղանակ են համարել
համասոլ աշխատանքը (15%), ուսումը (11%), ինչպես նաև հանգստի և
զվարճանքի վայրերը: Հյուր գնալիս իրենց ապագա կողակցի հետ ծա-
նոթացել են հարցվածների 13%-ը, արշավներում՝ 8%-ը, բարերում, սր-
ճարաններում, զբոսայգիներում, կինոյում՝ 7%-ը, հասարակական
տրանսպորտում՝ 7%-ը, տոնակատարությունների, հանդիսություննե-
րի, հարսանիքների ժամանակ 5%-ը, ազգականների, ծանոթների, ըն-

կերների ներկայացմամբ՝ 9%-ը, ամուսնական և այլ պաշտոնական ծա-
ռայությունների միջոցով՝ 0,2%-ը:

Գծ. 15.3.

Ի տարբերություն եվրոպական երկրների, ուր ամուսնական ծանո-
թությունը մեծապես անձնական խնդիր է, Արևելքում զլխավորապես
տարածված է ամուսնական միջնորդների ինստիտուտը: Այն ստուգված
է և գործում է դարերով: Աղջկա հասունանալուն պես նրա ծնողները ո-
րոշում են ամուսնության համար հատկացվող գումարի, բաժինքի չա-
փը, այն կարող է իր մեջ ներառել տուն կամ բնակարան, կահույք, ավ-
տոմեքենա և այլն: Ամուսնության համար հարազատները ներդնում են
որոշակի գումար: Հարսանիքից հետո երիտասարդ գույզը ոչ թե բեռ է
դառնում ծնողների ուսերին, այլ հավաքված գումարի միջոցով կարող է
ինքնուրույն կյանք վարել:

§ 7. Ամուսնության ինստիտուտը

Համեմատելով ընտանիքի և ամուսնության ինստիտուտները՝ ընդ-
հանուր առմամբ կարելի է ասել, որ ամուսնության միջոցով կարգավոր-
վում են սեռերի հարաբերությունները, իսկ ընտանիքը մի ինստիտուտ է,
որը կարգավորում է ամուսինների, ծնողների և զավակների հարաբե-
րությունները:

Սեռական հարաբերությունները զուտ ֆիզիոլոգիական երևույթներ են: Այն հատուկ է կենդանական բոլոր տեսակներին: Սակայն մարդկային հասարակության մեջ սեռական հարաբերությունները կարգավորվում են մշակութային նորմերի զգալիորեն իրարից տարբերվող և բարդ համակարգերի միջոցով: Այդ նորմերի մի մասը սեռական հարաբերությունները դարձնում են երկու անհատների պարտավորությունը, մյուս մասը արգելում է այլոց հետ սեռական կապի մեջ մտնելը, նորմերի երրորդ մասը դադարեցնում կամ ընդհանրապես արգելում են սեռական հարաբերությունները:

Անշուշտ, սեռական կապերը կարող են գոյություն ունենալ նաև ամուսնությունից դուրս, ամուսնությունը նա կարող է շարունակվել առանց սեռական հարաբերությունների: Սակայն բոլոր դեպքերում մարդկային հասարակության մեջ հենց ամուսնությունն է, որ դիտվում է որպես ամուսինների սեռական հարաբերությունների կարգավորման հիմնական միջոց, որը հասարակայնորեն ճանաչված և ընդունելի է, ինչպես նաև ամրագրված է օրենքով: Ամուսիններից մեկի սեքսուալ անբավարարվածությունը կամ դավաճանությունը ժամանակակից հասարակության մեջ կարող է բավարար հիմք դառնալ ամուսնալուծության համար:

Ամուսնությունը տղամարդու և կնոջ միմյանց, իրենց երեխաների, ազգականների, ամբողջությամբ վերցված հասարակության նկատմամբ ունեցած իրավունքների, պարտավորությունների մի համակարգ է: Որոշակի իմաստով ամուսնությունը մի պայմանագիր է, որը կնքվում է երեք կողմերի՝ տղամարդու, կնոջ և պետության միջև: Ի տարբերություն հասարակության մեջ գոյություն ունեցող մյուս բոլոր պայմանագրերի՝ նրանում սահմանվում է միայն մեկ տարեթիվ՝ ամուսնության կայացման ամսաթիվը, նրանում պայմանագրի ժամկետի ավարտման ամսաթիվ չի դրվում: Դրանով ենթադրվում է, որ ամուսնությամբ մարդիկ միանում են ցմահ: Շատ հասարակություններում պետությունը իր վրա է վերցնում միայն ամուսնության ձևակերպման պարտավորությունը, նրա անցկացումը, հարսանյաց հանդիսության նշումը հիմնականում կատարվում է եկեղեցու միջոցով: Ամուսինները հավատարմության երդում են տալիս և պարտավորվում են միմյանց պաշտպանել սոցիալապես, տնտեսապես և ֆիզիկապես:

Ամուսնության ինստիտուտի գոյության փաստն արդեն խոսում է այն մասին, որ հասարակությունն ու պետությունը սեռական հարաբերությունների բոլոր տեսակները բաժանում են թույլատրելիի և անթույլատրելիի: Սակայն սեռական հարաբերությունների սոցիալական գնահատումներն ու թույլատրելիության սահմանները պատմականորեն զգալիորեն փոփոխվել են: Հասարակության զարգացման վաղ շրջա-

նում ամուսնական կապերը միանգամայն այլ բնույթ ունեին, մարդկության պատմության արշալույսին դրանք նույնիսկ գոյություն չուներին:

Ցանկացած հասարակության մեջ, որպես կանոն, ընտանիքը ձևավորվում է ամուսնության միջոցով: Ամուսնությունը երկու անհատների հասարակության կողմից սանկցիավորված և որոշակի տևողություն ունեցող սեքսուալ միությունն է: Նման միությունը սովորաբար կնքվում է հարսանյաց հանդիսության միջոցով: Ամուսնանալուց հետո ծնված երեխաները համարվում են օրինական, քանի որ հասարակությունը ընտանիքի յուրաքանչյուր անդամին վերագրում է հատուկ դեր՝ հոր, մոր, զավակի, նրանց պարտավորեցնելով դաստիարակել, պահպանել նոր սերնդին: Ամուսնությունից դուրս ծնված երեխաները համարվում են անօրինական: Անօրինականորեն ծնված երեխայի մայրը հայտնի է, բայց հոր դերը ստանձնող տղամարդ այդ պարագայում չկա:

Եվրոպացիների մոտ ամուսնությունը ենթադրում է արդեն ավանդույթ դարձած վարքի որոշակի կանոններ, օրինակ՝ ամուսնական հավատարմության, ամուսնուն զորավիզ լինելու պարտականության: Ամուսնությունը ի վերջո անքակտելիորեն կապված է օրենքների հետ: Ամուսնության գրանցումը, ամուսնալուծության հնարավորությունը, ամուսնությունը՝ նրանում խաբեության առկայության դեպքում, ֆիկտիվ համարելու իրավունքը, հարսի և փեսայի տարիքային համապատասխանության պահանջը, ծնողների համաձայնությունը, ամուսնացողների միջև մերձավոր ազգակցական կապի բացակայությունը մտնում են ամուսնության հետ կապված գրված և չգրված օրենքների և նորմերի մեջ:

Նորմերի այս ամբողջությունն էլ ձևավորում է որոշակի սոցիալական կառուցվածք, որը կոչվում է ամուսնության ինստիտուտ: Հասարակության մեջ այս ինստիտուտը կատարում է բավական կարևոր ֆունկցիաներ՝ երեխաների ծնում, դաստիարակում, սեռական և հոգևոր բավարարություն և այլն:

Ամուսնությունը ընտանեկան կյանքի դարպասն է: Ամուսնությունը մի ինստիտուտ է, որը տղամարդուն և կնոջը հնարավորություն է տալիս սկսելու համատեղ ընտանեկան կյանքը: Եթե ամուսնությունը վերաբերում է ամուսինների հարաբերություններին, ապա ընտանիքն ընդգրկում է ծնողների և զավակների հարաբերությունները նա: Ամուսնությունը որոշակի հարաբերությունների ձև է, իսկ ընտանիքը դրանից բացի նաև սոցիալական կազմակերպություն է:

Ամուսնական հարաբերությունները կարգավորվում են իրավաբանական և մշակութային նորմերով: Սովորաբար իրավաբանական նորմերի մեջ մտնում են ունեցվածքի, ամուսինների նյութական պարտավորությունների, ամուսնության համար անհրաժեշտ նվազագույն տարիքի

հետ կապված հարցեր: Իրավաբանորեն կանոնակարգվում են նաև ամուսնալուծության հետ կապված հարցերը:

Ի տարբերություն իրավաբանական օրենքների՝ մշակութային նորմերը չգրված պահանջներ են: Նրանք ամուսնական հարաբերությունները կարգավորում են բարոյականության, սովորույթների և ավանդույթների միջոցով: Մշակութային նորմերի մեջ մտնում են միջամուսնական վարքի, ամուսնական ընտրության, ամուսնական պարտավորությունների, հետամուսնալուծական վարքի հետ կապված նորմերը: Մշակութային նորմերը ձևավորվում են տարերայնորեն, հասարակության կողմից: Նրանց պահպանման չափերը գլխավորապես կապված են մարդու զարգացածության, կրթության աստիճանից, նրա արժեքային կողմնորոշումներից:

§ 8. Ամուսնության պատմական ձևերը

Մարդկության պատմության մեջ գոյություն են ունեցել ամուսնական հարաբերությունների չորս համակարգեր.

- խմբամուսնություն — մի քանի տղամարդկանց և կանանց ամուսնական միություն (առավելապես տարածված էր նախնադարյան հասարակությունում),

- պոլիգինիա՝ բազմակնություն — մի տղամարդու և մի քանի կանանց միություն (առավել տարածում ուներ անասնապահ-քոչվորների մեջ),

- պոլիանդրիա՝ բազմայրություն — մի կնոջ և մի քանի տղամարդկանց միություն (գոյություն է ունեցել Հնդկաչինի մի ժողովրդի մեջ),

- մոնոգամիա՝ մենամուսնություն — մեկ տղամարդու և մեկ կնոջ միություն (ամուսնության քաղաքակիրթ աստիճանը), մենամուսնությունը դրսևորվել է երկու ձևերով՝ ցմահ և ամուսնալուծվող: Ժամանակակից հասարակության մեջ բազմայրությունն անհետացել է, խմբամուսնությունը պահպանվել է միայն մի քանի ցեղախմբերում, բազմակնությունը չնայած որ զգալիորեն կրճատվել է, սակայն պահպանվում է միլիոնավոր մուսուլմանների մեջ: Մենամուսնությունը, ընդհակառակը, ստացել է տարածման շատ լայն չափեր, մեծապես կրճատվել է նրա չամուսնալուծվող ձևը:

Մարդաբաններին հայտնի են այնպիսի հասարակություններ, որոնցում թույլատրվել են ամուսնության համարյա բոլոր ձևերը, սակայն մարդկանց մեծամասնությունն ընտրել է մենամուսնությունը՝ ըստ երևույթին ելնելով տնտեսական, բարոյական և հոգեբանական նկատառումներից:

Ազգագրության, մարդաբանության, պատմագրության մեջ պահպանվել են ամուսնության, ընտանիքի բազմապիսի պատմական ձևերի և դրսևորումների նկարագրություններ: Ավստրալիայի տեղաբնակ ցեղերից մեկը բաժանվում էր երկու մասի՝ Սպիտակ և Սև կակադուների: Այս խմբերից յուրաքանչյուրի տղամարդիկ ի ծնե համարվում էին մյուս խմբի կանանց ամուսիններ: Ն. Ն. Միկլուխտ-Մակլայի նկարագրած սեմանգների ցեղախմբում աղջիկը կանովին, ամուսնու համաձայնությամբ մի քանի օր կամ շաբաթ մի տղամարդու հետ ապրելուց հետո զնում էր մյուս տղամարդկանց մոտ: Այդպես նա ապրում էր բոլոր տղամարդկանց հետ, որից հետո վերադառնում էր իր ամուսնու մոտ, սակայն նրանց կապը մշտական չէր, հետագայում նա կինը կարող էր մտնել նոր ժամանակավոր ամուսնական կապերի մեջ: Նույնպիսի ազատություն ունեին նաև տղամարդիկ:

Մինչ օրս գոյություն ունեցող հնագույն ցեղախմբերի մեջ պահպանվում են խմբամուսնության զանազան ձևեր: Նրանցում կարելի է տեսնել բազմակնության, բազմայրության և այլ ձևեր: Նման կապերում ամուսինների հարաբերությունների մեջ կան որոշ անկայուն պահեր: Կինը կարող է սեռական կապի մեջ մտնել մյուս ցեղի ցանկացած տղամարդու հետ կամ նրան ցուցաբերել որոշակի տնտեսական օգնություն: Արդի իմաստով դա ընտանիք չէ: Սակայն եթե խմբամուսնությունը դիտենք որպես երկու խմբերի ամուսնական կապերի հետ կապված որոշակի իրավունքների և պարտավորությունների համակարգ, ապա նրանում կարելի է տեսնել ընտանիքի սկզբնավորման պարզունակ, սահմանային ձևեր:

Ազգագրագետներին հայտնի են նաև բազմապիսի փաստեր, երբ ամուսիններն ապրել են իրարից բաժան, տարբեր տեղերում: Նրանք շարունակում էին ապրել իրենց խմբերում, ժամանակ առ ժամանակ հանդիպել դաշտում, անտառում կամ այլուր: Այս տիպի ամուսնությունը կոչվում է դիսլոկալ: Այն նշանակում է ամուսինների բաժան-բաժան, առանձին ապրելակերպ: Դիսլոկալ ամուսնությունը մինչև օրս պահպանվել է միայն պրիմիտիվ ցեղախմբերի մեջ:

§ 9. Ամուսնության տիպերի դասակարգումը

Գոյություն ունեն ամուսնության տիպերի տարբեր դասակարգումներ: Դրանք կապված են առաջին հերթին ամուսնության էության, նրա բնույթի ըմբռնումներից: Ամուսնության բոլոր տիպերի համար որպես

ընդհանուր հատկանիշ կամ հիմք հանդես է գալիս սեռական պահանջ-
մունքների բավարարումը, ուստի և ամուսնության ընդհանուր ըմբռնու-
մը հենվում է այդ գործոնի վրա: Ամուսնությունը մեկ (կամ ավելի) տղա-
մարդու և մեկ (կամ ավելի) կնոջ սոցիալապես ընդունելի միությունն է:

Ամուսնության տիպաբանության մշակման ժամանակ հաշվի են
առնվում երեք հանգամանք՝ 1) ամուսնական զույգի ընտրությունը, 2)
ամուսնական խմբի չափը, 3) ամուսինների ապրելավայրը: Ամուսնա-
կան զուգընկերոջ ընտրության եղանակով ամուսնությունները բաժան-
վում են երկու տիպի՝ էնդոգամ. ներամուսնություն և էքզոգամ. արտա-
մուսնություն: Ներամուսնության դեպքում ամուսնությունը կայանում է
նույն խմբին պատկանող զույգերի մեջ, իսկ արտամուսնությունը՝ տար-
բեր խմբերին պատկանող զույգերի մեջ: Դրանից բացի գոյություն ունեն
ամուսնության ևս երկու ձևեր՝ մոնոգամիա — մենամուսնություն (տղա-
մարդու և կնոջ միություն) և պոլիգամիա — բազմամուսնություն (երկու-
սից ավելի զույգերի ամուսնական միություն): Այս ձևերից յուրաքան-
չյուրն իր հերթին բաժանվում է մի քանի տեսակների: Ամուսնության ձևի
դասակարգումն ըստ տնտեսական չափանիշների, օրինակ, ունի երկու
դրսևորումներ՝ անհավասար ամուսնություն և գնովի ամուսնություն,
վերջինս լինում է նվիրատվական, փրկագնային (ղալիմով ամուսնու-
թյուն) և այլ ձևերի:

Ամուսնությունը կարելի է դասակարգել բազմաթիվ չափանիշներով՝
պայմանավորվածությամբ կայացած ամուսնություն, սիրո հիման վրա
ստեղծված ամուսնություն, հաշվարկով կատարված ամուսնություն,
միջնորդությամբ կայացած ամուսնություն: Արևելքի որոշ երկրներում,
մասնավորապես Չինաստանում և Ճապոնիայում, ամուսնությունից ա-
ռաջ կատարվում էին հարսնահավանության այցելություններ: 2-3 այ-
ցելություն-դիտումներից հետո կողմերը պետք է համաձայնվեն կամ
հրաժարվեն ամուսնությունից: Պայմանավորվածությամբ կայացած ա-
մուսնությունները կազմում են ընդհանուր ամուսնությունների 5,8%-ը,
խնամախոսությամբ ամուսնությունները՝ 18,4%-ը, ազգականների ծա-
նոթությամբ ամուսնությունները՝ 37,5%-ը, ընկերների ծանոթությամբ
ամուսնությունները՝ 24,1%-ը, անձնական ծանոթություններով ամուս-
նությունները՝ 12,7%-ը, այլ միջոցներով՝ 1,6%-ը: 1960-ական թվական-
ներին ճապոնիայում կայացած ամուսնությունների 80%-ը տեղի է ունե-
ցել ծնողների ընտրությամբ, այսօր դրանց բաժինը նվազել է՝ հասնելով
ամուսնությունների 50%-ին: Կարելի է կանգ առնել նաև փախցնելու մի-
ջոցով ամուսնանալու վրա: Գոյություն ունեն փախցնելու միջոցով ա-
մուսնանալու երկու ձևեր՝ հարսին փախցնելը և փեսային փախցնելը: Ա-
մուսնության այս ձևն առաջացել է խոր հնադարում և պահպանվել է ո-

րոշ ժողովուրդների մեջ՝ որպես հասարակայնորեն ընդունված գործե-
լածն (Անդրկովկաս) և որպես շեղված վարքածն (Եվրոպա):

Վերջին շրջանում ԱՄՆ-ում որոշ տարածում է ստացել (շուրջ 2-5%)
այսպես կոչված փոխադարձ համաձայնությամբ ամուսնությունը կամ
համաամուսնությունը: Անգլերենով այն նշանակվում է swinging հասկա-
ցությամբ, որը նշանակում է տատանում, շեղում, գործունեության ազա-
տություն: Սա, ըստ էության, ամուսնական անհավատարմության գի-
տակցական, կանխամտածված ձև է: Նրա նախաձեռնողներն ավելի հա-
ճախ կանայք են: Սվինգերները (նրանց մեջ գերակշռող տեղ են զբա-
ղեցնում 21-26 և 45-50 տարեկանները) ունեն իրենց տեղական և նույ-
նիսկ միջազգային ակումբները, թերթերը, հեռախոսային ծառայությու-
նը: Ամուսնական հարաբերությունների այս ձևի մոդան այժմ որոշ չա-
փով տարածված է նաև Ռուսաստանում: Նրա էությունն այն է, որ երկու
կամ ավելի ամուսնացած զույգեր փոխադարձ համաձայնությամբ և
պայմանավորվածությամբ ժամանակավորապես իրենց սեքսուալ զու-
գակիցներին փոխում են իրար հետ: Սվինգինգը «համա-ամուսնական»
սեքս է: Օրինական ամուսնության տնտեսական, սոցիալական կողմերը
պահպանվում են, սակայն ամուսնական սեքսուալ հավատարմության
բացարձակությունը իր ուժը կորցնում է, ստանում է հարաբերական
բնույթ: Այս երևույթն առաջացավ 60-ական թվականներին տեղի ունե-
ցած սեքսուալ հեղափոխության շրջանակներում և մի շարք հիմնավոր
պատճառների թվում նրա տարածմանը նպաստեց նաև սեռական հի-
վանդությունների համաճարակի բռնկումը: Անծանոթների հետ կայա-
ցած ավանդական ամուսնական դավաճանությունը հղի է այս կարգի
լուրջ վտանգներով: Սվինգերային պայմանագրերը մեծապես նվազեց-
նում են նման վտանգի հնարավորությունը, քանի որ դրանք կնքվում են
ամուսնական զույգերի մեջ: Այս կարգի դավաճանությունը ընտանիքի
համար բարոյական սպառնալիքներ ևս չի պարունակում, քանզի այն
զաղտագողի և բողոքարկված չէ, կողմերը դրան գնում են կանխամտած-
ված ձևով, սեփական ընտրությամբ: Ամուսնության մի առանձնահա-
տուկ խմբի մեջ պետք է մտցնել վաղ ամուսնությունները, որոնք կայա-
նում են 18 տարին չբոլորած պատանիների միջև: Այս կարգի ամուսնու-
թյունը օրինականացնելու համար անհրաժեշտ են միանգամայն լուրջ
պատճառներ: Դրանցից առաջինը, անշուշտ, հղիությունն է: Դաճախ ե-
րիտասարդ զույգերն ապրում են միասին, և ամուսնությունը կայացած է
de facto: Ըստ Ռուսաստանի Վիճակագրության տվյալների՝ յուրաքան-
չյուր տարի ամուսնանում են 84,4 հազար պատանիներ, որոնք դեռևս
միջնակարգ դպրոցի ավարտական քննություններն իսկ չեն հանձնել:
Որպես կանոն այդ ամուսնությունները քայքայվում են նույն արագու-

թյամբ, ինչպես որ ստեղծվել են: Մինչև 20 տարեկանում ամուսնացածների ամուսնալուծության հնարավորությունը 20 տարեկանից հետո ամուսնացածների համեմատությամբ երկու անգամ բարձր է: Վաղ ամուսնությունները կապված են նաև երեխաներ ունենալու, պահելու, սոցիալական, տնտեսական, բարոյահոգեբանական և այլ խնդիրների հետ: 1995 թ. ԱՄՆ-ում 500 հազար դեռահաս աղջիկներ մայր են դարձել: Նրանք դպրոցում սովորելը զուգակցել են երեխայի դաստիարակության հետ: Ռուսաստանում այս թիվը զգալիորեն փոքր է, այն հասնում է շուրջ 57 հազարի: Կրկնակի ամուսնությունը ամուսնալուծությունից հետո տեղի ունեցող նոր ամուսնությունն է: Այն գոյություն ունեւ դեռ հնագույն ժամանակներում: Շատ ժողովուրդների սովորույթներ թույլ էին տալիս, որ կինը կրկին ամուսնանալու հնարավորություն ունենա, որպեսզի դրանով կարողանա իր և իր երեխաներին կերակրող գտնի: Այսօր կրկնակի ամուսնությունները զանգվածային երևույթներ են: 80-ական թվականներին ԽՍՀՄ-ում կրկին ամուսնացել էին տղամարդկանց 73,6%-ը և կանանց՝ 62,9%-ը: ԱՄՆ-ում այդ թիվը հասնում է շուրջ 75%-ի: Ռուսաստանում կրկնակի ամուսնություններից հետո տեղի ունեցած ամուսնալուծությունների քանակը 1,75 անգամ բարձր է, քան առաջին ամուսնության ժամանակ: Ամուսնալուծության հավանականությունը մեծանում է, երբ տղամարդը կամ կինը նախորդ ամուսնությունից երեխաներ են ունենում: Առաջին և երկրորդ ամուսնությունների այս շարքը, որն ուսումնասիրողներից մեկը՝ Մարգարիտ Միդը, անվանում է «ժամանակի մեջ ձգված պոլիգամիա», ըստ երևույթին բնորոշ է բոլոր ուրբանիզացված մշակույթներին: Ե՛վ Ամերիկայում, և՛ Ռուսաստանում բաժանված ամուսինները մեծ մասամբ նոր ընտանիք են կազմում, ընդ որում՝ տղամարդիկ ավելի հաճախ և հեշտորեն, քան կանայք: Այնուհանդերձ, երեխա ունեցող ամուսնալուծված կանայք Ամերիկայում այժմ ավելի շատ են նորից ամուսնանում, քան դա լինում էր նախկինում: Նույն միտումը նկատելի է նաև Ռուսաստանում: Սակայն ավելի բարձր տարիքի 30-ից ավելի կանանց համար, որոնք թեկուզև մեկ երեխա ունեն, նոր ընտանիք կազմելու հավանականությունը ավելի փոքր է: Ըստ որոշ տվյալների՝ կրկին ամուսնացել են երեխա չունեցող կանանց 51%-ը, մեկ երեխա ունեցող կանանց 47%-ը և երկու և ավելի երեխա ունեցող կանանց 36%-ը:

Քաղաքացիական ամուսնություն ասելով՝ պատմականորեն հասկացվում է այն ամուսնությունը, որը ձևակերպվել է պետական իշխանության համապատասխան մարմնի կողմից՝ առանց եկեղեցու մասնակցության: Մեր օրերում քաղաքացիական ամուսնության մեջ կարծես թե վերանում է նաև պետական մարմնի մասնակցությունը: Դրանք

այն ամուսնություններն են, որոնք պաշտոնական ոչ մի մարմնի կողմից գրանցված չեն և կայացել են կողմերի փոխադարձ համաձայնությամբ: Երբեմն քաղաքացիական ամուսնությունը կոչում են նաև փաստական ամուսնություն: 1995 թ. Ռուսաստանի տարբեր տարածաշրջաններում կատարած ուսումնասիրությունները ցույց են տալիս, որ ամուսնացած կանայք 6%-ով ավելի են, քան ամուսնացած տղամարդիկ: Դա նշանակում է, որ առնվազն մույնքան մարդ գտնվում է քաղաքացիական ամուսնության մեջ:

Երբեմն քաղաքացիական ամուսնությունը անվանում են արտամուսնական համակեցություն կամ պարզապես համակեցություն, երբ զույգերն ապրում են սովորական ամուսնական կյանքով, սակայն նրանց ամուսնությունը պաշտոնապես վավերացված չէ:

Այս երևույթը առավել տարածված է ԱՄՆ-ում, որտեղ 60-ական թվականներին նրա քանակը շուրջ 5 անգամ ավելացավ: 18-26 տարեկան 2765 ամերիկացիների հարցումները ցույց են տվել, որ նրանց 60%-ը սեռական կյանքը սկսել է 17 տարեկանից, երբ դեռևս ամուսնացած չի եղել: Կտրուկ մեծացել է ամուսնությունից դուրս ծնված երեխաների քանակը. եթե 1960 թ. այն կազմել է 5,3%, ապա 1988 թ.՝ 25%: ԽՍՀՄ-ում արտամուսնական համատեղությամբ ապրողների թիվը 1967 թ. կազմում էր 15%: ԽՍՀՄ-ում երեխաներ ունեցող չամուսնացած կանանց թիվը 1980 թ. 8,8%-ից 1988 թ. հասել է 10,2%-ի:

Արտախմբային և ներխմբային ամուսնություններ: Էնդոգամիան, ինչպես նշվեց, ամուսնության այն ձևն է, ուր ամուսնական զույգերը պարտադիր պետք է պատկանեն մույն և էքզոգամիան՝ տարբեր խմբերի: Այս հասկացությունները ազգագրության, մարդաբանության մեջ օգտագործվում են բացառապես հնագույն հասարակությունների կամ պրիմիտիվ ցեղախմբերի նկատմամբ: Սակայն մույնն ու տարբերը չպետք է մույնացնել միայն համայնքի, տոհմի կամ ցեղի հետ: Որպես ուրիշ խումբ՝ կարող է հանդես գալ նաև դասակարգը, ռասան, ազգը, տարածքային խումբը և այլն: Ազնվականի համար գյուղացին հանդես է գալիս որպես ուրիշ խումբ: Ազնվականը, ըստ սահմանման, իր աղջկան կնության չի տա գեղջուկին: Ուրիշ ռասային կամ ազգին պատկանելը նա կարող է խոչընդոտ դառնալ ամուսնության համար: Ահա թե ինչու ներազգային և ներդասակարգային ամուսնությունները նա կարելի է համարել էնդոգամիայի, իսկ հակառակը՝ էքզոգամիայի տարատեսակ: Այսպիսով՝ էնդոգամիան այն սովորությունն է, որով ամուսնությունը թույլատրվում է միայն մույն սոցիալական խմբին (ցեղ, տոհմ, դաս, խավ, դասակարգ, ազգ, ռասա) պատկանող անձանց միջև:

Միջինասիական հանրապետություններում էնդոգամ ամուսնության ավանդույթները մինչև օրս մեծապես պահպանվում են: Աղբյուրները, դազախները, կիրգիզները, թուրքմենները, ուզբեկները պատկանում են թուրքալեզու ժողովուրդների թվին: Նրանց մոտ օրինական է համարվում իրենց համայնքի շրջանակներում կատարվող ամուսնությունները, իսկ այդ շրջանակներից դուրս եկող ամուսնությունները համարվում են անցանկալի:

Թուրքմենիայում դրանից բացի գործում են նաև ներցեղային նորմեր, որոնք ամուսնությունները սահմանափակում են միայն մի ցեղի, տոհմի կամ կլանի շրջանակներում: Ամուսնական զույգերի միության հարցում ավելի վճռորոշ է կրոնական գործոնի դերը՝ ամուսնությունը թույլատրելի է միայն մուսուլմանների միջև, այլադավի հետ ամուսնանալը խստիվ արգելվում է:

Անհավասար ամուսնություն: Այսպես բնութագրվող ամուսնությունների ժամանակ ամուսիններն իրարից տարբերվում են խիստ կարևոր որևէ հատկությունով՝ հասարակական դիրքով, տարիքով, հարստությամբ: Անհավասար ամուսնություններ կային դեռ նախնադարյան հասարակությունում, ուր սոցիալական հիերարխիայում բարձր դիրք ունեցողներն ընտրում էին լավագույն հարսնացուներին և այդպես շարունակվում էր մինչև վերջին աստիճանները: Ցածր աստիճանում գտնվողները նման պարագայում վերևների համեմատությամբ գտնվում էին անհավասար պայմաններում: Ավելի ուշ առաջացան անհավասար ամուսնությունների այլ տարատեսակներ: Մենք անհավասար ենք համարում ծերունու և ջահել աղջկա, հարուստի և աղքատի, ազնվականի և բանվորի ամուսնությունները: Խավային, դասային, մասամբ նաև դասակարգային հասարակություններում անհավասար ամուսնություններն արգելվում էին այնքանով, որքանով դրանք կարող էին վտանգ ներկայացնել սոցիալական հիերարխիայի կայունության պահպանման համար: Անհավասար ամուսնությունների արգելումը ըստ էության նշանակում է վերադարձ դեպի էնդոգամ ամուսնության սկզբունքին:

Անհավասար ամուսնությունը բազում գրողների, արվեստագետների «հարազատ» հողն է: Շեքսպիրը այն ողբերգական գույներով պատկերել է «Օթելլո»-ում: Հանճարեղ Գյոթեն ծերունագարդ տարիքում սիրահարվեց դեռատի մի օրիորդի վրա, այդ սերը ներշնչանքի աղբյուր դարձավ՝ հրաշագեղ գործեր ստեղծելու համար: Դանթեն գովերգում էր դեռ 9 տարին նոր բոլորած Բեատրիչին, իսկ Պետրարկային գերած չքնադագեղ Լաուրան ընդամենը 12 տարեկան էր: Ժամանակին բավական աղմուկ հանեց երիտասարդ պոետ Ս. Եսենինի սիրավեպը իրենից 15

տարով մեծ պարուհի Այսեդորա Դունկանի հետ: Մեր օրերի համար ևս նման դեպքերը խորթ չեն:

Վճարովի ամուսնություն: Վճարովի ամուսնությունը շատ հին ավանդույթներ ունի: Այն առաջացել է պատմության արշալույսին խմբային ամուսնության հետ: Դեռևս այն հին ժամանակներում կինը որպես ապրանք ներքաշվում էր առևտրի ու փոխանակման գործընթացների մեջ: Երկու հարևան խմբեր «նվերներ» էին փոխանակում: Կնոջ ազգականները տղամարդու ազգականներին «նվիրում» էին նրա ապագա կնոջը՝ նրան փոխելով այն ծառայության, ինչքի հետ, որ պարտավորվում էին տալ տղայի ազգականները: Վճարովի ամուսնության վաղ ձևը կարելի է անվանել նվիրատվական: Ամուսնական հանդիսությունը ձևակերպվում էր որպես հավասարագոր նվերների փոխանակում: Այստեղ վճարի մասին խոսելը դեռ վաղ է, նվիրատվությունը ավելի շատ պայմանական բնույթ ունի: Կ. Կաուտսկին իր «Ամուսնության և ընտանիքի առաջացումը» գրքում նկարագրում է հնդկական ցեղախմբում գոյություն ունեցող մի սովորույթ: Երիտասարդ տղան սիրած աղջկան նվիրում է մի փոքրիկ զամբյուղ, եթե աղջիկն ընդունում է այդ նվերը, ապա դա նշանակում է, որ ամուսնական առաջարկն ընդունվում է: Ի պատասխան՝ աղջիկը տղային նվիրում է գունազարդ մի գլխարկ, որը նա ինքն է կարել: Դրանով ամուսնությունը համարվում է կայացած:

Վճարովի ամուսնության պրակտիկան իր հետ բերում էր նահապետական սովորույթների՝ բազմակնության, մեծահարուստ ծերունիների կողմից երիտասարդ աղջիկների «գնման» և այլնի վերակենդանացում:

Ամենառոմանտիկ հնամենի սովորույթներից մեկը հարսնացուին գողանալն է: Հարավային Ամերիկայում հարսին գողանալուց նրան սիմվոլիկորեն փաթաթում էին գորգի մեջ: Գալլերի մոտ հարսնացուին գողանում էին տղայի բարեկամ կանայք: Նրանք հետապնդում էին աղջկան աղբյուրի ճանապարհին կամ անտառում, հետո բռնում էին, փաթաթում, կապկպում և բերում էին փեսայի տուն: Ամուսնության օրինականացումը ի վերջո հանգում էր հարսի համար փրկագին վճարելուն:

Ջեյմս Ֆրեզերը իր «Ոսկե ճյուղը» աշխատության մեջ բերում է կրոնական հավատալիքների հետ կապված ամուսնությունների բազմաթիվ օրինակներ: Բենգալիայի բնակիչներն իրենց գլխավոր աստծուն պարբերաբար ամուսնացնում էին ջրի աստվածուհու հետ: Պերուի հնդկացիները 14 տարեկան աղջկան ամուսնացնում էին մարդու տեսք ունեցող քարաբանի հետ, որին նրանք երկրպագում էին որպես աստված: Ամուսնական այս արարողությանը մասնակցում էին համայնքի բոլոր բնակիչները, այն տևում էր երեք օր ու գիշեր: Աղջիկը պետք է կույս

մնար և ժողովրդի անունից իրենց կուռքին նվերներ մատուցել: Նա արդեն համայնքի շարքային անդամ չէր, այլ դիտվում էր որպես առանձնահատուկ աստվածություն:

Քենիական կիկույու ցեղը երկրպագում էր վիշապին, ուստի և մի քանի տարին մեկ այդ վիշապ-աստծուն ամուսնացնում էին երիտասարդ աղջկա հետ:

Այս տիպի ամուսնությունները տեղ են գտել աշխարհի բոլոր ժողովուրդների առասպելների ու հեքիաթների մեջ: Դրանցում մշտապես վիշապներին զոհ են մատուցում երիտասարդ աղջիկների: Ընդ որում՝ դրանք կատարվում են տարբեր նպատակներով՝ կենարար ջուր ստանալու, անձրև բերելու, բերքատվության, որսի ժամանակ հաջողության հասնելու, երկիրը, ժողովրդին աղետից փրկելու և այլ նկատառումներով:

Վճարովի ամուսնության վաղ ձևերը, որոնք կատարվում էին հավասարազոր նվերների փոխանակմամբ, հետագայում փոխարինվեցին անհավասար նվիրատվությամբ: Աղջկա ծնեքը խնդրող ընտանիքը հարսի համար տալիս էր այնպիսի գին, որը համապատասխանում էր փեսացուի սոցիալական կարգավիճակին: Ամուսնությունը վերաճում էր առևտրի: Մասնավոր սեփականության առաջացմամբ ամուսնությունը դարձավ առևտրային գործարք:

Ամուսնական արարողակարգը զգալիորեն բարդացավ: Բանավոր համաձայնությանն ավելացավ նաև պայմանագրերի կնքումը, ուր նշված էին կողմերի իրավունքներն ու պարտավորությունները, հույժ կարևոր էր հարսնացուի գնի համաձայնեցումը: Անհրաժեշտ էին նաև արարողության վկաներ, իսկ բուն ամուսնության հանդիսությունը կատարվում էր ողջ համայնքի մասնակցությամբ:

Մուսուլմանական Արևելքում առաջացավ վճարովի ամուսնության մի նոր տարատեսակ՝ դալիմային ամուսնությունը: Դալիմը հարսի գնի վճարումն է: Սկզբնապես դալիմը տրվում էր տոհմին, իսկ հետագայում ծնողներին՝ որպես աշխատող ծեռքի-կորստի փոխհատուցում: Որպես անցյալի մնացուկ՝ դալիմը մեր օրերում՝ Նս Ասիայի և Աֆրիկայի շատ ժողովուրդների մեջ պահպանվում է: Շատ տեղերում դալիմը գոյություն է ունեցել դեռ իսլամն ընդունելուց առաջ, սակայն այն չի արգելվել, քանզի լիովին համապատասխանում էր մահրայի՝ նվիրատվության, իսլամական ինստիտուտին: Մահրան փեսայի ամուսնական նվերն էր, որը տրվում էր միայն հարսնացուին: Ի տարբերություն մահրայի՝ դալիմը բաժանվում է երկու մասի՝ նրա մեծ մասը մնում է աղջկա ծնողներին՝ որպես նրանց սեփականություն, իսկ փոքր մասը տրվում է հարսին՝ որպես «կուսագին»:

Դալիմի չափը փոփոխական է: Միջինասիական հանրապետություններում 80-ական թվականներին դալիմի առավելագույն չափը

հասնում էր առժեռ 70 հազար ռուբլու և շուրջ 300 անուն տարբեր իրերի, իսկ միջին չափը կազմում էր 8,5 հազար ռուբլի: Դալիմի չափը զգալիորեն բարձրացնում են երեք գործոններ՝ 1) տնտեսություն վարելու հարսի հմտությունը, 2) հարսի արտաքին տվյալները, գեղեցկությունը, 3) ընտանիքի վարկանիշը: Բարձրագույն կրթությունը, օրինակ, զբաղեցնում է հիմնգերոդ տեղը:

Հաշվարկով ամուսնություն: Հաշվարկով ամուսնությունն առաջացել է դեռ մարդկային հասարակության զարգացման վաղ շրջանում, երբ նախնադարյան կնոջը մարդու էին տալիս՝ ելնելով որոշակի հաշվարկից, ըստ որի, օրինակ, վերջինս այդ կնոջ համար մշտապես թարմ միս կամ ուտելիք կբերի: Հետագայում հին թագավորներն իրենց դուստրերին կնության էին տալիս հարևան երկրների տիրակալներին, որպեսզի դինաստիական ամուսնությունից քաղաքական կամ դիվանագիտական օգուտ քաղեն: Ժամանակի ընթացքում հաշվարկների դրդապատճառները փոփոխվում էին, սակայն նրա էությունը մնում էր նույնը: Հաշվարկով ամուսնության մեջ բացակայում էր հիմնականը՝ նրա զգայական-զգացմունքային բաղադրամասը՝ սիրո զգացմունքը: Հաշվարկով ամուսնությունը սիրով ամուսնության հակադրությունն է: Խորհրդային Միությունում հաշվարկով ամուսնությունների հիմնական դրդապատճառը բնակարանային գրանցման ձևակերպումն էր:

Միջինեղափոխական Ռուսաստանում գյուղացիների ամուսնություններում կարևոր տեղ էր զբաղեցնում տնտեսական հաշվարկը: Ամուսնությունը գյուղացուն հողամաս ստանալու իրավունք էր տալիս: Միայն ամուսնանալու շնորհիվ է, որ գյուղացի պատանին դառնում էր համայնքի լիիրավ անդամ: Ամուսնության նկատմամբ «տնտեսական մոտեցումը» բնորոշ է շատ ժողովուրդներին: Մեր օրերում հաշվարկով ամուսնության յուրահատուկ դրսևորումներից է արտասահմանցու հետ ամուսնանալը: 80-ական թվականներին խորհրդային շատ քաղաքացիներ երազում էին տեղափոխվել արտասահման և՛ ապրել նորմալ քաղաքակիրթ երկրում: Այս բաղձալի նպատակին հասնելու սակավաթիվ միջոցներից մեկը արտասահմանցու հետ ամուսնանալն էր: 1993 թ. Մոսկվայում գրանցվել է 943 միջազգային ամուսնություն, որից 99-ը՝ ամերիկացու, 66-ը՝ իսրայելցու, 65-ը՝ հարավսլավցու, 55-ը՝ սիրիացու, 43-ը՝ գերմանացու և այլնի հետ: Ռուս կանայք ավելի հեշտորեն են ամուսնանում այլազգի տղամարդու հետ, քան ռուս տղամարդիկ: Նման ամուսնությունները կայունության ավելի փոքր բաժին ունեն:

§ 10. Ընտանիքի տիպերը

Սովորաբար սոցիոլոգներն ու մարդաբանները առանձնացնում են ընտանիքի երկու հիմնական տիպեր՝ ավանդական կամ դասական, որն իր կառուցվածքով բազմանդամ և բազմասերունդ է, և ժամանակակից մուկլետար (երկսերունդ): Դրանից զատ գոյություն ունեն հայրական և մորական, ըստ երեխաների քանակի՝ անզավակ, միազավակ և բազմազավակ ընտանիքներ: Ընտանիքում տղամարդու կամ կնոջ իշխանության չափանիշով տարբերում են հայրիշխանական և մայրիշխանական, իսկ ընտանիքում տղամարդու կամ կնոջ առաջնության չափանիշով՝ պատերմալ (տան առաջնորդը տղամարդն է), մատերմալ (տան առաջնորդը կինն է) և հավասարազոր ընտանիքներ:

Ժամանակակից ընտանիքը սկզբնական սոցիալական և տնտեսական բջիջ է, որի մեջ սովորաբար մտնում են երկու ծնողներն ու զավակները: Այն կոչվում են մուկլետար (լատ. nucleus — բջիջ) ընտանիք: Ծնողներն ու երեխաները կազմում են ցանկացած ընտանիքի կենսաբանական, սոցիալական և տնտեսական միջուկը: Մնացած բոլոր հարազատները՝ պապիկները, տատիկները, հորեղբայրները, մորաքույրերը և այլն մտնում են արդեն ընդլայնված ընտանիքի կազմի մեջ: Վերջինիս բնորոշ հատկությունը բազմասերնդությունն է:

Նուկլետար ընտանիքը ձևավորվեց մենամուսնության արմատավորման շնորհիվ: Մենամուսնության և մուկլետար ընտանիքի առաջացման գործում սկզբունքային դեր կատարեց արյունապղծության արգելումը: Նուկլետար ընտանիքը կայուն սոցիալական բջիջ է, որը սահմանափակվում է երկու սերունդներով: Երրորդ սերունդը հանդես է գալիս որպես նոր ընտանիքի ձևավորող հիմք:

Հայրական ընտանիքը անվանում են նաև սկզբնական, իսկ նոր ձևավորված ընտանիքը՝ երկրորդական: Վերջինս ձևավորվում է հայրական ընտանիքի հասուն երեխաների ամուսնության միջոցով: Նուկլետար ընտանիքների ստեղծումը հնարավոր է միայն այն հասարակություններում, որտեղ ընտանիքի հասունացած երեխաներն ամուսնությունից հետո հնարավորություն ունեն ստեղծելու իրենց օջախը և ապրելու հայրական տնից դուրս:

Որպես կայուն սոցիալական ինստիտուտ՝ ընտանիքն առաջացավ նախնադարյան հասարակարգի քայքայումից հետո: Մենամուսնության առաջին պատմական ձևը նահապետական ընտանիքն էր (այն դեկավարում էր նահապետը, նրա կազմի մեջ մտնում էին վերջինիս հետնորդներն իրենց կանանցով և երեխաներով, ինչպես նաև տնային ստրուկներն ու ծառաները): Նախնադարյան հասարակարգում գոյություն ունե-

ցող ընտանիքի ձևերից անցումը դասակարգային հասարակության ընտանիքի ձևերին տեղի էր ունենում անցումային բազմապիսի դրսևորումներով:

Առանձնացված ընտանիքի առաջին ձևերից էր մեծ ընտանիքը կամ ընտանեկան համայնքը, երբեմն այն մուլնացվում էր նահապետական ընտանիքի հետ: Գոյություն են ունեցել նման ընտանիքի երկու տեսակ՝ ուղղահայաց մեծ ընտանիք, որը բաղկացած էր ամուսնացած և չամուսնացած մերձավոր հարազատների երեք-չորս սերունդներից և հորիզոնական մեծ ընտանիք, որը կազմված էր ամուսնացած և չամուսնացած մի շարք ոչ մերձավոր հարազատներից: Իրական կյանքում շատ ընտանիքներ ունեին ուղղահայաց-հորիզոնական կառուցվածք, իսկ եթե այդ հասարակության մեջ գոյություն ուներ ընտանեկան ստրկություն, ապա այն ընդգրկում էր նաև ստրուկներին: Հայտնի են դեպքեր, երբ նման ընտանիքը բաղկացած էր 200-300 անդամներից և հանդես էր գալիս որպես մեկ ընտանիք-գյուղական համայնք:

Ընտանիքի բոլոր անդամներն ապրում էին միասին, ունեին միասնական հողատարածք, անասուններ, աշխատանքային գործիքներ, ընդհանուր ապրուստ և այլն: Ընտանիքը գլխավորում էր «ավագ» տղամարդը և «ավագ» կինը, նրանց օգնում էին ավագ որդին և նրա կինը: Ընտանիքի կարևոր հարցերը լուծվում էին ընդհանուր խորհրդով:

Մեծ ընտանիքը աստիճանաբար իր տեղը զիջեց ընտանիքի պատմական նոր ձևին՝ մուկլետար, պարզագույն տարրական ընտանիքին: Դա տեղի ունեցավ դասակարգային հարաբերությունների ձևավորման պրոցեսում: Այսպիսով՝ ընտանիքի ձևավորումը տեղի ունեցավ երեք աստիճաններով: Առաջին փուլում ձևավորվեցին հնագույն մեծ ընտանիքները՝ կոլեկտիվ կամ խմբային սեփականությամբ: Երկրորդ շրջանում դրանք վերածվեցին ավելի ուշ հանդես եկած մեծ ընտանիքների, որոնց ներսում ձևավորվում էին մասնավոր սեփականություն ունեցող առանձին ընտանեկան բջիջներ: Երրորդ փուլում այդ բջիջները վերածվեցին փոքր կամ մուկլետար ընտանիքների: 3

Նուկլետար ընտանիքը կարող է ամեն ինչով անկախ բջիջ դառնալ, սակայն այն կարող է նաև ենթարկվել ծնողներին կամ հարազատների խմբին: Այս դեպքում նա արդեն իր անկախությունը կորցնում է: Անկախ մուկլետար ընտանիքը բնորոշ է ինդուստրիալ հասարակությանը, իսկ կախյալը՝ ավանդական հասարակությանը: Նուկլետար ընտանիքի ազատությունը ձևավորվեց աստիճանականորեն մասնավոր սեփականության, անհատապաշտական էթիկայի, քաղաքացիական հասարակության սկզբունքների ամրապնդման շնորհիվ:

Բազմանդամ ընտանիքը բաղկացած է հայրական և մոր կազմավորված ընտանիքներից, որում համատեղ ապրում են մի քանի սերունդներ: Նրա կարևոր հատկանիշը միասնական տնտեսավարությունն ու համատեղ ընտանեկան սեփականությունն է: Հայրական և մոր կազմավորված ընտանիքները կարող են ապրել մույն տանը, երբեմն կարող են նաև առանձին տնտեսություններ ունենալ, ապրել տարբեր բնակարաններում, նման պարագայում մենք գործ ունենք նոմինալ բազմանդամ ընտանիքի հետ:

Բազմանդամ ընտանիքը պատմականորեն նախորդել է նուկլեար ընտանիքին: Ավանդական հասարակության մեջ բազմանդամ ընտանիքը հանդես էր գալիս որպես սոցիալական «տոտալ ինստիտուտ», նրանում անհատը ստանում էր այն ամենը, ինչ մեր օրերում տալիս են ընտանիքն ու հասարակական մյուս ինստիտուտները միասին վերցրած: Նուկլեար ընտանիքը նման «տոտալ» (ամբողջական) ինստիտուտ չէ, քանզի այն իր հերթին մտնում է սոցիալական մյուս հաստատությունների համակարգի մեջ:

Վերջին շրջանում սոցիոլոգները առանձնացնում են ռուսական ընտանիքի երեք ձևեր՝ նահապետական, երեխայակենտրոն և ամուսնական: Նահապետական ընտանիքին բնորոշ է տնային տնտեսության մեջ տղամարդու գերակայությունը, նա ընտանիքի գլուխն է, ընտանիքի մյուս անդամները՝ կինը և երեխաները, անվերապահորեն ենթարկվում են նրան: Երեխայակենտրոն ընտանիքներում ամուսինները խիստ կարևորում են երեխաների բարեկեցությունը, ընտանիքում ամեն ինչ ենթարկվում է երեխաների շահերին: Ամուսնական ընտանիքներում տիրապետում են հավասարազոր հարաբերություններ: Ընտանիքի կայունությունը կապված է ամուսինների փոխհարաբերություններից: Նահապետական ընտանիքը Ռուսաստանում տարածված էր մինչև Երկրորդ համաշխարհային պատերազմը: Վերջին շրջանում՝ մինչև 80-ական թվականները, տիրապետող էր երեխայակենտրոն ընտանիքը: Ամուսնական ընտանիքն ավելի ուշ շրջանի արգասիք է, այն դեռևս իր շրջանակներն ընդլայնելու և ամրապնդելու կարիք ունի:

Ընտանիքը արյունակցական կապերի օղակներից մեկն է: Երբ զույգերն ամուսնանում են, ապա ազգակցական կապեր են ստեղծվում տղամարդու և կնոջ հարազատների միջև: Օրենքով ազգականներ կոչվում են ամուսնության միջոցով ստեղծված ազգականությունն ու բարեկամությունը:

Գոյություն ունեն հարազատության երեք աստիճաններ՝ մերձավոր, երկրորդ և երրորդ պորտերի կամ կարգի: Այս բոլորը միասին կազմում են «ընտանեկան տոհմածառը», որի վրա տեսականորեն կարող է լինել

մինչև 200 ճյուղ: Հաշվարկը կատարվում է հոր և մոր գծերով: Մերձավոր հարազատները միայն յոթն են՝ հայր, մայր, եղբայր, քույր, ամուսին, ուստր և դուստր: Երկրորդ կարգի (двоєродный) ազգականները կարող են լինել 33 տարատեսակների: Դրանք երրորդ կարգի (троєродный) ազգականների հետ կազմում են ընտանեկան տոհմածառը, որը բաղկացած է 151-ից մինչև 191 մարդուց:

Ավանդական հասարակության մեջ արյունակցական-բարեկամական կապերը սոցիալական կազմակերպվածքի հիմնական ձևերն էին: Արդի հասարակությունում նման կապերն ու հարաբերությունները էական դեր չեն կատարում, մեր օրերի մարդկանց մեծամասնությունը իր հեռավոր ազգականների հետ մույնիսկ անձնապես ծանոթ չէ և նրանց մեծ մասին հաճախ չի էլ ճանաչում:

§ 11. Ժամանակակից ընտանիք

Հասարակության զարգացման ընթացքում, երբ այն անցնում է մինչինդուստրիալ, ինդուստրիալ և հետինդուստրիալ աստիճաններով, ավանդական նահապետական, բազմանդամ ընտանիքն իր տեղը զիջում է երկսերունդ նուկլեար ընտանիքին: Արևմտյան Եվրոպայում, Ամերիկայում և Ռուսաստանում նուկլեար ընտանիքները կազմում են ընտանիքների 70%-ը, 1989 թ. մարդահամարի տվյալներով նուկլեար ընտանիքների քանակը Ռուսաստանում հասնում էր 80,3%-ի:

Իր պատմական զարգացման ճանապարհին նուկլեար ընտանիքը ևս որոշակի փոփոխություններ է կրել: Վաղ շրջանում նուկլեար ընտանիքը, որպես կանոն, ուներ մեկ կերակրող: Դա նշանակում է, որ ընտանիքի տղամարդը զբաղված էր հասարակական արտադրության ոլորտում, և ընտանիքը նա էր պահում, իսկ կինը հիմնականում զբաղված էր տնային տնտեսությամբ ու երեխաների դաստիարակությամբ: Ավելի ուշ նուկլեար ընտանիքում տղամարդն ու կինն աշխատում և ընտանեկան հոգսերը կիսում էին միասին:

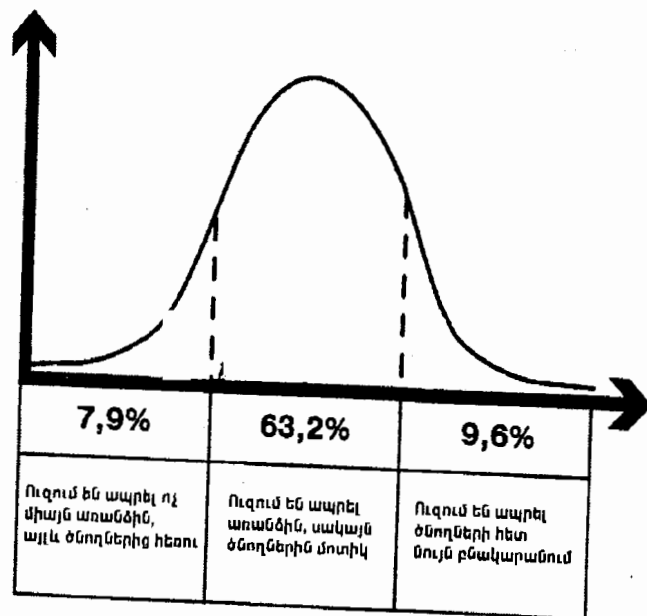
1950 թ. ԱՄՆ-ում մեկ կերակրող ունեցող ընտանիքները կազմում էին 70%, իսկ 1989 թ. դրանց թիվը նվազել և հասել էր 30%-ի: Խորհրդային Միությունում կանանց զբաղվածությունն ուներ հետևյալ պատկերը՝ 1922 թ. աշխատող կանանց թիվը հասնում էր 25%-ի, 1940 թ.՝ 38,9%-ի, 1960 թ.՝ 47,2%-ի, 1970 թ.՝ 50,8%-ի, 80-ականի վերջերին՝ 52-55%-ի:

Այն ընտանիքների թիվը, որոնցում երկու ամուսիններն էլ աշխատում են, մեծ են և՛ Ռուսաստանում, և՛ Ամերիկայում: Սակայն ԱՄՆ-ում

Ամերիկայում չամուսնացած երեխաների հայրական ընտանիքից հեռանալը ավելի զանգվածային երևույթ է, քան Ռուսաստանում: Ընդ որում, ամերիկացի աղջիկներն ավելի հաճախ են հայրական տնից հեռանում, քան տղաները: Նախկինում առաջնությունը անպայմանորեն պատկանում էր տղաներին:

Ամերիկացիները նախընտրում են հաղորդակցվել իրենց հասակակիցների և ոչ թե այլ սերնդին պատկանող իրենց ընտանիքի անդամի հետ: Ամերիկացիները հետևում են այն սկզբունքին, որ նորմալ կյանքով ապրող երեխաներին չպետք է օգնել: Ռուսաստանում այս սկզբունքին հետևում են ամուսինների 30%-ը, իսկ նրանց 50%-ը գտնում է, որ երեխաներին ամեն ինչում պետք է օգնել: 35%-ը գտնում է, որ երեխաներին պետք է օգնել, եթե նրանք հարգում են քեզ, 20%-ը՝ եթե նրանք օգնում են քեզ (տե՛ս գծ. 15.4):

Ամերիկացի տարեց թոշակառուների միայն 5%-ն է, որ իրենց զավակների որոշմամբ ապրում է ծերանոցներում, տարեց տղամարդկանց 3/4-ը և կանանց 1/3-ը ապրում է ամուսինների հետ: Ամերիկացի տարեց ծնողների 80%-ը իրենց երեխաների հետ տեսակցում են շաբաթը մեկ անգամ, 90%-ը՝ ամիսը մեկ անգամ:

Գծ. 15.4.

Ամուսնու և կնոջ դերակատարումներում լարումը մեծանում է, երբ ընտանիքը կենսական մի ցիկլից անցում է կատարում մյուսին: Կինը հոգնատանջ է լինում իր մոր նկատմամբ ունեցած որդիական և արդեն ամուսնացած՝ իր երեխաների նկատմամբ ունեցած մայրական դերերի միջև: Ծերացած մայրը խնամքի և հոգացության կարիք է զգում, իսկ դա նշանակում է, որ կինը նրա նկատմամբ պետք է կատարի մոր և ոչ թե աղջկա դեր: Նրա հասուն աղջիկն արդեն մայր է դարձել, և մայրական դեր է կատարում իր փոքրիկի նկատմամբ և իր նկատմամբ եղած լրացուցիչ մայրական հոգատարությունը տեղին չի համարում: Վերջապես, ամուսնու նկատմամբ ունեցած նրա դերը նույնպես փոխվում է, քանզի ծերությանը զուգընթաց ամուսնու նկատմամբ հոգածության չափը մեծանում է, նա վերջինիս նկատմամբ սկսում է կատարել ոչ թե ամուսնու, սեքսուալ զուգընկերոջ, այլ մայրական դեր:

§ 13. Ընտանիքի գլխավորի խնդիրը

Խորհրդային գրականության մեջ երկար ժամանակ օգտագործվում էր «ընտանիքի գլխավոր» տերմինը: Ինստիտուցիոնալ այս հասկացությունը նշանակում է մի անձնավորություն, որին ընտանիքի մյուս բոլոր անդամները անվերապահորեն ենթարկվում են: Սովորաբար ընտանիքի գլխավորը լինում է ամուսինը կամ ընտանիքի ավագ անդամը: Ինդուստրիալ հասարակության մեջ ամուսնու իշխանությունը հեմվում է հիմնականում ամուսնու ընդհանուր սոցիալական կարգավիճակի, նրա պրոֆեսիոնալ գործունեության արդյունավետության, ստացած եկամտի չափերի վրա: Ժամանակակից հասարակության մեջ ամուսինները հաճախ դժվարանում են որոշակիորեն ասել, թե նրանցից ընտանիքի գլխավորը ով է:

Ընտանիքում վճիռներ կայացնելու հարցում բոլոր երկրներում գլխավոր դերը կատարում է նյութական գործոնը՝ այն ամուսինը, ով շատ է վաստակում, նա էլ ընտանիքում մեծ իշխանություն ունի: Քանի որ աշխատավարձի չափը կապված է պրոֆեսիոնալ որակից, ապա տղամարդը իր բարձր կրթական և մասնագիտական կարգավիճակով, ինչպես նաև բարձր աշխատավարձով հայտնվում է ընտանեկան իշխանական բուրգի գագաթում:

Կանայք սովորաբար ավելի ցածր եկամուտներ ունեն: Երեխաներ ունենալուց հետո նրանք զգալիորեն կախված են լինում իրենց ամուսիններից, իսկ ամուսնալուծության դեպքում նրանք ստիպված պետք է իրենք պահեն երեխաներին: Հասարակության մեջ ընտանիքի հայրը ա-

վելի բարձր սոցիալական հեղինակություն է վայելում: Մարդկային հասարակությունն այնպես է ստեղծված, որ վերջնական վճռի կայացումը դրվում է ուժեղ սեռի վրա: Իրենց սոցիալական հեղինակությամբ ամուսինները «ճնշում են» կանանց՝ ստիպելով նրանց արտադրական ֆունկցիաներից զատ կատարելու նաև տնային աշխատանքներ:

Այնուհանդերձ կանայք նույնպես ընտանիքի գլխավորը դառնալու իրենց հնարքներն ունեն: Նրանք դրան կարող են հասնել խորամանկելու, քնքշության, գուրգուրանքի միջոցով: «Տղամարդը գլուխն է, իսկ կինը՝ պարանոցը»,— այս ասացվածքը դատարկ տեղում չի ստեղծվել:

Ընդհանուր առմամբ ամուսնական իշխանությունը շատ բարդ երևույթ է: Թվում է, թե այն որոշվում է միմիայն նյութական գործոններով, իսկ հոգեբանական և բարոյական գործոնները երկրորդ պլան են մղված: Իրականում դա կարող է զուտ թվացողություն էլ մնալ: Ամուսիններից մեկի սիրո ուժը մյուսի նկատմամբ, ինչպես նաև նրա նկատմամբ ունեցած պահանջմունքի չափը, կարող է այստեղ վճռորոշ դեր կատարել: Պարզվում է, որ ամուսնական կյանքում իշխում է այն ամուսինը, որն ավելի քիչ հետաքրքրություն, կախվածություն է ցուցաբերում իր կողակցի նկատմամբ: Եթե կինը ավելի շատ է սիրո կարիք զգում, իսկ հաճախ այդպես է լինում, ապա նա էլ կհայտնվի ենթակայի դերում:

Աղյուսակ 15.2

Ո՞վ է ընտանիքում հիմնական վճիռը կայացնում (%)

Երկիրը	Տղամարդիկ	Կանայք
Մեքսիկա	90	10
ԱՄՆ	50	50
Ավստրալիա	50	50

Միաժամանակ իրենց զգացմունքների արտահայտման մեջ երբեմն կանայք ավելի ագրեսիվ են, նրանք ակնուկ-աղաղակով կամ արցունքներով հասնում են իրենց ուզածին, այն դեպքում, երբ տղամարդիկ նախընտրում են գլուխ չդնել նրանց հետ: Կանայք ծանոթների, բարեկամների և օտարների ներկայությամբ իրենց ամուսիններին ավելի շատ են քննադատում, բամբասում, քան տղամարդիկ: Ժամանակակից հասարակությունում կնոջ դերը ընտանեկան կարևոր վճիռներ կայացնելու մեջ գնալով մեծանում է: Գործնականում ընտանեկան կյանքի համարյա բոլոր ոլորտներում կինն ավելի վճռորոշ ծայր ունի, քան տղամարդը: Երիտասարդ ընտանիքներում վճիռները առավելապես կայացվում են դեմոկրատական հիմունքներով, իսկ ավագ սերնդին պատկանող ընտա-

նիքներում ամուսինն ավելի հաճախ տնտեսական վճիռներն է կայացնում, իսկ կինը սովորաբար պատասխանատու է երեխաների դաստիարակության, հյուրընկալությունների, հանգստի կազմակերպման համար: Կան կանայք, որոնք ակտիվ են, ունեն լիզերի հատկություններ: Դա ինքնին, անշուշտ, վատ չէ: Սակայն ամուսնական կյանքում այն հղի է մի վտանգով, որից բոլոր կանայք չէ, որ կարողանում են խույս տալ: Նրանք երկար ժամանակ ընտանիքում վայելում են առաջատարի դերը, իսկ հետո վրա է հասնում մի պահ, երբ նման կինը հենարանի կարիք է զգում, ուզում է, որ իր կողքին մի մարդ լինե, որը կլուծե կյանքի դժվարին պրոբլեմները: Իսկ իր ամուսինը այդպիսին չէ: Նրա ընկերուհիները կմախճեն, որ իր ամուսինը տնային գործեր է անում, խաղաղ, ընդհանուր առմամբ մարդ է, սակայն ինքը դրանից միայն կգայրանա, քանզի ամուսինը նրա աչքում վերածվել է հլու կամակատարի: Ավելի նախընտրելի է, երբ ընտանիքում առաջատարի դերը կատարում է տղամարդը: Թեկուզ դա լինի առաջատարի ձևական դեր, քանի որ հիմնական վճիռները կարող են ընդունվել դեմոկրատական սկզբունքներով:

Չանրահայտ է, որ ամուսնալուծությունների կեսից ավելին տեղի է ունենում ինտիմ հարաբերություններում ամուսինների ունեցած պրոբլեմների պատճառով: Շատերի մոտ նման պրոբլեմներ են առաջանում, քանզի ամուսինները ընդհանուր լեզու չեն գտնում, չեն կարողանում հասկանալ մեկը մյուսին:

Կնոջ համար առաջատարի ֆունկցիան լրացուցիչ ծանրաբեռնվածություն է, որն ավելանում է երեխաների դաստիարակության և տնային աշխատանքների կատարման հոգսերի վրա: Ստեղծվում է պարադոքսային վիճակ՝ կինը հոգնում է իր առաջատար դերից, միևնույն է, մշտապես ձգտում է դրան: Այն ընտանիքներում, ուր առաջատարը կինն է, պրոբլեմները քիչ չեն, այդպիսի կինը սովորաբար ամուսնությունից դժգոհ է լինում:

Ընտանիքի կենսական ցիկլի առաջին փուլում ձևավորված ընտանեկան իշխանության կառուցվածքը հետագայում որոշ փոփոխությունների է ենթարկվում, սակայն հիմնականը պահպանվում է՝ ոմանք սովոր են հրամայել, թելադրել, մյուսները՝ կատարել, ենթարկվել:

§ 14. Ամուսնալուծություն

Քանի որ մեր օրերում ամուսնության մեջ գլխավոր դերը պատկանում է սիրուն, և ոչ թե պարտքին կամ պարտավորությանը, ինչպես նախկինում էր, ապա փոխադարձ սիրո զգացմունքի բացակայությունը

կարող է ամուսնալուծության իրավաբանական հիմք դառնալ: Ընտանիքը կարող է քայքայվել բազմաթիվ պատճառներով: Դա կարող է լինել ամուսնալուծությունը, ամուսնու կամ կնոջ հեռանալը ընտանիքից, նրանցից մեկի կամ երկուսի մահը, ամուսիններից մեկի անլիարժեք ճանաչվելը, ամուսիններից մեկի (օրինակ՝ ծովայինի) երկարատև բացակայությունը և այլն:

Ավանդական հասարակության մեջ ամուսնալուծությունը հազվադեպ երևույթ էր: Միայն ամուսիններից մեկի մահը կարող էր մյուսին թույլ տալ կրկին ամուսնանալ: Այսօր ամուսնալուծությունների քանակը այնքան կտրուկ է աճել, որ գրեթե հավասարվում է ամուսնությունների ընդհանուր քանակի կեսին:

Ամուսնալուծությունն այն հանգամանքի իրավաբանական հավաստումն է, որ ամուսնությունը դադարում է գոյություն ունենալուց: Չնայած ամուսնալուծությունների պատճառները պատմականորեն քիչ են փոխվել, սակայն ամուսնալուծության գործընթացի ձևակերպումը զգալիորեն փոփոխվել է: ԱՄՆ-ում ամուսնալուծության իրավաբանորեն ընդունված պատճառ կարող է հանդիսանալ անսիրտ, դաժան վերաբերմունքը, ընտանիքից ամուսիններից մեկի հեռանալը, դավաճանությունը: Տարբեր ժամանակաշրջաններում ամուսնալուծության հիմնական պատճառներից առաջին պլանի վրա է մղվում մերթ այս, մերթ այն պատճառը: 1890 թ. ԱՄՆ-ում ամուսնալուծության հիմնական պատճառ էր համարվում ընտանիքից հեռանալը (39,9%): Ամուսնալուծությունների մեջ դավաճանության դերը գնալով փոքրանում է՝ 1867 թ. — 26,4% և 1890 թ. — 18%, իսկ դաժանության դերը մեծացել է (համապատասխանաբար 12,4% և 18,3%):

Ամուսնալուծությունների քանակը ընդհանուր առմամբ մեծանում է աշխարհի համարյա բոլոր երկրներում՝ հարուստ թե աղքատ, արևմտյան թե արևելյան, հյուսիսային թե հարավային:

Ամուսնալուծությունը կապարվում է ամուսիններից մեկի դիմումով՝ դատական ընթացակարգով, իսկ անչափափաս երեխաներ չունենալու դեպքում, ամուսինների փոխադարձ համաձայնությամբ, մաս ամուսնությունների գրանցման մարմիններում:

Ամուսնալուծությունների քանակով (հազար ամուսնությանը ընկնող տարեկան ամուսնալուծությունների չափով) ԱՄՆ-ը և Ռուսաստանը աշխարհում գրավում են համապատասխանաբար առաջին և երկրորդ տեղերը: Վերջին շրջանում, ինչպես նշում է անգլիական «Եվրոպիեն» ամսագիրը, եվրոպական երկրների օրենսդրություններում ամուսնալուծության ընթացակարգը զգալիորեն հեշտացել է: Նույնիսկ կաթոլիկական խիստ ավանդույթներ ունեցող երկրներում (Իտալիա,

Իսպանիա) ամուսնալուծությունը անհամեմատ հեշտ է, քան մի քսան տարի առաջ էր: Ամուսնալուծությունների քանակը Եվրոպայում ևս կտրուկ աճում է:

Աղյուսակ 15.3

Ամուսնալուծությունների քանակը ԱՄՆ-ում և ԽՍՀՄ-ում 1940–1988 թթ.

Թվերը	Ամուսնալուծությունների քանակը (հազարով)		Ամուսնալուծությունների թիվը (ըստ 1000 բնակչի)	
	ԱՄՆ	ԽՍՀՄ	ԱՄՆ	ԽՍՀՄ
1940	264	205,6	2,0	1,1
1950	385	67,4	2,6	0,4
1955	377	127,2	2,3	0,6
1960	393	270,2	2,2	1,3
1965	479	360,4	2,5	1,6
1970	708	636,2	3,5	2,6
1975	1036	783,4	4,8	3,1
1980	1189	929,6	5,2	3,5
1985	1190	933,1	5,0	3,4
1986	1178	941,3	4,9	3,4
1987	1166	950,7	4,8	3,4
1988	1167	949,8	4,7	3,3

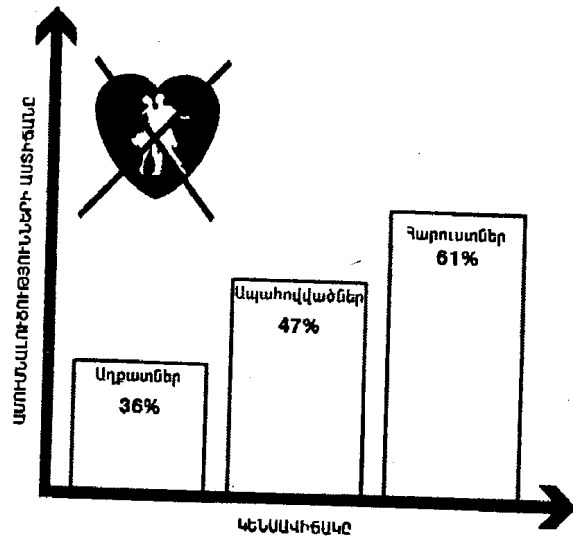
Պետք է ավելացնել, որ վերջին շրջանում Ռուսաստանում տեղի ունեցող ամուսնալուծությունների քանակը տարբեր աղբյուրների տվյալներով որոշ չափով տարբերվում են: Այսպես, օրինակ, 1980 թ. համար հիմնականում նշվում է 3,5, իսկ որոշ աղբյուրներում՝ մաս 4,2 ամուսնալուծություն:

Աղյուսակ 15.4

Ամուսնություններն ու ամուսնալուծությունները Ռուսաստանում 1970–1995 թթ. (հազար բնակչին ընկնող տվյալներով)

Թիվը	Ամուսնություն	Ամուսնալուծություն
1970	10,1	3,0
1980	10,6	4,2
1990	8,9	3,8
1991	8,6	4,0
1992	7,1	4,3
1993	7,5	4,5
1994	7,4	4,6
1995	7,3	4,5

1989 թ. Ռուսաստանում ամուսնությունների քանակը մեկ քառորդով պակասեց, նույն ժամանակում ամուսնալուծությունների քանակն ավելացավ շուրջ 10%-ով: Պարզվում է, որ տնտեսական գործոնները, եթե ազդում են այս գործընթացների վրա, ապա ոչ թե նրանով, որ աղքատների թիվը մեծանում է, այլ նրանով, որ շատանում է հարուստների թիվը (տե՛ս գծ. 15.5):

Գ.ժ. 15.5.

Ամուսնալուծության գաղափարը լիովին ընդունելի են համարում ցածր խավերի 36%-ը, միջին խավի ներկայացուցիչների 47%-ը և բարձր խավի կամ բիզնեսի ներկայացուցիչների 61%-ը:

Աղքատներին ամուսնալուծությունից հեռու է պահում առաջին հերթին բնակարանային խնդիրը: Հարուստի համար բնակարանային հարցը պորբլեմ չէ:

Սոցիոլոգիական ուսումնասիրությունները ցույց են տալիս, որ ամուսնալուծության նախաձեռնողները 60–80%-ով կանայք են: Ամուսնալուծության դեպքում կինը շահում է, քանի որ երեխան կամ երեխաները, ինչպես նաև բնակարանները մեծ մասամբ մնում են կանանց:

Խորհրդային իշխանության դեռ 1917 թ. ընդունած առաջին դեկրետներից մեկն ամուսնալուծության մասին դեկրետն էր: 1926 թ. ընդունած ամուսնության, ընտանիքի և խնամակալության մասին խորհրդային առաջին օրենքների կոդեքսը քաղաքացիներին պարզագույն ընթացակարգով ամուսնալուծվելու հնարավորություն էր ընձեռում: Հետպա-

տերազմյան տարիներին ընդունվեց ամուսնալուծության երկաստիճան ընթացակարգ՝ գործի պարտադիր դատական լսումով և ամուսնալուծության փաստի մամուլում հրապարակմամբ: Այսինքն՝ փորձ էր արվում ընտանիքի կայունությունը ամրապնդել վարչական–հարկադրական միջոցներով: 60–ական թվականներին հասարակական կյանքի ազատականացման ընթացքում ամուսնալուծությունների ընթացակարգը ևս զգալիորեն պարզեցվեց:

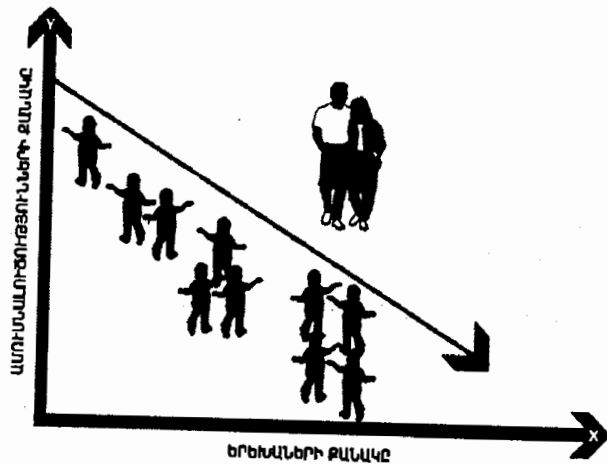
ԱՄՆ–ում ամուսնության, ընտանիքի և ամուսնալուծության խնդիրների հետ կապված օրենսդրությունը ավելի հետևողական և աստիճանական զարգացում ունեցավ: XIX դարում ամուսնության անքակտելիության մասին պատկերացումները արդյունաբերական հեղափոխության ճնշման ներքո հետզհետե քայքայվեցին: Ամուսնալուծության համար արդեն կարող էր հիմք ծառայել ամուսիններից մեկի մեղքի դատական ապացուցումը: Մեղավոր ամուսինը զրկվում էր երեխաների դաստիարակության իրավունքից: XX դարի 70–ական թվականներին մեղքի դատական ապացուցումը փոխարինվեց ավելի ազատական սկզբունքներով: Ամուսնալուծման հիմնավոր պատճառների մեջ դասվեցին հոգեբանական կամ սեռական անհամատեղելիությունը, ամուսնական հարաբերությունների բացակայության փաստը և այլն: Երեխաների դաստիարակությունը այլևս չէր դիտվում որպես բացառիկորեն կանանց մենաշնորհ, այլ գործում էր երեխայի շահերի առավելագույն չափով հաշվառելու սկզբունքը: Ամուսինները համատեղ ստեղծած ունեցվածքի նկատմամբ ունեին հավասար իրավունքներ:

Ռուսաստանյան օրենսդրության համաձայն երեխայի նկատմամբ ամուսիններն ունեն հավասար իրավունքներ, այնուհանդերձ, գործող ավանդույթներով ամուսնալուծությունից հետո երեխաները մեծ մասամբ մնում են մոր մոտ: Հաշվարկները ցույց են տալիս, որ ընտանիքի կայունության, ամուսնալուծությունների չափի և ընտանիքում երեխաների քանակի, երեխայածնության միջև գոյություն ունի հակառակ համեմատական կապ: Ըստ 1979 թ. մարդահամարի տվյալների՝ ԽՍՀՄ–ում երկու երեխա ունեցող ամուսինների ամուսնալուծության հնարավորությունը 2,35 անգամ փոքր է, քան մեկ երեխա ունեցող ամուսիններինը, 3 և ավելի երեխա ունեցողներինը 4 անգամ փոքր է երկու երեխա ունեցողներից և 9 անգամ փոքր է մեկ երեխա ունեցողներից:

Ըստ 1995 թ. Ռուսաստանում 1500 քաղաքացիների հետ անցկացված հարցումների՝ ամուսնալուծության հիմնական պատճառներն են (%–ով).

Նյութական, կենցաղային պրոբլեմները 55
Ամուսիններից մեկի հարբեցողությունը 39

Ընտանիքի արժեզրկումը նոր սերնդի աչքում	27
Ամուսնական դավաճանությունը	19
Հոգեբանական անհամատեղելիությունը	17
Ընտանեկան կյանքի միապաղաղությունը	12
Նոր սերը	11
Երեխաների բացակայությունը	7
Այլ գործոններ	2
Դժվարանում են պատասխանել	6

Գծ. 15.6.

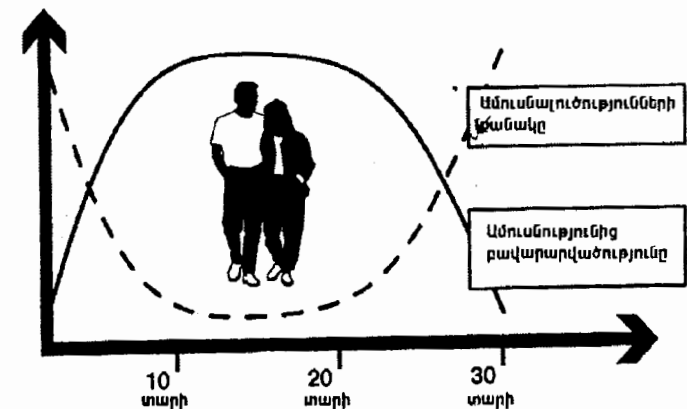
Հետաքրքիր է նշել, որ կանայք ավելի հակված են ամուսնալուծության՝ հիմնական պատճառ համարելով նյութական դժվարությունները, հարեցողությունը, ընտանիքի արժեզրկումը, իսկ տղամարդիկ՝ նոր հրապուրանքները, հոգեբանական անհամատեղելիությունը, ամուսնական կյանքի միապաղաղությունը: Երիտասարդությունն ավելի հաճախ ամուսնալուծության հիմնական պատճառ է համարում անհամատեղելիությունը, նոր սերը, դավաճանությունն ու միապաղաղությունը:

Ընտանիքի կայունության պահպանման, ամուսնալուծությունների դինամիկայում նկատելի է նաև մի ընդհանուր միտում՝ դժվար ժամանակներում, նեղությունների մեջ մարդիկ ավելի են միավորվում, նրանք իրենց համար բարոյական և հոգեբանական նեցուկ են դարձնում ընտանիքը, ամուսնալուծությունների քանակը նման պայմաններում նվազում է: Ժամանակները լավանում են, կյանքը հեշտանում է, շատանում են փողն ու զվարճանքները, ավելանում է նաև ամուսնալուծությունները:

րի թիվը: Ինչքան երկիրը հարուստ է, այնքան նրանում ամուսնալուծության, ընտանիքի կայունության հետ կապված պրոբլեմները շատանում են: Անշուշտ, սա ընդհանրական միտում է: Այստեղ ևս կյանքն իր ուղիւններն է մտցնում: Սեռական հեղափոխությունը Ամերիկայում կարծես թե ազատագրում էր երիտասարդությանը ավանդական «կապանքներից», բայց այն իր հետ բերեց նաև ՁԻԱՅ՝ ՍՊԻԴ, պատահական կապերից մահացու հիվանդությամբ վարակվելու վտանգ: Ամերիկյան վերապրեց նոր պուրիտանական հեղափոխություն՝ ավանդական ընտանեկան արժեքների, խիստ բարբերի պահպանումը ժամանակի հրամայականը դարձավ:

Ամուսնալուծությունների պատճառների, դրանց առանձնահատկությունների ճիշտ ըմբռնման համար պետք է հաշվի առնել, որ տղամարդն ու կինը ունենում են ամուսնությունից բավարարվածության և հիասթափության տարբեր ցիկլեր և այս ցիկլերի տատանումները ավելի հաճախ չեն համընկնում:

Վեց-յոթ տարի համատեղ կյանքից հետո ամուսինը աստիճանաբար ընտանիքից մի կողմ է քաշվում: Կինը նրա համար կարևոր է որպես տնային տնտեսուհի և գործընկեր: Կնոջ մոտ ամեն ինչ հակառակ ուղիով է ընթանում՝ երեխաների հասունացմանը զուգընթաց նրա մեջ մեծանում է զգացմունքային էմոցիոնալ մտերմության պահանջումը: Այս շրջանում եղած տարածայնությունները պատճառ են դառնում ամուսնությունից նրանց հիասթափության համար: Սակայն ամուսնալուծ. 18–20 տարի հետո ամուսնական կյանքից բավարարվածությունը հոգևոր հաղորդակցման փոխադարձ պահանջումների շնորհիվ կրկին մեծանում է (տե՛ս գծ. 15.7):

Գծ. 15.7.

Այս նկարում երկու տարբեր գծեր բնութագրում են ընտանիքի կենսագործունեությունը՝ ընդհատվող գծերով կորը ցույց է տալիս, որ ամուսնալուծությունների առավելագույն քանակն ընկնում է մինչև 10 և 20 տարուց հետո ընկած ժամանակահատվածների վրա: Հոծ գծով կորը ցույց է տալիս, որ ամուսնությունից առավել բավարարվածությամբ համընկնում է համատեղ կյանքի 12-ից մինչև 18 տարին ընկած ժամանակահատվածի հետ, այսինքն՝ այն ժամանակահատվածի հետ, երբ ամուսնալուծությունները բոլորից քիչ են:

Ընտանիքի սոցիոլոգիայում իրարից տարբերում են արտաքուստ իրար նման երեք երևույթներ՝ ամուսնալուծության դրդապատճառները՝ մոտիվները, ամուսնալուծության պատճառները և ամուսնալուծության առիթը: Ամուսնալուծության մոտիվները այն սուբյեկտիվ պատճառներն են, որոնք նշում են իրենք՝ բաժանվող ամուսինները կամ փորձագետները: Մոտիվներն ավելի շուտ արտացոլում են ամուսնալուծության ընթացքում ամուսինների ապրած զգացմունքները և ոչ թե ամուսնալուծության իրական պատճառները: Հայտնի է, որ դատարանում ամուսինները հաճախ խոսում են ոչ թե ամուսնալուծության բուն պատճառների այլ նրանց մոտիվների մասին: Դրանցից առավել տարածված են հետևյալները.

- ընդհանուր շահերի և արժեքների բացակայությունը,
- բնավորությունների հակադրությունը,
- ուրիշին սիրելը,
- ամուսնական անհավատարմությունը,
- հարբեցողությունն ու նրա հետ կապված բարբարոսությունները,
- նորմալ նյութական և կենցաղային պայմանների բացակայությունը,
- ծնողների անհարկի խառնվելը ամուսինների ընտանեկան գործերին:

90-ական թվականների տվյալներով՝ Ռուսաստանում ամուսնալուծությունների 50%-ը կատարվել է ամուսնու հարբեցողության պատճառով: Մյուս պատճառները, ընտանիքի անվտանգության չափի, հետևյալներն են՝ հոգեբանական պրոբլեմներ, երեխաների հետ կապված խնդիրներ, ամուսնական անհավատարմություն և այլն:

ԱՄՆ-ում որպես ամուսնալուծության հիմնական պատճառ ավելի հաճախ հանդես է գալիս արտամուսնական սեքսուալ կապը: Երկրորդ տեղում անձնական և նյութական խնդիրներն են, երրորդում՝ փոխադարձ սիրո զգացմունքի մարումը:

Ամուսնալուծության առիթը այն դիպվածը կամ հանգամանքն է, որը հանգեցրել է զույգերից մեկին ամուսնալուծության վերջնական վճռի կայացմանը: Ամուսնալուծության առիթն ամուսինների համբերության

բաժակը լցնող վերջին կաթին է, որից հետո համատեղ կյանքը նրանք համարում են անհնար: Ամուսնալուծության առիթ կարող է դառնալ վերանաշափկի չարդուկված լինելը, երեխային մանկապարտեզ տանելու հարցը և այլն: Ամուսնալուծության պատճառներն ավելի խորքային են, նրանք կուտակվում են ավելի երկար ժամանակում և ունեն օբյեկտիվ բնույթ: Նրանք գործում են մարդկանց կամքից ու գիտակցությունից անկախ, մինչդեռ ամուսնալուծության մոտիվներն ավելի սուբյեկտիվ են, դրանք ամուսնալուծության պատճառների սուբյեկտիվ, անձնավորված բացատրություններն են:

§ 15. Ամուսնալուծությունն ու երեխաների հետ կապված խնդիրները

Ծնողների և երեխաների վրա ամուսնալուծության թողած ազդեցության խնդիրը բավական բարդ է: Մեկի համար բաժանումը կենսական ճգնաժամ կամ ողբերգություն է, մյուսի համար այն ազատություն է, նոր կյանքի սկիզբ: Շատերը գտնում են, որ ամուսնալուծությունը այդքան սևեռում ուշադրության չէր արժանանա, եթե այն չառնչվեր երեխա-ների բախտի հետ: ԱՄՆ-ում և Ռուսաստանում բաժանվածների մոտավորապես 60%-ը անչափահաս երեխաներ ունեն: Երեխաների առկայությունը, ցավոք, ծնողներին բաժանումից հետ չի պահում: Ամեն տարի ԱՄՆ-ում մեկ միլիոն և Ռուսաստանում 500 հազար երեխաներ ստիպված են ապրելու միայն մեկ ծնողի հետ:

Ամուսնալուծվածների երեխաների մեջ հազվադեպ են պատահում այնպիսիները, որոնք իրենց ծնողների բաժանմանը կողմ լինեն: Ռուսաստանում 80-ական թվականներին երեխաների հետ անցկացված հարցումները ցույց են տվել, որ նրանց երեք ամենաբաղձալի ցանկություններից մեկն այն է, որ բոլոր երեխաները հայր ու մայր ունենան: Այ-շուշտ, ծնողների բաժանումից երեխաները մեծապես տուժում են: Այնուհանդերձ, ամուսնալուծության բացասական հետևանքների ազդեցությունը երեխաների վրա ժամանակի ընթացքում հետզհետե մարում է, և շատերն աստիճանաբար վերադառնում են իրենց սովորական կենսակերպին: ԱՄՆ-ում բաժանված տղամարդիկ քիչ են մասնակցում իրենց երեխաների դաստիարակության գործին, նրանց զգալի մասն իր նախկին ընտանիքին նույնիսկ անհրաժեշտ դրամական օգնություն չի ցուցաբերում: ԽՍՀՄ-ում նույնպես ամուսնալուծությունից հետո տղամարդկանց մեծ մասը երեխաների հետ իր կապը կամ խզում, կամ զգամարդկանց մեծ մասը երեխաների հետ իր կապը կամ խզում, կամ զգալիորեն թուլացնում էր: Ընդ որում՝ որքան երեխան փոքր է, այնքան նրա

դաստիարակության գործում հոր մասնակցության հավանականությունը նվազում է, մման կապերի և դաստիարակության հավանականությունը ավելի է նվազում աղջիկ երեխայի դեպքում:

Ամերիկյան սոցիոլոգների բերած տվյալներով՝ ԱՄՆ-ում վերջին շրջանում ամուսնալուծությունների թիվը գնալով մեծանում է: 25-40 տարեկանում ամուսնացածների մոտավորապես կեսից ավելին բաժանվում է: Ամուսնալուծությունների երեք քառորդի դեպքում երեխաները ներքաշվում են ծնողների միջև առաջացած կոնֆլիկտների մեջ: Մեծ է նաև արտամուսնական երեխածնության չափը: Այս ամենը նշանակում է, որ 80-ական թվականներին ծնված երեխաների կեսից ավելին ստիպված է ապրել միայն ծնողներից մեկի հետ: Եթե ծնողները նորից են ամուսնանում, ապա երեխաների համար ստեղծվում են խորթ հոր կամ խորթ մոր հետ կապված պրոբլեմներ:

Նորմալ պայմաններում ամուսնալուծությունները, որպես կանոն, վատ հետևանքներ են թողնում երեխաների վրա: Ծնողների բաժանումը անչափահաս երեխաները տարբեր ձևերով են ընկալում և մեկնաբանում: Որոշ երեխաներ ծնողների բաժանման համար իրենց են մեղավոր համարում: Երբեմն ամուսնալուծությունը երեխաների վրա թողնում է թերևս դրական ազդեցություն, դա լինում է այն դեպքերում, երբ ամուսնալուծությամբ վերջ է դրվում ծնողներից մեկի հարբեցողությանը, ընտանեկան կոիվներին ու ծեծերին, հոգեբանական ցնցումներին:

Ամուսնալուծության՝ երեխաների վրա թողած ազդեցությունն ուղղակիորեն կապված է ընտանիքում նրանից առաջ և նրանից հետո գոյություն ունեցող պայմանների, մթնոլորտի հետ: Երբ ծնողները բաժանվում են խաղաղ, երբ բաժանումից առաջ և հետո ծնողների միջև ցցուն կոնֆլիկտներ և կոիվներ չկան, երբ երեխաները ազատորեն կարող են հաղորդակցվել իրենց հոր և մոր հետ, ապա այդ դեպքում ամուսնալուծության բացասական հետևանքները նվազում են:

Այսօր գիտնականների շրջանակում լայն տարածում է ստացել այն մոտեցումը, որ ամուսնալուծությունը ամուսնության բացասումը չէ: Այն ժխտում է ամուսնության մեջ տեղ գտած հարաբերությունների որոշակի տիպ, որը կառուցված է միմյանց չսիրելու, մեկի կողմից մյուսին ճնշելու, անձնական արժանապատվության նսեմացման և սեռերի անհավասարության վրա: Առանց ամուսնալուծության՝ զույգերի համատեղ ամուսնական կյանքը կվերածվեր հարկադրական պարտադիր անբաժանելիության: Եթե մարդը իր ամուսնության մեջ երջանկություն չի գտել, ապա նրան պետք է հնարավորություն ընձեռվի մեկ անգամ ևս այն գտնելու փորձ կատարել:

Ժամանակակից զարգացած երկրներում ամուսնությունն ու ամուսնալուծությունը կարծես թե դրված են կողք կողքի: ԱՄՆ-ում, օրինակ, դրանք հարաբերակցում են 50: 50 չափով, իսկ երկրորդ ամուսնությունից հետո բաժանման հավանականությունը հասնում է 60%-ի: Բոլոր դեպքերում ամուսնությունը մնում է որպես կյանքի անփոխարինելի ճանապարհ՝ ամերիկացիների 90%-ից ավելին իրենց կյանքի ընթացքում, եթե ոչ ավելի, գոնե մեկ անգամ ամուսնանում են:

Ամուսնալուծությունները արգելել հնարավոր չէ, ինչպես հնարավոր չէ վերացնել ձեռնարկություններից մարդկանց ազատումը: Այն կապված է մարդու ազատության չափի, նրա կյանքի լիարժեքության ապահովման հետ: Ամիրաժեշտ է առավել ուշադիր լինել ապագա կյանքի ընկերոջ ընտրության հարցում, իսկ երբ այդ ընտրությունը կատարված է՝ առավելագույն ջանքեր գործադրել այն պահպանելու համար: Այստեղ, ինչպես կյանքի մի քանի այլ կարևոր ոլորտներում, հսկայական դեր է կատարում «հոգու աշխատանքը»:

Հասարակության սոցիալական վերարտադրության և նրա բարոյական մաքրության տեսանկյունից ամուսնությունը մարդկության ամենահանճարեղ ձեռքբերումն է: Ըստ քրիստոնեական բարոյականության՝ իսկական սերը սկսվում է միայն ամուսնության մեջ, այստեղ է, որ անհատը լիովին ազատագրվում է: Ընտանիքը կյանքի բազմապիսի ճանապարհների ու արահետների վերջնական հանգրվանն է: Երբ երկիրը ճգնաժամ է ապրում, փողոցներում իրարանցում է ու խառնաշփոթ, իսկ շուկաներում թանկություն է, հարազատ տունը, միևնույն է, մնում է աշխարհի ամենացանկալի և հարազատ անկյունը: Իզուր չէ, որ անգլիացիները ասում են. «Իմ տունը իմ ամրոցն է»:

§ 16. Ընտանիքը և դասակարգը

Համեմատելով տարբեր երկրներում, մասնավորապես ԱՄՆ-ում և Ռուսաստանում գոյություն ունեցող ամուսնաընտանեկան հարաբերությունները՝ մենք տեսանք, որ ամուսնության և ընտանիքի հարցերում նրանց միջև նմանություններն ավելի շատ են, քան տարբերությունները: Հաճախ վիճակագրական տվյալները լիովին համընկնում են: Ընտանիքի և ամուսնության սոցիոլոգիային բնորոշ է մի կարևոր առանձնահատկություն՝ ընտանիքի և ամուսնության խնդիրներում ավելի շատ իրարից տարբերվում են դասակարգերը, քան միևնույն մշակույթին պատկանող երկրները:

**Բանվոր դասակարգի
ցածր խավի ընտանիքներ**

Բնական պահանջմունքների արտահայտման անկաշկանդություն

Կոլեկտիվ կենսակերպի պահպանում՝ կրտսերները հագնում են մեծերի շորերը, մեջասենյակները ընդհանուր են և այլն

Դաստիարակությունը ավելի շատ կողմնորոշված է դեպի ֆիզիկական հարկադրանքն ու պատիժը, քան հոգեբանական ներգործությունը

Բանվորների երեխաներ

Հասունանում և կյանքի դժվարությունները ճաշակում են ավելի վաղ տարիքում

Դաստիարակվում են քիչ հսկողության պայմաններում

Սեռական կապերի մեջ ավելի շատ են մտնում

Ընտանիքը նրանցից մեծ սպասելիքներ չունի

Հաճախ միջնակարգ դպրոցը չեն ավարտում, աշխատանքի են անցնում վաղ տարիքից

Ավելի հաճախ են ընկնում փողոցի ազդեցության տակ, զանազան հանցանքներ են գործում, բանտ են ընկնում

**Միջին դասակարգի
ընտանիքներ**

Պահանջմունքների արտահայտման մեջ ընդունված կանոններին հետևում

Կոլեկտիվության զգացմունքը փոխարկված է անհատականության զգացմունքով, սեփական իրավունքի, սեփական ունեցվածքի գիտակցությամբ
Ներգործության հոգեբանական եղանակներն ավելի ընդունելի են, քան ֆիզիկականը, ծնողների և երեխաների միջև ավելի շատ տիրապետում է փոխըմբռնման և ջերմության մթնոլորտը

Միջին դասակարգի երեխաներ

Բազմաթիվ հոգսերից ազատված են

Դաստիարակվում են առավել հսկողության և հոգատարության պայմաններում

Սեքսուալ փորձը հետաձգվում է մինչև ուսման ավարտը

Ընտանիքը հուսով է, որ նրանք կգերազանցեն իրենց ծնողներին

Ավարտում են միջնակարգ դպրոցը, ընդունվում են բուհ, ապա անցնում աշխատանքի

Կապված են ընտանիքին, ավելի հաճախ են կարդում, ունեն բազմազան ինտելեկտուալ հետաքրքրություններ, հանցագործության աստիճանը ցածր է

ջին դասակարգին պատկանող ընտանիքների երեխաներն ավարտում են միջնակարգ դպրոցը, ընդունվում են քոլեջ կամ համալսարան: Հետևելով իրենց ծնողներին՝ նրանք նպատակաուղղվածորեն իրենց կարիերան են ստեղծում: Ցածր խավերին պատկանող ընտանիքների երեխաները կյանքի այլ ճանապարհ են անցնում:

Ընտանիքի դասակարգային տարբերությունները կարելի է բնութագրել հետևյալ կերպ:

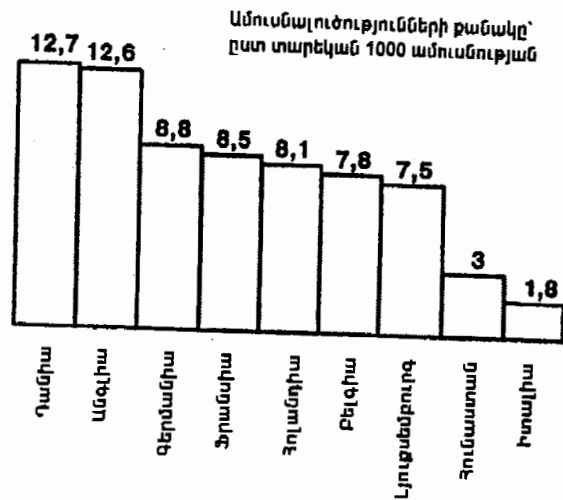
Արևմուտքի ընտանիքներին բնորոշ է ընտանեկան հարաբերությունների նպատակաուղղված պլանավորումը: Ընտանիքի հումանիտար մոդելը բնորոշ է ոչ միայն եվրոպական միջին, այլև բարձր դասակարգի ընտանիքներին: Ռուսաստանում նման մոդելն ավելի բնորոշ է միջին դասակարգի ընտանիքներին, քանի որ միջին դասակարգը ռուսական մտավորականության սոցիալական հիմքն է, իսկ ռուսական մտավորականության բարձր բարոյական սկզբունքները աշխարհով են հայտնի: Ռուսաստանի բարձր դասակարգի մասին պետք է նշել, որ այն բավական խայտաբղետ կազմ ունի, բարձր մտավորականության հետ միասին նրանում տեղ են գտել այնպիսի խավերի ներկայացուցիչներ, որոնց կուլտուրական աստիճանը, մեղմ ասած, բոլորովին բարձր չէ: Ըստ երևույթին, Ռուսաստանի բարձր դասակարգի ընտանիքի լավագույն մոդելի ձևավորման համար դեռ երկար ժամանակ է անհրաժեշտ:

§ 17. Ընտանիքի և ամուսնության ինստիտուտի ճգնաժամը

Վերջին մի քանի տասնամյակներում ԱՄՆ-ում ամուսնալուծությունների քանակի անընդհատ աճի պայմաններում լայն տարածում էր գտնում այն կարծիքը, որ ընտանիքը՝ որպես սոցիալական ինստիտուտ, խոր ճգնաժամ է ապրում: Նմանատիպ գնահատումներն իրենց բարձրակետին հասան 70-ական թվականներին: Սակայն արդեն 70-ական թվականների վերջերին նկատելի դարձավ ընտանեկան արժեքների վերածննդի միտումը: Առաջացավ այսպես կոչված ընտանեամետ շարժումը: Այսօր ամերիկյան և եվրոպական սոցիոլոգների մեծամասնությունը դադարել է իրավիճակը շիկացնելուց և անցել է հանգամանքների ավելի խոր և համակողմանի վերլուծությանը:

Վերջին շրջանում եվրոպական երկրներում տարեկան 1000 ամուսնությանը ընկնող ամուսնալուծությունների քանակը հետևյալն է (տե՛ս գծ. 15.8).

Անգլիայում, Գերմանիայում, Ռուսաստանում, ԱՄՆ-ում միջին դասակարգի ընտանիքներն այսօր ավելի մեծ տեղ են տալիս ներընտանեկան հարաբերությունների պլանավորված իմաստավորմանը, քան բանվորական կամ հասարակության ցածր շերտերի ընտանիքները: Մի-

Գծ. 15.8.

Ռուսաստանում այս խնդրի քննարկումը տեղի ունեցավ 90-ական թվականներին, երբ մի շարք սոցիոլոգներ սկսեցին միաբերան խոսել ընտանիքի ինստիտուտի ճգնաժամի մասին: Ընտանիքի ճգնաժամի տակ հասկացվում էր ընտանիքի՝ որպես սոցիալական ինստիտուտի անկարողությունը՝ կատարելու այն ֆունկցիաներն ու դերը, որ այն կոչված էր կատարելու և մշտապես կատարում էր: Ընտանիքի ճգնաժամի մասին խոսում են հետևյալ փաստերը:

1) Առանց ամուսնու երեխաներին դաստիարակելու կնոջ (կամ տղամարդու) դերի հարաճումն մեծացում: 1994 թ. մասնակի մարդահամարի տվյալներով՝ Ռուսաստանում անչափահաս երեխաներ ունեցող ընտանիքների 20%-ը կազմված էր միայն մորից և երեխաներից:

2) Այն ծնողների թվի մեծացում (խորթ հայր, խորթ մայր, խնամակալներ), որոնք զբաղվում են երեխաների դաստիարակությամբ, սակայն կենսաբանորեն նրանց հետ կապ չունեն: Ամուսնալուծությունների և արտամուսնական կապերի մեծացման հետևանքով (1994 թ. ծնված բոլոր երեխաների 19,6%-ը լույս աշխարհ են եկել ամուսնությունից դուրս) շատ հայրեր (երբեմն մայրեր) իրենց երեխաների հետ չեն ապրում, նրանց հետ տեսակցում են կարճ ժամանակով, դեպքից դեպք:

3) Ամուսնությունների և երեխածնության միջին չափերի կտրուկ նվազում: 1920 թ. Ռուսաստանում երեխածնության չափը կազմում էր տարեկան միջին հաշվով 7,5 երեխա, իսկ 1994 թ.՝ 1,4 երեխա:

4) Մեկ երեխա ունեցող կամ անզավակ ընտանիքների քանակի աճելացում:

5) Հայրական դաստիարակչական դերի նվազում:

6) Ամուսնալուծությունների, անօթևան և որբ երեխաների քանակի մեծացում:

Որոշ սոցիոլոգներ գտնում են, որ արդի ռուսական հասարակության մեջ ամուսնության և ընտանիքի ինստիտուտները որոշակի փոփոխություններ են կրում, սակայն բացասական գործընթացներին զուգընթաց կարելի է տեսնել նաև դրական տեղաշարժեր և միտումներ:

«Ձևականորեն,— գրում է Ա. Ի. Կուզմինը,— ռուսական հասարակության մեջ ընտանիքի ոչ մի ճգնաժամ էլ չկա՝ չնայած նրա կենսագործունեության մեջ նկատվում է որոշակի լարում: Բնակչության 9/10 մասն ապրում է ընտանիքներում, բացարձակորեն միայնակ մարդկանց քանակը 1979–1989 թթ., ըստ 1994 թ. միկրո մարդահամարի տվյալների, կրճատվել է: Ամուսնալուծությունների գործընթացը քչացել է: Միջազգային ստանդարտներով ամուսնությունների միավորները բարձր են... Ընտանեկան բարեկեցության իդեալ է դառնում ընտանիքի այն մոդելը, ուր տղամարդը փող է աշխատում, իսկ կինը տնօրինում է ընտանիքի բյուջեն և ծախսերը: Երկրի տնտեսության մեջ կատարվող փոփոխությունները մեծացնում են ընտանիքում հոր դերը: Ռուսաստանի լիարժեք անդամակցությունը համաշխարհային համագործակցությանը, նրա քաղաքացիների համար արտասահման մեկնելու և այնտեղ աշխատելու և բնակվելու հնարավորության ընձեռումը լայնացնում է ընտանիքի կենսագործունեության դաշտը: Ընտանիքն արդեն կարող է ազատորեն փոխել բնակավայրը, ապահովել ընտանիքի անդամների համաշխարհային ստանդարտներին համապատասխան սնվելն ու հագնվելը, հանգստի կազմակերպումը, սոցիալական ծառայություններից օգտվելը և այլն»:

Վերջին շրջանի տնտեսական դժվարությունները, անշուշտ, չեն նպաստում ամուսնական և ընտանեկան հարաբերությունների կայունացմանը:

Սակայն յոթ սարերի հետևում չեն մնալ այն ժամանակները, երբ ընտանիքը կրկին կարևոր գործոն կդառնա միջին դասակարգի ձևավորման և ընդհանրապես Ռուսաստանի վերածնման համար:

ՉԼՈՒԽ 16

ՀԱՍԱՐԱԿՈՒԹՅԱՆ ԲԱՂԱՔԱԿԱՆ ՀԱՍՏԱՏՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐԸ

Այն հարցերին, թե որ ինստիտուտներն են մտնում հասարակության քաղաքական համակարգի մեջ, և որոնք են նրա միջուկը, ռուսաստանյան քաղաքագիտության մեջ տրվում են տարբեր պատասխաններ: Հեղինակների զգալի մասն այդ ինստիտուտներից հիմնականում նշում են միայն պետությունն ու քաղաքական կուսակցությունները, մյուսները դրան ավելացնում են նաև քաղաքացիական հասարակությունը, պառլամենտարիզմն ու խորհրդարանը, նախագահական ինստիտուտը, բյուրոկրատիան: Որոշ հեղինակներ այս ցանկին ավելացնում են նաև հասարակական կարծիքը, զանգվածային լրատվության միջոցները, ընտրական համակարգերը և այլն: Կարծում ենք, որ երեք մոտեցումներն էլ որոշակի հիմքեր ունեն: Ավելին՝ վերանշված քաղաքական ինստիտուտներին անհրաժեշտ է ավելացնել նաև մի շարք այլ հաստատություններ, որոնց վրա քաղաքագետները երբեմն քիչ են ուշադրություն դարձնում:

§ 1. Քաղաքականությունը և նրա տարատեսակները

Քաղաքականությունն, ըստ էության, իշխանությունն է, ցանկացած միջոցներով արդյունքի հասնելու արվեստը:

Է. Հեյվուդ

Քաղաքականության միջուկը, իրոք, իշխանության հասնելու և այն պահպանելու համար մղվող պայքարն է: «Պոլիտիկա» տերմինը (հունարեն *politika* — պետական կամ հասարակական գործեր, *polis* — պետություն) բավական տարբեր մեկնաբանություններ է ստացել: Ըստ

Պլատոնի՝ պոլիտիկան՝ քաղաքականությունը, համատեղ ապրելու արվեստն է: Օ. Շպենգլերը քաղաքականության ավելի լայն ըմբռնման կողմնակից է: Ըստ նրա՝ «քաղաքականությունը լայն իմաստով կյանքն է, իսկ կյանքը քաղաքականությունն է»: Ըստ Կ. Մարքսի՝ «...ամբողջ քաղաքականության ֆոկուսը իշխանության նկատմամբ դասակարգերի վերաբերմունքն է»: Վ. Ի. Լենինը գտնում էր, որ «...քաղաքականությունը պետության գործերին մասնակցությունն է, պետության գործունեության բովանդակության, ձևի, խնդիրների որոշումը»: Իսկ Մ. Վեբերը նշում է. «Քաղաքականությունը ըստ ամենայնի նշանակում է իշխանությանը մասնակցելու ձգտում կամ իշխանության բաժանման վրա ազդեցություն գործելու հնարավորություն՝ լինի այն պետությունների միջև թե պետության ներսում, մարդկանց խմբերի միջև»: Ժամանակակից քաղաքագիտության դասականներ Հ. Դ. Լասուելը և Ա. Կապլանը իրենց «Ուժը և հասարակությունը» աշխատության մեջ գրում են, որ քաղաքականությունը կապված է իշխանության ձևավորման և իշխանության ծավալի հետ, գրականության մեջ կարելի է հանդիպել նաև քաղաքականության բազմաթիվ այլնայլ բնութագրումների:

• քաղաքականությունը հասարակության մեջ բացառապես խաղաղ ճանապարհով քաղաքացիական համաձայնության հասնելու միջոց է,

• քաղաքականությունը գիտություն է պետության նպատակների և դրանց հասնելու լավագույն միջոցների մասին,

• քաղաքականությունը հնարավորը ձեռք բերելու արվեստ է,

• քաղաքականությունը իշխանության ձգտումն է, իշխանության հասնելու և այն պահպանելու համար պայքարն է,

• քաղաքականությունը իշխանության նկատմամբ վերաբերմունքի խնդրում սոցիալական խմբերի, դասակարգերի միջև հարաբերությունների ձև է,

• քաղաքականությունը պետական հարաբերություններին քաղաքացիների, քաղաքական գործիչների, համարակալական կազմակերպությունների մասնակցությունն է:

Ընդհանրացնելով այս բոլորը՝ կարելի է տալ քաղաքականության մի ամբողջական սահմանում:

Քաղաքականությունը սոցիալական խմբերի հարաբերությունների հետ կապված գործունեության ոլորտ է, որը որոշում է պետության գործառնության բովանդակությունը, խնդիրներն ու ձևերը: Քաղաքականությունը պետական մարմինների, քաղաքական կուսակցությունների, հասարակական շարժումների, կազմակերպությունների և նրանց առաջնորդների գործունեությունն է, որն ընթանում է սոցիալական մեծ խմբերի, ազգերի և պետությունների հարաբերությունների ոլորտում և

կոչված է իրեն հատուկ մեթոդներով հավաքագրելու նրանց ջանքերը քաղաքական իշխանությունը ամրապնդելու կամ գրավելու համար:

Ժամանակակից հասարակության մեջ հազիվ թե գտնվի մի բնագավառ, որ դուրս մնա հրապարակային իշխանությունը մարմնավորող պետության ամենատես տեսադաշտից: Այդ իսկ պատճառով բոլոր հարաբերությունները, միայն թե այս կամ այն աստիճանով, ներթափանցված են քաղաքականությամբ: Հասարակության բոլոր ոլորտներն ու ինստիտուտները տարբերվում են միայն քաղաքական ներթափանցվածության աստիճաններով: Նույնիսկ մշակույթի, կրթության և կրոնի մեջ, որոնք կարծես թե շատ հեռու են քաղաքականությունից, քաղաքականության կենդանի շունչը իրեն զգացնել է տալիս: Այլ բան է, որ «քաղաքականացվածության» չափը տարբեր է լինում: Այն առավելագույնս արտահայտվում է պետական իշխանության օրենսդիր և գործադիր մարմինների, ինչպես նաև իշխանության համար պայքարող քաղաքական կուսակցությունների, հասարակական-քաղաքական շարժումների գործունեության մեջ: «Քաղաքականություն» հասկացությունն արտացոլում է մարդկանց կենսագործունեության առանձնահատուկ բնագավառ, որը կապված է իշխանական հարաբերությունների, պետության, քաղաքական կուսակցությունների, հասարակական-քաղաքական շարժումների, կազմակերպությունների, առանձին քաղաքացիների հասարակական համակեցության կենսունակությունը ապահովող գործունեության, նրանց ընդհանուր կամքի, շահերի և պահանջմունքների իրականացման հետ:

Վերջին տարիներին շատ քաղաքագետներ քաղաքականությունը դիտում են որպես բազմաչափ երևույթ: Քաղաքականությունն ունի մի շարք չափումներ, այդ թվում՝ ինստիտուցիոնալ չափում, որը ստեղծվում է սահմանադրության, իրավակարգի և ավանդույթների միջոցով, նորմատիվ, բովանդակային չափում, որը ցույց է տալիս քաղաքականության նպատակները, խնդիրները, առարկաները և վերջապես ընթացակարգային չափում, որի կոչված է բախումների և փոխգիշուկների միջոցով հասնելու շահերի փոխհամաձայնեցմանը:

Հասարակության մեջ ամեն ինչ էլ, որ քաղաքական բնույթ է կրում, սակայն համարյա ամեն ինչ կարող է քաղաքական նշանակություն ունենալ:

Քաղաքականության ոլորտի մեջ մտնում են իշխանությունն ու իշխանական հարաբերությունները, հասարակության պետական-քաղաքական կազմակերպվածքն ու նրա ինստիտուտների ողջ համալիրը, բոլոր քաղաքական կուսակցությունները, ընտրական համակարգը, քաղաքական վճիռների կայացման և քաղաքական գործընթացների

մեխանիզմները: Քաղաքական մեթոդները համոզման, փաստարկված ապացույցների, հասարակական կարծիքի, տարբեր դասակարգերի, բնակչության տարբեր սոցիալական, ազգային խմբերի շահերի հաշվառման, քաղաքական առաջնորդների ժողովրդավարական վարքագծի ընդհանրությունն է:

Իր ուղղվածության աղբյուրով քաղաքականությունը բաժանվում է արտաքին և ներքին տիպերի: Ներքին քաղաքականությունն ընդգրկում է պետության, կուսակցությունների գործունեության հիմնական ուղղությունները՝ տնտեսական, սոցիալական, մշակութային, տեխնիկական քաղաքականությունը երկրի ներսում: Արտաքին քաղաքականությունն արտահայտում է միջպետական հարաբերությունների ոլորտը: Ներքին քաղաքականությունը, ըստ ոլորտների տարբերության բաժանվում է տնտեսական, սոցիալական, բուն քաղաքական, մշակութային տեսակների:

Տնտեսական քաղաքականությունը տնտեսական կյանքի մասնակիցների կողմից իրենց վրա վերցրած պարտավորություններն արդյունավետորեն կատարելու հնարավորությունն ու կարողությունն է, այն գիտականորեն նախապատրաստված միջոցառումների մի ամբողջություն է, որի միջոցով պետությունն իրագործում է արդյունաբերության, գյուղատնտեսության, պետական և մասնավոր ձեռնարկությունների, բանկերի տնտեսական գործունեության կարգավորումը:

Տնտեսական քաղաքականության մեթոդների մեջ մտնում են կենտրոնացված պլանավորումը, աշխատավարձի և գնազույացման, եկամտահարկերի չափերի կարգավորումը, երկրի կենտրոնական բանկի գործունեության, դրամական էմիսիայի, արտաքին և ներքին ներդրումների վերահսկումը, տնտեսական զարգացման համար բարենպաստ օրենսդրական դաշտի և գործադիր բազայի ստեղծումը և այլն:

Տնտեսական քաղաքականությունը տնտեսությունը ղեկավարելու ուղղությամբ պետության կողմից իրագործվող տնտեսական միջոցառումների ամբողջությունն է, որի միջոցով պետությունը ներգործում է երկրի տնտեսական զարգացման վրա: Տնտեսական քաղաքականության սոցիալական բովանդակությունը, ինչպես նաև նրա նպատակն ու դրան հասնելու միջոցները կանխորոշվում են արտադրության եղանակով, արտադրական հարաբերություններով: Տնտեսական քաղաքականության ծագումնաբանությունը կապված է դասակարգերի և պետության առաջացման ժամանակաշրջանի հետ: Տնտեսական քաղաքականությունը տնտեսության խտացված արտահայտությունն է: Այն ունի իր կառուցվածքը, մասնավորապես նրա կազմում առանձնանում են տնտեսական ռազմավարությունն ու տնտեսական մարտավարությունը: Այն

ընդգրկում է կառուցվածքային, ինվեստիցիոն, ֆինանսական, վարկային, հարկային, ագրարային, գիտատեխնիկական, ազգագրական քաղաքականությունը, գների, եկամուտների, բնօգտագործման և այլ քաղաքական միջոցառումները: Տնտեսական քաղաքականության կարևոր բաղադրամասերից է արտաքին տնտեսական քաղաքականությունը:

Տնտեսության մեջ պետության, քաղաքականության ներգործության չափի, դրանց եղանակների ու մեթոդների խնդիրները բավական բարդ են: Որոշ տնտեսագետներ գտնում են, որ տնտեսությունը միանգամայն ազատ պետք է լինի պետության, քաղաքականության անհարկի միջամտությունից: Մյուսները շեշտում են այն հանգամանքը, որ տնտեսությունը արդյունավետորեն կաշխատի միայն այն դեպքում, երբ երկրում ստեղծված է կայուն սոցիալական վիճակ, իշխում է օրինականությունն ու կարգուկանոնը, հանցագործ խմբավորումների դերը տնտեսության մեջ, հասարակական կյանքում հասցվել է նվազագույն չափերի, իսկ նման պայմաններ քաղաքական միջոցներով կարող է ստեղծել միայն պետական իշխանությունը: Տնտեսության մեջ քաղաքականության միջամտությունն արդարացվում է նաև այն դեպքում, երբ այն պայմաններ է ստեղծում գիտատեխնիկական և տեխնոլոգիական առաջընթացի համար, հեշտացնում է արտադրության ոլորտում աշխատողների աշխատանքը, բարձրացնում է աշխատանքի արտադրողականությունը և այլն: Սակայն ինչպես ցույց է տալիս խորհրդային Միության պատմական փորձը՝ վարչահրամայական մեթոդներով հրապուրվելը տնտեսական զարգացման վրա թողնում է խիստ բացասական հետևանքներ:

Սոցիալական քաղաքականությունը կառավարության կողմից տեղական և տարածաշրջանային մարմինների միջոցով իրագործվող գործնական միջոցառումների ամբողջությունն է, որն ուղղված է պետությունից ֆինանսավորվող սոցիալական մեծ խմբերի կենսամակարդակի բարձրացմանը: Սոցիալական քաղաքականությունը պետության ընդհանուր ռազմավարության բաղկացուցիչ մասն է, այն մարդու սոցիալական վիճակին ուղղակիորեն վերաբերող վճիռների կայացմանը նպատակաուղղված գործունեություն է, որում, հաշվի առնելով երկրի բնակչության տարբեր խմբերի առանձնահատկությունները, քաղաքացուն տրվում են որոշակի սոցիալական երաշխիքներ:

Կառավարության կողմից իրագործվող սոցիալական քաղաքականությունը պետք է հենվի լայն հասարակության աջակցության վրա, այն պետք է բխի երկրում տիրող ռեալ իրավիճակից և արտահայտի սոցիալական զարգացման պահանջներն ու նպատակները: Սոցիալական քաղաքականության հիմնախնդիրների մեջ մտնում են տնտեսական աճի

խթանումն ու արտադրության ենթարկումը սպառման շահերին, բնակչության բարեկեցության և սոցիալական պաշտպանվածության անհրաժեշտ մակարդակի ապահովումը, մշակութային ժառանգության, բնական հարստությունների, ազգային ինքնության պահպանումը: Իր կարգավորող ֆունկցիաներն արդյունավետորեն կենսագործելու համար պետությունն օգտագործում է ներգործության այնպիսի հզոր լծակներ, ինչպիսիքն է օրենսդրությունը, ազգային բյուջեն, հարկերի և տուրքերի համակարգը: Համաշխարհային փորձը ցույց է տալիս, որ երկրում տիրող տնտեսական և քաղաքական իրավիճակից իր օրյեկտիվ կախվածությամբ հանդերձ սոցիալական քաղաքականությունը զգալի ինքնությունություն ունի և կարող է իր միջոցներով նպաստել բնակչության բարեկեցության աստիճանի բարձրացմանը: Արդի պայմաններում սոցիալական քաղաքականությունը ցանկացած պետական իշխանական կառույցների համար պետք է գերակայող նշանակություն ունենա:

Պետության կողմից իրագործվող սոցիալական քաղաքականության կարևոր միջոցներից են սոցիալական պաշտպանությունն ու սոցիալական օգնությունը: Սոցիալական պաշտպանությունը պետության կողմից կենսագործվող գործնական միջոցառումների ամբողջությունն է, որը նպատակ ունի պահպանել սոցիալական այն խավերի նյութական բարեկեցության անհրաժեշտ աստիճանը, ովքեր օրյեկտիվ պատճառներով չեն կարող իրենց կենսագործունեության համար անհրաժեշտ նյութական պայմաններ ապահովել: Դրանց մեջ կարող են մտնել, օրինակ, հաշմանդամները, որբերը, բազմազավակ միայնակ մայրերը, զործագուրկները, աղքատները: Վերջիններս կոչվում են սոցիալապես անպաշտպան խավեր:

Սոցիալական պաշտպանությունը հասարակության կենսագործունեության կարևոր ոլորտներից է, որի նպատակն է երաշխավորել բնակչության կյանքի որոշակի աստիճանի և որակի պահպանումը: Յուրաքանչյուր մարդ հասարակության մեջ պետք է ապահովվի սննդով, հագուստով, օթևանով, անհրաժեշտ բժշկական, սոցիալական ծառայությամբ, ընդ որում պետք է ապահովվի այն չափով, որն անհրաժեշտ է այդ մարդու և նրա ընտանիքի առողջության, նորմալ կենսագործունեության համար:

Սոցիալական պաշտպանության համակարգը բաղկացած է երկու հիմնական ծներից՝ սոցիալական ապահովագրությունից և սոցիալական օգնությունից: Այս երկու ծների միջև եղած տարբերությունը առաջին հերթին որոշվում է պետության կարգավորիչ դերով և ֆինանսավորման աղբյուրով: Սոցիալական ապահովագրությունը տարածվում է տնտեսապես ակտիվ, զբաղված բնակչության վրա և գլխավորապես

ապահովվում է սեփական եկամուտների հաշվին՝ պետական բյուջեի սահմանափակ հավելումներով:

Սոցիալական օգնությունը մեծ մասամբ կողմնորոշված է դեպի բնակչության առավել անպաշտպան խավերը՝ երեխաները, ծերերը, հաշմանդամները, որպես կանոն ունի լրացնող բնույթ և ֆինանսավորվում է բյուջեի և բարեգործական հիմնադրամների հաշվին: Երկրում սոցիալական պաշտպանվածության վիճակի բարելավման համար կառավարությունը մշտապես փորձում է կատարելագործել սոցիալական պաշտպանության և սոցիալական ապահովության համակարգերը: Նախատեսվում է մտցնել պետական նվազագույն սոցիալական ստանդարտներ, մեծացնել սոցիալական կարիքների բավարարման համար հատկացվող միջոցների քանակը, խրախուսել ոչ բյուջետային աղբյուրներից միջոցների ներդրումը բարեգործության մեջ:

Սոցիալական օգնությունը սոցիալական պաշտպանության ծներից է, որը մեծ մասամբ կողմնորոշված է դեպի ծերերի և անաշխատունակների նյութական ապահովագրությունը: Սահմանադրությունը յուրաքանչյուր քաղաքացուն հիվանդության, հաշմանդամության, ծերության, կերակրողին կորցնելու և այլ դեպքերում արտոնում է սոցիալական պաշտպանվածություն: Սոցիալական օգնության համակարգը իր մեջ ներառում է կենսաթոշակները, նպաստները, սոցիալական ծառայությունները (ծերանոցներ, որբանոցներ, սոցիալական ծառայության կենտրոններ և այլն):

Հասարակական կյանքում հատուկ տեղ է զբաղեցնում ազգային քաղաքականությունը: Նրա օբյեկտը ազգային հարաբերություններն են: Այն իր մեջ ներառում է այնպիսի բաժիններ, ինչպիսին է պետության վերաբերմունքը ազգային կազմավորումների նկատմամբ, պայքարը նացիոնալիզմի և ազգային արժանապատվության նվաստացման (առաջին հերթին ազգային փոքրամասնությունների) փորձերի դեմ, ազգամիջյան կոնֆլիկտների կարգավորումը և այլն: Բազմազգ պետության ազգային քաղաքականության մեջ ազգամիջյան կոնֆլիկտների առկայության պայմաններում առաջնային տեղ պետք է զբաղեցնի փոխզիջումների արվեստը:

Ռուսաստանյան քաղաքական գործիչներին մեծապես անհանգստացնում է նացիոնալիզմի պրոբլեմը: Նախկինում նացիոնալիզմ ասելով հասկացվում էր սեփական ազգի գերազանցության մասին գաղափարների համակարգը, որը չէր ընդունում ազգերի հավասարությունը, քարոզում էր անհնազանդություն, ազգային մեկուսացվածություն: Մինչև 70-ական թվականներին համաշխարհային գրականության մեջ ամրապնդվեց նացիոնալիզմի մեկ այլ ըմբռնում: Անգլի-

ական ավանդույթներում «նացիոնալիզմ» տերմինը հավանության կամ անհավանության երանգ չի պարունակում: Մեծ մասամբ այն օգտագործվում է քաղաքական և էթիկական նշանակությունների համընկման միտումով: Ըստ նոր մոտեցումների՝ մարդիկ իրենց ազատության իրականացման համար պետք է ինքնանույնականացվեն իրենց ազգի հետ, իսկ ազգի հնարավորությունների բացահայտումը լիարժեքորեն դրսևորվում է միայն ազգային անկախ պետության առկայության պայմաններում:

Ազգային մաքրագրումների պրակտիկան, ռուսների զանգվածային տեղահանությունները Ադրբեյջանից, Ղազախստանից, Վրաստանից, Չեչնիայից, Բալթյան երկրներից ռուսական հասարակական գիտակցության մեջ փոխեցին նացիոնալիզմի նկատմամբ վերաբերմունքը: Նացիոնալիզմի նոր հայեցակարգում հաշվի է առնվում ազգի՝ իր պետականությունը ունենալու, լեզվի, մշակույթի և ազգային ինքնության պաշտպանության իրավունքը: Ազգային քաղաքականության մեջ ռուսական պետության կարևոր խնդիրներից մեկը նացիոնալիզմի և ժողովրդավարության փոխհարաբերության հարցն է: Ազգային ինքնորոշման դերի մեծացումը հղի է ռուսական պետության քայքայման վտանգով: Ուսումնասիրությունները ցույց են տալիս, որ ինքնորոշման գաղափարին վճռորոշ տեղ է տալիս բնակչության չնչին մասը՝ 1–2%-ը: Ռուսաստանի կազմից դուրս գալու գաղափարը պաշտպանում են ազգային կազմավորումների բնակչության 27–ից մինչև 38%–ը, այն առավել չափով պաշտպանում են թաթարներն ու օսերը, նվազագույն չափով՝ տուվիններն ու սախաները:

Քաղաքականության վերոնշված հիմնական տարատեսակներից զատ գոյություն ունեն նաև գիտատեխնիկական, միգրացիոն՝ ազգաբնակչության տեղաշարժերի, պաշտպանական, բնապահպան, հարկային, կրթական և քաղաքականության այլ ու այլ տարատեսակներ:

Այսպիսով՝ քաղաքականությունը խոր հիշք է թողնում հասարակական կյանքի գրեթե բոլոր կողմերի վրա: Օրինակ՝ քաղաքական միջոցները զգալի ազդեցություն են գործում հասարակության դասակարգային և ազգագրական կառուցվածքի փոփոխությունների վրա: ԱՊՀ շատ երկրներում քաղաքական ներգործությամբ փորձ է արվում աջակցել ֆերմերային տնտեսությունների, մասնավոր ձեռնարկությունների, ձեռներեցության զարգացմանը: Քաղաքականությունը զգալի ազդեցություն է գործում նաև միգրացիոն գործընթացների, ազգաբնակչության տեղաշարժերի, բնակչության վերարտադրության գործընթացների կարգավորման վրա:

Մշակութային քաղաքականությունը պետության կողմից անցկացվող գործնական միջոցառումների մի շարք է, որն ուղղված է կատարելազորեցնել մշակութային ոլորտը, հարստացնել մարդկանց կենսագործունեության ժամանակը: Այսպես, օրինակ, աշխատանքային օրվա կրճատումն ու ազատ ժամանակի մեծացումն ուղղված են այն բանին, որպեսզի մարդիկ ավելի շատ ժամանակ ունենան գրքեր և թերթեր կարդալու, կինո, թատրոն, թանգարաններ և ցուցահանդեսներ հաճախելու, ճանապարհորդելու համար: Մշակույթի նոր օջախների՝ թանգարանների, դահլիճների, զբոսայգիների, կինոթատրոնների և համերգասրահների կառուցումը մշակութականացնում է կենսատարածքը, ընդլայնում է մարդկանց մշակութային գործունեության հնարավորությունները:

Մշակութային քաղաքականությունը անպայմանորեն իր վրա կրում է տվյալ հասարակության մեջ իշխող գաղափարախոսության ազդեցությունը: Խորհրդային հասարակության մեջ տիրապետում էր մշակույթի զարգացման պլանային մոտեցումը, այն կոչված էր բավարարելու առավել մեծ թվով մարդկանց նվազագույն մշակութային պահանջները: Մշակութային քաղաքականությունն ունի երկու շերտեր՝ 1) առաջադրված նպատակների, իդեալների, կողմնորոշիչների, գաղափարների ամբողջություն, 2) գործնական միջոցառումների շարքեր, որոնք կարող են հռչակված նպատակներից մեծապես տարբերվել: Մշակութային քաղաքականության այս երկու շերտերը գոյություն ունեն մշակութային կյանքի կարգավորմամբ զբաղվող ցանկացած հասարակության մեջ: Մշակութային քաղաքականության առաջին՝ հռչակագրային շերտը իր մեջ ներառում է փիլիսոփայական սկզբունքներն ու գաղափարախոսական կարգախոսները, ինչպես, օրինակ, անձնավորության համակողմանի զարգացման անհրաժեշտությունը, երկրի մշակութային ինքնության պահպանումը, ազգային լեզվի զարգացումը, սոցիալական բոլոր խմբերին և ժողովուրդներին մշակութային արժեքների հետ ազատորեն հաղորդակցվելու հնարավորությունների ընդունումը և այլն:

Մշակութային քաղաքականության երկրորդ՝ գործնական շերտը իր մեջ ներառում է միայն այն քայլերը, որոնք գործնականում իրագործվում են: Մտադրությունների և գործնական քայլերի միջև կարող են զգալի տարբերություններ լինել: Երբեմն կյանքի են կոչվում ծրագրային դրույթների 30–40%–ը միայն:

Մշակութային քաղաքականության երկու շերտերի տարբերության օրինակ կարող է ծառայել խորհրդային հասարակությունը: Չնայած այն բանին, որ լենինյան քաղաքականությունը հռչակում էր բոլոր

ազգերի հավասարությունը մշակութային տարածության մեջ, իրականում բոլոր հանրապետություններում պետական էր ռուսաց լեզուն, ղեկավարության մեջ կարևոր պաշտոնները զբաղեցնում էին ռուս կամ ռուսամետ կադրերը: Նման անհավասարության հետևանքով ուտնահարվում էին բնիկ ժողովուրդների, ազգային փոքրամասնությունների իրավունքները, մոռացության էր մատնվում նրանց մշակութային ժառանգությունը:

Խորհրդային Միությունում պաշտոնապես եկեղեցին պետությունից անջատված էր, և պետությունն իրավական տեսանկյունից եկեղեցու և հավատացյալների գործերին չպետք է միջամտեր, սակայն իրականում հավատացյալները հետապնդվում, իսկ եկեղեցիներն ավերվում էին: Գիտության և մշակույթի բնագավառում խորհրդային կառավարությունն աջակցում էր նրանց զարգացմանը: Այնուհանդերձ, գործնական հարցերում առաջին հերթին ֆինանսավորվում էին գիտության այն բնագավառները, որոնք կապված էին ռազմարդյունաբերական համալիրի հետ, մնացած գիտությունները, ինչպես նաև մշակույթը, ֆինանսավորվում էր մնացորդային սկզբունքով (ինչ մնում էր արդյունաբերության, գյուղատնտեսության և պաշտպանության ֆինանսավորումից հետո): Չնայած բարձր ամբիոններից թմբկահարում էին ամբողջ աշխարհում խաղաղության պահպանման, միջազգային համագործակցության մասին՝ գործնականում խորհրդային գիտնականների շփումները արտասահմանյան իրենց գործընկերների հետ խստորեն սահմանափակված էր: Նրանց փոխարեն արտասահման էին մեկնում պետական պաշտոնյաներն ու կուսակցական վերնախավը: Չնայած հռչակվում էր, թե գիտության մեջ առաջխաղացումը պետք է կայանա ըստ կարողությունների, մասնագիտական որակների և աշխատանքային ներդրումների, սակայն այս ոլորտում ևս առաջխաղացումը կատարվում էր կուսակցական և գաղափարական հուսալիության, նվիրվածության սկզբունքներով:

§ 2. Քաղաքական ինստիտուտների պատմական տիպերը

Ժամանակակից քաղաքագիտության մեջ քաղաքական ինստիտուտների՝ որպես սոցիալական համակարգի առաջատար տարրի վերլուծությանը կենտրոնական տեղ է տրվում: Ինքնին հասկանալի է, որ մարդկության պատմության ընթացքում գոյություն են ունեցել բազմաթիվ քաղաքական ինստիտուտներ: Որոշ քաղաքական հաստատություններ առաջացել և ընդմիշտ մնացել են պատմության մեջ, մյուսներն

առաջացել և արագորեն անհետացել են, փոխարինվել են նորերով: Օրինակ՝ Ռուսաստանի երկրամասերում նախագահի ներկայացուցիչների ինստիտուտը գոյություն ունեցավ շուրջ տասը տարի՝ Ռուսաստանում Բ. Ելցինի նախագահության ժամանակ: Նրա ժառանգորդ Վ. Պուտինը այն փոխարինեց նոր ինստիտուտով՝ նախագահի տարածաշրջանային տեղապահների ինստիտուտով: Թե որքան ժամանակ այս ինստիտուտը կպահպանվի, դեռ հայտնի չէ:

Քանի որ քաղաքական ինստիտուտները քաղաքական համակարգի միջուկներ են, ապա նրանց բնութագրման համար անհրաժեշտ է առանձնացնել այն մեխանիզմները, կազմակերպություններն ու պրակտիկաները, որոնք ստեղծում, պահպանում ու արդյունավետ են դարձնում այս համակարգը: Իսկ դրանք իրենց հերթին ստեղծվում են բացառապես այն դասակարգի կամ կուսակցության քաղաքական տիրապետությանը օժանդակելու համար, որը տվյալ պահին իշխող ուժ է: Իշխանափոխություն է կատարվում, իշխանության գլուխ են անցնում ընդդիմադիր ուժեր, որոնք իրենց կառավարման ժամանակ ստեղծում են նոր քաղաքական ինստիտուտներ: Ասենք, օրինակ, վերացնում են մահապատիժը, մտցնում են նոր ընտրական կամ կառավարման համակարգ:

Այնուհանդերձ, ի՞նչն է օժանդակում իշխանության գրավմանը, ինչպե՞ս է կայանում իշխանությունը, ի՞նչն է տվյալ քաղաքական համակարգը դարձնում ընդունելի, պատկառազու:

Հնագույն հասարակություններում հսկայական նշանակություն ունեին իշխանության սրբազործման ինստիտուտը, օրինակ՝ թագադրումը: Թագավորին լեգիտիմություն տրվում էր ի վերուստ՝ Աստծուց: Այդ իսկ պատճառով պետության աշխարհիկ առաջնորդի օժտումը կատարվում էր հովվապետի ձեռամբ:

Թագադրումը նշանավորում էր իշխանության սկիզբը, իսկ իմպիզմենտը (պետության ղեկավարի պաշտոնանկությունը հասարակական անվստահության արտահայտման միջոցով)՝ նրա ավարտը: Անշուշտ, պետության ղեկավարը կարող է հրաժարական տալ կամովին կամ թագից զրկվել հարկադրաբար: Կարող են լինել նաև իշխանափոխության արտառոց միջոցներ, օրինակ՝ հնում որոշ ցեղերում անհաջող ցեղապետներին պարզապես ուտում էին, որոշ տեղերում սպանում էին. համայնքից վտարում կամ գահընկեց անում՝ դարձնելով ցեղախմբի շարքային անդամ:

Այսպիսով՝ պետության ղեկավարի թագադրումն ու պաշտոնազրկումը՝ իշխանության սկիզբն ու ավարտը, կարևոր քաղաքական ինստիտուտներ են (առանձին դեպքերում պարզապես քաղաքական պրակ-

տիկաներ են), սակայն այս երևույթների վրա շատ քաղաքագետներ առանձնահատուկ ուշադրություն չեն դարձնում կամ քաղաքական ինստիտուտների ցուցակում դրանք չեն մտցնում:

Հռոմեական կայսրության մեջ գոյություն ուներ հռոմեական (հետագայում՝ բյուզանդական) կայսրերի ընտրության ինստիտուտ, նոր միապետը պարտադիր կերպով պետք է հաստատվեր ժողովրդական ժողովի կողմից: Այս ինստիտուտն անվանապես պահպանվեց մինչև Կոստանդնուպոլսի վերջնական անկումը՝ 1453 թ.:

Տեղին կլինի հիշել, որ պատմականորեն հռոմեական կայսեր կոչումն առաջացել է հռոմեական ժողովրդական տրիբունի լիազորությունից: Ժողովրդական տրիբունների առաջացումը կապված է հռոմեական պլեբեյների կողմից (պլեբեյները սոցիալական այն շերտերն էին, որոնք զրկված էին քաղաքացիական, դրանով իսկ մասնավոր սեփականության և ընտանեկան կրոնի՝ որպես նախնիների պաշտամունքի, իրավունքից) սենատում՝ հանձնա ժողովրդական տրիբունի, իրենց շահերը ներկայացնելու իրավունքի ձեռքբերման հետ: Միաժամանակ տրիբունները ստացան «պլեբեյական քրմերի» առանձնահատուկ կարգավիճակ, որի շնորհիվ ընտանեկան պաշտամունքից զրկված պլեբեյությունը ձեռք բերեց իր նոր կրոնական հովանավորներին, կենդանի կուռքերին, ժողովրդական տրիբուններին ձեռք տալը, հպվելը մահվան սպառնալիքով արգելված էր: Տրիբուններն ըստ էության գլխավորում էին ազնվական քաղաքական հասարակության և նրա պետության՝ Հռոմեական հանրապետության նկատմամբ նոր ժողովրդական ընդդիմությունը: Հռոմեական հանրապետությունը ի վերջո իր տեղը զիջեց Հռոմեական կայսրությանը, որտեղ ժողովրդական տրիբունը պլեբեյության փաստաբանից և քրմից վերածվեց կայսր-պրինցեպսի (քաղաքացիական հասարակության առաջնորդի և պետական կրոնի հովվապետի, որին ենթարկվում էին բազմաթիվ ազնվական ընտանեկան պաշտամունքներ): Կայսրության զարգացման քրիստոնեական շրջանում հռոմեական կայսրերը ձեռք բերեցին նաև քննադատոր-հայրապետ-ժողովրդի պաշտպան կայսրի եկեղեցական տիտղոսը: Այստեղից էլ առաջացավ ուղղափառ ցարի (հայր-ցարի) պաշտամունքը՝ որպես Բյուզանդիայի, Ռուսաստանի և արևելաքրիստոնեական աշխարհի մյուս երկրների ժողովրդական կրոնի կարևոր բաղադրամաս:

Ավանդական հասարակության մեջ հեթանոսական աստվածների կամակատարներն ու սպասավորները քրմեր էին, իսկ քրիստոնեության մեջ Աստծո կամակատարներն ու սպասավորները հոգևորականներն են: Ե՛վ առաջինները, և՛ երկրորդները կատարում էին ոչ միայն կրոնական, այլև հույժ կարևոր քաղաքական դեր: Քրմությունը հասարակական խավ

է, որը հնագույն կրոններում ղեկավարում է պաշտամունքային արարողությունները: Այն պահպանվել է Աֆրիկայի, Հարավային Ամերիկայի, Օվկիանիայի որոշ ժողովուրդների մեջ: Համաշխարհային կրոններում քրնությունը վերածվել է հոգևորականության: Հոգևորականները միաստվածային կրոնների պաշտամունքի սպասավորներն են, որոնք ի պաշտոնե զբաղվում են կրոնական ծեսերի, արարողությունների կատարմամբ: Ուղղափառ եկեղեցում հոգևորականությունը բաժանվում է երկու կարգի՝ սև (վանականներ) և սպիտակ (քահանաներ): Քրմերը շամաններից տարբերվում էին նրանով, որ նրանք տիրապետում էին սոցիալական գիտելիքների, իսկ շամաններին բնորոշ էին առանձնահատուկ հոգեբանական հատկությունները: Քրմերը մեծ մասամբ մասնագիտական ուսուցում էին ստանում, նրանք ծառայում էին իշխանությանը, վերնախավին: Շամանները սպասարկում էին հասարակ ժողովրդին: Շամանները կախարդներ են, հմայողներ, հեքիմներ, գուշակներ:

Շամանները, քրմերը, հոգևորականները ավանդական հասարակության սոցիալական հիերարխիայում զբաղեցնում էին բավական բարձր տեղ, հաճախ մասնակցում էին կարևոր, հասարակության համար կենսական նշանակություն ունեցող քաղաքական վճիռների կայացմանը, օրինակ՝ պատերազմ հայտարարելուն կամ խաղաղության կնքմանը, օրհնում էին զինվորներին, աղոթում այս կամ այն քաղաքական ձեռնարկման հաջողության համար, կատարում էին մշակութային ավանդույթների պահպանի դեր:

Քրմերը գերբնական աշխարհի հետ հաղորդակցման միջնորդներ են, այդ աշխարհում են գտնվում աստվածները, ոգիները, նախնիների հոգիները և այլն: Այստեղից էլ հետևում է, որ քրմերը այդ հաղորդակցման հետ կապված բոլոր բարդ ծեսերին ու արարողություններին պետք է կատարելապես տիրապետեն, դրանից բացի նրանք հանդիսանում էին բարոյագիտական խնդիրների հմուտ փորձագետներ, իմաստուններ: Վերջապես քրմերը տիրապետում էին բազմաթիվ պրակտիկ արհեստների և գործնական կյանքի հետ կապված խնդիրների: Նոր Ձեռնադրիայի մատրի ցեղախմբի քուրմը պետք է տիրապետեր «իմաստության երեք զամբյուղների»՝ առաջինը կապված էր խաղաղության, սիրո, բարեկեցության, երկրորդը՝ աղոթքների և ծեսերի, երրորդը՝ պատերազմի, տնտեսության և արհեստների հետ: Թափփում գոյություն ուներ քրմական 8 դասեր, նրանց ֆունկցիաները տարածվում էին մարդկային գործունեության բոլոր ոլորտների վրա, գերագույն քուրմը աղոթքների ու դարմանելու, տաճարների ու տների շինության մասնագետ էր և այլն:

Բոլոր հիմքերը կա ենթադրելու, որ քրմությունը յուրահատուկ մշակութային խավի՝ մտավորականության, ամենաառաջին պատմական

ծնն է: Ակներն է նաև, որ քրմերը, ինչպես հետագայում ականավոր հոգևորականները քրիստոնեության մեջ, կազմում էին հասարակության ընտրամին, այդ թվում նաև քաղաքական ընտրամին:

Քրմության չատարած մշակութային ֆունկցիաների բարդությունն ու բազմազանությունը ժամանակի ընթացքում հանգեցրեց նրանց կողմից առանձին ֆունկցիաների կատարման մեջ մասնագիտացմանը: Տարբեր պաշտամունքների կատարման մեջ մասնագիտացած քրմերը միավորվում էին հատուկ քրմական միություններում: Դրանք հիշեցնում են միջնադարյան արհեստավորական ցեխերն ու համքարությունները կամ մանուֆակտուրան, ուր յուրաքանչյուր աշխատող կատարում էր միայն գործողության մի տեսակ: Օրինակ՝ բատակները տարբերում էին հեքիմ-քրմեր, ա մագիայի մասնագետներ, թշմանու հետ դաշն կնքելու մասնագետներ, ռազմական մոգության մասնագետներ և այլն:

Աստիճանաձար պաշտամունքի ծները բարդանում և տարանջատվում էին, մեծ տարածում էին ստանում կրոնական ճոխ տոնախմբությունները, թաքերականացված ներկայացումներն ու արարողությունները: Առանձնահատուկ վարպետություն էր պահանջում սուրբ գրոց, ծագումնաբանական գրքերի բարձրագույն, իսկ հաճախ նաև երգեցիկ ընթերցումները պատշաճ կարգով կատարելու համար: Քրմի թույլ տված թերցումները պատշաճ կարգով կատարելու համար: Քրմի թույլ տված սխալը կարող էր նրա համար ողբերգական հետևանք ունենալ, նա կզրկվեր պաշտոնից իսկ երբեմն նաև կյանքից, քանզի ընդունված էր, թե այդ սխալը կարող է ճակատագրորեն ազդել հանրության կյանքի վրա:

Հեթանոսական կրոնների զարգացման հասուն աստիճանում տեղի էր ունենում աստվածների աստիճանակարգում: Պոլիեգիայի ցեղախմբում էր ունենում աստվածների աստիճանակարգում: Դրանցից էին միայն առաջերում մեծ աստվածների պաշտամունքը կատարում էին միայն առաջնորդներն ու քմերը, հաջորդը գալիս էին մահացած առաջնորդների ոգիները, դրանց հաջորդում էին վերնախավի ներկայացուցիչների ոգիները, ավելի ցած գտնվում էին աստվածների ծառաները, մանր չար ոգիները և այլն Մերձարևադարձային Աֆրիկայի ժողովուրդների գերեզմանական աշխարհը բաժանվում էր 5-7 աստիճանների՝ սկսած բարձրագույն աստվածությունից մինչև բնավայրերի ոգիները:

Գաղտնի միություններ: Երկնքում աստվածների աստիճանակարգման զարգացմանը երկրի վրա համապատասխանում էր քրմության հիերարխիայի զարգացումը: Մեքսիկայում բնակվող հնդկացիների ցեղախմբերից մեկի՝ սապոտեկների հասարակական հիերարխիայում ամենաբարձր նշը զբաղեցնում էր քուրմը, որն ուղղակիորեն կապված էր աստվածների հետ: Նրանից հետո գալիս էր թագավորը, նա ավելի քիչ իշխանություն ուներ, քան մյուս հնդկացիների թագավորները: Սապո-

նավորությունների, որպես կանոն, երեքից չորս սերունդների ներկայացուցիչների մասին հիշողության պահպանումն էր (Իսլանդիայում՝ «սագերի դարերը», Պոլինեզիայում, ուր ծագումնաբանական ավանդույթը բավական զարգացած էր, հիշողության մեջ պահպանվում էին տասնյակ սերունդների ներկայացուցիչների անուններ): Նախնիները կոլեկտիվը կապում էին ուրիշ՝ գերբնական աշխարհի հետ և՛ ծագումնաբանական առումով, և՛ անմիջական միջնորդների իմաստով: Նախնիներն ապրում էին անդրշիրիմյան աշխարհում, որը ծովված էր այդ ուրիշ աշխարհի հետ: Այստեղից էլ կերպարանափոխությունը, մահացածների նույնացումը բնության տարերքների, անձրևի, դաշտերի պտղաբերության հետ: Լինելով գերբնական աշխարհում կոլեկտիվի գործակալները՝ նախնիները պետք է ներդաշնակություն ստեղծեին այդ աշխարհի և մարդկանց աշխարհի միջև: Այդ հարաբերությունները «հաստատվում էին» ոչ միայն գաղտնի միությունների ծիսակատարությունների, այլև բոլոր օրացուցային և ընտանեկան ծեսերի ժամանակ: Մասնավորապես՝ համայնքի անդրշիրիմյան և այսկողմային մասերի «միավորումը» կատարվում էր միջցեղային հանդիսությունների, «ծառայությունների խնջույքի» ժամանակ:

Նախնիները՝ որպես գերբնական աշխարհի հետ կապված էակներ, դիտվում էին որպես բարեբեր, ինչպես նաև վնասաբեր ուժեր, որոնց մշտական ողորմածության՝ համար անհրաժեշտ էր զոհեր մատուցել: Այդ իսկ պատճառով տոնախմբությունների ավարտից՝ նախնիների հետ ծիսական հաղորդակցությունից հետո ապրողների աշխարհից նրանց «արտաքսում» էին:

Ժամանակի ընթացքում առաջացավ նախնիների աստիճանակարգում, որը գլխավորում էին առաջնորդի նախնիները, որոնք աստվածացվում և դիցարան էին մտնում ցեղի առաջին նախնիների իրավունքով: Երբ առաջնորդներին փոխարինեցին թագավորներն ու կայսրերը, երկրի ղեկավարի նախնիները դառնան թագավորական դինաստիայի հիմնադիրներ և երկրպագվում էին քարծրագույն սրբությունների հանգույն (օրինակ՝ Ռուսաստանում Ռյուրիկովիչների դինաստիայի հիմնադիրները՝ Ռյուրիկը, Սենեկուսը և Տրուվորը): Կարելի է ասել, որ քաղաքական պլանով առաջնայինը (ծիսական, վարքի ոճային եղանակների, օգտագործվող պրակտիկաների առումով) երկնային թագավորներն էին, իսկ երկրորդայինը՝ երկրային թագավորները: Քաղաքականության, ինչպես նաև արվեստի մեջ, կրոնը կատարում էր այն տիպարի դերը, որը կրկնօրինակում էին առաջնորդները, փարավոնները, թագավորները, կայսրերը, սուլթանները և այլն, այսինքն՝ ստեղծելով իրենց քաղաքական բուրգը՝ իշխում էին հպատակների վրա:

Առաջնորդների իշխանության սրբագործումը: Ի տարբերություն այնկողմնային աշխարհում գտնվող նախնիների՝ առաջնորդն ապրում է մարդկանց մեջ, ուստի և նրա կապերը ոգիների և մարդկանց հետ համարված էր տաբուների համակարգով, որոնք մեկուսացնում էին առաջնորդին ստորին աշխարհի հետ հաղորդակցվելուց՝ նա չպետք է քայլեր գետնի վրայով. հակառակ դեպքում այդտեղով չպետք է քայլեին նրա հպատակները, նա չպետք է դիպչեր սննդին, լքեր, հեռանար իր կացարանից և այլն:

Աստիճանաբար տեղի էր ունենում առաջնորդի սրբագործում (աստվածացում): Նրան վերագրվում էր գերբնական հատկություններ: Թագավոր դարձած առաջնորդը վերածվում էր զուտ ծիսական դեմքի: Նա համարվում էր ամբողջ երկրի անվանական սեփականատերը, նրան էին մատուցում բերքի առաջին պտուղները (ընդհանուր պտղաբերության ապահովման համար), նրա գերեզմանը դառնում էր գլխավոր սրբանիստ (համարվում էր ամբողջ ժամանակ զոհաբերում էին նույնիսկ բատեղներից մեկը, նրա թաղման ժամանակ զոհաբերում էին նույնիսկ մարդկանց: Եթե հանկարծ որևէ սրբագործված առաջնորդ խախտում էր որևէ մի տաբու (հաճախ այն հրահրում էին նրանից դժգոհ քրմերը կամ վերնախավը), ապա նա գահընկեց էր արվում կամ դառնում էր ծիսական սպանության առարկա:

Առաջնորդի, թագավորի աստվածացումը սրբագործում էր նրա իշխանությունը, սակայն միաժամանակ սահմանափակում էր իշխանության չարաշահման հնարավորությունները: Այդ սահմանափակումներն արտահայտվում էին նրանց կերակրման, հարկերի ու տուրքերի ծիսականացման մեջ՝ հարկերի և տուրքերի հավաքագրումը և առաջնորդին կանգնեցնում էին հարկերի և տուրքերի տաճարավորման և այլ ծեսեր: Այդ ներ, հարկման ենթակա տարածքների տաճարավորման և այլ ծեսեր: Այդ երթուղին ևս սրբագործվում էր, այն համադրվում էր ազգային հողերը միավորող մշակութային հերոսների առասպելաբանական երթուղիների հետ: Մայա ցեղախմբում ամեն տարի իշխանություն էր տրվում չորս հետ: Մայա ցեղախմբում ամեն տարի իշխանություն էր տրվում չորս հետ: Ֆրատրիայի առաջնորդներից մեկին, իշխանության փոփոխությունը ֆրատրիայի առաջնորդներից մեկին, իշխանության փոփոխությունը հարաբերակցվում էր այն պատկերացման հետ, որ հաջորդաբար երկրում տիրում են չորս աստվածություններ: Նման բաժանումը թույլ չէր տալիս իշխանությունը կենտրոնացնել մեկ տիրակալի ձեռքում:

Պոլինեզիայում ազնվականությունը, որն իր մեջ միավորում էր նաև քրմերին, շրջապատված էր բազմաթիվ արգելքներով, որոնք ցույց էին

տալիս սրբագործված աշխարհի հետ նրա կապը՝ ի տարբերություն համայնքի շարքային անդամների, որոնք պատկանում էին ստորին աշխարհին: Կրոնի կողմից սրբագործված կարգավիճակների համակարգից դուրս էին գտնվում ստրուկներն ու այլազգիները: Մոնգո ցեղախմբի էպոսի հերոսը չի ուզում լույս աշխարհ գալ նույն ճանապարհով, ինչ ճանապարհով ստրուկներն են եկել, նա ծնվում է մոր ոտքից:

Մի շարք ժողովուրդների ավանդույթներ առաջնորդների իշխանությունը մոտեցնում են առասպելական ամենագոր կախարդներին, այդպիսին են «ջրի արքան» և «կրակի արքան» Հնդկաչինի ջարայ ցեղախմբում: Հնդկաչինի մյուս ժողովուրդների մոտ համայնքի ավագների ֆունկցիաներից գլխավորը համարվում էին ծիսակարգային ֆունկցիաները:

Իշխանության սրբագործմանը զուգընթաց տեղի էր ունենում նաև սեփականության սրբագործում: Հին Միջագետքում հնագետները հայտնագործել են սրբագործված պատկերներ կրող կնիքներ, իսկ մարդաբանները՝ առաջնորդների ունեցվածքը պահպանող տաբուներ: Ծնվում էր մի նոր երևույթ, որը ժամանակակից գիտության մեջ կոչվում է «պատկառանքի տնտեսություն», այն առաջնորդներին թույլ էր տալիս կուտակելու մեծ հարստություն, որը սկզբում կատարում էր միանգամայն այլ ֆունկցիա, քան հետագայում էր: Այդ հարստությունը ծիսական տոնախմբությունների ժամանակ պետք է բաժանվեր: Շատ ժողովուրդների մոտ պահանջվում էր բաժանել ողջ հարստությունը: Այստեղից էլ այն պարադոքսային համոզմունքը, թե իսկական առաջնորդը պետք է մահանա աղքատության մեջ և միայն ցնցոտիներ կրի: Սկանդինավյան ցեղախմբերի առաջնորդներին ազահ էին համարում հարստություն դիզելու և առատածեղձ՝ նվիրատվության մեջ: Հարստության նկարագրություններով լեցուն են «Ռիդվեդայի» բազմաթիվ օրհներգեր: Շատ ժողովուրդների դիցարաններում հայտնվում էին նոր աստվածներ՝ հին հունական Պլուտոսը, յորրորդ ցեղախմբում Աջե Շալուգան, որոնք խորհրդանշում էին հարստությունը: Հարստությունն ընկալվում էր որպես «աստվածների պարզ» (սլավոներեն «бог» — богатство — հարստություն, «убогий» — աղքատ):

Հասարակության վերնախավերի հավատալիքների համակարգում հարստության և առևտրի հետ կապված աստվածներին վերագրում էին միայն դրական հատկանիշներ: Ոչ պաշտոնական, ժողովրդական հավատալիքների համակարգում նրանց տրվում էին միայն բացասական բնութագրեր: Դա հասկանալի է, քանզի աղքատների համար անհամար հարստությունը գողության և շահամոլության նշան է, իսկ հարուստների համար՝ աշխատասիրության և համբերատարության ցուցանիշ: Այդ

բոլորի արդյունքում ստացվում էր, որ մի ժողովրդի մոտ նույն աստվածը պատասխանում է ն՛ մեկի, ն՛ մյուսի համար, նրան տրվում են ն՛ դրական, ն՛ բացասական հատկանիշներ: Դրա վառ օրինակն է հին հունական Հերմես աստվածը, որը հովանավորում էր առևտուրն ու գողությունը: Յորրորդ ցեղախմբում առևտրի հովանավորը էշու աստվածն էր, որը կապված էր ն՛ հարստության, ն՛ կախարդության հետ:

Աստիճանաբար կրոնը իր հիմնական ֆունկցիաներին զուգընթաց սկսում էր կատարել նաև սոցիալական ֆունկցիաներ: Պաշտոնական իշխանության շահերն արտահայտող «բարձր կրոնը» սկզբում բաժանվում, իսկ հետո նաև ճնշում է «ցածր», ժողովրդի մեջ տարածված կրոնին: Աֆրիկայի և Եվրոպայի շատ ժողովուրդներ կախարդության մեջ մեղադրանքներն առաջադրում էին իշխանության համար պայքարում առաջնորդների հակառակորդներին, իշխանություններին և գաղտնի միություններին անհաճո մարդկանց:

Մեր օրերում գոյություն ունեն բազմաթիվ քաղաքական ինստիտուտներ, որոնց մասին նախկինում երևակայել իսկ չէին կարող: Բաց ժողովրդավարության ինստիտուտները՝ համաձայնեցման հանձնաժողովները, հասարակական խորհուրդներն ու ներկայացուցչությունները, տարբեր հիմնահարցերի համակողմանի քննարկումները և այլն դրանց դրսևորումներն են:

Քաղաքական ինստիտուտները հանդես են գալիս որպես հասարակական հարաբերությունների կրողներ: Քաղաքական ինստիտուտների ոլորտում փիարը (անգլ. — public relations (PR) — հասարակության հետ կապը) իրականացվում է բազմաթիվ փիար-գործակալությունների, մամուլ ծառայությունների, հասարակության հետ կապի ծառայությունների և այլնի միջոցով:

§ 3. Քաղաքացիական հասարակություն և իրավական պետություն

Գիտության մեջ գոյություն ունեն բազմաթիվ հասկացություններ, որոնք իրենց հարուստ բովանդակության պատճառով միանշանակ սահմանման դժվար են տրվում: Այդպիսին է նաև «քաղաքացիական հասարակություն» հասկացությունը, այն ևս չի մտնում ճշգրիտ սահմանման մեջ շրջանակների մեջ: Այս հասկացությունը բաշմանշանակ է: Առանձնացնենք նրա երկու կարևոր կողմերը՝ քաղաքացիական հասարակությունը որպես մեր գիտակցությունից անկախ գոյություն ունեցող իրականության արտացոլում և քաղաքացիական հասարակությունը

որպես կարգախոս կամ իդեալ, որին ձգտել և ձգտում են առաջադեմ մտածողների բազմաթիվ սերունդներ:

Առաջին դեպքում քաղաքացիական հասարակությունը իր մեջ ընդգրկում է ոչ քաղաքական հարաբերությունների ողջ բազմազանությունը: Դա բավական պարզ է: Թվարկենք հասարակական հարաբերությունների, փոխազդեցությունների, կարգավիճակների, դերերի, ինստիտուտների այն բազմությունը, որը պատկանում է քաղաքական ոլորտին, մնացած մասը, իսկ դա բավական շատ է, սոցիոլոգիայում կոչվում է քաղաքացիական հասարակություն: Այն իր մեջ ներառում է ընտանեկան, արյունակցական, ազգամիջյան, կրոնական, տնտեսական, մշակութային հարաբերությունները, տարբեր դասակարգերի և խավերի փոխհարաբերությունները, հասարակության ազգագրական կազմը, մարդկանց հաղորդակցման ձևերը և այլն, այլ կերպ ասած՝ այն ամենը, ինչ պետությամբ ենթակա չէ: Դժվար չէ նկատել, որ քաղաքացիական հասարակությունը իրականում արտահայտում է սոցիոլոգիայի առարկան: Ահա թե ինչու սոցիոլոգիան հաճախ բնութագրվում է որպես քաղաքացիական հասարակությունն ուսումնասիրող գիտություն: Այնուհանդերձ, «քաղաքացիական հասարակություն» հասկացությունն ունի նաև երկրորդ նշանակությունը և այն էականորեն տարբերվում է առաջինից: Որպես սոցիոլոգիական կատեգորիա՝ «քաղաքացիական հասարակությունը» նշանակում է ոչ քաղաքական հարաբերություններով նկարագրվող իրականություն: Սակայն որպես գաղափարախոսական հասկացություն՝ «քաղաքացիական հասարակությունը» ցույց է տալիս, թե ինչպիսին պետք է լինի այն իրականությունը, որին ուղղված են առաջադեմ մտածողների հայացքները: Խոսքը պիտոյի կամ իդեալի մասին է: «Քաղաքացիական հասարակությունը» որպես իդեալ իր մեջ մարմնավորում է իդեալական հասարակությունը, ազատ, ինքնիշխան, ամենալայն քաղաքական և քաղաքացիական իրավունքներ ունեցող անհատների հասարակությունը: Դա այնպիսի հասարակություն է, որի անդամները ակտիվորեն մասնակցում են պետության կառավարմանը, ազատորեն արտահայտում են իրենց մտքերը, անարգել բավարարում են իրենց տարբեր պահանջները, ստեղծում են ցանկացած կազմակերպություններ և կուսակցություններ, որոնք ուղղված են դեպի այդ անհատների շահերի պաշտպանությանը:

Տնտեսական առումով քաղաքացիական հասարակության իդեալը նշանակում է սեփականության ձևերի բազմազանություն, ազատ շուկա, ազատ ձեռներեցություն, հոգևոր ուղորտում՝ գաղափարական բազմակարծություն, խոսքի և մամուլի ազատություն, զանգվածային լրատվու-

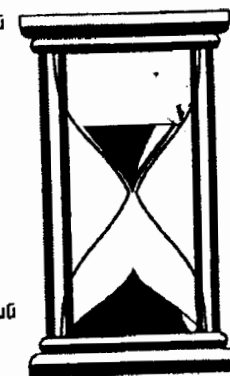
թյան բոլոր միջոցների անկախություն, խղճի ազատություն: Կարճ ասած՝ դա ժողովրդավարական հասարակության իդեալն է: Նման կարգախոսներով սկսվեց վերակառուցումը ԽՍՀՄ-ում, ինչպես նաև անցումը սոցիալիզմից կապիտալիզմին, չնայած քաղաքացիական հասարակությունը Ռուսաստանում իսպառ արմատախիլ արված չէր:

Ռուսաստանում քաղաքացիական հասարակության հիմքերը դրվեցին ճորտատիրության վերացմամբ, հողային, ռազմական, դատական, կրթական վերափոխումների ժամանակ: Գիտնականների, գրողների առաջադեմ մտավորականության ակտիվ լուսավորչական գործունեության հետևանքով XIX դարում պայմաններ ստեղծվեցին ժողովրդի մեջ լուսավորության տարածման և աշխարհիկ մշակույթի ստեղծման համար: Քաղաքացիական հասարակության և նրա տնտեսական հիմքի՝ կապիտալիզմի զարգացումը ընդամենը տևեց 56 տարի: 1917 թ. հեղափոխությունից հետո այն փաստորեն արգելակվեց: Ռուսաստանում քաղաքացիական հասարակության կառուցման երկրորդ փուլը սկսվեց 70 տարի հետո: Նրա համար ճանապարհի հարթեցին սկզբում՝ գորբաչովյան վերակառուցումը, ապա՝ ելցինյան բարեփոխումները: Այնուհանդերձ, մինչև օրս էլ գիտնականները միակարծիք չեն, թե Ռուսաստանում քաղաքացիական հասարակությունը կառուցված է, թե ոչ:

Ըստ Ռ. Ռոուզի՝ Ռուսաստանը հիշեցնում է ավագն ժամացույցի հասարակություն: «Նման հասարակությունը,— գրում է նա,— ինչ—որ բանով նման է քաղաքացիական հասարակությանը, քանի որ պետությունը թույլ է տալիս, որ գոյություն ունենան որոշ ոչ պաշտոնական, իսկ երբեմն նաև պաշտոնական ինստիտուտներ և նույնիսկ օրինականացնում է դրանք:

Հասարակության
վերին
շերտերը

Հասարակության
ստորին
շերտերը

Գծ. 16.1.

Այնուամենայնիվ, արդյունքում ստացվում է... ավագն ժամացույցի հասարակություն, քանզի վերևի և ներքևի միջև կապերը բավական սահմանափակ են... Եթե այն ինստիտուտները, որոնց վրա մարդիկ հենվում են իրենց ամենօրյա գործունեության մեջ, պետության վերահսկողությունից դուրս են և գործնականում ի գործու չեն ազդելու նրա վրա, ապա կարելի է ասել, որ քաղաքացիները կարծես թե ազատ են հակա-ժողովրդավարական և պոտենցիալ բռնակալական ռեժիմի բռնարարքներից: Պետությունը կարող է հաշտվել նման ինստիտուտների գոյության հետ մինչև այն ժամանակ, քանի դեռ նրանց գործունեությունը սահմանափակվում է առանձին մարդկանց մանր խնդիրներով և չի շոշափում պետության շահերը»:

Այսպիսով՝ «քաղաքացիական հասարակություն» հասկացության մեջ հստակորեն տարբերվում են երկու՝ երբեմն իրարամերձ նշանակություններ, երկու իմաստներ՝ սոցիոլոգիական և գաղափարախոսական:

Առաջին իմաստով քաղաքացիական հասարակությունն ի հայտ է եկել պետությունից առաջ: Այն գոյություն ուներ նախնադարյան հասարակությունում, իսկ պետությունը, ինչպես դա արդեն նշվել է, առաջացել է 5-6 հազար տարի առաջ:

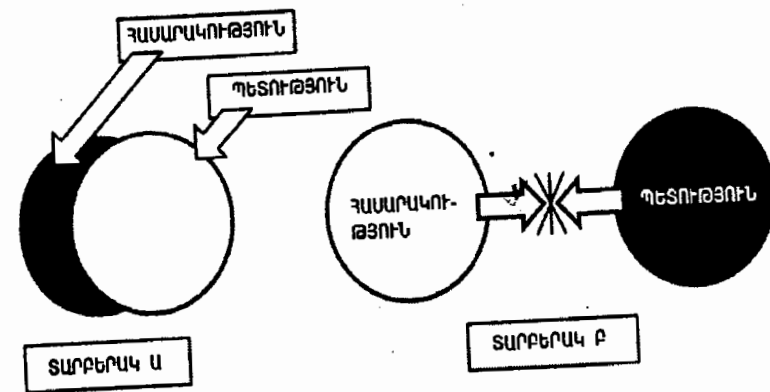
Պետությունը հասարակության քաղաքական համակարգի մի մասն է, նրա գլխավոր ինստիտուտը: Պետության տարբերակիչ հատկությունը ինքնիշխանությունն է (գերագույն իշխանություն գումարած անկախություն): Պետության ինքնավարությունն արտահայտվում է նրանում, որ նրան իրավունք է տրվում պաշտոնապես ներկայացնելու ողջ հասարակությունը ամբողջությամբ, հրապարակելու նորմատիվ կարգադրություններ, այդ թվում օրենքներ, որոնք պարտադիր են հասարակության բոլոր անդամների համար, իրագործելու արդարադատություն: Պետությունը հանդես է գալիս որպես մի ուժ (ղեկավարման մասնագիտացված ապարատ, բանակ, ոստիկանություն, դատարան, դատախազություն, բանտեր և այլն), որն ի վիճակի է հաղթահարանք կիրառել հասարակության ցանկացած անդամի նկատմամբ:

Ինչպես արդեն նշվեց, պատմականորեն հասարակությունն առաջնային է, իսկ պետությունն առաջանում է միայն հասարակության զարգացման որոշակի աստիճանում: Այն առաջանում է քաղաքացիների շահերի պաշտպանության համար, այսինքն՝ պետությունը հանդես է գալիս որպես սպասարկող կառույց: Սակայն հաճախ ծառան վերածվում է տիրոջ և այդ դեպքում քաղաքացիները պետք է նրանից պաշտպանվեն: Հասարակության և պետության հարաբերությունները ողջ պատմության ընթացքում շատ բարդ են եղել՝ այստեղ տիրել են ներդաշնակություն

ու բախումը, ճնշման և հավասարության հաստատման մղումը, գործակցային կապերը և այլն:

Քաղաքացիական հասարակությունը որպես իրողություն համընկնում է քաղաքացիական հասարակության՝ որպես իդեալի հետ միայն մի դեպքում, երբ հաստատվում է իրավական պետություն: Վերջինս հենվում է հասարակության մեջ իրավունքի գերակայության, մարդկանց ազատության, մարդկանց բնական իրավունքների հավասարության վրա: Հասարակության անդամները ինքնակամորեն սահմանափակվում են իրենց ազատությունները և ենթարկվում են ընդհանուր օրենքներին: Իրավական հասարակության մեջ որպես օրենքների աղբյուր հանդես է գալիս քաղաքացիական հասարակությունը: Այն իրենով պայմանավորում է պետությունը և ոչ թե հակառակը: Նման պարագաներում անձնավորությանը հասարակության համեմատությամբ որոշակի նախապատվություն է տրվում:

Մարդկության պատմության ընթացքում պետության առաջացման վաղ շրջանից սկսած պետության և հասարակության միջև հարաբերության բնույթը մշտապես տատանվել է մի բևեռից դեպի մյուսը: Հին Հունաստանում քաղաքացիական հասարակությունն ու պետությունը գրեթե համընկնում էին, նրանք խարսխված էին ժողովրդավարության կուռ թե հիմքերի վրա: Հին Եգիպտոսում, ընդհակառակը, պետությունը ճնշում էր հասարակությանը, նրանք անտազոնիստներ էին: Արևելյան բռնատիրությունը տոտալիտար՝ ամբողջատիրական պետության տարատեսակ է (տե՛ս գծ. 16.2):

Գծ. 16.2.

Այսպիսով՝ հասարակության և պետության միջև հարաբերությունը կառուցվում է երկու գծով՝ մի դեպքում պետությունը ճնշում է հասարա-

կությանը, այդ դեպքում մենք գործ ունենք ամբողջատիրական պետության հետ, մյուս դեպքում՝ ոչ մի ճնշում գոյություն չունի, այս դեպքում մենք գործ ունենք իրավական պետության և քաղաքացիական հասարակության հետ:

«Քաղաքացիական հասարակություն», «քաղաքացի» և «քաղաքացիություն» հասկացությունները սերտորեն կապված են իրար հետ: Նրանց հիմքում ընկած է քաղաք, լատիներեն «city» արմատը: Անտիկ Յունաստանում և Հռոմում քաղաքացի էին համարվում միայն քաղաքների, ավելի ստույգ քաղաք-պետությունների ազատ բնակիչները: Այդպիսին էր ինքնակառավարվող համայնքը, որն արդեն հազարամյակների պատմություն ուներ, երբ նրան փոխարինության եկավ մարդկանց ավելի խոշոր հանրությունը՝ ազգը: Այդ ժամանակից սկսած քաղաք-պետությունների (city-state) փոխարեն, որոնք եվրոպայում իրենց գոյությունը պահպանեցին ընդհուպ մինչև Նոր ժամանակը (հիշենք XV-XVI դդ. Յուսիսային Իտալիայի քաղաք-պետությունները), առաջացան ազգ-պետություններ (nation-state) կամ ազգային պետություններ:

Քաղաքացիության ժամանակակից ըմբռնման սաղմերը մենք գտնում ենք Արիստոտելի (մ.թ.ա. IV դար) մոտ: Նա գտնում էր, որ քաղաքացի կարող է համարվել այն մարդը, որը ոչ միայն ապրում է տվյալ երկրի պետական սահմանների շրջանակներում, այլև օտարերկրացի կամ ստրուկ չէ: Միայն նման մարդկանց էր թույլատրվում մասնակցելու քաղաք-պետության առջև ծառացած վարչական գործառնությունների ու իրավական հարցերի լուծմանը:

Մեր օրերում քաղաքացիություն ստանալու պահից մարդն օգտվում է քաղաքացիական բոլոր իրավունքներից: Երեխաներն ու դեռահասները քաղաքացիության լիարժեք կարգավիճակ չունեն, քանի որ դեռ իրավունք չունեն ընտրելու և դեռևս զուրկ են մի շարք իրավունքներից, որոնք նրանք ձեռք կբերեն միայն հասունանալուց հետո: Նրանք իրենց երկրի սահմանադրական իրավունքներով պաշտպանված են: Շատ երկրներում դատապարտվածները քաղաքացիական իրավունքներից զրկվում են: Նրանք ընտրելու և ընտրվելու իրավունք չունեն:

Քաղաքացիությունը անձնավորության և պետության մշտական քաղաքական-իրավական կապն է, որն արտահայտվում է նրանց փոխադարձ իրավունքներում և պարտավորություններում: Մարդիկ քաղաքացիություն են ստանում, հրաժարվում են քաղաքացիությունից (այդպես վարվեցին, օրինակ, 70-80-ական թվականներին խորհրդային Միությունից հեռացած այլախոհները), մարդուն նրա կամքից անկախ կարող են զրկել քաղաքացիությունից (այդպես էին վարվում 30-ական

թվականներին ստալինյան ճամբարներ ընկած խորհրդային քաղաքատարկյալների հետ):

Քաղաքացիության էությունը կայանում է ոչ միայն տվյալ երկրի սահմանադրության ընդունման, այլև երկրի ղեկավարին և ղեկավարման բարձրագույն քաղաքական մարմիններին ընտրելու հնարավորության մեջ: Քաղաքացիությունից զրկված մարդկանց սահմանադրությունն արդեն չի պաշտպանում:

Անտիկ ժամանակներից սկսած՝ քաղաքացիությունը սերտորեն կապված էր ընտրական իրավունքի հետ: Չնականորեն անտիկ քաղաք-պետության քաղաքացի կարող էին համարվել շատերը, մասնավորապես ազատ և աղքատ քաղաքացիները: Սակայն իրականում քաղաքացի էր միայն հասարակության ոչ մեծ մասը՝ հարուստները: Անտիկ Յունաստանում ընտրության իրավունքից զրկված էին ստրուկները, օտարերկրացիները, կանայք և աղքատները: Իհարկե, դա չի նշանակում, թե պետությունը կանանց կամ աղքատներին չէր պաշտպանում: Ոչ, խոսքը ընտրական իրավունքի մասին է, որը նեղացնում և միաժամանակ ճշգրտում է քաղաքացիության սահմանները:

Ընտրական իրավունքը մարդկանց մեծագույն հնարավորություն է ընծեռում ազդելու քաղաքական վճիռների ընդունման վրա: Հասարակության վերնախավին և՛ նախկինում, և՛ այժմ այնքան էլ հաճո չէ պետության կառավարման ղեկին մոտ թողնելու աղքատներին կամ, ինչպես երբեմն նրանց արհամարհանքով կոչում են, պլեբսին: Այս հասկացությունը երկու իմաստ ունի՝ ա) այլաբանական, որն ընդունված է նշանակելու համար կիսագրագետ, անկիրթ, իսկ հաճախ պարզապես անբան մարդկանց, ամբոխին, բ) անմիջական պատմական նշանակություն, որը ցույց է տալիս բնակչության կոնկրետ խումբը որոշակի երկրում և ժամանակում:

Պլեբեյներ (լատիներեն plebei, plebs) Հին Հռոմում կոչում էին աղքատ, սակայն ազատ քաղաքացիներին, քանի որ նրանք ազատ էին, ապա իրավաբանորեն նրանք կարող էին մասնակցել ընտրություններին:

Սակայն պլեբեյներին ընտրություններին թույլ չէին տալիս մասնակցել, քանի որ նրանք աղքատ էին: Առաջանում էր հակասական իրավիճակ՝ ձևականորեն նրանք քաղաքացիներ էին, իսկ իրականում՝ ոչ: Չնայած դրան պլեբեյները, ինչպես և պատրիկները՝ ազնվականությունը, վերնախավը, հարկեր մուծում էին: Իսկ դա արդեն սոցիալական հատկանիշ է:

Պլեբեյ — ոչ քաղաքացիների և պատրիկ-քաղաքացիների միջև երկու հարյուրամյակ տևած համառ պայքարի արդյունքում պլեբեյները քաղաքացիական իրավունքներ նվաճեցին: Մ.թ.ա. 450 թ. 10 պատրիկ-

ներից բաղկացած հատուկ հանձնաժողովը մշակեց պատմության մեջ աղքատների համար առաջին քաղաքական իրավունքների ժողովածուն: Դրանք Տասներկու աղյուսների օրենքներն էին, որոնք այդ անվանումը ստացան պղնձե 12 տախտակների վրա գրված լինելու պատճառով: Այս տախտակները դրվեցին ֆորումում, իսկ պլեբեյների ներկայացուցիչներին հրավիրեցին մասնակցելու կարևոր օրինագծերի վերջնական լրամշակմանը: Այդպես կարևոր քայլ կատարվեց քաղաքացիական իրավունքների և ազատությունների զարգացման գործում: Եթե նախկինում դրանք հասարակության փոքրամասնության առանձնաշնորհն էին, ապա այդ քայլով արդեն դրանք դարձան մեծամասնության արտոնությունը: Եթե նախկինում պլեբեյները միայն գորակոչվում էին զինվորական ծառայության, ընդ որում, զինվելով միմիայն իրենց հաշվին և պատրիկների հետ քաղաքականապես իրավահավասար չէին, ապա այս դեպքում արդեն հռոմեական իրավունքը պաշտպանում էր նրանց: Պլեբեյները իրավունք ստացան ժողովրդական ժողովում ընտրելու իրենց ներկայացուցիչներին՝ ժողովրդական տրիբուններին: Նրանք վետտոյի իրավունքի միջոցով կարող էին կանգնեցնել ցանկացած օրենքի գործունեությունը և օրենսդրական նախաձեռնության իրավունք ունեին: Ժողովրդական տրիբունները՝ ճնշվածների և ունեզուրկների պաշտպանները, սկսեցին կարևոր դեր կատարել երկրի կյանքում: Այդ ժամանակից սկսած՝ իր սկիզբն առավ քաղաքացիական հասարակության կարևոր հաստատություններից մեկը՝ ժողովրդական տրիբունների ինստիտուտը: Այն ժողովրդական զանգվածների՝ իրենց քաղաքացիական և քաղաքական իրավունքների համար մղած օրինական պայքարի պատմականորեն առաջին ձևն էր: Շուրջ երկու և կես հազար տարի հետո Արևելյան Եվրոպայում և ԽՍՀՄ-ում ի հայտ եկան նրանց գաղափարների նոր հետևորդներ՝ այլախոհներ և իրավապաշտպաններ, որոնք պաշտպանում էին յուրաքանչյուր մարդու կամ խմբի քաղաքացիական և քաղաքական իրավունքները:

Պատմությունը ցույց է տալիս, որ ամբողջ բնակչության քաղաքացիական իրավունքների համար պայքարն այն հասարակություններում, ուր միջին դասակարգը բացակայում է կամ նրա դերն աննշան է, բավական դժվար է: Վերջներեք թեկուզն նույն Հռոմը: Պատրիկները կազմում էին բարձր դասակարգը, պլեբեյները՝ ստորին: Իսկ միջին դասակարգ չկար: ԽՍՀՄ-ում միջին դասակարգն ի հայտ եկավ միայն 70-80-ական թվականներին և միայն այս ժամանակաշրջանում մտավորականությունը, ստանալով միջին դասակարգի աջակցությունը, իր պայքարում հասավ խորհրդային հասարակության ժողովրդավարական վերափոխումների:

Եվրոպական ժողովուրդները բավական երկար ժամանակ պայքարում էին իրենց քաղաքացիական իրավունքների ընդլայնման համար, դրանց մեջ կարևոր տեղ էր գրավում ընտրական իրավունքը: Նույնիսկ XIX դարում այնպիսի առաջավոր երկրներում, ինչպիսին են ԱՄՆ-ը և Անգլիան, գոյություն ուներ ունեցվածքային խտրականություն, ցենզ: Աղքատ, սպիտակամորթ տղամարդիկ ընտրության իրավունք չունեին: Ապահովված և հարուստ քաղաքացիները վախենում էին, որ, նրանց քաղաքական իրավունքներ շնորհելով, իրենք կկորցնեն պետական գործերի վերահսկման հնարավորությունը և իրենց արտոնություններից կզրկվեն: Միայն 1965 թ. ընտրական օրենքը ամերիկացի սևամորթներին իրական հնարավորություն ընձեռեց սպիտակամորթների հետ իրավահավասարորեն մասնակցել պետական քաղաքական հարցերի լուծմանը:

Մեր օրերում ժողովրդավարական հասարակություններում քաղաքացիներին շնորհված են մի շարք քաղաքական իրավունքներ և ազատություններ, որոնք հնարավորություն են տալիս նրանց ակտիվորեն մասնակցելու քաղաքական կյանքին՝ ընտրելու և ընտրվելու, խոսքի, մամուլի, հանրահավաքների ազատության, պետական իշխանության մարմիններին անձնական կամ կոլեկտիվ դիմումներ հղելու կամ այլ ճանապարհներով:

Յուրաքանչյուր մարդ իրավունք ունի մասնակցելու պետական գործերի կառավարմանը ինչպես անմիջականորեն, այնպես էլ իր ներկայացուցիչների միջոցով, նա պոտենցիալորեն հանդես է գալիս որպես քաղաքական գործընթացների ակտիվ սուբյեկտ:

Ժողովրդավարական կոչվում է այն հասարակությունը, որտեղ իշխանության ընդունած ցանկացած որոշում անցնում է ժողովրդական լայն քննարկումների ճանապարհ: Որպես կանոն՝ համաժողովրդական ընտրության համակարգը բավական բարդ է: Ժողովրդավարական երկրների մեծ մասում ընդունված է «ներկայացուցչական դեմոկրատիայի» համակարգը: Ժողովրդի կարծիքն արտահայտում են իրենց ընտրական տեղամասերում հաղթած պատգամավորները:

Իրավական կոչվում է այն պետությունը, որին հատուկ են հետևյալ հատկանիշները.

- հասարակական կյանքի բոլոր ոլորտներում իրավունքի գերակայությունը,
- պետության և նրա մարմինների կապը օրենքների հետ,
- քաղաքացիների իրավունքների դատական պաշտպանությունը և պետության ու անձնավորության փոխադարձ պատասխանատվությունը: Իրավական պետության գաղափարը առաջ են քաշել դեռ անտիկ մտածողները: Այն իր փիլիսոփայական հիմնավորումը ստացել է գեր-

մանացի փիլիսոփա Կանտի ուսմունքում: Իրավական պետությունը ժողովրդավարության անքակտելի տարրն է: Իրավական պետության գոյության պայմաններում գերագույն իշխանության լիազորություններն առանձնահատուկ ինստիտուտների և ժողովրդի կամքն արտահայտող օրենքների օգնությամբ սահմանափակվում են:

Իրավական պետությունը սահմանադրականության գաղափարների և սկզբունքների իրական մարմնավորումն է: Նրա հիմքում ընկած է պետական սահմանափակման մարդուն պաշտպանելու մղումը, իշխանության մարմինների մանր հովանավորությունից, խղճի բռնադատումներից մարդու ազատագրումը, անհատական ազատության և անձնավորության հիմնարար իրավունքների երաշխավորումը: Այն կոչված է պաշտպանելու անձնավորության ազատությունը, անվտանգությունն ու արժանապատվությունը: Որպեսզի ժողովուրդը կարողանա վերահսկել պետությանը, մտցվում է իշխանության ճյուղերի՝ օրենսդիր, գործադիր և դատական, տարանջատում: Անկախ դատարանը կոչված է պաշտպանելու իրավունքի գերակայությունը՝ հավասարապես զսպելով նախագահի, նախարարի կամ շարքային քաղաքացու իրավախախտումները:

Իրավական պետության գաղափարին և պրակտիկային մարդկությունը հասել է պատմական որոնումների երկարատև ճանապարհ անցնելով: Օրենքի առջև բոլոր քաղաքացիների հավասարության մասին դեռևս մ.թ.ա. VI դ. խոսել է հին հունական արքոնտ Սոլոնը: Մարդու բնական իրավունքների և պետության օրենքների համապատասխանության մասին գրել են Արիստոտելն ու Ցիցերոնը: Հին Հռոմում տեղի ունեցավ իշխանության տարանջատում: Իրավական պետության հայեցակարգը ձևավորվեց XVII–XVIII դարերում, այն իրագործվեց միայն մեր օրերում, այն էլ բավական քիչ երկրներում: Իրավական պետության տարբեր տեսություններ հիմնվում են քաղաքացիական հասարակության ուսմունքի վրա:

Տոտալիտար՝ ամբողջատիրական պետությունը իրավական պետության ճիշտ հակադրությունն է, վերջինս հանդես է գալիս որպես քաղաքացիական հասարակության քաղաքական ձև: Անձնավորությունն ու քաղաքացիական ազատություններն ամբողջատիրական պետության մեջ լիովին ճնշվում են, մարդու քաղաքական իրավունքները չեն պահպանվում, օրենքները ստեղծվում են կամայականորեն՝ հոգուտ տիրող դասակարգի կամ առաջնորդի: Իրավունքի առջև բոլոր քաղաքացիների հավասարությունը չի ապահովվում:

Քաղաքացիական հասարակությունը մարմնավորում է այն ամենը, ինչ հակադիր է ամբողջատիրական պետությանը: Նրանք անտագոնիստներ են: Ամբողջատիրական պետության բնորոշ հատկանիշներն են.

- ճնշող ապարատը,
- այլախոհների հետապնդումը,
- ուժեղ գրաքննությունն ու խոսքի ազատության վերացումը,
- մեկ քաղաքական կուսակցության դիկտատուրան,
- պետական սեփականության մենաշնորհը,
- սեփական ժողովրդի ցեղասպանությունը,
- անձնավորության ճնշումը, պետությունից նրա օտարումը:

«Տոտալիտարիզմ» տերմինով նկարագրվում է միահեծան կառավարման բոլոր ձևերը, որոնց ժամանակ պետությունը վերահսկում է քաղաքացիների կյանքի բոլոր կողմերի վրա: Կառավարման ամբողջատիրական ձևերը առաջին անգամ ի հայտ եկան Առաջին համաշխարհային պատերազմից հետո: Դրանք ունեն ժամանակակից երկու տարատեսակ՝ սոցիալիստական և ֆաշիստական պետությունները:

Տոտալիտարիզմը (միջնադարյան լատիներեն *totalis* — ամբողջ) պետության ձևերից մեկն է, որը վերահսկում է հասարակության կյանքի բոլոր կողմերի վրա: Նրան բնորոշ են սահմանադրական հիմնական իրավունքների և ազատությունների վերացումը, ընդդիմության և այլախոհության բռնադատումները:

«Totalitario» տերմինը շրջանառության մեջ է մտցրել 1922–ից մինչև 1943 թ. Իտալիան կառավարող առաջին ֆաշիստական բռնակալ Բենիտո Մուսոլինին: Նա այդ տերմինի նշանակությունը բացատրում էր նրանով, որ «ամեն ինչ գտնվում է պետության մեջ, նրանից դուրս ոչինչ և ոչ ոք չկա, ուստի և ոչ ոք չի կարող հակադրվել պետությանը»: Տոտալիտարիզմը գոյություն ուներ նաև ֆաշիստական Գերմանիայում՝ 1933 թ. մինչև 1945 թ., ԽՍՀՄ–ում՝ 1917 թ. մինչև 1991 թ., Ալբանիայում՝ Է. Խոջայի ժամանակ, Հյուսիսային Կորեայում՝ Երկրորդ համաշխարհային պատերազմից հետո, Վիետնամում և Կամբոջայում՝ 1975 թ. հետո: Նախկին սոցիալիստական բլոկի մյուս երկրներում՝ Լեհաստանում, Ռումինիայում, Բուլղարիայում, ԳԴՀ–ում, Չեխոսլովակիայում, Հարավսլավիայում, Չինաստանում, Հունգարիայում տոտալիտարիզմն ավելի մեղմ ձևեր ստացավ:

Տոտալիտարիզմն ու ժողովրդավարությունը տարբեր ձևերով են առնչվում քաղաքացիության երևույթին: Առաջին դեպքում քաղաքացիների իրավունքները ոտնահարվում են, երկրորդում դրանք պահպանվում են: Քաղաքացիությունը որոշվում է երկրի իրավական ռեժիմով, իսկ վերջինս իր հերթին կախված է հասարակության քաղաքական ռեժիմից:

§ 4. Պետությունը որպես քաղաքական ինստիտուտ

Պետությունը հասարակության քաղաքական համակարգի կարևորագույն բաղադրամասն է: Հասարակության քաղաքական համակարգն իրենից ներկայացնում է պետականորեն կազմակերպված սոցիալական ինստիտուտների ամբողջություն, որոնք կատարում են որոշակի քաղաքական ֆունկցիաներ: Այն իր մեջ ընդգրկում է պետությունը, կուսակցությունները, արհմիությունները, քաղաքական նպատակներ հետապնդող կազմակերպությունները և շարժումները: Հասարակության քաղաքական զարգացման մեջ զգալի դեր է կատարում նաև եկեղեցին:

Առօրյա կյանքում ամեն վայրկյան մենք գործ ենք ունենում պետության հետ: Պետությունն ընդունում է օրենքներ, ստեղծում է զանգվածային լրատվության միջոցներ, բանակ, դատարաններ, ոստիկանություն, անձնագիր և մուտքի հրավերներ, կենսաթոշակ և աշխատավարձ է տալիս, պաշտպանում է երկրի սահմանները և պայքարում է մաքսանենգության դեմ, օժանդակում է մշակույթի զարգացմանը, կատարում է բազմաթիվ այլ ֆունկցիաներ:

«Պետություն» տերմինը սովորաբար օգտագործվում է երկու նշանակությամբ: Լայն իմաստով պետությունը նույնանում է երկրի և քաղաքականապես կազմակերպված ժողովրդի հետ: Այս իմաստով խոսում են, օրինակ, ռուսական, ամերիկյան, գերմանական պետության մասին՝ նկատի ունենալով այդ պետությունների միջոցով ներկայացվող ողջ հասարակությունը: Մինչև XVII դարը պետությունը ըմբռնվում էր լայն իմաստով, այն հասարակությունից չէր բաժանվում: Պետությունը նշանակելու համար օգտագործվում էին բազմաթիվ կոնկրետ տերմիններ՝ «իշխանություն», «նախարարություն», «թագավորություն», «կայսրություն», «հանրապետություն» և այլն: Նեղ իմաստով պետությունը նշանակում է միայն բարձրագույն իշխանական կազմակերպություն, որը հասարակությունից վեր է կանգնած: Այս դեպքում պետք է պետությունն ու հասարակությունը հստակորեն տարանջատվեն: XVIII դարի ֆրանսիական լուսավորիչները, որոնք ստեղծեցին պետության դաշինքային բնույթի մասին ուսմունքը, ենթադրում էին, թե պատմության արշալույսին մարդիկ ոչ մի կերպ կազմակերպված չէին: Սակայն կարիքը նրանց ստիպեց սկզբում ստեղծելու հասարակություն, իսկ հետո նաև պետություն՝ իրենց ներքին և արտաքին անվտանգությունը պաշտպանելու համար: Ժամանակակից գիտության մեջ նեղ իմաստով պետությունը ըմբռնվում է որպես մի կազմակերպություն, հաստատությունների համակարգ, որը որոշակի տարածքում տիրապետում է գերագույն իշխանությանը: Այն գոյություն ունի

մի շարք այլ քաղաքական կազմակերպությունների հետ համատեղ: Այլ կերպ ասած՝ պետությունը հասարակության քաղաքական համակարգի գլխավոր, բայց ոչ միակ ինստիտուտն է:

Պետության ընդհանուր հատկանիշների մեջ մտնում են.

- մյուս երկրների կողմից ճանաչված միասնական տարածք,
- այդ տարածքի ղեկավարման միասնական համակարգ, որն իր մեջ ներառում է պետական ծառայողների բազմաճյուղ ապարատը և կառուցված է իշխանության տարանջատման սկզբունքի հիման վրա,
- օրենքների միասնական համակարգ, այդ օրենքներն ամրագրված են սահմանադրության մեջ և պարտադիր են բոլոր քաղաքացիների համար, երկրի ողջ տարածքում,
- ուժի կամ ֆիզիկական հարկադրանքի կիրառման մենաշնորհ, որը հենվում է բանակի, ոստիկանության, անվտանգության ծառայության, դատարանի, դատախազության վրա,
- հարկերի հավաքագրման իրավունք, ստացված միջոցները օգտագործվում են բազմաթիվ ծառայողների վարձատրելու և պետական քաղաքականությամբ՝ պաշտպանական, տնտեսական, սոցիալական ֆինանսավորման համար,
- պետությանը անդամակցելու պարտավորությունը քաղաքացիությունն է: Ի տարբերություն կուսակցության կամ արհմիության, որոնց անդամակցությունը կամավոր է, մարդը քաղաքացիություն ստանում է իր ծննդով,
- ամբողջ հասարակության անունից միջազգային կազմակերպություններում ներկայացուցչություն ունենալու մենաշնորհ,
- ինքնիշխանություն, սուվերենություն (գերմաներեն *Souveränität*, ֆրանսերեն *souveraineté* — գերագույն իշխանություն), այսինքն՝ որոշակի տարածքում ունեցած գերագույն իշխանություն: Հասարակության մեջ գոյություն ունեն իշխանության բազմաթիվ տարատեսակներ, սակայն ամենագլխավորը պետք է կենտրոնացած լինի պետության ձեռքում, նրա վճիռները պետք է պարտադիր լինեն բոլոր քաղաքացիների համար: Միմիայն պետությունն իրավունք ունի համընդհանուր օրենքներ ընդունել:
- Պետության սուվերենությունը, ինքնիշխանությունը (գերագույն իշխանություն գումարած անկախություն) արտահայտվում է նրանում, որ պետությանն է պատկանում ամբողջ հասարակությունը պաշտոնապես ներկայացնելու, հասարակության բոլոր անդամների համար պարտաներկայացնելու, հասարակության բոլոր անդամների համար պարտադիր օրենքների և նորմատիվ ակտերի ընդունման, արդարադատության իրականացման իրավունքը: Պետությունը հանդես է գալիս որպես մի

ուծ, որը կարող է հասարակության ցանկացած անդամի նկատմամբ հարկադրանք կիրառել:

Երկրի անկախության հարգումը ժամանակակից միջազգային իրավունքի և միջազգային հարաբերությունների հիմնական սկզբունքն է: Այն ամրագրված է ՄԱԿ-ի Կանոնադրության և միջազգային այլ փաստաթղթերի մեջ:

Իրենց ինքնուրույն, անկախ պետությունը ձգտում են ունենալ բոլոր ժողովուրդները: 90-ական թվականների սկզբներին, երբ տեղի ունեցավ ԽՍՀՄ-ի փլուզումը, սկսվեց մի գործընթաց, որը կոչվեց «ինքնիշխանության շքահանդես»: Խորհրդային նախկին հանրապետությունները մեկը մյուսի հետևից հռչակեցին իրենց անկախությունը: Աշխարհի քաղաքական քարտեզի վրա միանգամից ի հայտ եկան 15 նոր պետություններ:

Վերոնշյալ հատկանիշները դեռևս լիովին չեն խոսում պետության բնույթի, նրա գործունեության բովանդակության մասին: Ինչո՞վ պետք է զբաղվի պետությունը ամենօրյա կյանքում, որո՞նք են նրա ֆունկցիաները: Պետության ֆունկցիաները բաժանվում են արտաքինի և ներքինի: Պետության ներքին ֆունկցիաների մեջ մտնում են գոյություն ունեցող արտադրության եղանակի, տնտեսական և սոցիալական համակարգերի պահպանումը, դասակարգային հակառակորդների ճնշումը (այն հասարակություններում, որոնք բաժանված են հակադիր շահեր ունեցող դասակարգերի), տնտեսության ղեկավարումը (սոցիալիստական երկրներում) կամ տնտեսական գործունեության կարգավորումը (կապիտալիստական երկրներում), հասարակական կարգուկանոնի պահպանումը, սոցիալական հարաբերությունների կարգավորումը, մշակութային-դաստիարակչական, գաղափարախոսական գործունեությունը և այլն:

Պետության արտաքին ֆունկցիաներն են՝ միջազգային ոլորտում տվյալ երկրի շահերի պաշտպանությունը, երկրի պաշտպանության ապահովումը, մյուս երկրների հետ մորմալ հարաբերությունների, փոխշահավետ համագործակցության զարգացումը և այլն:

Պատմության թատերաբեմ մտնելուց ի վեր պետությունը, որպես հասարակության ինքնուրույն ինստիտուտ, մշտապես զարգացել է: Պետության առաջացումը պայմանավորված էր որոշակի հանգամանքներով, պատճառներով: Առաջին պատճառը կարելի է համարել բնակչության խտությունը: Նախնադարյան հասարակարգում 40–60 հոգուց բաղկացած մարդկանց խմբերը թափառում էին վիթխարի տարածություններում: Նրանք միմյանց հետ հանդիպում էին, երբ անհրաժեշտ էր ապրանքափոխանակություն կատարել, խմբերի անդամների միջև հաս-

տատել ամուսնական կապեր կամ մյուս խմբին դուրս մղել տվյալ տարածքից: Այս հարցով զբաղվող որոշ գիտնականների մոտավոր հաշվարկներով վաղ շրջանում երկրագունդն ուներ շուրջ 5–6 միլիոն բնակչություն: Համեմատենք երկու թիվ: Վերջին 10–15 հազար տարվա ընթացքում բնակչությունն աճել է շուրջ հազար անգամ: Սա կարճ ժամանակահատված է, եթե հաշվի առնենք, որ մարդը ի հայտ է եկել 2–3 միլիոն տարի առաջ:

Երբ մարդն օգտագործում է պարզունակ աշխատանքային գործիքներ, ապա կերակրվելու համար նրան վիթխարի տարածություններ է պետք: 40–60 հոգուց բաղկացած որսորդների ու սննդամթերք հավաքողների համար անհրաժեշտ է հարյուրավոր քառակուսի կիլոմետրերով տարածքներ: Պարբերական բախումներն այդ խմբերի միջև, նրանց միավորումներն ու բաժանումները դառնում են անխուսափելի: Որոշ խմբեր մվաճում են մյուսների տարածքները, նրանց ենթարկում են իրենց: Այս գործընթացներում ձևավորվում են ցեղերի ռազմական միություններ, շուտով նման միությունների թիվը զգալիորեն աճում է:

Երկրորդ պատճառը արտաքին սպառնալիքների և ներքին երկպառակությունների նկատմամբ վախն էր: Որոշ գիտնականներ գտնում են, որ պետության ստեղծմանը մարդկանց դրդեց հակառակորդների կողմից հարձակումների ենթարկվելու վտանգը, կյանքի և ունեցվածքի կորստի նկատմամբ վախը: Սակայն երկրի ներսում ավազակների և հանցագործների նկատմամբ վախը նույնպես պատճառ դարձավ պետության մեջ միավորվելու համար: Պետությունը կարող էր միավորել ուժերը և նրա միջոցով կարգուկանոն հաստատել: Այսպիսով՝ ցեղակիցներից բխող վտանգը պետության առաջացման քիչ կարևոր պատճառ չէր, քան արտաքին թշնամու նկատմամբ ունեցած վախը: Պետությունը, որպես դատավոր, կարող էր օբյեկտիվորեն լուծել բոլոր վիճելի խնդիրները, ստեղծել բոլորի համար պարտադիր կանոններ, օրենքներ: Արդեն անտիկ աշխարհում պետություն ասելով հասկանում էին իշխանության կազմակերպում, որը վեր է կանգնած հասարակությունից, սակայն որը վերահսկվում է հասարակության կողմից և ծառայում է նրան: Պետական ծառայողները դիտվում էին որպես ժողովրդի ծառաներ: Պատահական չէ, որ մինիստր լատիներեն նշանակում է ծառա և ոչ թե պետ կամ տեր:

Պետության առաջացման երրորդ պատճառը ուժի գործոնն է: Վերցնենք ժամանակակից շուկայական հասարակությունը: Յուրաքանչյուր ֆիրմա, իսկ դրանց թիվը հասնում է տասնյակ հազարների, ունի պահապանների իր խումբը, սարքավորումներին, համակարգիչներին սպասարկողները: Եթե դրանք մասնատենք և բաժանենք իրարից, ապա այդ

մասնատվածությունը շատ բաներով կհիշեցնի ֆեոդալական հասարակությունը: Միջնադարյան եվրոպան իրենից ներկայացնում էր բազմաթիվ իշխանություններ, որոնցից յուրաքանչյուրն ուներ իր պաշտպանության բանակը, դրոշը, գերբը, կառավարությունը, մշակույթը: Քաղաքներն ու ամրոցները, գյուղերն ու բերդերը պաշտպանվում էին: Վաճառականները նույնպես ճամփա էին ընկնում իրենց պաշտպանող խմբով: Հարկերը հավաքում էին զինված ջոկատների ուղեկցությամբ, ասպետները վեճերը լուծում էին սրերով, ուտում խմում, ճամփորդում էին սրերը վար չդրած: Ջենքի միջոցով հասնում էին ուզածդ բանին...

Տնտեսական օրենքները մարդկանց ստիպեցին գտնելու քաղաքական հիմնահարցերի լուծման ռացիոնալ ձևեր: Ռազմական գործողությունը նույնպես գործնական ձեռնարկման տարատեսակ է: Մաքուր եկամուտը կազմվում է խաղաղ բնակչությունից հավաքած տուրքերի չափից՝ հանած բանակի վրա կատարած ծախսերը: Բանակը գլխավոր աշխատուժն է: Այն պետք է մշտապես աշխատի, որպեսզի արդարացնի իր գոյությունը և եկամուտներ բերի: Եթե տվյալ տարածքի վրա հաստատված է պետության գերագույն իշխանությունը և նա մշտապես հարկերը հավաքագրում, դրանց չափը մեծանում է, ապա բանակի վրա կատարած ծախսերը թեթևանում են, միաժամանակ մեծանում է նաև խաղաղ բնակչության բարեկեցությունը: Ահա թե ինչու հպատակները միշտ էլ շահագրգռված են ուժեղ պետության գոյությամբ:

Այսպիսով՝ կարելի է ասել, որ պետության ձևավորումը այս տեսանկյունից տեղի ունեցավ տնտեսական նկատառումների բերումով: Ուժեղ բանակ ունեցող միապետը կարողանում էր արագորեն և հեշտ հավաքել հարկերը՝ մեկուսացնելով իր մրցակիցներին՝ տեղական նախարարներին, օտարերկրյա տիրակալներին, որոնք հավակնում էին այդ հողերին: Մեծ ճանապարհների ավագակախմբերը, շուկաների ռեկետյորները, հարկեր չվճարող գործարարները, այս բոլորը պետության մրցակիցներն, իսկ դա նշանակում է նաև թշնամիներն են՝ հարկերի հավաքագրման գործում: Նրանց մի մասը վերացվում է ֆիզիկական ուժի, մյուս մասը՝ օրենքների կիրառման շնորհիվ:

Ժողովրդավարական իշխանությունը բռնության մասշտաբների փոքրացման, դաժանության մեղմացման իր ներքին միտումներով հանդերձ առանց ուժի կիրառման գոյություն ունենալ չի կարող, քանզի գոյություն ունեն, և դեռ երկար ժամանակ կարող են պահպանվել հասարակության համար վտանգավոր երևույթներ, սպառնալիքներ, որոնց խաղաղ ճանապարհով վերացնելը հնարավոր չէ: Ժողովրդավարական իշխանությունը բռնություն կարող է իրագործել խաղաղ դաշինքի հաստատման, ռազմական բախումների դադարեցման, քաղաքացիների

կյանքի, գույքի, իրավունքների և ազատությունների պաշտպանման համար: Բռնությունը նման դեպքերում կիրառվում է ոչ թե կամայականորեն, այլ հետևելով սահմանադրությանն ու գործող օրենքներին: Հասարակական կյանքում օրինականության պահպանման համար երբեմն հարկ է լինում իրավապահ մարմիններից բացի օգտագործել նաև բանակը: Այդպես եղավ, օրինակ, 1992 թ. ԱՄՆ-ում, Լոս Անջելեսում սևամորթ բնակչության անկարգությունները կանխելու, Իտալիայում 1993 թ. մաֆիայի դեմ պայքարելու դեպքերում: Իրենց ողջ պատմության ընթացքում թերևս բոլոր պետություններն էլ ձգտել են սեփական տնտեսական շահերն իրականացնելու և իրենց անվտանգությունն ապահովելու համար տարածքներ գրավել կամ դրանք բռնակցել իրենց հողերին: Պետության տնօրինության տակ գտնվող տարածքներն ու հողերը այն ռազմավարական հարստությունն են, որոնք որոշում են տվյալ պետության հզորությունը, տեղն ու դերը տարածաշրջանում, ինչպես նաև ողջ աշխարհում:

Իրոք, պետությունը օրինական բռնության մենաշնորհ ունի: Այն օրինական է համարվում, եթե ամրագրված է սահմանադրության մեջ, ուր նշվում է, որ տվյալ տարածքում ֆիզիկական բռնություն կարող են կիրառել միայն պետության կողմից լիազորված հատուկ մարմինները, մասնավորապես ոստիկանությունն ու բանակը:

Պետությունն ունի մի շարք այլ մենաշնորհներ ևս: Օրինակ՝ խոսքի ազատության մենաշնորհը, ըստ որի, պետությունն իրավունք ունի արգելելու ցանկացած գրականություն, որն արատավորում է հասարակական բարքերը (օրինակ՝ պոռնոգրաֆիական գրականությունը) ազգամիջյան թշնամանք է բորբոքում (օրինակ՝ ֆաշիստամետ գրականությունը), հրապարակում է պետական գաղտնիքներ: Բացի դրանից, կարելի է նշել նաև մաքսային մենաշնորհը, ալկոհոլային խմիչքների, ծխախոտի արտոնագրման մենաշնորհը և այլն: Երբ վերջերս ռուսական կառավարությունը ալկոհոլի արտադրությունն ու վաճառքը տվեց մասնավոր արտադրողներին, այս բնագավառը դարձավ անվերահսկելի և պետական գանձարանը դրանից կորցրեց տասնյակ միլիարդավոր դոլարներ: Բանն այն է, որ այս ոլորտում մաքուր եկամուտը կազմում է շուրջ 2000%: Մինչև հեղափոխությունը և Խորհրդային ժամանակներում «հարբած փողերը» կազմում էին պետական եկամուտների մեկ երրորդ մասը:

Պետության ընդհանուր մենաշնորհներից բացի գոյություն ունեն նաև մասնակի մենաշնորհներ, որոնք տրվում են պետական այս կամ այն ծառայություններին ու հարստացնում են ոչ միայն պետությանը, այլև բազմաթիվ պետական պաշտոնյաների: Պետությունը տուրքեր է

գանձում ամուսնության, ծննդյան, ամուսնալուծության գրանցումների, ունեցվածքի ժառանգման և այլնի համար: Հնարագետ պետական ծառայողները կարողանում են իրենց բաժինը հանել և ընդհանուր, և մասնավոր մենաշնորհներից, օրինակ՝ մաքսատուրքերից: Եթե իրավապահ մարմինները թուլացնում են մաքսային ծառայությունների վերահսկումը, ապա մաքսային ծառայողներին կաշառելու միջոցով երկիր կարող են մտնել զենք, ալկոհոլ, թմրամիջոցներ և այլ ապրանքներ, որոնք ոչ թե հարստացնում են պետական գանձարանը, այլև երկրին հսկայական վնաս են տալիս:

Պետության ժամանակակից համակարգի հանգուցային առանձնահատկությունը քաղաքական իշխանության կենտրոնացումն է, վարչական ղեկավարման մեխանիզմների միավորումը, մշտական մասնագիտացված բանակի գոյությունը, ներկայացուցչական ինստիտուտների միջոցով իշխանության օրինականացումը և այլն: Այս սկզբունքները սկզբնապես մշակվեցին Եվրոպայում, իսկ հետո տարածվեցին նաև ողջ աշխարհում: Նման համակարգը կոչվում է Վեստֆալյան: Խոսքը 1648 թ. Վեստֆալյան խաղաղության մասին է, որով Երեսնամյա պատերազմն ավարտվեց, և որն առաջին անգամ միջպետական հարաբերություններում ամրագրեց տարածքային ինքնիշխանության սկզբունքը, չնայած տարածքային ինքնիշխանության հայեցակարգը ձևավորվել էր շատ ավելի վաղ:

Որպես հասարակության քաղաքական կազմակերպություն պետությունը կարող է ունենալ ոչ միայն կառավարման (միապետություն, հանրապետություն), այլև տարածքային կառուցվածքի տարբեր ձևեր: Պետության տարածքային կազմակերպվածքը ցույց է տալիս, թե ինչպես են իրար հետ կապված ամբողջն ու մասերը, ընդ որում մասեր ասելով պետք է հասկանալ երկրամասերը, նահանգները, մարզերը, շրջանները: Դա նշանակում է, թե կենտրոնը ինչ իրավասություններ է թողել տեղական իշխանություններին և ինչ իրավասություններ է կենտրոնացրել իր ձեռքում:

Տարածքային կառուցվածքի տեսանկյունից պետությունները բաժանվում են ունիտար (միասնական պետական կառուցվածք), ֆեդերատիվ՝ դաշնային (հարաբերականորեն ինքնավար պետական կազմավորումների՝ նահանգների, կանտոնների, հողերի, միութենական հանրապետությունների և այլն միություն), կոնֆեդերատիվ (պետաիրավական միավորում) տեսակների:

Ունիտար պետության մեջ վարչատարածքային միավորները սեփական պետականություն չունեն: Բոլորն ունեն մեկ սահմանադրություն և քաղաքացիություն: Կենտրոնական կառավարության և խորհր-

դարանի որոշումները օրինական ուժ ունեն երկրի ողջ տարածքում: Պետության ունիտար ձևն ավելի հարմար է հիմնականում մեկ ազգից բաղկացած երկրների համար: Պատահական չէ, որ ունիտար պետությունները մեծ մասամբ գոյություն ունեն նման երկրներում:

Դաշնային պետություններում կենտրոնական իշխանության դերը լրջորեն սահմանափակված է: Այստեղ, որպես իշխանության կրողներ, հանդես են գալիս խոշոր տարածքային կազմավորումները (նահանգներ, հողեր, կանտոններ): Ֆեդերացիան գրեթե ինքնուրույն պետությունների կայուն միություն է, դաշնության սուբյեկտներն ունեն իրենց օրենսդրությունը, գործադիր և դատական մարմինները, որպես կանոն՝ սահմանադրությունն ու հաճախ նաև կրկնակի քաղաքացիությունը: Նման կառուցվածքն ավելի հարմար է բազմազգ երկրների համար, ուր շատ ժողովուրդներ ունեն իրենց հնուց եկող մշակութային ավանդույթներն ու կենսակերպը, խոսում են տարբեր լեզուներով, դավանում են տարբեր կրոնների:

Դաշնային երկրներում համապետական նշանակություն ունեցող վճիռները կայացնում են միութենական պետական մարմինները, տեղական հիմնահարցերի լուծման իրավասությունները պատկանում են դաշնության սուբյեկտներին, իսկ որոշ խնդիրների լուծումներ մտնում են կենտրոնական և տեղական իշխանության մարմինների համատեղ լիազորությունների մեջ:

Կենտրոնի և տեղական իշխանությունների իրավասությունների տարանջատմանն ու նրանց իրավունքների պահպանմանը հետևում է անկախ դատարանը, ինչպես նաև երկպալատ խորհրդարանը, որի վերին պալատը ձևավորվում է դաշնության սուբյեկտների ներկայացուցիչներից: Այդպես է ԱՄՆ-ում և Ռուսաստանում: Սակայն այս երկու դաշնային պետությունների միջև կան նաև բազմաթիվ տարբերություններ: ԱՄՆ-ում նահանգները շատ ավելի մեծ իրավասություններ ունեն, քան դաշնության սուբյեկտները Ռուսաստանում: Եթե մտաբերենք պատմական անցուդարձերը, ապա կտեսնենք, որ դաշնային պետությունը ԱՄՆ-ում ձևավորվել է ներքևից: Նահանգները երկար ժամանակ ինքնուրույն էին և միավորմանը գնում էին շատ զգուշորեն՝ ամեն անգամ իրենց համար բաժին վերցնելով ինքնուրույնության ավելի մեծ չափ: Նույնիսկ ժամանակ առ ժամանակ այստեղ հանդես էին գալիս արմատականներ, որոնք իրենց նահանգը հռչակում էին ընդհանուր միությունից անկախ: Ռուսաստանում պետության դաշնային կառուցվածքն արմատավորվել է վերևից: Ռուսաստանը նախկինում եղել է ունիտար պետություն, դաշնության փորձը շատ քիչ է և այն հարցը, թե տեղերին ինչպիսի իրավասություններ պետք է տալ, վճռվել է կենտրոնում: Դաշնության անդամ-

ներն իրավունք չունեն միակողմանիորեն դուրս գալու միութենական պետությունից: Միութենական սահմանադրությունների մեծ մասում դաշնային մարմիններին իրավունք է վերապահվում տեղերում ստեղծված արտակարգ իրադրությունների՝ տարերային աղետների, զանգվածային անկարգությունների ժամանակ խառնվելու դաշնության անդամների ներքին գործերին:

Ե՛վ ունիտար, և՛ դաշնային պետություններն ապացուցել են իրենց կենսունակությունը և գոյություն ունեն աշխարհի բազմաթիվ երկրներում: Սակայն կոնֆեդերացիայի մասին այդ նույնը ասել դժվար կլինի: Կոնֆեդերացիաների թիվը շատ քիչ է, նրանք անկայուն են և արագորեն քայքայվում են: Կոնֆեդերացիա գոյություն ուներ ԱՄՆ-ում (1776–1787 թթ.), Շվեյցարիայում (մինչև 1848 թ.), Գերմանիայում (1815–1867 թթ.) և մի քանի այլ երկրներում, սակայն դրանք վերացել են: Նրանց հիմքի վրա ձևավորվել են կա՛մ դաշնային, կա՛մ ունիտար պետություններ: Մեզ քաջածանոթ օրինակ է ԱՊՀ-ն (Անկախ Պետությունների Համագործակցություն), որն ինքնիշխան պետությունների միավորում է: ԱՊՀ-ն անկախ պետությունների միություն է, որն իր գործունեությունը կոորդինացնում է ընդհանուր հարցերում, փորձում է իրագործել որոշակի համատեղ նպատակներ: Նրա անդամները լիովին պահպանում են իրենց անկախությունը և համագործակցության իրավասության մեջ փորձում են մտցնել սահմանափակ թվով հարցերի լուծումներ, առավելապես պաշտպանության, արտաքին քաղաքականության, հաղորդակցության և կապի, դրամական համակարգի հետ կապված խնդիրներ:

Կոնֆեդերացիայի միանգամայն նոր տիպ է Եվրոպական միությունը: Այն հիմնվել է 1993 թ., Մասստրիխտյան պայմանագրի համաձայն, Եվրոպական երկրների համագործակցության բազայի վրա: Նրա մեջ մտնում էին 12 երկրներ՝ Բելգիան, Մեծ Բրիտանիան, Լյուքսեմբուրգը, Գերմանիան, Հունաստանը, Ռանիան, Իռլանդիան, Իսպանիան, Իտալիան, Նիդեռլանդները, Պորտուգալիան, Ֆրանսիան: 1994 թ. Եվրոպական միությանը անդամակցեցին նաև Ավստրիան, Նորվեգիան, Ֆինլանդիան և Շվեդիան: Միասնական Եվրոպայի մասին պայմանագիրը նախատեսում է ստեղծել քաղաքական, տնտեսական և արտարժույթային միություն, ավարտել միասնական ներքին շուկայի ձևավորումը, վերացնել ապրանքների, ծառայությունների, կապիտալի և մարդկանց ազատ տեղափոխությունների բոլոր արգելքները: Եվրոպական միության անդամները պարտավորվել են արտաքին քաղաքականության և անվտանգության, ներքին տնտեսական քաղաքականության մեջ առաջնորդվել միասնական կուրսով, համախմբել իրենց քաղաքականությունը շրջակա միջավայրի պահպանության, հանցագործության դեմ պայքարի և այլ

հարցերում: Եվրամիությունում մտցվում է միասնական եվրոպական քաղաքացիություն, ստեղծվել է Եվրոպական արտարժույթային ինստիտուտ և Եվրոպական կենտրոնական բանկ, միասնական դրամ՝ եվրո, իրագործվում է միասնական դրամավարկային քաղաքականություն:

Վերոնշյալ ձևերից բացի գոյություն ունեն նաև պետության կենտրոնացված և ազգային տիպեր: Կենտրոնացված պետությունը ժամանակակից աշխարհում գոյություն ունեցող պետությունների հիմնական ձևն է: Հաճախ կենտրոնացված պետություններն առաջանում էին այսպես ասած հողերի հավաքման ճանապարհով: Կենտրոնացումը և հավաքումը մի ամբողջական գործընթացի երկու մասերն են: Պետության կենտրոնացումը պատմական զարգացման երկարատև պրոցեսի ավարտական փուլն է, երբ առաջանում է լավ զինված բանակ, ընդարձակ տարածքներ, հստակորեն կազմակերպված ապարատ ունեցող կենտրոնացված պետություն, որը կոչվում է թագավորություն կամ կայսրություն:

Կենտրոնացված տերություններն ունեն և՛ դրական, և՛ բացասական կողմեր: Կենտրոնացված պետությունը պաշտպանում է երկիրն ուժեղ թշնամիների հարձակումներից, նման երկրում ազգային ինքնագիտակցությունը մեծանում է, ամբողջանում, երկիրը հասնում է համաշխարհային ճանաչման: Սակայն պետության հզորացումը, մեծացումը հաճախ իր հետ բերում է շատ բարձր հարկեր ու ազգաբնակչության աղքատություն, մարդու ազատությունների ոտնահարումներ:

Կենտրոնացված պետությանը հաճախ կոչում են ազգային: Կենտրոնացված և ազգային պետությունների միջև գոյություն ունեն և՛ նմանություններ, և՛ տարբերություններ: Հինգերկյապական և բաբելոնյան պետություններն, անշուշտ, խոշոր կենտրոնացված պետություններ էին: Սակայն դրանք ազգային կոչելը սխալ կլիներ: Աշխարհում հաշվվում է շուրջ 200 պետություն և 5 հազար էթնիկական խմբեր, որոնցից մի քանի հարյուրը ազգեր են: Ժամանակակից Ռուսաստանում կան շուրջ 100 ազգություններ, այդ թվում 30 ազգեր: Համեմատելով այս թվերը՝ հեշտ կլինի կռահել, որ բոլոր ազգերը չէ, որ պետություն ունեն, չնայած նրանց մեծամասնությունը, եթե ոչ բոլորը, դրան են ծգտում:

Ազգային պետությունը կենտրոնացված պետության պատմականորեն ավելի ուշ առաջացած ձևն է: Ավելի ուշ, քանի որ ազգերը ձևավորվել են միայն կապիտալիստական հասարակարգում: Եվրոպայում այդ գործընթացը սկսվեց XV դարում, և իր զարգացմանը հասավ XIX դարի կեսերին: Հատկապես այս շրջանում Իտալիայում և Գերմանիայում ավարտվեց հողերի հավաքումը և դրա հիման վրա կազմավորվեցին ազգային պետություններ:

Ազգային պետությունը ստեղծվում է տվյալ ազգի զբաղեցրած հողերի կենտրոնացման միջոցով: Խիստ իմաստով ազգային պետք է համարել միայն միազգ պետությունը: Այստեղ կարող են ապրել նաև այլ ազգերի ու ժողովուրդների ներկայացուցիչներ, սակայն նրանք զբաղեցնում են երկրորդական տեղ: Ժամանակակից Գերմանիայում ապրում են շատ ազգերի ներկայացուցիչներ, սակայն նրանք դիտվում են որպես գերմանական ազգի համակցություն: ԽՍՀՄ-ը երբեք չի համարվել մեկ ազգից բաղկացած պետություն, քանի որ նրա տարածքում ապրում էին շուրջ 100 ազգեր և ազգություններ: Այն բազմազգ պետություն էր:

«Կենտրոնացում» հասկացությունը ցույց է տալիս միայն այն, որ բազմաթիվ տարածքներ կապված են կենտրոնի հետ: Դա պետության տարածքային-վարչական, մասամբ նաև քաղաքական և ոչ թե ազգային-էթնիկական հատկանիշն է: Եթե տվյալ տարածքում ապրում է մեկ ազգ կամ իրար շատ մոտ ազգություններ, ապա մենք կարող ենք կենտրոնացված պետությունը անվանել նաև ազգային պետություն:

Ազգային պետության գոյությունը բավական բարդ խնդիր է: Վերցնենք, օրինակ, Հարավսլավիան, որի կազմի մեջ նախկինում մտնում էին միայն մեկ էթնոսի ներկայացուցիչներ՝ սլավոններ: Ձևական մոտեցմամբ Հարավսլավիան ազգային միավորում էր: Սակայն սլավոն-սերբերը ուղղափառ են, իսկ սլավոն-խորվաթները՝ կաթոլիկ: Եվ ահա 80-ական թվականներին հրդեհ բռնկվեց: Դժվար է ասել՝ դա ազգային, թե քաղաքացիական պատերազմ էր: Սակայն նրա արդյունքում կազմավորվեցին մեկ ազգից բաղկացած երկու պետություններ: Նախկինում նրանց միավորում էր կոմունիստական գաղափարախոսությունը: Այն փլուզվեց և անմիջապես իրեն զգալ տվեց կրոնական տարբերությունը, որը փաստորեն ավելի ուժեղ էր, քան գաղափարախոսական նմանությունը:

Նույն բանը տեղի ունեցավ նաև ԽՍՀՄ-ի փլուզման ժամանակ: ԽՍՀՄ-ում մերժբալթյան, արևմտակրաիմական կաթոլիկները, մուսուլման ադրբեջանցիները կամ մուսուլման ուզբեկները կողք կողքի ապրում էին գաղափարախոսական միասնության շնորհիվ: Վերջինս համընդհանուր էր, սակայն ժողովուրդները շատ տարբեր էին: Այդ գաղափարախոսական միասնության հիմքի վրա պետք է ապագայում իբրև թե ստեղծվեր նոր ազգային միասնություն՝ խորհրդային ժողովուրդ: 90-ական թվականներին ամեն ինչ տակնուվրա եղավ, ԽՍՀՄ-ում գոյություն ունեցող ազգային և կրոնական տարբերությունները ստիպեցին միութենական հանրապետություններին փութաջանորեն լքելու ընդհանուր գաղափարախոսական հայրենիքը:

Բայց ահա երկու պետություններ՝ ԳԴՀ և ԳՖՀ, որոնք ներկայացնում էին գերմանական երկատված ժողովուրդը, նույն 90-ական թվականներ-

ին վերամիավորվեցին մեկ միասնական ազգային պետության մեջ: Նույն բանը տեղի ունեցավ Դյուսիսային և Հարավային Վիետնամի հետ: Այսօր Դյուսիսային և Հարավային Կորեայի միջև քաղաքական տարածայնությունները ուժեղ են, սակայն շատ հնարավոր է, որ ապագայում այստեղ ևս կենտրոնամետ ազգային միությունները գերակայեն:

Կենտրոնացված պետություններում, որպես կանոն, միախառնված են բազմաթիվ ազգություններ, դրա համար էլ դրանք հաճախ կոչվում են բազմազգ պետություններ: Սակայն մեկ հարկի տակ որքան շատ ժողովուրդներ են հավաքվում, այնքան կոնֆլիկտների պատճառները շատանում են, այսինքն՝ մեծանում են սեպարատիզմի՝ անջատվողականության միտումները:

Ամերիկացի ազգագրագետ Ս. Կոհենի կանխատեսմամբ՝ 30 տարի հետո աշխարհում գոյություն ունեցող պետությունների թիվը կմեծանա 50%-ով: Աշխարհի քարտեզի վրա ի հայտ կգան 300-ից ավելի անկախ պետություններ: Որոշ կանխատեսումների համաձայն՝ Ավստրալիան կբաժանվի չորս պետությունների, նորանկախ պետություններ կառաջանան Եվրոպայում, կթալալվի Ռուսաստանը, կվերածնվի Ասիայի քաղաքական քարտեզը, կվերանա Կանադան որպես միասնական պետություն, կփոփոխվեն ԱՄՆ-ի սահմանները և այլն:

§ 5. Կառավարման ձևերն ու քաղաքական ռեժիմները

Կառավարման ձևերը որոշվում են իշխանության կազմակերպվածքով, իսկ վերջինս իր հերթին բնութագրվում է իշխանության ձևական աղբյուրով: Միապետության մեջ իշխանության ձևական աղբյուրը միապետն է, մեկ անձնավորություն, որը թագավոր է, կայսր, արքայազն: Հանրապետությունում, ըստ օրենքի, իշխանության աղբյուրը ազգաբնակչության մեծամասնությունն է:

Մինչև օրս էլ գիտության մեջ կառավարման ձևերի ճիշտ դասակարգման շուրջը ընթացող բանավեճերը դեռ շարունակվում են: Այստեղ առաջարկում են տարբեր մոտեցումներ, նորանոր տարբերակներ, սակայն շատերը համակարծիք են, որ այդ դասակարգումներից լավագույնը մնում է Արիստոտելինը: Նա տարբերակում էր իշխանության երեք հիմնական ձևեր (մոնարխիա — միապետություն, արիստոկրատիա — ազնվապետություն և դեմոկրատիա — ժողովրդապետություն) և իշխանության երեք խեղված ձևեր (տիրանիա — բռնապետություն, օլիգարխիա — խմբապետություն և օխոկրատիա — անբոխավարություն կամ ամբոխապետություն):

Շուրջ 5000 տարի է, որ մարդկությունն անընդհատ փորձում է կատարելագործել քաղաքական, պետական համակարգերը, և հաճախ մա վերադառնում է հին ձևերին: Այսպես, օրինակ, մ.թ.ա. V դ. ձևավորված անտիկ ժողովրդավարությունը կարծես թե երկար ժամանակ մոռացության էր մատնվել: Սակայն Նոր դարաշրջանում եվրոպայում, ապա և ԱՄՆ-ում, կրկին վերադարձան նրա հիմնական ինստիտուտներին, վերականգնեցին անտիկ ժողովրդավարության գլխավոր սկզբունքները: Այնուհանդերձ, դա արդեն ժողովրդավարության միանգամայն այլ մոդել էր, որը գործում էր սոցիալական, տնտեսական, մշակութային նոր պայմաններում, որում ժողովրդավարության գլխավոր սկզբունքներն ու ոգին՝ որպես լուսավորված ժողովրդի կամքի անառարկելի իրագործում, անշուշտ, պահպանվում էին:

Հին հունական մտածողներ Հերոդոտոսը, Պլատոնը և Արիստոտելը, քննելով կառավարության բնույթն ու ֆունկցիաները, հանգեցին այն եզրակացության, որ իշխանությունը կարող է լինել երեք տիպի.

- մեկի իշխանություն,
- քչերի իշխանություն,
- շատերի իշխանություն:

Կառավարման այս երեք նորմալ տիպերից յուրաքանչյուրը կարող է խեղաթյուրվել: Բարի թագավորի իշխանությունը կոչվում է միապետություն, իսկ չար միապետինը՝ բռնապետություն (այսօր այն կոչվում է նաև դիկտատուրա, բռնակալություն): Փոքր թվով ազնվազարմ քաղաքացիների իշխանությունը կոչվում է ազնվապետություն, իսկ անազնիվ քաղաքացիների փոքր խմբի իշխանությունը՝ օլիգարխիա — խմբապետություն: Երբ իշխանությունը պատկանում է բնակչության մեծամասնությանը, ապա այն կոչվում է դեմոկրատիա, բառացի՝ ժողովրդի իշխանություն, իսկ եթե այդ մեծամասնությունը ներկայացված է վատթարագույն մարդկանցով, ապա նրանց իշխանությունը կոչվում է օխլոկրատիա՝ ամբոխի իշխանություն:

Այսպիսով՝ անտիկ մտածողներն առանձնացնում էին պետության երեք հիմնական ձևեր՝ մոնարխիան, արիստոկրատիան և դեմոկրատիան և երեք ոչ հիմնական ձևեր՝ անսահմանափակ միապետությունը (ինքնակալությունը, ավտոկրատիան, բռնակալությունը), անսահմանափակ ազնվապետությունը, խմբապետությունը (օլիգարխիա) և անսահմանափակ ժողովրդապետությունը, ամբոխապետությունը (օխլոկրատիա) կամ անարխիան, որոնք առաջինների խեղումը կամ այլասերումն են:

«Դեմոկրատիա»՝ ժողովրդավարություն հասկացությունն առաջացել է հունարեն «դեմոս» — ժողովուրդ և «կրատոս» — ուժ, իշխանություն, կառավարում բառերից: Ժողովրդավարությունը հասարակության

այնպիսի կազմակերպվածք է, որի ժամանակ բոլոր քաղաքացիները ղեկավարում են իրենց սեփական կյանքը, վճռորոշ մասնակցություն են ունենում հասարակական կյանքի կառավարմանը: Ասում են, թե ժողովրդավարության ժամանակ ժողովուրդը ինքնիշխան է, այսինքն՝ երկրի բոլոր քաղաքացիներն իրենց անձնական կյանքում իշխանությունից կախված չեն, ժողովրդավարական պետությունում որպես իշխանության օրինական աղբյուր հանդես է գալիս միմիայն ժողովուրդը:

Ժողովրդավարության հենասյունը այն դրույթն է, որ իշխանության աղբյուրը ոչ այլ ոք է, քան ժողովուրդը: Ժողովրդավարության հիմնական սկզբունքներն են մեծամասնության իշխանությունը, քաղաքացիների իրավահավասարությունը, նրանց իրավունքների և ազատությունների պաշտպանվածությունը, պետության առաջնորդի և ներկայացուցչական մարմինների ընտրությունները:

Ժողովրդավարության ժամանակ մարդիկ ազատորեն կարող են որոշել, թե ինչն է իրենց համար լավ և ինչն է վատ: Երբ հասարակության մեջ ժողովրդի այս իրավունքը որևէ քաղաքական կուսակցություն կամ կառավարություն բռնադատում է՝ որոշելով, թե ինչ տնտեսական, քաղաքական կյանքով պետք է ապրի ժողովուրդը, ապա այսպիսի հասարակությունը հազիվ թե ժողովրդավարական համբավ ունենա:

Ցավոք, և՛ ցարական ռեժիմի, և՛ խորհրդային իշխանության, և՛ նոր ժողովրդավարական կառավարման ժամանակ Ռուսաստանի քաղաքացիների իրավունքները այս կամ այն չափով ոտնահարված էին: Այսօր խոսել մեր հասարակության լիարժեք ժողովրդավարական կառուցվածքի մասին դեռ վաղ է:

Ժողովրդավարության դեպքում կառավարությունն իրենից ներկայացնում է ժողովրդի կողմից ընտրված բարձրագույն իշխանավորներ, որոնք պետական գործերի կատարման համար վարձում են պետական պաշտոնյաների: Այսպիսով՝ ժողովուրդը ոչ միայն ընտրում, այլև վարձատրում է իր կառավարությանը: Դա իր հերթին նշանակում է, որ ժողովրդավարությունը իր հետ բերում է ոչ միայն քաղաքական ռեժիմի ընտրության ազատություն, այլև հարկերի, տուրքերի, բյուջետային վճարումների չափերի կանխորոշում: Հարկերի միջոցով քաղաքացիները վճարում են կառավարող մարմինների ծառայությունների դիմաց, ուստի և միայն նրանք կարող են որոշել, թե այդ մարմիններն իրենց պարտականությունները կատարում են, թե ոչ: Եթե որևէ երկրում հասարակ մարդիկ ոչ մի կերպ չեն ազդում այն բանի վրա, թե ուր են գնում իրենց մուծած հարկերը, չեն կարող կրճատել պետական ծառայողների ապարատը, ապա այստեղ ժողովրդավարության մասին խոսելը վաղաժամ է:

Կառավարման մի քանի ձևեր կարելի է միավորել մեկի մեջ՝ այն կոչելով հանրապետություն:

Հանրապետություն՝ ռեսպուբլիկա (լատիներեն՝ *res publica* — հասարակական գործ) ասելով պետք է հասկանալ հասարակության կառավարման ձև, որի ժամանակ պետության առաջնորդը (օրինակ՝ նախագահը) ընտրվում է բնակչության կամ հատուկ ընտրական մարմնի կողմից: Օրենսդրական իշխանությունը պատկանում է ընտրովի ղեկավար մարմնին՝ խորհրդարանին: Հանրապետության մեջ իրար հետ համակցված են ժողովրդավարության, ազնվապետության (արիստոկրատիայի) և միապետության տարրեր: Իրոք, երկիրը ղեկավարում է մի մարդ (միապետական սկիզբ), սակայն նրա իշխանությունը սահմանափակվում է օրենսդիր իշխանությամբ՝ խորհրդարանով, որն իրենից ներկայացնում է հասարակության ազնվագույն մարդկանցից բաղկացած մի խումբ (արիստոկրատիա), որոնց ընտրում է ողջ ժողովուրդը կամ նրա մեծ մասը (ժողովրդավարություն): Հանրապետություններում իշխանության աղբյուրը ժողովուրդն է, ավելի ստույգ՝ ժողովրդի մեծամասնությունը, իսկ պետության բարձրագույն մարմինները ընտրվում են քաղաքացիների կողմից:

Հանրապետության դասական նմուշ էր Հին Հռոմը: Հռոմեական հանրապետությունը օրինակ ծառայեց հետագայում Եվրոպայում կառավարման այս ձևի զարգացման համար: Հռոմեացիները կատարելության հասցրեցին իրավական համակարգը, հռոմեական իրավունքը մինչև օրս էլ հիացնում է շատ իրավաբանների: Հռոմեական հանրապետությունը գլխավորում էին բարձրագույն մագիստրոսները՝ երկու իրավահավասար կոնսուլները, որոնք ընտրվում էին մեկ տարով, և սենատը (լատ. *senex* — ծերունի, ծերունիների խորհուրդ, ծերակույտ), որը բաղկացած էր 300, իսկ հետո նաև 600 սենատորից, որոնք ազնվականության՝ պատրիցիների ներկայացուցիչներ էին: Սենատը նախապատրաստում էր օրինագծեր, ընդունում էր օրենքներ, հաստատում էր ընտրությունների արդյունքները, վերահսկում էր մագիստրատների գործունեությունը, խաղաղություն, պատերազմ կամ արտակարգ իրադրություն էր հռչակում: Արտակարգ իրադրությունների ժամանակ սենատը նշանակում էր դիկտատոր:

Ժամանակակից աշխարհում գոյություն ունեն հանրապետության երեք հիմնական տարատեսակներ.

- խորհրդարանական,
- նախագահական,
- խառը (կիսանախագահական):

Խորհրդարանական հանրապետության բնորոշ գիծն այն է, որ այստեղ կառավարությունը կազմավորվում է խորհրդարանական մեծամասնության կողմից և կառավարությունը պատասխանատվություն է կրում խորհրդարանի առջև:

Ռուսաստանում կառավարությունը ձևավորում է նախագահը, իսկ Պետական դուման համաձայնվում կամ չի համաձայնվում նախագահի առաջարկի հետ: Եթե նախագահը համառ է, ապա կարող է անցկացնել զրեթե ցանկացած թեկնածուի, քանզի խորհրդարանի՝ նախագահին հակադրվելու դեպքում, վերջինս կարող է արձակել խորհրդարանը: Իսկ դրանից զրեթե բոլոր պատգամավորներն էլ խորշում են: Ռուսաստանը ոչ թե խորհրդարանական, այլ նախագահական հանրապետություն է:

Խորհրդարանը, որպես կանոն, կառավարության նկատմամբ կատարում է հետևյալ գործառնությունները.

- ձևավորում և օժանդակում է նրան,
- ստեղծում է օրենքներ, որոնցով կառավարությունը պետք է ղեկավարվի իր գործունեության մեջ,
- հաստատում է պետական բյուջեն և դրանով որոշարկում կառավարության ֆինանսական գործունեության շրջանակները,
- վերահսկում է կառավարությանը և անհրաժեշտության դեպքում կարող է նրան անվստահություն հայտնել, որը կհանգեցնի կամ կառավարության հրաժարականին կամ խորհրդարանի ցրմանը և նոր արտահերթ ընտրությունների նշանակմանը,
- քննադատում է կառավարության քաղաքականությունը, ներկայացնում է կառավարական որոշումների և ողջ քաղաքական կուրսի այլընտրանքային տարրերակներ:

Այսպիսով՝ խորհրդարանական հանրապետությունում գլխավոր դերակատարը ոչ կառավարությունն է և ոչ էլ նախագահը, այլ խորհրդարանը: Դրան ձգտում է հասնել նաև ժամանակակից Ռուսաստանը, ուր Պետդուման հետզհետե, քայլ առ քայլ նախագահից փորձում է վերցնել նրա հիմնական ֆունկցիաները (մասնավորապես վարչապետի և նախարարների նշանակումը): Դա պետության մեջ իշխանության վերաբաշխման խնդիրն է: Եթե Պետդուման հասնի իր ուզածին, ապա երկիրը նախագահական ձևից կվերածվի խորհրդարանական հանրապետության: Իսկ դա նշանակում է, որ կառավարության ղեկավարը՝ վարչապետը, որը պաշտոնապես պետության գլուխը չէ, իրականում դառնում է պետության առաջին դեմքը: Այդպիսին է, օրինակ, ժամանակակից Անգլիան: Թագուհին սոսկ իշխանության խորհրդանիշն է: Իրական իշխանությունը երկու հաստատությունների՝ անգլիական խորհրդարանի և կառավարության ձեռքում է: Խորհրդարանը օրենքների և սահմա-

նադրության երաշխավորն է, իսկ կառավարությունը հետևում է դրանց իրականացմանը, ղեկավարում է ընթացիկ քաղաքականությունը:

Նախագահական հանրապետությունում նախագահն ընտրվում է ողջ ժողովրդի կողմից: Խորհրդարանական հանրապետություններում նախագահին ընտրում է խորհրդարանը: Ամբողջ ժողովրդի և միայն խորհրդարանի կողմից ընտրվածների միջև զգալի տարբերություն կա: Հանրապետությունում իշխանության աղբյուրը ժողովուրդն է, նրա հեղինակությունը շատ բարձր է: Խորհրդարանի հետ կոնֆլիկտի դեպքում նախագահը ուղղակիորեն կարող է դիմել ժողովրդին: Սրանում է նրա ուժը: Սակայն պատասխանատվությունը ևս քիչ չէ: Նա քաղաքացիների բոլոր իրավունքների երաշխավորն է: Նա պատասխանում է նաև ժողովրդի տնտեսական բարեկեցության համար: Եթե ղեկավարը իր խոստումները չի կատարում, ապա ժողովուրդը իրավունք ունի նրան պաշտոնանկ անելու:

Ըստ պաշտոնական փաստաթղթերի՝ ժամանակակից Ռուսաստանը դաշնային ժողովրդավարական հանրապետություն է: Պետության գլուխը նախագահն է, որն ընտրվում է երկրի քաղաքացիների կողմից, չորս տարի ժամկետով՝ ընդհանուր, հավասար, ուղղակի ընտրությունների հիման վրա: Նախագահը միաժամանակ երկրի զինված ուժերի գերագույն գլխավոր հրամանատարն է: Ռուսաստանի Ղաշնության բարձրագույն օրենսդիր մարմինը՝ խորհրդարանը, Ղաշնային ժողովն է, որը կազմված է երկու պալատներից՝ Պետական դումայից և Ղաշնության խորհրդից: Գործադիր իշխանությունը իրագործում է կառավարությունը, որը ղեկավարում է վարչապետը: Վերջինիս նշանակում է նախագահը՝ Պետական դումայի համաձայնությամբ:

Ռուսաստանում կառավարման հանրապետական ձևը հաստատվել է դեռ 1918 թ. հունվարին (եթե չհաշվենք Նովոգորոդի Հանրապետությունը), երբ կազմավորվեց Ռուսաստանի Խորհրդային Սոցիալիստական Ղաշնային Հանրապետությունը (ՂԽՍՂՀ): 1922 թ. դեկտեմբերի 30-ին Ռուսաստանը Ուկրաինայի (ՈւՄՍՀ), Բելոռուսիայի (ԲՍՍՀ) և անդրկովկասյան հանրապետությունների (ԱԽՂՍՀ) հետ կազմեց Խորհրդային Սոցիալիստական Հանրապետությունների Միությունը: 1990 թ. հունիսի 12-ին Ռուսաստանի ժողովրդական պատգամավորների համագումարը ընդունեց Ռուսաստանի Ղաշնության անկախության հռչակագիրը: 1991 թ. մարտի 17-ին համառուսաստանյան հանրաքվեով հաստատվեց Ռուսաստանի Ղաշնության նախագահի պաշտոնը (նույն տարում նախագահ ընտրվեց Բ. Ն. Ելցինը): 1993 թ. դեկտեմբերին ընդունվեց Ռուսաստանի Ղաշնության Սահմանադրությունը:

Նախագահական հանրապետության բնորոշ հատկանիշն այն է, որ նախագահը միաժամանակ և՛ պետության, և՛ կառավարության գլուխն է: Նա երկրի ներքին և արտաքին քաղաքականության ղեկավարն է, զինված ուժերի գլխավոր հրամանատարը: Նա ընտրվում է համաժողովրդական ընտրությամբ: Նախագահը կազմավորում է երկրի կառավարությունը (ԱՄՆ-ում Սենատի հավանությամբ), որը պատասխանատու է նախագահի և ոչ թե պառլամենտի առջև:

Ռուսաստանի Ղաշնության հանրապետական կազմակերպվածքը զգալի չափով մոտ է ամերիկյան վարչակարգին: Այս երկու երկրներում էլ գործում է նախագահական հանրապետությունը: Սակայն ԱՄՆ-ում նախագահը և՛ պետության, և՛ կառավարության գլուխն է (ԱՄՆ-ում վարչապետի պաշտոն գոյություն չունի), իսկ Ռուսաստանում՝ միայն պետության: Վարչապետի բացակայության ժամանակ Ռուսաստանի նախագահը կատարում է նաև նրա ֆունկցիաները, իսկ երբ վարչապետը տեղում է, ապա բոլոր սկզբունքային վճիռները վարչապետը համաձայնեցնում է նախագահի հետ: Այսպիսով՝ Ռուսաստանի վարչապետը լիովին ինքնուրույն չէ: Երկու երկրներում էլ օրենսդիր մարմինը երկպալատ է՝ ԱՄՆ-ի կոնգրեսը կազմված է Ներկայացուցիչների պալատից և Սենատից: ԱՄՆ-ի կոնգրեսը կարող է նախագահին պաշտոնազրկել, նրան անվստահություն հայտնել (իմպիչմենտ), ռուսական խորհրդարանը դա անել չի կարող:

Իմպիչմենտը (անգլ. — impeachment) վաղաժամկետ պաշտոնազրկումն է, որն ԱՄՆ-ում իրագործվում է նախագահի կատարած լրջագույն հակասահմանադրական արարքների կամ հանցագործության համար: Իմպիչմենտը բարձրագույն իշխանավորին պատասխանատվության ենթարկելու և դատական մեղադրման առանձնահատուկ արարողակարգ է, որը կիրառվում է մի շարք երկրներում, մասնավորապես ԱՄՆ-ում, Մեծ Բրիտանիայում, ճապոնիայում, Ռուսաստանում: Իմպիչմենտի դեպքում պատասխանատվության ենթարկման և գործի դատական քննման նախաձեռնությամբ, որպես կանոն, հանդես է գալիս խորհրդարանի ստորին պալատը, իսկ գործը քննում է վերին պալատը:

Ռուսաստանում ևս իմպիչմենտի առիթ կարող են դառնալ հակասահմանադրական արարքները: Սակայն իմպիչմենտի իրագործումը բավական դժվար է: 1999 թ. երկու երկրներում՝ ԱՄՆ-ում և Ռուսաստանում, տեղի ունեցան նախագահի իմպիչմենտի գործընթացներ: Երկու դեպքերում էլ բավարար 2/3 ծայներ չհավաքվեցին Քլինթոնին և Ելցինին պաշտոնազրկելու համար:

Խորհրդարանը նախագահի գործունեությունը կարող է սահմանափակել օրենքների ընդունման և բյուջեի հաստատման միջոցով: Սովոր-

րաբար նախագահը իրավունք ունի վետո՝ արգելաձևել, դնելու խորհրդարանի որոշումների վրա: Ռուսաստանում հերթական բյուջեի հաստատումն ամիսներով ձգձգվում է՝ վերածվելով մի կողմից նախագահի և կառավարության, իսկ մյուս կողմից խորհրդարանի միջև ընթացող շուկայական սակարկությունների:

Խորհրդարանական կուսակցություններն ու խմբակցությունները ձգտում են ֆինանսավորել բյուջեի այն հոդվածները, որոնք շահեկան են իրենց համար, իսկ կառավարությունը ձգտում է հասնել դեֆիցիտ չունեցող բյուջեի հաստատման, ուստի և ամեն բան անում է ընթացիկ ծախսերը կրճատելու համար: Ընդհանուր առմամբ բյուջեի քննարկումն ուղեկցվում է քաղաքական պայքարով:

Հանրապետության խառը տիպը կոչվում է նաև կիսանախագահական: Նրան բնորոշ է ուժեղ նախագահական իշխանության համակցումը կառավարության նկատմամբ խորհրդարանի արդյունավետորեն գործող վերահսկողության հետ: Կառավարությունը հավասարապես պատասխանատու է և՛ նախագահի, և՛ խորհրդարանի առջև: Կիսանախագահական հանրապետության դասական օրինակ է Ֆրանսիան: Այստեղ նախագահն ու խորհրդարանն ընտրվում են իրարից անկախ: Խորհրդարանը նախագահին պաշտոնաձև անել չի կարող, իսկ նախագահը, ընդհակառակը, իրավունք ունի ցրելու խորհրդարանը, սակայն մի պարտադիր պայմանով, որ նա պետք է հայտարարի նաև նոր ընտրությունների օրը (այս պայմանը ընդունված է նաև Ռուսաստանում): Խորհրդարանը հնարավորություն է ստանում վերահսկելու կառավարությանը ամենամյա բյուջեի հաստատման, ինչպես նաև կառավարությանը անվստահություն հայտնելու միջոցով:

Քաղաքական ռեժիմն իրենից ներկայացնում է պետական իշխանության իրագործման մեթոդների մի համակարգ, անձնավորության ժողովրդավարական իրավունքների և ազատությունների իրագործման աստիճան, որի բնույթը որոշվում է պաշտոնական սահմանադրական, իրավական ձևերի և իրական քաղաքական կյանքի հարաբերակցման միջոցով:

Գոյություն ունեն քաղաքական ռեժիմի երկու հիմնական տիպեր՝ ժողովրդավարական և հակաժողովրդավարական: Դրանցից յուրաքանչյուրն իր հերթին բաժանվում է մի քանի տեսակների:

Ժողովրդավարական ռեժիմի մեջ կարելի է մտցնել կառավարման այն ձևերը, որոնցում գլխավոր դերը պատկանում է խորհրդարանին: Պատահական չէ, որ ժողովրդավարական ռեժիմի փոխարեն հաճախ օգտագործում են խորհրդարանական ռեժիմ անվանումը: Ժողովրդավարական ռեժիմի լավագույն դրսևորումներից մեկը հանրապետությունն է:

Հակաժողովրդավարական ռեժիմի մեջ մտնում են կառավարման այն ձևերը, որոնցում հիմնական դերը կատարում է պետության առաջնորդը, որի իշխանությունը ոչնչով սահմանափակված չէ: Ուստի այն հաճախ կոչվում է կառավարման ավտորիտար (միահեծան) ռեժիմ: Ավտորիտարիզմը (լատ. *autoritas* — իշխանություն) իշխանության այնպիսի համակարգ է, որը բնորոշ է ժողովրդավարությունից հեռու քաղաքական ռեժիմներին: Ավտորիտարիզմը սովորաբար զուգակցվում է անձնական դիկտատուրայի հետ:

Ավտորիտարիզմի պատմական ձևերից են ասիական բռնապետությունը, հին աշխարհի, միջնադարի և նոր ժամանակների իշխանության բռնապետական և բացարձակ ձևերը, ռազմաօստիկանական և ֆաշիստական ռեժիմները, տոտալիտարիզմի տարբեր տեսակները: Միապետությունը, թեկուզ և այն միանձնյա կառավարման ձև է, այս հարցում զբաղեցնում է միջանկյալ տեղ, քանզի հաճախ թագավորի իշխանությունը սահմանափակվում էր խորհրդարանով:

Խորհրդարանական ռեժիմը հիմնվում է հնագույն քաղաքական ինստիտուտներից մեկի՝ խորհրդարանի վրա: Հասարակության ողջ քաղաքական, սոցիալական և տնտեսական կյանքը նման ռեժիմներում ղեկավարում է խորհրդարանը: Որպես կանոն՝ խորհրդարանն ընտրվում է ժողովրդի կողմից՝ սահմանադրությամբ սահմանված կարգով և կատարում է օրենսդիր գործառույթներ: Խորհրդարանը (պառլամենտ — անգլ. — *parliament*, ֆրանս. *parler* — խոսել) իշխանության բարձրագույն ներկայացուցչական օրենսդիր մարմինն է, որն ամբողջովին կամ մասամբ կազմավորվում է ընտրական սկզբունքի հիման վրա:

Անգլիայում խորհրդարանն անվանվում է Պառլամենտ, ԱՄՆ-ում՝ Կոնգրես, Շվեդիայում՝ Ռիկսդագ, Նորվեգիայում՝ Ստորտինգ, Ռուսաստանում՝ Դաշնային ժողով, իսկ նախկինում՝ Դումա: Խորհրդարանը որպես քաղաքական ինստիտուտ առաջին անգամ ձևավորվեց Անգլիայում XIII դարում, այն հանդիսանում էր դպսակարգային ներկայացուցչության մարմին:

«Պառլամենտ», «խորհրդարան» հասկացությունների հիմքում ընկած խոսել, խորհել արմատները պատահական չեն, քանզի խորհրդարանական գործունեության հիմնական միջոցը խոսքն է, խոհը, միտքը: Խորհրդարաններում ձևավորվում և գործում են մշտական և ժամանակավոր հանձնաժողովներ, խմբեր և խմբակցություններ: Ցանկացած վճիռ խորհրդարանում կայացվում է քվեարկությամբ: Խորհրդարանի հիմնական սկզբունքը յուրաքանչյուր հարցի քննարկման ժամանակ քվեարկությամբ ձայների մեծամասնության ապահովումն է: Եթե օրինագիծը ստանում է ձայների մեծամասնությունը, այն ընդունվում է որ-

պես օրենք: Յուրաքանչյուր խմբակցություն, կուսակցություն ձգտում է խորհրդարանում անցկացնելու այն օրինագիծը, որը նրա պատկերացմամբ համընկնում է իր ընտրագանգվածի շահերին:

Խորհրդարանական մեծամասնության ստեղծումը ցանկացած քաղաքական շարժման առաջնահերթ խնդիրներից է: Դրա համար նախընտրական գործընթացների վրա ծախսվում են զգալի միջոցներ, օգտագործվում են հեռուստատեսության, ռադիոյի, մամուլի, զանգվածային լրատվության այլ միջոցների բոլոր հնարավորությունները:

Խորհրդարանական իշխանության պատմությունը իր արմատներով սկիզբ է առնում ժողովրդական ժողովներից, որոնք գոյություն ունեին դեռ ցեղային միությունների ժամանակներում: Ավելի ուշ նման ժողովները վերածվեցին առաջնորդներին կից խորհրդատվական մարմինների: Իմաստունների, ժերակույտի անդամների կամ ավագների խորհրդի մեջ մտնում էին տվյալ համայնքի նշանավոր մարդիկ: Միջնադարում խորհրդարանը թագավորին օգնող խորհրդատվական մարմինն էր, որի աշխատանքներին մասնակցելու համար հրավիրում էին նաև ժողովրդական առաջարկներն ու բողոքները քննող դատավորներին: Այս ժողովներն իրենց մեջ միավորում էին իշխանության օրենսդիր, գործադիր և դատական թևերը:

Սկզբնապես «պառլամենտ» տերմինը կիրառվում էր միայն լորդերի (ազնվականության և հոգևորականության) և երրորդ դասի ներկայացուցիչների (ասպետների և քաղաքագլուխների) ժողովի առնչությամբ: Նման ժողովներ հրավիրում էր թագավորը՝ պատերազմի և խաղաղության, հարկերի հավաքագրման, զանձարանի հարստացման և համապետական այլ հարցերի քննարկման համար: Անգլիայում մշտապես գործող նման խորհրդարան կազմավորվեց Էդուարդ I-ի օրոք: Խորհրդարանը մշտական կազմ և կայուն կարգավիճակ ստացավ 1278 թ.: XIV դարի սկզբներին տեղի ունեցավ իշխանության ֆունկցիաների տարանջատում՝ օրենսդրական գործառնությունը տրվեց խորհրդարանին, իսկ գործադիրը՝ թագավորի խորհրդականների շտաբին, ժամանակակից նախարարների խորհրդի նախատիպին: Կառավարության դեր կատարող թագավորի խորհրդականներն օրինական իշխանավորներ էին դառնում միայն թագավորին հավատարմության երդում տալուց հետո: Արդեն 1422 թ. Անգլիայում կարելի էր հստակորեն տարբերակել իշխանության երկու ճյուղեր և դրան համապատասխանող տարանջատումներ՝ խորհուրդը և պառլամենտը, գործադիրները և օրենսդիրները:

Պառլամենտը դարձավ ժողովրդավարական ազատությունների պաշտպանության հզոր գործիք: Պատահական չէ, որ նրա շուրջը մշտապես տիրում էր համառ պայքարի մթնոլորտ: Թագավորներն ու դիկ-

տատորները այն փակում էին, ժողովուրդը պահանջում էր վերաբացել: Նման առճակատումներն առաջացնում էին քաղաքացիական ընդվզումներ, անհնազանդություններ, ցույցեր և միտինգներ, գործադուլներ և հացադուլներ, հեղաշրջումներ և նույնիսկ քաղաքացիական պատերազմներ: 1629 թ. Անգլիայում Կառլոս I թագավորի և պառլամենտի միջև հակասություններն այնքան սրվեցին, որ թագավորը խորհրդարանի ստորին (Համայնքների) պալատը ցրեց և մինչև 1640 թ. երկիրը կառավարում էր առանց ստորին պալատի: Սակայն դրանից ավելի վաղ՝ 1628 թ., հարկերի հավաքագրման իրավունք ունեցող պառլամենտն օգտագործեց իր այս իրավասությունը՝ միապետի իշխանության սահմանափակման համար, այսինքն՝ առաջինը նախաձեռնեց կոնֆլիկտը և թագավորին հրահրեց պատասխան քայլերի: Սակայն թագավորը նույնպես հրեշտակ չէր: Հսկայական ծախսերը, Ֆրանսիայում հուլիսիստների կողմում տարվող պատերազմը սնանկացնում էին զանձարանը: 1629 թ. դժգոհելով նաև թագավորի եկեղեցական քաղաքականությունից՝ պառլամենտը վերսկսեց հարձակումները նրա դեմ: Կառլոս I-ը դրան պատասխանեց պառլամենտի ցրումով: Սակայն պառլամենտի դեմ պայքարը ի վերջո ավարտվեց թագավորի պարտությամբ:

Իր կառուցվածքով խորհրդարանը կարող է լինել երկպալատ և միապալատ: Առաջին ծնն ավելի տարածված է: Աշխարհի հնագույն խորհրդարանը՝ անգլիական Պառլամենտը, կազմված է Լորդերի և Համայնքների պալատներից: Ավստրալիականը՝ Սենատից և Ներկայացուցիչների պալատից, Կանադայինը՝ Սենատից և Համայնքների պալատից: Որոշ երկրներում, օրինակ՝ Շվեդիայում և Ֆինլանդիայում, խորհրդարանը միապալատ է:

Մի շարք երկրներում, օրինակ՝ ԱՄՆ-ում և Ռուսաստանում, նույն մարդը չի կարող միաժամանակ պաշտոնավարել իշխանության տարբեր ճյուղերում: Իսկ որոշ երկրներում նախարարական և պատգամավորական պաշտոնների համատեղումը թույլատրվում է: Անգլիայում վարչապետը անպայման պետք է լինի պառլամենտի անդամ: Նա վարչապետ է դառնում միայն այն պատճառով, որ գլխավորում է խորհրդարանական մեծամասնությունը: Եթե նրա կուսակցությունը խորհրդարանական ընտրություններում պարտություն կրի, ապա վարչապետ կդառնա հաղթող կուսակցության առաջնորդը: ԱՄՆ-ում նախագահի պաշտոնավարությունը Կոնգրեսի ընտրությունների հետ կապված չէ և նախագահը Կոնգրեսի անդամ չէ:

Վերին պալատները սովորաբար անմիջականորեն կապված չէին ժողովրդի հետ, դրանք կազմվում էին գլխավորապես հայտնի ազնվականներից, որոնք կատարում էին թագավորական խորհրդատուների

դեր: Ստորին պալատի առաջացումը պատմականորեն տեղի ունեցավ ներքևից եկող ճնշումների ազդեցությամբ: Ընտրական իրավունքներից զրկված ստորին խավերը ընդվզում էին, ապստամբում, պայքարում իրենց իրավունքների համար: Այս ճանապարհով էլ նրանք հասան խորհրդարանների ստորին պալատների ստեղծմանը:

Այս կարգի կոնֆլիկտներն, ինչպես նաև հասարակական-քաղաքական կյանքի այլ հակասությունները, ընդհանուր առմամբ կարող են լուծվել երկու ճանապարհով՝ հեղափոխական և սահմանադրական ուղիներով: Առաջինը անօրինական և արյունոտ, երկրորդը խաղաղ և օրինական ճանապարհ է: Հեղափոխություններից, ապստամբություններից խուսափելու համար միապետին և նրա շրջապատին հարմար էր գնալ ստորին խավերին զիջումներ անելու ուղիով, թույլ տալով, որ խորհրդարանում ստեղծվի նրանց շահերն արտահայտող ներկայացուցչություն: Սակայն պատմական զարգացումները հաճախ ստանում են արտասովոր լուծումներ: Անգլիական պառլամենտում առաջինը տեղ տրվեց ցածր խավերին, ստեղծվեց ստորին պալատը: Այդ նույն երկրում այսօր թագավորական իշխանությունն ունի զուտ խորհրդանշական նշանակություն: Եվրոպայի մյուս խոշոր միապետությունը՝ ֆրանսիական թագավորական իշխանությունը, մի քանի հեղափոխությունների արդյունքում պատմական թատերաբեմից անհետացավ:

Ավտորիտար ռեժիմն իր անվանումով կապված է հեղինակության հետ: Սակայն հեղինակությունն այստեղ կատարում է միայն արտաքին, անվանական դեր: Դիկտատուրայի և բռնակալության ժամանակ իշխանության աղբյուր է հանդիսանում ոչ թե ժողովրդի, այլ իշխանությունը զավթած բռնապետի կամքը: Առաջնորդի իսկական հեղինակությունը խարսխվում է հպատակների հարգանքի վրա, բայց դիկտատորի, բռնակալի համար հպատակների հարգանքը կարևոր նշանակություն չունի: Նա իր իշխանությունը հաստատում է ուժով: Ուժը ավտորիտար ռեժիմների իսկական աղբյուրն է:

Բոլոր միահեծան, ավտորիտար ռեժիմներին հատուկ են որոշակի գծեր: Դա առաջին հերթին նման երկրում քաղաքական ընդդիմության և ազատությունների բացակայությունն է, ներպետական հարցերի լուծման մեջ ուստիականական բազմաձյուղ ապարատի և ուժեղ բանակի օգտագործումը: Սահմանադրությունը, խորհրդարանն ու կառավարությունը ենթարկված են պետության առաջին դեմքին, արտահայտում են նրա կամքը և նրա կամակատարներն են: Այդ առաջնորդի կամքն էլ դառնում է ընդունվող օրենքների աղբյուրը: Որպեսզի գիտնականը, քաղաքական գործիչը կամ արվեստագետը ավտորիտար երկրում հաջողության հասնի, պետք է մտնի իշխող կուսակցության մեջ: Չանգվածային լրատ-

վության միջոցները քարոզում են միայն իշխող կուսակցության գաղափարներն ու մոտեցումները: Դպրոցներում և համալսարաններում ուսուցվում է իշխող գաղափարախոսությունը: Գոյություն ունի քաղաքական խիստ գրաքննություն, կրոնը ևս գտնվում է իշխող կուսակցության վերահսկողության տակ:

Այս նույն բնութագրերը կարելի է տարածել նաև դիկտատուրայի վրա: Դիկտատուրա (լատին. dictatura — անսահմանափակ իշխանություն) ասելով պետք է հասկանալ իշխանության հակաժողովրդավարական մեթոդներով իրագործումը: Դիկտատուրան ավտորիտար քաղաքական ռեժիմի ծայրահեղ ձևն է: Եթե ժողովրդավարության ժամանակ պետության բարձրագույն օրենքներն ընդունվում են ժողովրդի կամքով, ապա դիկտատուրայի ժամանակ օրենքներն ընդունվում են առանց ժողովրդի մասնակցության և նրա շահերի հաշվառման: Դիկտատուրաների ժամանակ իրագործվող զանգվածային բռնությունները ցույց են տալիս, որ նրանցում իշխանությունն ուղղված է ժողովրդի դեմ:

Պատմականորեն Հիտլերի իշխանությունը գնահատվում է որպես դիկտատուրա կամ ուժային ռեժիմ, չնայած այն սահմանադրորեն օրինականացված էր, այսինքն՝ իշխանության լեգալ տիպ էր: Այդ իշխանությունը ժողովրդավարական համարել չի կարելի, թեկուզև Հիտլերի իշխանությունը հենվում էր լայն զանգվածների աջակցության վրա: Ֆաշիստական ռեժիմը թույլ տվեց կայունացնելու տնտեսությունը, վերացնելու հանցագործությունը, գործազրկությունը, ստեղծելու հզոր բանակ: Սակայն քաղաքացիների բնական և քաղաքական իրավունքներն այդ ռեժիմը չէր պահպանում: Համակենտրոնացման ճամբարներում տառապում էին հարյուր հազարավոր մարդիկ: Ֆաշիստական ռեժիմը տասնյակ տարիներով արգելակեց քաղաքական և սոցիալ-տնտեսական զարգացումները Եվրոպայում և ամբողջ աշխարհում:

Ժողովրդավարական և բռնակալական իշխանության նկատմամբ ժողովրդի վերաբերմունքը խիստ տարբեր է: Ժողովրդավարական իշխանությունը ժողովուրդը պաշտպանում է սեփական կամքով, իսկ բռնակալական իշխանությանը նա ենթարկվում է հարկադրաբար: Երբ 300 սպարտացիներ Թերմոպիլի մոտ զոհվեցին, նրանք փաստորեն պաշտպանում էին ոչ միայն իրենց հայրենիքը, այլև իրենց կողմից ընտրած առաջնորդի իշխանությունը: Սակայն ժողովրդին ոչինչ չտված բռնակալին մարդիկ հազիվ թե պաշտպանեն, առավել ևս՝ իրենց կյանքը զոհեն նրա համար:

§ 6. Ընտրությունները որպես քաղաքական ինստիտուտ

Ընտրությունները ժողովրդավարական կարևոր ինստիտուտներից են, որոնք լայն հնարավորություն են ընձեռում երկրի քաղաքացիներին հանդես գալու որպես քաղաքական իրավասության սուբյեկտներ: Ընտրությունների ընթացումը չպետք է հանգեցնել միայն «ընտրական համակարգին», առավել ևս ընտրական իրավունքին: Ընտրությունների բովանդակությունն ու բազմազան գործառնությունը ուղղագիծ երևույթների շրջանակներից դուրս են գալիս: Ընտրությունների ինստիտուտը իրավական նորմերի, ընտրական համակարգերի, կազմակերպական մեխանիզմների, քաղաքական ավանդույթների հանրագումար է:

Աշխարհում այժմ գոյություն ունեցող շուրջ երկու հարյուր պետությունների բացարձակ մեծամասնությունն օգտագործում է իշխանության մարմինների և պաշտոնատար անձանց ընտրությունները որպես պետական հաստատությունների ձևավորման և նորացման միակ օրինական ճանապարհ:

Ինստիտուտների տեսության հիմնադիրներից մեկը՝ ֆրանսիացի իրավագետ Մ. Օրիան ենթադրում է, որ ինստիտուտը որոշակի միջավայրում իրագործվող գաղափար է: Յուրաքանչյուր քաղաքական ինստիտուտ բաղկացած է կառուցվածքից և այդ կառուցվածքը սպասարկող կոլեկտիվ պատկերացումներից: Ակներև է, որ իշխանությունների կողմից ընտրությունների հնարավորությունների տեսական հռչակումը դեռևս չի նշանակում ընտրությունների ինստիտուտի՝ որպես ժողովրդավարության դրսևորման, լիարժեք իրագործում:

Ի՞նչն է խանգարում ընտրությունների անցկացմանը: Իրադրությանը համապատասխանող և հասարակության քաղաքական կայունությունն ապահովող ընտրական իրավունքը: Հաճախ փոփոխվող ընտրական օրենքները կասկածի տակ են դնում ընտրությունների արդարությունն ու հետևաբար նաև լեգիտիմությունը: Այստեղից էլ ուղիղ ճանապարհ է բացվում դեպի քաղաքական անկայունություն: Ժամանակակից Ռուսաստանում 1988 թ. սկսած (1994 թ. և 1997 թ.) ընտրական օրենքներն անընդհատ փոփոխվում են:

Ընտրությունների ինստիտուտը բավական բարդ, բազմատարր երևույթ է: Այն կառուցվում է նորմատիվ հիմքի, գործող օրենսդրական դաշտի վրա: Նրա կազմի մեջ մտնում են տեղական, մարզային կամ երկրամասային և կենտրոնական ընտրական հանձնաժողովները, դիտորդների, լիազորված անձանց և ընտրությունների կազմակերպական աշխատանքներին մասնակցող մարդկանց տարբեր խմբերն ու առաքելությունները: Ընտրությունների ինստիտուտի մի մասն է դառնում նաև

ընտրական գործընթացի ուսումնասիրումն ու գնահատումը հասարակական-քաղաքական հաստատությունների և միությունների կողմից, հասարակական կարծիքի ուսումնասիրումն ու նրա վրա ներգործելու մեթոդների ու ձևերի մշակումը, քվեարկության սահմանադրականորեն որոշարկված համակարգը, ընտրությունների կազմակերպման և անցկացման հասարակական վերահսկման մեխանիզմների կիրառումը և այլն: Ընտրությունների ինստիտուտի տարրերի և հատկությունների այս ցանկը կարելի է շարունակել: Ընտրությունների ինստիտուտում սկզբունքային դեր է կատարում այն հանգամանքը, թե շարքային քաղաքացիներն ինչպիսի ակտիվությամբ են մասնակցում ընտրություններին, ինչպիսին են ընտրության մոտիվները, ինչու մարդիկ ընտրությանը չեն մասնակցում, նրանք գոհ են արդյոք ընտրական պրակտիկայից, թե ընտրությունները համարում են անարդար և կեղծ:

Քաղաքական ինստիտուտներն, ինչպես տեսնում ենք, սերտորեն կապված են մարդկանց կյանքի, նրանց շահերի հետ, նրանք դատարկ տեղում չեն բուսնում: Դա նշանակում է, որ քաղաքական ինստիտուտի առանձնահատկությունների ճիշտ ընթացման համար անհրաժեշտ է կանգ առնել նաև այս ոլորտի գլխավոր հերոսների՝ մարդկանց քաղաքական վարքի վերլուծության վրա:

Եթե մարդիկ կորցրել են իրենց վստահությունը որևէ կոնկրետ ինստիտուտի, ասենք, օրինակ, նախագահական ինստիտուտի կամ կառավարության նկատմամբ, ապա դա նշանակում է, որ պետք է խոսել ինստիտուտի ճգնաժամի կամ ինստիտուցիոնալ ճգնաժամի մասին:

Ընտրությունները պետք է դիտել որպես սոցիալական մի ունիվերսալ մեխանիզմ, որի օգնությամբ՝ ա) ծնվում է իշխանությունը, բ) իրագործվում է քաղաքացիական հասարակության էությունը, գ) ընթանում է անձնավորության սոցիալականացման գործընթացը, դ) իրագործվում է քաղաքացիների կողմից իշխանության գործունեության վերահսկումը, ե) բացահայտվում են հասարակական տրամադրություններն ու կողմնորոշումները, զ) պետական մարմիններում ստեղծվում են ընտրազանգվածների ներկայացուցչություններ:

Քաղաքական առաջնորդի համար ընտրությունների նշանակությունը կայանում է նրանում, որ լինելով պատգամավորության թեկնածու և օգտվելով միայն խաղաղ, ժողովրդավարական միջոցներից՝ նա հնարավորություն է ստանում լայնացնելու իր քաղաքական գործունեության սոցիալական հենարանը: Իսկ հասարակությունը շահում է նրանով, որ հնարավորություն է ստանում ազատ մրցակցության պայմաններում ընտրելու լավագույն թեկնածուին:

Ընտրական գործընթացում գլխավորը թեկնածուների սոցիալական բազան է և ոչ թե նրանց անձնական հատկությունները: Միայն ընտրազանգվածը կարող է որոշել, թե ում է ինքը ընտրում՝ հանձարի կամ չարագործի: Միայն նա իրավունք ունի գնահատել՝ ով է հանձարը և ով է չարագործը: Պետությանը հանձար կարող է թվալ խորամանկ խաբեբան կամ փքված օլիգարխը: Սակայն քաղաքացիները կարող են ընտրել միանգամայն այլ որակներ: Ժողովրդավարական հասարակության մեջ բարձրագույն դատավորը ընտրազանգվածն է: Նա կարող է սխալվել, ինչպես և իրավացի լինել: Զաղաքական տեսանկյունից կարևորն այստեղ այն է, որ ոչ ոք, և առաջին հերթին պետությունը, իրավունք չունի իր կարծիքը պարտադրելու ընտրազանգվածին: Կուսակցություններն ու անհատ թեկնածուները կարող են միայն հանդես գալ իրենց ծրագրերի քարոզչությամբ, համոզել, դեպի իրենց կողմը թեքել ընտրազանգվածին: Բռնությունն ու հարկադրանքը այս գործընթացում չպետք է տեղ գտնեն:

Ժողովուրդն ընտրում է լավ (գուցեն վատ) թեկնածուի, ընտրության ցանկացած արդյունք խոսում է նրա քաղաքական և բարոյական հասունության մասին: Այս գործընթացում կարևոր է, թե ժողովուրդն ազատ, թե հարկադրաբար է իր կամքն արտահայտել: Եթե տվյալ երկրում բոլոր թեկնածուների համար հավասար պայմաններ չեն ստեղծվել, եթե ընտրողները միևնույն պայմաններում չեն գտնվում (ասենք՝ ազգային, կրոնական կամ ռասայական խտրականության պատճառով), ապա այդ դեպքում ժողովրդավարության վրա գիծ է քաշված կամ այստեղ ժողովրդավարությունը ըմբռնվում է «այլ եղանակով»:

Ընտրությունները ժամանակակից քաղաքականության կարևոր բաղադրամասերից են: Դրանք իշխանության մարմինների ձևավորման գործընթացներ են, որոնք ընթանում են որոշակի կանոններով (ընտրական օրենսդրության համաձայն), արտահայտում են ժողովրդի կամքը և ընտրությունների արդյունքում ընտրված թեկնածուները ստանում են իշխանական լիազորություններ:

Քաղաքացիների մասնակցությունը ընտրություններին սովորաբար նշանակում է գոյություն ունեցող իրավակարգի ընդունում, հակառակ դեպքում ժողովուրդը կգնար ոչ թե ընտրությունների, այլ գործադուլ կամ հեղափոխություն կաներ: Ընտրություններին մասնակցելով՝ ժողովուրդն արտահայտում է իր քաղաքական օրինապահությունը:

Ընտրությունները քաղաքացիներին հնարավորություն են տալիս վերընտրելու կառավարության անդամներին, պատգամավորներին կամ նրանց փոխարինելու նոր, վստահելի գործիչներով: Ընտրությունները ժողովրդավարության հաստատման խաղաղ ճանապարհն են,

նրանց միջոցով հնարավոր է դառնում իշխանափոխություն անել, առանց արյունահեղության, մարդկային զոհերի և ավերածությունների: «Ժամանակակից պայմաններում,— գրում է Վ. Պ. Պուգաչևը,— ընտրությունները ավտորիտար ռեժիմների և բռնակալական իշխանությունների վերացման և ժողովրդավարական ուժերի իշխանության գալու առավել արդյունավետ միջոցն են: Նման ռեժիմները, որպես կանոն, հեմվում են բանակի, ոստիկանության և հատուկ ծառայությունների վրա, որոնց կոչումը ռազմական և ուժային գործողությունների իրականացումն է, ուստի և իշխանությունների դեմ ռազմական պայքար մղելու մեթոդը արդյունավետ լինել չի կարող: Իշխանության համար պայքարի ամենաարդիական և արդյունավետ եղանակը ազատ ընտրություններն են»:

Ընտրությունները քաղաքացիների և կառավարության միջև հաստատվող հակադարձ կապի կարևոր միջոց են: Ձգտելով հասնելու ընտրազանգվածի մեծամասնության աջակցությանը՝ թեկնածուներն այցելում են բնակչության ամենատարբեր խավերին, հանդիպում են թոշակառուների, տնային տնտեսուհիների, անապահով խավերի, կարիքավորների հետ, լսում են նրանց խոսքն ու պահանջները, փորձում են դրանց լուծումներ գտնել:

Ընտրությունները որոշ կողմերով հիշեցնում են տնտեսական ազատ շուկան: Գնորդին հնարավոր է ապրանքը պարտադրել՝ ուժով, հարկադրանքով կամ ուրիշ ապրանք գնելու հնարավորության բացակայությամբ: Այդպիսին է պլանային տնտեսությունը: Ազատ շուկան գնորդին հնարավորություն է տալիս մի քանի ապրանքներից ընտրելու իր ուզածը: Շուկայում այս դեպքում տեսականին գնալով հարստանում է, իսկ ընտրության հնարավորությունը՝ մեծանում:

Ընտրությունների գաղափարն արդեն ենթադրում է, որ ընտրողին առաջարկվում է որոշակի այլընտրանք, մեկից ավելի թեկնածուներ, որոնցից մեկին նա պետք է ընտրի: Այլընտրանքի առկայությունը ընտրության անհրաժեշտ պայմանն է, նրա բացակայությունն արդեն վարկաբեկում է ընտրության գաղափարը:

Ներկայացուցչական ժողովրդավարության մեկ ընտրողը քվեարկում է ոչ միայն կոնկրետ անձնավորության, այլև նրա թիմի և առաջարկված քաղաքական ծրագրի համար: Պետության մեջ կարևոր քաղաքական նշանակումները սովորաբար կատարում են երկրի առաջին դեմքերը՝ նախագահը կամ վարչապետը: Նման դեպքերում նախագահը հանդես է գալիս ընտրազանգվածի անունից, որն ուզում է քաղաքական կարևոր պաշտոնում տեսնել ստուգված և ազնիվ մարդու:

Ընտրական մեխանիզմները թեկնածուներին պարտավորեցնում են ընտրազանգվածին ծանոթացնելու համար հրապարակելու իրենց մա-

խընտրական ծրագրերը: Այսպիսով՝ ընտրությունները միաժամանակ բաց, հրապարակային քաղաքական բանավեճեր են, որոնցում հաղթողը ոչ միայն տեղ է ստանում իշխանական մարմիններում, այլև ստանում է բնակչության օրենքով ամրապնդված աջակցությունը: Հաղթանակած թեկնածուն կառավարում է իրեն ընտրած ժողովրդի անունից, ներկայացնում է նրա շահերը և հարկ եղած դեպքում կարող է դիմել նրա օժանդակությանը, անցկացնել հարցումներ, հանրաքվեներ և այլն:

Ժողովրդավարական հասարակության մեջ ընտրությունները հնարավորություն են տալիս քաղաքացիներին (անշուշտ, ոչ բոլորին) մտնելու քաղաքական ընտրանու մեջ, ակտիվացնելու իրենց քաղաքական գործունեությունը: Ընտրությունների հետևանքով փոփոխվում է դիմության և ընդդիմության կազմը, կուսակցությունների և նրանց ներկայացուցիչների քաղաքական կշիռը: 90-ական թվականների սկզբներին Ռուսաստանի նախագահ Բ. Ելցինի թիմի մեջ մտան մեծ թվով մտավորականներ, որոնք նախկինում քաղաքականությամբ չէին զբաղվել:

Ընտրությունների գլխավոր քաղաքական նշանակությունը քաղաքացիների կարծիքի և կամքի ամխաթար արտահայտման միջոցով իշխանության մարմիններում հասարակական հիմնական խավերի ներկայացուցչության ապահովումը և արդյունավետորեն գործող կառավարության ստեղծումն է:

Անկատար օրենսդրությունը, ընտրությունների ընթացքի նկատմամբ հասարակական վերահսկողության բացակայությունը, որոնք բնորոշ են դեռևս լիովին չհասունացած, անկայուն ժողովրդավարական երկրներում, կարող են հանգեցնել ընտրությունների արդյունքների բազմապիսի կեղծարարությունների:

§ 7. Ընտրություններ. պատմական տիպաբանություն

Տարբեր քաղաքական համակարգերում ընտրությունների դերը տատանվում է ընտրությունների բացակայությունից մինչև նրա ներթափանցումը գրեթե բոլոր սոցիալական, քաղաքական կառույցների մեջ: Ընտրություններ գոյություն չունեին բացարձակ միապետությունների և արևելյան բռնապետությունների որոշ տիպերում, որոնցում միապետն իշխանության փոխանցումը կատարվում էր ժառանգորդման սկզբունքով: Դա ընտրությունների պատմական տիպաբանության մի բևեռն է, նրա հակադիր եզրում են ժամանակակից ժողովրդավարական պետությունները, մասնավորապես ԱՄՆ-ը, որտեղ ընտրությունների մեխանիզմը հասցված է գրեթե կատարելության: Այս բևեռների միջակայքում

տեղ են զբաղեցնում պատմական մյուս երկու տիպերը՝ ա) իշխանության ավտորիտար ռեժիմները (տոտալիտար պետություններն ու բռնապետությունները), որոնցում ընտրությունները ծառայում են ինքնակալության սքողմանը, բ) անցումային հասարակությունները, մասնավորապես Ռուսաստանը, որտեղ ժողովրդավարական ինստիտուտները դեռ նոր են ձևավորվում:

Ավտորիտար ռեժիմներում կարծես թե ընտրությունները գործում են, սակայն դրանք ժողովրդավարական նպատակներին բոլորովին չեն ծառայում: Պատգամավորների կազմի և նախընտրական ծրագրերի մասին որոշումները կայացվում են նախօրոք երկրի քաղաքական ղեկավարության՝ խումտայի, օլիգարխիայի, իշխող կուսակցության կողմից: Ընտրողները մեծ մասամբ թեկնածուներին և նրանց ծրագրերին ծանոթ չեն, նրանք ընտրություններին մասնակցում են առանց մրցակիցների: Ձևականորեն նրանք ընտրում են, իսկ իրականում՝ նշանակում են վերևից: Դրանք առանց այլընտրանքների ընտրություններ են:

Երբ 1917 թ. բոլշևիկները գրավեցին իշխանությունը, առաջին հերթին ցրեցին Սահմանադիր ժողովը՝ իշխանության ներկայացուցչական մարմինը, որն ընտրվել էր ժողովրդավարական ճանապարհով: ԽՍՀՄ-ում մի քանի տասնամյակների ընթացքում իշխում էր առանց այլընտրանքների ընտրության համակարգը: Կոմունիստական կուսակցությունը ընտրությունների էր գնում միայնակ, թեկնածուները մեծ մասամբ կոմունիստներ էին, որոնցից բացի կազմվում էին նաև անկուսակցական թեկնածուների ցուցակներ: Ընտրություններին մասնակցում էին ընտրողների 99,2%-ը, և բոլորը միաձայն քվեարկում էին կոմունիստական կուսակցության օգտին: Նախընտրական քննարկումները, բանավեճերը ի սկզբանե բացառված էին: Նման «ընտրություններ» տեղի էին ունենում ոչ միայն նախկին սոցիալիստական ճամբարի երկրներում, այլև Պակիստանում, Ինդոնեզիայում, Ֆիլիպիններում և տոտալիտար կամ ավտորիտար ռեժիմներ ունեցող այլ երկրներում: Այդ ռեժիմների առանձնահատուկ գիծը քաղաքացիական հասարակության ենթարկումն է պետությանը:

Միայն ժողովրդավարական հասարակություններում է, որ ընտրությունները ներթափանցում են հասարակական կառույցների բոլոր ստորաբաժանումները՝ խորհրդարանը, նախագահական ինստիտուտը, կառավարությունը, տեղական իշխանության ներկայացուցչական, օրենսդիր և գործադիր մարմինները: Օրինակ՝ ԱՄՆ-ում չորս տարին մեկ տեղի են ունենում նախագահական համընդհանուր ընտրություններ, երկու տարին մեկ՝ Կոնգրեսի, Ներկայացուցիչների պալատի ընտրություններ,

նույն ժամկետում, սակայն վեց տարով, ընտրվում է Կոնգրեսի վերին պալատի՝ Սենատի անդամների մեկ երրորդը: Նահանգի մասշտաբով ընտրվում են նահանգապետներ, օրենսդիր ժողովներ, գլխավոր դատախազներ, տեղական մակարդակով՝ քաղաքապետներ, խորհրդականներ, կատարածուներ, դատավորներ, ոստիկանապետներ, հոգաբարձուներ և այլն: Բացի դրանից, ընտրություններ են անցկացվում կուսակցություններում, արհմիություններում և բազմաթիվ այլևայլ միություններում և կազմակերպություններում:

Ընտրական պրակտիկաների բազմազանությունը մի ստանդարտ բանաձևի մեջ տեղավորելը բավական դժվար է: Այս դեպքում է, որ ասում են, թե պետությունը ենթարկված է քաղաքացիական հասարակությանը:

Ավտորիտարիզմից անցումը դեպի ժողովրդավարությունը տեղի է ունենում աստիճանաբար, տասնյակ տարիների ընթացքում: Այս ճանապարհին հակաժողովրդավարական ուժերը խոչընդոտում են ժողովրդավարության կայացմանը: Ժողովրդավարությունը մերթ հարձակվում է, մերթ պաշտպանվում՝ ամրապնդում է իր հիմքերը կամ թուլանում: Վերջիվերջո, ժողովուրդը հոգնում է քաղաքական վարիվերումներից, նրա ընտրական ակտիվությունը նվազում է: Կառավարության բոլոր սխալներն ու բացթողումները հաճախ վերագրվում են ժողովրդավարությանը:

Արևելաեվրոպական և լատինաամերիկյան երկրների ժողովրդավարացման փորձը ցույց է տալիս, որ հաջողության հասնում են ոչ թե շոկային թերապիայի, այլ աստիճանական և կշռադատված բարեփոխումների միջոցով: Ժողովուրդը դեմոկրատականացման գործընթացի պայմաններում ապրելուն դժվար է հարմարվում: Ամերիկյան և արևմտաեվրոպական ժողովրդավարության մոդելների անփոփոխ տեղադրումը քաղաքական այլ ավանդույթներ ու մշակույթ ունեցող երկրներում սպասվելիք արդյունքները չի տալիս: Դա նշանակում է, որ յուրաքանչյուր ժողովուրդ պետք է գտնի ժողովրդավարության իր սեփական ուղին:

§ 8. Ընտրական գործընթացների մեխանիզմը

Ընտրական համակարգը հասարակության ժողովրդավարացման և ընտրազանգվածի քաղաքական կողմնորոշման գործընթացների վրա ներգործելու կարևոր միջոցներից է: Այն կազմված է բազմաթիվ բաղադրամասերից՝ նախընտրական միջոցառումներից (որոնք իրենց հերթին

ընդգրկում են բազմաթիվ տարրեր և փուլեր), քվեարկության գործընթացից, ընտրությունների արդյունքների հաշվարկումից և հրապարակումից:

Ընտրական գործընթացը՝ նրա առջև դրված խնդիրների իրագործման տեսանկյունից ևս բաժանվում է մի քանի աստիճանների՝ 1) նախապատրաստական փուլ, որի մեջ մտնում է ընտրությունների մասին օրինագծի ճշգրտումը, հրապարակումը, բնակչության հոգեբանական նախապատրաստումը ընտրություններին, 2) թեկնածուների առաջադրումն ու գրանցումը, 3) ընտրական քարոզարշավների կազմակերպումը, 4) քվեարկությունների ու ընտրությունների արդյունքների ամփոփումը:

ԱՄՆ-ում նախագահական ընտրությունների գործընթացն ընթանում է թեկնածուների առաջադրման և նրանց մրցապայքարի կազմակերպման ուղիով: Առաջին փուլում քաղաքական ընտրանին ձգտում է հասնելու կուսակցության կողմից իր թեկնածուի առաջադրմանը: Այս փուլում կարևոր դեր են կատարում թեկնածուի կողմից քարոզչության վրա ծախսվող ֆինանսական ներդրումները, նրա հասարակական գործունեության, պետական պաշտոնավարման փորձը: Եթե թեկնածուի հավակնորդը մինչև ընտրությունները չի զբաղեցրել նահանգապետի աթոռը, չի ընտրվել Սենատի կամ Ներկայացուցիչների պալատի կազմում, ապա կուսակցության կողմից նախագահի թեկնածու առաջադրվելու հնարավորությունն ա գործնականում չունի: Երկրորդ փուլում, երբ թեկնածուն արդեն կուսակցության կողմից առաջադրվել է, ֆեդերալ բյուջեն նրան հատկացնում է նախատեսված չափով ֆինանսական միջոցներ, որոնց վրա նոր հավելումներ կատարելը օրենքով արգելվում է: Դա նշանակում է, որ նախագահի բոլոր թեկնածուները ընտրարշավների կազմակերպման համար ստանում են ֆինանսական հավասար հնարավորություններ: Ընտրությունների վերջնական արդյունքների վրա որոշակի ազդեցություն է թողնում թեկնածուի և նրա շտաբի կողմից ընտրազանգվածին դեպի իր կողմը՝ կողմնորոշելու կարողությունը, սակայն ընդհանուր առմամբ այս գործընթացում ավելի վճռորոշ նշանակություն ունի երկրի տնտեսական վիճակը: Տնտեսական վերելքը կառավարող կուսակցության, իսկ տնտեսական ծախողումը ընդդիմության հաջողության վճռորոշ պայմանն է:

Ընդհանուր առմամբ, ընտրությունների վերջնական արդյունքների վրա զգալի ազդեցություն կարող են թողնել ընտրական հանձնաժողովները: Նրանք կարող են լինել անկախ և անաչառ, բայց կարող են նաև կատարել բարձրագույն քաղաքական իշխանության կամ իշխող կուսակցության պատվերը: Ընտրական հանձնաժողովների ֆունկցիաների մեջ մտնում են՝ ընտրական օրենքների մեկնաբանությանը, ընտրու-

թյունների կազմակերպման ընթացակարգի, կանոնների սահմանումը, ընտրական տեղամասերի կազմակերպումը, առաջադրվող թեկնածուների ներկայացրած փաստաթղթերի ընդունումն ու ստուգումը, առաջացած հակասությունների, վիճաբանությունների կարգավորումը, ընտրությունների արդյունքների հաշվումն ու ամփոփումը, նրանց հրապարակումը, ընտրական գործընթացների ընդհանուր վերահսկումը:

Գոյություն ունեն ընտրությունների երկու տիպեր՝ մեծամասնական (մաժորիտար՝ ֆրանս. *majorite* — մեծամասնություն) և համամասնական (պրոպորցիոնալ՝ ֆրանս. *proportion* — համամասնություն): Մեծամասնական ընտրակարգով ընտրված է համարվում այն թեկնածուն, որը ստացել է ընտրողների ձայների մեծամասնությունը: Մեծամասնական ընտրակարգն իր հերթին ունի երեք տարատեսակներ՝ կապված այն պահանջի հետ, թե օրենքը մեծամասնության որ չափն է ընդունում՝ ձայների 50% + 1, 2/3-ը, թե 3/4-ը: Սրանցից ավելի տարածվածը բացարձակ և հարաբերական մեծամասնության տարատեսակներն են: Առաջինը մեծ մասամբ օգտագործվում են նախագահական ընտրությունների ժամանակ, որտեղ հաղթող թեկնածուն պետք է ստանա ձայների կեսից ավելին (50% + 1): Երկրորդն այն դեպքերում, երբ հաղթելու համար անհրաժեշտ է մյուս հավակնորդներից ինչ-որ չափով ավելի ձայն ստանալ: Առաջին համակարգի կիրառման դեպքում, երբ հավակնորդներից ոչ մեկը կեսից ավելի ձայներ չի ստացել, նշանակվում է ընտրությունների երկրորդ փուլ:

Մեծամասնական ընտրակարգի առավելությունը կայանում է նրանում, որ այն թույլ է տալիս ավելի հեշտ լուծել կառավարության ձևավորման խնդիրը, իսկ նրա թերությունը կապված է երկրում առկա սոցիալ-քաղաքական ուժերի իրական վիճակը համարժեքորեն չներկայացնելու հետ: Ընտրողների փոքրամասնության աջակցությունը վայելող կուսակցությունը, օրինակ, կարող է այս ընտրակարգով անցկացված ընտրությունների արդյունքում առաջ անցնել ընտրազանգվածի մեծամասնության աջակցությունը վայելող կուսակցությունից: Մեծամասնական ընտրակարգն ազգային կամ կրոնական փոքրամասնություններին, եթե նրանք որևէ ընտրատարածքում մեծամասնություն չեն կազմում, գործնականում զրկում է իշխանության մարմիններում իր ներկայացուցիչներն ունենալու հնարավորությունից:

Մեծամասնական ընտրության առավելությունը կայանում է նաև նրանում, որ այն առավել անմիջականորեն է ապահովում ընտրվողի և ընտրազանգվածի ուղիղ կապը: Թեկնածուն հանդիպում է իր ընտրողների հետ, ներկայացնում է իր ծրագրերը, պարտավորվում է իշխանական մարմիններում ներկայացնելու նրանց պահանջները և այլն:

Մեծամասնական ընտրակարգը հակասական է հենց իր բնույթով: Ըստ սահմանման՝ մեծամասնական ընտրություններում հաղթում է նա, ով իր տեղամասում ստացել է ձայների մեծամասնությունը: Բայց ինչպե՞ս հասկանալ այդ «մեծամասնություն» ասվածը: Եթե, օրինակ, ընտրատարածք ներկայացել է ընտրողների 25%-ը (կամ ավելի քիչ մասը), ապա հաղթողը, որը թեկուզև ստացել է ընտրողների մեծամասնության քվեն, բոլոր դեպքերում ներկայացնում է փոքրամասնության կամքը: Այսպիսով՝ մեծամասնական համակարգով ընտրված պատգամավորի լեգիտիմության դաշտը բավական նեղ է: Ստացվում է, որ նա արտահայտում է ոչ թե ընտրազանգվածի մեծամասնության, այլ փոքրամասնության կամքը:

Համամասնական ընտրակարգը կառուցված է այն սկզբունքի վրա, որ կուսակցությունների միջև մանդատները բաժանվում են բոլոր ընտրատեղամասերում նրանց օգտին տրված ձայների համաձայն: Այն կիրառվում է բազմաթիվ երկրներում՝ Իտալիայում, Ֆրանսիայում, Բելգիայում, Ֆինլանդիայում: Համամասնական ընտրակարգն ունի հետևյալ դրսևորումները.

- ամբողջ երկրի մասշտաբով անցկացվող համամասնական ընտրություններ, երբ ընտրատարածքներ չեն առանձնացվում և ընտրողները քաղաքական կուսակցությունների օգտին քվեարկում են ողջ երկրի մասշտաբով,

- բազմամանդատ ընտրատարածքների մակարդակով համամասնական ընտրություններ, երբ ընտրողները քվեարկում են ընտրատարածքների մասշտաբով, խորհրդարանում տեղերը այս պարագայում բաշխվում են ըստ ընտրատարածքներում կուսակցությունների ստացած ձայների:

Համամասնական ընտրակարգի առավելություններն ակնհայտ են. այն ապահովում է խորհրդարանում քաղաքական ուժերի արդարացի ներկայացուցչության ձևավորումը: Խորհրդարանական վճիռների կայացման մեջ այս դեպքում առանձին սոցիալական և քաղաքական ուժերի շահերն ավելի լիարժեքորեն են հաշվի առնվում: Այս ընտրակարգի թերությունն այն է, որ ընտրություններից հետո, երբ ոչ մի կուսակցություն խորհրդարանում մեծամասնություն չի կազմում, հաճախ ձևավորվում են կոալիցիոն, անկայուն կառավարություններ, բացի այդ, թուլանում է ընտրողների և կուսակցությունը ներկայացնող պատգամավորի ուղղակի կապը: Թեկնածուների ցուցակը կազմվում է կուսակցական նեղ շրջանակներում, դրանով մեծանում է թեկնածուների կախվածությունը կուսակցական ապարատից, մինչդեռ պատգամավորների՝ ժողովրդից կախվածության չափը խիստ նվազում է:

Համեմատելով այս երկու ընտրակարգերը՝ ֆրանսիացի նշանավոր քաղաքական գործիչ Միշել Ռոկարը նշել է. «Մեծամասնական ընտրակարգը բավական կոշտ է, իսկ համամասնականը թերևս վտանգավոր է»: Դեռ վաղուց հայտնի փաստ է, որ համամասնական ընտրակարգ ունեցող երկրներում, ուր օրենսդրական մարմնում տեղ զբաղեցնելու համար յուրաքանչյուր ծայրը կարևոր նշանակություն ունի, ընտրություններին մասնակցում են ավելի մեծ թվով ընտրողներ, քան մեծամասնական ընտրակարգ ունեցող երկրներում:

Մեծամասնական և համամասնական ընտրակարգերի թերությունները ինչ-որ չափով հաղթահարելու համար օգտագործվում են նաև խառն ընտրակարգեր: Այս դեպքում արդեն մանր կուսակցությունների կողմից խորհրդարանական տեղեր զբաղեցնելը սահմանափակելու համար սահմանվում է ստորին շեմ՝ սովորաբար 5%: Խառն ընտրակարգով անցկացված ընտրությունները որոշ չափով նպաստում են կառավարության կայունացմանը, սակայն բնակչության լայն զանգվածների ներկայացուցչությունը դրանք զգալի չափով կարող է սահմանափակել: Խառն ընտրակարգի դեպքում, որպես կանոն, ընտրություններին մասնակցելու իրավունք է տրվում մի քանի խոշոր կուսակցությունների: Ընտրությունների քվեաթերթիկներում նշվում են կուսակցությունների և նրանց ներկայացուցիչների անունները, ուստի և քվեարկության ժամանակ ընտրություն է կատարվում նաև անձերի և ոչ միայն կուսակցական ծրագրերի միջև: Ի վերջո՝ այս դեպքում մենք գործ ունենք մի ընտրահամակարգի հետ, ուր պատգամավորական մանդատների մի մասը ձեռք է բերվում մեծամասնական ընտրակարգով, իսկ մյուս մասը՝ համամասնական ընտրակարգով, կուսակցական ցուցակներով: Ռուսաստանում, ինչպես և Հայաստանում, գործում է հենց այս՝ ընտրությունների խառն համակարգը:

§ 9. Քաղաքական մեքենան

Այսօր կուսակցական քարոզչությամբ զբաղվում են ոչ թե հատուկ նշանակություն, այլ մասնագիտացված խմբեր, թիմեր, առանձին հաստատություններ, ինստիտուտներ: Նույն կուսակցության համար միաժամանակ կարող են քարոզարշավներ կազմակերպել մի շարք թերթեր կամ հեռուստաընկերություններ: Հատուկ մասնագետներն աշխատում են թեկնածուի քաղաքական կերպարի մշակման վրա: Դրանք, որպես կանոն, բազմակողմանիորեն զարգացած ինտելեկտուալներ են, որոնք քաջատեղյակ են պատմության, քաղաքագիտության, հոգեբանության,

գործնական կյանքի հիմնախնդիրներին: Նրանք կարող են հմտորեն հաշվարկել ընտրողների վերաբերմունքը թեկնածուի այս կամ այն խոսքի, վարմունքի, գործելակերպի նկատմամբ: Նրանք նաև հմուտ սցենարիստներ և ռեժիսորներ են, որոնց ջանքերով շարքային թեկնածուն վերածվում է քաղաքական հերոսի:

Քաղաքական կամպանիան ղեկավարող արհեստավարժ մենեջերներն ու իմիջմեյքերները նախօրոք մանրամասնորեն մշակում են քաղաքական սցենարն ու նրանում տեղ գտնող անցքերը, կանգ են առնում քաղաքական շուկայի տարբեր կողմերի վրա՝ հասարակական կարծիքի ուսումնասիրում, թեկնածուի քաղաքական կերպարի և նրա քարոզարշավի նախապատրաստում, դրանում արվեստի, գիտության և մշակույթի ոլորտների խոշորագույն դեմքերի, ֆինանսական հովանավորների ընդգրկում, հոնորարների վճարում, քվեարկության և ձայների հաշվարկման գործընթացների վերահսկում, ինչպես նաև «սև» տեխնոլոգիաների կիրառում, ձայների գնում, ընտրակեղծիքների կազմակերպում և այլն:

Հասարակական կարծիքի ուսումնասիրությունը թույլ է տալիս բացահայտելու ընտրողների կողմնորոշումները և քաղաքական գործունեության մարտավարությունը կառուցել ընտրազանգվածի պահանջ-մունքների և սպասելիքների համաձայն:

Նախընտրական կամպանիաներում միշտ էլ կարելի է նկատել մի առանձնահատուկ երանգ՝ որքան թեկնածուն վառ ու տաղանդավոր դեմք է, այնքան նրա շտաբը փոքր է, այնքան նա վստահում է իր ուժերին: Նշանավոր դեմքերն իրենց ընտրարշավները կազմակերպել են առանց իմիջմեյքերների: Այդպիսին էր, օրինակ, Ջավահարլալ Ներուն, որը բոցաշունչ հռետոր էր, հանճարեղ իմպրովիզատոր, սոցիալ-քաղաքական հիմնահարցերի, մարդկային հոգեբանության հմուտ գիտակ:

Անշուշտ, ժամանակակից հասարակության մեջ ընտրությունները վերածվել են հզոր քաղաքական ինստիտուտի: Այդ ինստիտուտը գործում է հստակորեն կարգավորված քաղաքական մեքենայի նմանությամբ:

ԱՄՆ-ում «քաղաքական մեքենա» ասելով՝ հասկանում են բոսի (գործազուլիս) կամ կլիկի (խառնակչախումբ) կողմից ղեկավարվող կուսակցական մի կազմակերպություն, որի ցուցումը բավական է քաղաքի կամ նույնիսկ երկրի մասշտաբով որոշում կայացնելու համար: Առաջին քաղաքական մեքենան ստեղծել է Նյու Յորքի քաղաքագլուխ Ու. Թվիդը (1823–1873 թթ.): Գաղթականներին մեծ արտոնություններ, առաջին հերթին աշխատանք և կացարան տալով՝ նա ընտրությունների, ինչպես նաև կարևոր վճիռների կայացման ժամանակ, ստանում էր նրանց ա-

ջակցությունը: Քաղաքական մեքենան ունի որոշակի հիերարխիա, հստակ կառուցվածք ու կազմակերպվածություն: Նրա միջոցով հնարավոր է դառնում օրենսդիր կամ գործադիր իշխանության մարմիններում հասնելու իրենց ձեռնտու վճիռների կայացմանը: Նման մեքենաների ստեղծման հիմնական նպատակը ընտրություններում սեփական թեկնածուին աջակցելը, կարևոր որոշումների կայացմանը նպաստելն է:

Քաղաքական մեքենայի կազմակերպիչները չեն սահմանափակվում միայն ընտրազանգվածին իրենց կողմը թեքելով, նրանք ձգտում են հասնել իշխանության ռեսուրսների վերահսկմանը, պետական պաշտոնների և ծառայությունների բաշխմանը: Ֆինանսավորման կարևոր աղբյուր է պետությունը, որից հաճախ թաքնված ձևերով ֆինանսավորվում է իշխանության եկած կուսակցությունը, հարկային արտոնություններ են տրվում առանձին կազմակերպությունների և ֆիրմաների: Քաղաքական մեքենան, նախապես ստանալով գործարարների աջակցությունը, հետագայում վերադարձնում է իր «պարտքը» հարկերի թեթևացման, մաքսային արտոնությունների, շահեկան համաձայնագրերի կնքման և այլ միջոցներով:

ԱՄՆ-ում քաղաքական մեքենայի գործունեության ամենաարդյունավետ և ծաղկուն շրջանը համարվում է XIX դարը: Դրանից հետո ստեղծվել են բազմաթիվ մեխանիզմներ, որոնց միջոցով քաղաքական մեքենայի ազդեցությունը հասարակական կյանքում զգալիորեն սահմանափակվել է:

§ 10. Ընտրական ֆիլտրերը

Ժողովրդավարական հասարակությունում ընտրությունները դառնում են բոլորի համար հասանելի միջոցառում: Գործնականում յուրաքանչյուր քաղաքացի, եթե նա հագեցված է հիվանդ կամ բանտարկյալ չէ, կարող է իր թեկնածությունը առաջադրել և պայքարել ընտրություններում հաղթելու համար: Տեսականորեն ընտրությունների պրոցեսում թեկնածուների թիվը կարող է ավելի մեծ լինել, քան ընտրողների թիվն է:

Ընտրական ֆիլտրերը այս գործընթացը կարգավորելու հիմնական միջոցներն են: Նրանք հնարավոր թեկնածուների առջև դնում են որոշակի արգելքներ: Ընտրական առաջին ֆիլտրը փողն է: Ընտրություններին մասնակցելու համար զգալի գումարներ են պետք, իսկ բնակչության մեծ մասը նման հնարավորություններ չունի: Շատերն իրենց թեկնածությունը չեն առաջադրում բարոյական նկատառումներով՝ գտնելով, որ

քաղաքականության մեջ բարոյական սկիզբը քիչ դեր է կատարում, ուստի և առաքինի, նորմալ մարդը այնտեղ անելիք չունի:

Քաղաքական հզոր ֆիլտրի դեր են կատարում հենց իրենք՝ ընտրությունները: Տեղ տալով միայն հաղթողներին՝ նրանք անհաջողության մատնվածների առավել մեծ բանակին դուրս են մղում: Բանն այն է, որ առաջադրված թեկնածուների քանակը միշտ էլ ընտրվածներին մեծապես գերազանցում է, և, եթե նրանց հարաբերակցությունը կազմում է երեքը կամ չորսը մեկի դիմաց, դա նշանակում է, որ առաջադրվածների մեծ մասը, ասենք, օրինակ, երկու երրորդը կամ երեք քառորդը ընտրությունների արդյունքում դուրս է մնում, զտվում է:

Ընտրական ֆիլտրերի գործառույթներում օգտագործվում են որոշակի չափորոշիչներ, ինչպես նաև գնահատականներ ու սանկցիաներ: Ընտրությունների կազմակերպման միջազգային պրակտիկայում կիրառվում են նախնական արգելանքների տարբեր մեխանիզմներ, որոնք առաջադրվող թեկնածուների և ընտրությունների մասնակիցների թիվը սահմանափակում են ըստ՝

- քաղաքացիության,
- տարիքի,
- քաղաքացիության կամ բնակության ժամկետի,
- դատվածության,
- հոգեկան և ֆիզիկական լիարժեքության և այլ հատկանիշների:

Վերոնշյալ պայմաններից յուրաքանչյուրը հանդես է գալիս որպես ընտրական ֆիլտր: Իրավաբանական լեզվով այն կոչվում է ցենզ:

Ընտրական ցենզերն օրենքով սահմանված այն պայմաններն են, որոնք սահմանափակում են ընտրությունների հնարավոր մասնակիցների թիվը: Նրանց պահպանումը պարտադիր է պետական իշխանության մարմիններում ընտրվելու համար: Առավել տարածված ընտրական ցենզերից են ունեցվածքի, բնակության, կրթական ցենզերը: Սեռական ցենզը երկար ժամանակ արգելում էր կանանց մասնակցությունը ընտրություններին (որոշ մահմեդական երկրներում այն պահպանվում է նաև մեր օրերում): Ունեցվածքային ցենզը սահմանափակում է աղքատ քաղաքացիների ընտրական ակտիվությունը: Բնակության ցենզը սահմանափակում է գաղթականների իրավունքները: Դրանցից բացի մեր օրերում գործում են նաև մի շարք այլ ցենզեր՝ տարիքային, որն ընտրողների տարիքը սահմանափակում է չափահասության պայմանով, իսկ ընտրվող թեկնածուինը, ասենք, օրինակ, 35 և ավելի տարիներով, անմեղսունակության ցենզը, որն ընտրություններին մասնակցելու իրավունքից զրկում է հոգեկան հիվանդ մարդկանց, ազատազրկվածության

ցենզը, որն ընտրություններին մասնակցելուց զրկում է դատապարտվածներին և այլ արգելքներ:

Սրանք պաշտոնական արգելանք ֆիլտրերն են: սակայն նրանց կողքին գործում են նաև ոչ պաշտոնական և կիսապաշտոնական, հաճախ նաև տեղական իշխանությունների կողմից մտցված պաշտոնական ցենզեր: Խորհրդային ընտրահամակարգին հատուկ էր նաև մի շարք դասակարգային-խավային ցենզեր, օրինակ՝ ԽՍՀՄ-ում կուլակներն ու բռնադատվածների զավակները զրկվում էին ընտրական իրավունքներից, կիրառվում էին նաև գաղափարախոսական և կուսակցական ցենզեր:

Ընտրություններին մասնակցելու սոցիալական պատմեշի դեր կարող է կատարել ունեցվածքային ցենզը: Անգլիայում, օրինակ, Լորդերի պալատում ընտրվելու համար պետք է աչքի ընկնել հայրենիքին մատուցած ծառայության մեջ, ունենալ որոշակի տիտղոս և անբասիր վարկանիշ: Պառլամենտում ընտրվելը պատգամավորի համար ճանապարհ է բացում կարևոր քաղաքական վճիռների կայացմանը մասնակցելուն և ավելի է ամրապնդում պատգամավորի արտոնյալ վիճակը:

§ 11. Ընտրական ինստիտուտների գործառույթների խափանումները

Հասարակական ինստիտուտներն, ինչպես արդեն ասվել է, կատարում են որոշակի ֆունկցիաներ կամ դրանց խաթարումների դեպքում՝ դիսֆունկցիաներ: Երբ նրանք գործում են իրենց ուղիղ նշանակությամբ և հասարակությանը օգուտ են տալիս, ապա այս դեպքում խոսում են նրանց ֆունկցիաների մասին, երբ նրանք փոխում են իրենց առաքելությունը և մարդկանց վնաս են պատճառում, ապա մենք գործ ունենք հասարակական ինստիտուտի դիսֆունկցիայի, նրա գործառնության խափանման հետ: Քաղաքական ինստիտուտների գործառնության խափանումների՝ հասարակությանը պատճառած վնասները շատ մեծ են, քանզի դրանք չեն չափվում միայն անմիջական կորուստներով, դրանք շարունակում են գործել երկար ժամանակ և ներգործում են հասարակական կյանքի գրեթե բոլոր ոլորտների վրա: Ավտորիտար երկրներում ընտրությունները դառնում են մի խումբ մարդկանց կամ մեկ անձնավորության իշխանության ծխածածկույթ: Եթե ընտրությունները վերածվում են երկրում իշխող ռեժիմի էությունը քողարկող քաղաքական սքեմի, ապա նման պարագայում պետք է խոսել ոչ թե ընտրությունների ֆունկցիաների, այլ դիսֆունկցիաների մասին: «Ավտորիտար քաղաքա-

կան համակարգերում,— գրում է Վ. Պ. Պուգաչևը,— ընտրությունները կատարում են գոյություն ունեցող ռեժիմի օրինականության ամրապնդման ֆունկցիա, երկրի ներսում և հատկապես արտասահմանում նրա հեղինակության բարձրացման, երկրում քաղաքական լարման, առճակատումների թուլացման, իշխանությունների կողմից թուլատրված, ցուցադրական ընդդիմության ստեղծման և ընդհանրապես ռեժիմի կալունացման դեր»:

Ընտրություններում կեղծարարությունների կանխման համար կիրառվում են քվեարկության և ընտրությունների արդյունքների հաշվարկման գործընթացների վերահսկման մեխանիզմներ: Այն առաջին հերթին ենթադրում է անկախ, այդ թվում նաև օտարերկրյա դիտորդների օգտագործում, ընտրությունների արդյունքների անկախ, զուգահեռ ամփոփում: Դրանց նպատակը ընտրությունների թափանցիկության, ընտրական ողջ գործընթացի հասարակության կողմից վերահսկելու հնարավորության ապահովումն է:

Բաց քվեարկությունը ենթադրում է հանրության, ինչպես նաև լրագրողների մասնակցությունը քվեարկության, ծայների հաշվման պրոցեսներին: Ընտրությունների որոշ փուլերի թաքուկությունը իր հետ կարող է բերել քվեարկության արդյունքների խեղաթյուրումներ: Ընտրությունների ժամանակ կարող են օգտագործվել ընտրությունների արդյունքների կեղծման բազմաթիվ միջոցներ՝ ընտրական հանձնաժողովների կաշառումներ, ընտրազանգվածի ծայների «գնումներ», ընտրողների ահաբեկումներ, տնտեսական սանկցիաներ, վարչական ճնշումներ և այլն:

Քվեարկության բացահայտությունը պետք է տարբերել նրա կոնֆիդենցիալությունից, անձնական ընտրության գաղտնիության պահպանումից: Այն ենթադրում է յուրաքանչյուր ծայնի, թեկուզ և ձևական, անկախությունը մյուս բոլոր ծայներից, որն իր հերթին նշանակում է՝ քվեարկությունը պետք է լինի անանուն: Ընտրական քվեաթերթի վրա ընտրողի ազգանունը, սեռը, ազգությունը չի նշվում:

Երբեմն կոնֆիդենցիալության պահպանման ցուցանակի տակ վարչակարգը ընտրությունները դարձնում է չափազանց փակ, անվերահսկելի և՛ հասարակության, և՛ լրագրողների համար: Դրա իրական պատճառը, անշուշտ, ընտրությունների արդյունքների խեղաթյուրման մտադրությունն է:

Չնայած բոլոր երկրների օրենսդրությունները խիստ պատիժներ են նախատեսում ընտրական գործընթացների խեղաթյուրման և ընտրությունների արդյունքների կեղծման համար, սակայն դրանց կիրառումները կապված են զգալի բարդությունների հետ: Նախ և առաջ ընտրական կեղծիքների իրագործման մեջ մեծ մասամբ շագագրգռված է լինում իշ-

խող վարչախումբը, որն, անշուշտ, ինքն իր նկատմամբ պատժիչ սանկցիաներ չի կիրառի: Մյուս կողմից, մեծ մասամբ ընտրակարգի խախտման, ընտրությունների արդյունքների կեղծման փաստերը շատ դժվար է ապացուցել, քանզի դրանք կատարվում են ոչ պաշտոնական ոլորտում, ծածուկ, առանց վկաների և արվում են շատ զգուշորեն:

Ընտրությունների գործընթացում որքան մեծ է ընտրակեղծիքների չափը, այնքան նվազում է հաջորդ ընտրությունների մասնակիցների քանակը, այնքան ցածր է իշխող քաղաքական ռեժիմի վստահության աստիճանը: Ավելի սոսկալի է, երբ ընտրակեղծիքներն ու անարդարությունները տեղ են գտնում նորանկախ ժողովրդավարական երկրներում, որոնցում քաղաքական իրավահավասարության և ազատության սկզբունքները դեռևս չեն հաստատվել: Ընտրակեղծիքների ճանապարհով գնացող իշխանությունները դրանով իսկ վարկաբեկում են ժողովրդավարությանը, ոչնչացնում են նրա գոյության հենասյուները:

Փողն ու քաղաքականությունն իրարից անբաժան են: Իրենց քաղաքական նպատակներին հասնելու համար փողին դիմում էին և՛ թագավորները, և՛ կայսրերը, և՛ կարդինալները: Քաղաքական գործընթացներում փողի դերը ավելի մեծացավ XX դարում: Փողը լույս է տալիս ամենուր: Որպես կանոն՝ հաղթում է այն թեկնածուն, որն ավելի շատ փող ունի կամ կարողացել է ավելի շատ փող հավաքել: Պիպուկ է ասված՝ ազատ ընտրությունները ոչ թե մեծամասնության հաղթանակն է փոքրամասնության նկատմամբ, այլ շատ փողերի հաղթանակն է քիչ փողերի նկատմամբ: «Քաղաքականությունը կապիտալի շահավետ ներդրումն է, երբ «քաղաքական մեկ ռուբլին» հարյուր տոկոսանոց շահույթ է բերում»:

Ընտրությունների գործառնությունը կապված է երկրի քաղաքական կյանքին քաղաքացիների ակտիվ մասնակցության ապահովման հետ: Ընտրությունների գործառնության խաթարումը վնաս է բերում հասարակությանը, այն արտահայտվում է ոչ միայն ընտրությունների արդյունքների կեղծումներով, այլև միանգամայն խեղաթյուրում է հասարակական քաղաքական կյանքը: «Չանգվածային լրատվության և այլ միջոցներով հասարակական գիտակցության մշակումները՝ որպես սոցիալական կառավարման քողարկված եղանակներ, իշխանության համար մղված պայքարում ուժային և տնտեսական մեթոդների նկատմամբ ունեն մի շարք առավելություններ, — գրում է Վ. Պ. Պուգաչևը: Այն իրականացվում է կառավարվողների համար աննկատ ձևով, իր հետ ուղղակի զոհեր չի բերում, արյուն չի թափվում, չի պահանջում նաև նյութական զգալի ծախսեր, որոնք անհրաժեշտ են քաղաքական առաջնորդներին և ընտրազանգվածի առավել ակտիվ մասին կաշառելու համար: Լրատվական քարոզչության հմուտ և նպատակաուղղված կազմակեր-

պումը, երբ այն համակցվում է ֆինանսատնտեսական իշխանության հետ, հնարավորություն է տալիս նույնիսկ ժողովրդականություն չունեցող ռեժիմներին հասնելու ցանկալի արդյունքների՝ ձևականորեն պահպանելով ժողովրդավարական ինստիտուտների ու միջոցառումների արտաքին պատկառելիությունը»:

Սոցիալական առասպելների արմատավորման համար օգտագործվում են մարդկանց գիտակցության վրա ներգործելու բազմաթիվ միջոցներ: Լրատվական քարոզչության հիմնական նյութը տեղեկատվությունն է, ավելի ստույգ, տեղեկատվության կազմակերպումը: Ինֆորմացիան կարելի է՝

- հնարել, այն ներկայացնել որպես իրողություն,
- խեղաթյուրել՝ միակողմանի, ոչ ամբողջական մատուցմամբ,
- խմբագրել՝ ավելացնելով սեփական մտադրություններն ու մեկնաբանությունները,
- թաքցնել՝ քողարկելով որոշակի էական հանգամանքներ:

Բացի այդ, ՁԼՄ-ները կարող են իրենց ուշադրությունը կենտրոնացնել որոշակի փաստերի վրա՝ ելնելով իրենց կողմնորոշումներից, մոտեցումներից, թողարկվող նյութը անվանակոչել նրա բովանդակությանը չհամապատասխանող վերնագրով, որն է մեկին վերագրել այնպիսի մի հայտարարություն, որը նա երբեք չի արել, հրապարակել ճշմարիտ տեղեկատվություն, որը սակայն իր արդիականությունը բոլորովին կորցրել է և այլն:

Ընտրակեղծիքները չեն սահմանափակվում միայն կողմնակալ քարոզչությամբ, կաշառատվությամբ կամ քվեների հաշվարկումների խեղաթյուրմամբ: Նրանց մեջ մտնում են նաև թեկնածուների պախարակումը, հաշվիչ սարքավորումների հարմարեցումները կեղծ հաշվարկներին, ընտրությունների արժանագրությունների կեղծումները և ընտրության արդյունքների կեղծ հաղորդագրումները:

Ընտրակեղծիքների չափերը ավելի շատ կապված են բնակչության մտածելակերպի, նրա քաղաքական կուլտուրայի, քան օրենսդրության, նրա հակասությունների՝ կամ անմշակության հետ: Երկրի քաղաքական համակարգի և իշխանության նկատմամբ բնակչության բացասական վերաբերմունքի պայմաններում իշխանությունները կարողանում են նորանոր հնարքներ գտնել ընտրակեղծիքներ կատարելու համար: Իրենց նպատակին նրանք կարող են հասնել նույնիսկ կատարյալ ընտրական օրենսդրության պայմաններում:

Ազատ և արդար ընտրություններ կազմակերպելու համար անհրաժեշտ է խստորեն պահպանել բոլոր ընթացակարգերի անխաթարությունը: Ընտրողների ճշգրիտ և իր ժամանակին կատարած հաշվառումը,

ընտրացուցակների թարմացումը, նրանցում տեղ գտած անճշտությունների վերացումը, ընտրությունների միաժամանակյա, մեկ օրում անցկացումը, բոլոր սոցիալական խմբերի քվեարկություններին մասնակցելու ապահովումը: Պաշտոնատար անձինք կամ բնակչության կողմից ընտրված մարդիկ ուսումնասիրում են ընտրատեղամասերը, քաղաքական կուսակցություններին, հասարակական դիտորդներին հնարավորություն է ընձեռվում ազատորեն հետևելու քվեարկության գործընթացներին: Ընտրատեղամասերը հսկվում են ոստիկանության ուժերի կողմից: Քվեաթերթիկները պետք է հաշվեն հատուկ հաշվիչներով, իսկ այդ գործընթացը վերահսկվում է քաղաքական կուսակցությունների ներկայացուցիչների, դիտորդների կողմից և այլն:

Ամերիկյան բոլոր ընտրագործընթացների համար բնորոշ է մրցակից թեկնածուի մասին տեղեկությունների հավաքագրումը, նրա կենսագրության «Ճշգրտումը»: Նախագահի թեկնածուի կենսագրության ստուգմամբ զբաղվում են մասնագետների հատուկ խմբեր, որոնց վերլուծությունների արդյունքներն օգտագործվում են զանգվածային լրատվական քարոզչության կազմակերպման գործում: Թեկնածուների միջև ընթանում է վարկաբեկումների մրցույթ, «կոմպրոմատների պատերազմ»:

Այսպես, օրինակ, Ռուսաստանի նախագահի ընտրությունների ժամանակ նախագահի թեկնածու Գ. Յավլինսկուն վարկաբեկելու համար «OPT» հեռուստաընկերության նորությունների թողարկման մեջ հաղորդվեց, որ Գ. Յավլինսկին փորձում է ավելի երիտասարդ երևալ պլաստիկ վիրահատության օգնությամբ: Միաժամանակ նշվեց, որ մի խումբ հոմոսեքսուալիստներ իրենց աջակցությունն են հայտնել Գ. Յավլինսկուն: Նորությունների հաջորդ օրվա թողարկման ժամանակ հաղորդվեց նախորդ տեղեկատվությունը հերքող Գ. Յավլինսկու հայտարարությունը որպես հեռուստաընկերության օբյեկտիվության վկայություն...

Գործնականում սև քարոզչության հատուկ տեխնոլոգիաներն օգտագործվում են ամենուր: Մեծ Բրիտանիայում և հատկապես ԱՄՆ-ում հատուկ տեխնոլոգիաներն ու հակաքարոզչությունը ընտրությունների մշտական ուղեկիցներն են, դրանց վրա ծախսվում են զգալի ֆինանսական միջոցներ: Օրինակ՝ 1980 թ. հանրապետականների քաղաքական գործունեության Ազգային կոմիտեն Զ. Քարտերի վարչախմբի վարկաբեկման համար ծախսեց հսկայական գումարներ: Օգտագործվեցին մեծ թվով բացասական տեսահոլովակներ և հոդվածներ: Ըստ որոշ հաշվարկների՝ այդ նպատակների համար ծախսվեց 3,3-ից մինչև 4,5 միլիոն դոլար: Կոնգրեսում Զ. Քարտերի վեց կողմնակիցներից չորսը ընտրությունները տանուլ տվեցին:

Սև քարոզչության կիրառման առաջին օրինակներից էին 1952 թ. ընտրությունների ժամանակ դեմոկրատների կողմից Դ. Էյզենհաուերի դեմ օգտագործած գովազդային հոլովակները, որոնցում վերջինս մեղադրվում էր կոռուպցիայի մեջ, սև գովազդի տեքստերում շեշտը դրվում էր նաև այն բանի վրա, որ Դ. Էյզենհաուերը իր խոստումները չի կատարում:

1922 թ. Մեծ Բրիտանիայում տեղի ունեցած ընտրությունների ժամանակ լեյբորիստների դեմ կիրառվեց հատուկ մշակված հակաքարոզչական կամպանիա, ուր տեղ էին գտել բազմաթիվ թեմաներ՝ «Լեյբորիստներին չպետք է վստահել», «Լեյբորիստներին չպետք է վստահել տնտեսության բնագավառում», «Լեյբորիստների ժամանակ դուք 1000 ֆունտ ավելի հարկեր կվճարեք» և այլն:

Այս միջոցառումների մշակման ժամանակ հաշվի էր առնվում նաև լեյբորիստների կողմից տարվող հակաքարոզչության արդյունքները:

ԳԼՈՒԽ 17

ԿԻՐԱՌԱԿԱՆ ՍՈՑԻՈԼՈԳԻԱՅԻ ՀԻՍՈՒՆՔՆԵՐ

Առանց տարբեր կարգի փորձնական տեղեկությունների՝ հասարակական կարծիքի, դպրոցականների հանգստի կազմակերպման, երկրի նախագահի վարկանիշի, ընտանեկան բյուջեի, գործազրկության աստիճանի, ծննդաբերությունների քանակի ուսումնասիրությունների սոցիոլոգիան չի կարող գոյություն ունենալ:

Սոցիոլոգիական հետազոտություն կատարողն առաջին հերթին օգտագործում է թերթերում, ամսագրերում, տարբեր զեկուցագրերում հրապարակված պաշտոնական վիճակագրության տվյալները: Պակասող ինֆորմացիան նա լրացնում է սոցիոլոգիական հարցախույզներով: Պատասխանները մաթեմատիկորեն միջինացվում են, ընդհանրացված տվյալները ներկայացվում են վիճակագրական աղյուսակների տեսքով, բացահայտվում են ուսումնասիրվող գործընթացների օրինաչափությունները: Վերջնական արդյունքը գիտական տեսության ստեղծումն է: Այդ տեսությունը թույլ է տալիս կանխատեսել երևույթների հետագա զարգացումները և ըստ այդմ էլ մշակել գործնական առաջարկներ:

§ 1. Հետազոտության ծրագիրը

Սոցիոլոգիական հետազոտությունը սկսվում է ոչ թե հարցաթերթի լրացմամբ, ինչպես կարծում են շատերը, այլ հիմնահարցի մշակմամբ, հետազոտության նպատակների ու վարկածների ճշգրտմամբ, նրա տեսական մոդելի կառուցմամբ: Դրանից հետո միայն սոցիոլոգը ձեռնամուխ է լինում ուսումնասիրության միջոցների, գործիքների ընտրության խնդրին, ապա անցնում է նախնական տվյալների հավաքմանն ու

դրանց մշակմանը: Հետազոտության վերջին աստիճանում նորից վրա է հասնում տեսական վերլուծությունների պահը: Անհրաժեշտ է դառնում ստացված արդյունքները մեկնաբանել և բացատրել: Ուսումնասիրությունն ավարտվում է գործնական առաջարկների ձևակերպմամբ:

Փորձնական հետազոտություն ասելով պետք է հասկանալ նախնական տվյալների հավաքագրումը, որը կատարվում է որոշակի ծրագրով: Այն հարցին, թե ինչպես են այդ տվյալները ստացվել, պատասխանում է այդ տվյալների հավաքագրման տեխնոլոգիան (մեթոդիկան և մեթոդները), իսկ ուսումնասիրության տվյալները հետազոտական որոնումների արդյունք են: Էմպիրիկ ուսումնասիրության ռազմավարությունը որոշվում է հետազոտության ծրագրով, ուր մտնում են ուսումնասիրության առարկայի տեսական մոդելը, նրա էմպիրիկ սխեման, տվյալների ստացման մեթոդներն ու մեթոդիկան, դրանց վերլուծությունն ու մեկնաբանությունը:

Սոցիոլոգի աշխատանքի բոլոր փուլերն արտացոլվում են նրա մշակած հիմնական փաստաթղթում՝ սոցիոլոգիական հետազոտության ծրագրում:

Ծրագիրը գիտական հետազոտության ռազմավարական փաստաթուղթն է, որի նպատակն է՝ ներկայացնելու հետագա աշխատանքների ընդհանուր սխեման կամ պլանը, շարադրելու հետազոտության հայեցակարգը: Նրանում տրվում է հետազոտության մեթոդաբանության հիմնավորումը: Ծրագիրը սոցիոլոգիական հետազոտության սկիզբն է և ավարտը:

Այն մշտապես փոփոխվում է, լրացվում, ճշգրտվում: Սոցիոլոգիական ուսումնասիրության հաջողությունն առաջին հերթին պայմանավորված է հետազոտության ծրագրով:

Հետազոտության ծրագիրը բաղկացած է հետևյալ հիմնական փուլերից.

- պրոբլեմի ձևակերպում,
- հետազոտության առարկայի, նրա նպատակի և խնդիրների սահմանում,
- հիմնական հասկացությունների տրամաբանական վերլուծություն,
- վարկածների առաջադրում,
- ուսումնասիրության անցկացման ընտրահատվածի որոշարկում,
- ուսումնասիրության միջոցների, գործիքների որոշարկում,
- գործնական ուսումնասիրության կազմակերպում,
- ստացված տվյալների մշակում և մեկնաբանություն,
- գիտական հաշվետվության նախապատրաստում:

Պրոբլեմի ձևակերպումը: Հետազոտության կատարումն ու նրա ծրագրի կազմումը սկսվում է պրոբլեմի ճշգրիտ ձևակերպմամբ: Հետազոտության մեջ սոցիալական պրոբլեմը հանդես է գալիս որպես հասա-

րակական երևույթների կամ գործընթացների դեռևս չճանաչված կողմերի ճանաչման խնդիր: Սոցիալական պրոբլեմ կոչվում է իրական կյանքում գոյություն ունեցող հակասական իրադրությունը, որն ունի զանգվածային բնույթ և շոշափում է սոցիալական մեծ խմբերի կամ ինստիտուտների շահերը: Դրա մեջ կարող են մտնել հանցագործության աճի պատճառները, գործազրկության աճը, բնակչության կենսապայմանների վատթարացումը, այս կամ այն ապրանքանիշի պահանջարկի նվազումը, քաղաքական գործչի վարկանիշի ցածրացումը և այլն:

Հետազոտության առարկայի, նրա նպատակի և խնդիրների սահմանումը: Հետազոտության խնդիրները լինում են հիմնական և լրացուցիչ: Հիմնական խնդիրները կոչված են պատասխան տալու հետազոտության գլխավոր հարցին՝ որո՞նք են ուսումնասիրվող պրոբլեմի լուծման ուղիներն ու միջոցները: Լրացուցիչ խնդիրներն օգնում են պարզաբանելու գլխավոր պրոբլեմին ուղեկցող հանգամանքներն ու գործոնները:

Սոցիոլոգիական ուսումնասիրության օբյեկտը լայն իմաստով այս կամ այն սոցիալական պրոբլեմի կրողն է, նեղ իմաստով՝ անհրաժեշտ տեղեկությունը տվող մարդիկ կամ օբյեկտները: Մեծ մասամբ որպես սոցիոլոգիական հետազոտության օբյեկտ հանդես են գալիս սոցիալական խմբերը՝ ուսանողությունը, բանվորները, միայնակ մայրերը, անչափահասները և այլն:

Հետազոտության առարկան իր մեջ ներառում է օբյեկտի այն կողմերն ու հատկությունները, որոնք առավել ամբողջականորեն են արտահայտում ուսումնասիրվող պրոբլեմը:

Հիմնական հասկացությունների տրամաբանական վերլուծությունը: Ծրագրի այս հատվածում նախատեսվում է հիմնական հասկացությունների բովանդակության սահմանում, իսկ դրա միջոցով նաև ուսումնասիրվող երևույթի հատկությունների, դրանց հարաբերությունների պարզաբանում: Հասկացությունների տրամաբանական վերլուծության արդյունքում ստեղծվում է ուսումնասիրվող առարկայի տեսական մոդելը:

Վարկածների առաջադրումը: Վարկածը գիտական կանխադրում է, որը կատարվում է ուսումնասիրվող երևույթներն ու պրոցեսները բացատրելու համար: Վարկածների նախնական առաջադրումը կարող է կանխորոշել ողջ ուսումնասիրության ներքին տրամաբանությունը: Վարկածները պետք է լինեն ճշգրիտ, կոնկրետ, պարզ և պետք է վերաբերեն միայն ուսումնասիրվող առարկային:

Ուսումնասիրության անցկացման ընտրահատվածի որոշումը: Այն սովորաբար տրվում է հենց ուսումնասիրության օբյեկտի կողմից (օրինակ՝ ուսանողների, թոշակառուների, բանվորների ուսումնասիրությունը): Ուսումնասիրության օբյեկտի և ուսումնասիրվող ընտրահատվածի

տարբերությունը կայանում է նրանում, որ երկրորդը իր ծավալով առաջինից փոքր է և իրենից ներկայացնում է ուսումնասիրվող օբյեկտի փոքրացված պատճենը: Եթե ուսումնասիրության օբյեկտն ընդգրկում է տասնյակ կամ հարյուր հազարավոր մարդկանց, ապա հետազոտության համար ընտրված հատվածը կազմված է միայն հարյուրավոր մարդկանցից բաղկացած խմբերից: Ուստի սոցիոլոգիական հետազոտությունների մեծ մասն ունի ոչ թե համատարած, այլ ընտրական բնույթ՝ խստագույն կանոններով ընտրվում է մարդկանց որոշակի քանակ, որը սոցիալական, ազգագրական հատկանիշներով արտացոլում է ուսումնասիրվող օբյեկտի բովանդակությունն ու կառուցվածքը:

Հետազոտության առարկայի տեսական մոդելն իրենից ներկայացնում է վերացական օբյեկտների մի ամբողջություն, որոնք նկարագրում են պրոբլեմային դաշտը: Տեսական մոդելը սոցիոլոգի հիմնական ուղեցույցն է, այն կարելի է նմանեցնել քաղաքի պլանին՝ առանց որի քաղաքին անձանոթ զբոսաշրջիկը կմոլորվեր փողոցների լաբիրինթոսում: Տեսական մոդելն իրար հետ կապում է տարբեր հատկություններ, հասկացություններ և կատեգորիաներ, ինչպես նաև տարբեր փաստեր և տվյալներ: Այն առաջին հերթին միավորում է իրար հետ տրամաբանորեն կապված վերացական հասկացությունները, ապա մատնանշում է նրանց կոնկրետ հատկությունները իրական հարթության մեջ ուսումնասիրելու ուղիները:

§ 2. Տիպականություն, հավանականություն, վիճակագրություն

Սոցիոլոգիան համարում են նաև գիտության սոցիալապես տիպական երևույթների մասին: Այն միակ գիտությունն է, որը հստակորեն ցույց է տալիս, թե ինչ է մտածում և ինչ է ուզում միջին վիճակագրական մարդը: Իրոք, հարցաթերթում պատասխանների քանակական տեղաբաշխման շնորհիվ սոցիոլոգիան բացահայտում է մարդկանց մեծ խմբերի տիպական կարծիքը: Սակայն հետաքրքիր է՝ ինչպե՞ս է դա նա անում:

Եմպիրիկ հետազոտությամբ հավաքագրված փաստերը սոցիոլոգիայում կոչվում են տվյալներ: Տվյալները սոցիոլոգիական ուսումնասիրությունների արդյունքում ստացված սկզբնական տեղեկություններն են՝ հարցվածների, փորձագետների պատասխանները, դիտարկումների արդյունքները և այլն: Լայն իմաստով «տվյալներ» տերմինը կարելի օգտագործել ոչ միայն փորձնական, այլև տեսական ուսումնասիրությունների արդյունքների նշանակման համար: Սրանց միջև տարբերու-

թյունը կայանում է նրանում, որ սոցիոլոգ-էմպիրիկն օգտվում է սեփական հետազոտությունների տվյալներից, իսկ սոցիոլոգ-տեսաբանը՝ մաս ուրիշ տվյալներից:

Սոցիոլոգիական ինֆորմացիայի մշակումը կապված է հետազոտության արդյունքների, տվյալների մաթեմատիկական-վիճակագրական հաշվարկումների հետ: Նրանցում կարևոր դեր է կատարում հավանականությունների տեսությունը, որի հետ սերտորեն առնչվում է փորձնական տվյալների ընդհանրացման գործառնությունը: Վերջինս կոչվում է մաս վիճակագրական եզրակացություն: Նրա հիմքում ընկած է ինդուկցիան, մտահանգման այն ձևը, ուր միտքն ընթանում է փաստերից դեպի որոշակի վարկածները (ընդհանուր եզրակացությունը):

Վիճակագրական եզրակացությունն ինդուկտիվ ընդհանրացում է, որը ստացվում է հետազոտությունների բազմաթիվ միավորների ամբողջության մաթեմատիկական մշակման և ընդհանրացման միջոցով: Եթե ուսումնասիրվել են, օրինակ, 1500 ընտրողներ և պարզվել է, որ տարեց մարդկանց (60 տարեկանից անց) 60%-ը իր ծայնը տվել է կոմունիստներին, ապա այս դեպքում ուսումնասիրվել է երկու փոփոխականների վիճակագրական կապը՝ տարիքը և ընտրավարքը: Նման արդյունքների դեպքում կարելի է կատարել վիճակագրական եզրակացություն՝ որքան հարցվածների տարիքը բարձր է, այնքան նրանց կողմից կոմունիստներին ծայն տալու հավանականությունը մեծ է: Եվ ընդհակառակը:

Վիճակագրական եզրակացությունը ստացվում է հարցաթերթիկների մշակումից և նախնական տվյալների վերլուծությունից հետո: Դա քանակական եզրակացություն է: Ի տարբերություն քանակական եզրակացության վերը դիտարկված եզրակացությունների՝ մյուս երկու տիպերը՝ տրամաբանականը և տեսական-հիպոթետիկը որակական եզրակացություններ են: Նրանց միջև գոյություն ունեցող կապը կայանում է հետևյալում: Հետազոտության ծրագրավորման ժամանակ գիտնականը ելնում է երկու փոփոխականների տարիքի և ընտրավարքի միջև կապի առկայության տեսական կանխավարկածից: Ավելի ուշ, երբ նա հարցաթերթիկները կազմել և ուսումնասիրություններ է կատարել, դրանց տվյալների մաթեմատիկական մշակումների արդյունքում կատարում է վիճակագրական եզրակացություն: Դա նույն մեղալի երկու կողմերն է՝ առաջինը ծառայում է որպես նախագծային օրինակ, որպես երկու փոփոխականների հնարավոր կապի տեսական մանրակերտ, իսկ երկրորդը՝ որպես նրա փորձնական ապացույց:

Վիճակագրական եզրակացությունը մտնում է հավանական գիտելիքի ոլորտի մեջ: Այն ուսումնասիրվում է մաթեմատիկայի բաժիններից մեկի՝ հավանականության տեսության կողմից, ուր հաշվարկվում է պա-

տահանականությունների հավանականության չափը: Նման օրինաչափությունների բացահայտման հիմնական գործիքը մեծ թվերի օրենքն է, որն ամրագրում է, որ պատահական գործոնների մեծ թվերի միասնական գործունեությունը որոշ ընդհանրական պայմաններում հանգեցնում է այնպիսի արդյունքների, որոնք գրեթե կախված չեն պատահականությունից: Այլ կերպ ասած՝ մեծ թվով պատահական գործոններն իրենց ընդհանրական վարքում հանգեցնում են օրինաչափ արդյունքների: Մեծ թվերի օրենքը սոցիոլոգիայում կիրառվում է բոլոր վիճակագրական հաշվարկների ժամանակ: Առանց մեծ թվերի օրենքի կիրառական սոցիոլոգիան գոյություն ունենալ չի կարող:

Ամբողջ սոցիոլոգիան, եթե խոսում ենք նրա մաթեմատիկական ապարատի մասին, կառուցված է հավանականությունների վրա, որոնք արտահայտվում են տոկոսային չափումներով: Մենք ասում ենք՝ այս կամ այն ընտրատարածքի ընտրողների 72%-ը իր ծայնը կտա X-ի օգտին: Դա նշանակում է, որ ընտրությունների ժամանակ ընտրողները 100-ից 72 հավանականությամբ իրենց ծայնը կտան X-ի օգտին: Սրան պետք է ավելացնել հնարավոր սխալը, ասենք՝ 5%-ը: Ուրեմն, կարելի է պնդել, որ տվյալ ընտրատարածքի ընտրողներն իրենց ծայնը կտան X-ի օգտին 72,5%-ով:

Հավանականության աստիճանը խոսում է նախ և առաջ հենց իր՝ գիտության սահմանափակ հնարավորությունների մասին, ինչպես նաև ուսումնասիրության օբյեկտի վարքի անկանխատեսելիության, նրա փոփոխականության մասին: Այն խոսում է նաև գիտական հետազոտության կուլտուրայի մասին, որն արտահայտվում է իրականության մասին զգուշորեն արտահայտվելու պահանջում:

Այսպիսով՝ հետազոտության արդյունքները մաթեմատիկորեն մշակվում են, ապա ձևակերպվում թվային տեսքով, որոնք նկարագրում են որոշակի փաստեր: Ընդհանուր վիճակագրական շարքում հանդես եկող փաստերն արտահայտվում են՝ 1) միտումներ, 2) օրինաչափություններ, 3) օրենքներ:

Օրինաչափությունը խոսում է այն մասին, թե տվյալ սոցիալական խմբի տիպիկ ներկայացուցիչները մեծ մասամբ ինչպես են իրենց դրսևորում տիպական իրադրության մեջ: Միտումը ցույց է տալիս իրադրությունների զարգացման հիմնական ուղղությունը, իրական գործընթացների մոտեցումը օբյեկտիվ օրինաչափություններին: Տարբեր միտումների բազմակի խաչաձևումը հանգեցնում է կայուն կապերի առաջացման, որը և ձևակերպվում է որպես օրենք: Օրենքներն արտահայտվում են այն, ինչ գոյություն ունի օբյեկտիվորեն, մարդկանց գիտակցությունից անկախ: Օրենքում ամրագրվում է երևույթների էական,

կայուն կապերը, դրանց բացահայտումը թույլ է տալիս հասնելու իրադրության կամ երևույթների էության ըմբռնմանը:

§ 3. Սոցիոլոգիական հետազոտության ընտրահատվածի առանձնացումը

Սոցիոլոգիական հետազոտությունների մի մասը կրում է ոչ թե համատարած, այլ ընտրովի բնույթ՝ խստագույն կանոններով ընտրվում է մարդկանց որոշակի քանակ, որն ըստ իր սոցիալ-ազգագրական բնութագրերի արտացոլում է ուսումնասիրվող առարկայի կառուցվածքը: Այս տիպի ուսումնասիրությունը կոչվում է ընտրովի:

Ընտրովի հետազոտությունը հարցումների ենթակա մարդկանց խմբի առանձնահատուկ մեթոդով կատարած ընտրության միջոցով նրանց վարքի և մտադրությունների մասին սիստեմատիկ տվյալներ հավաքագրելու գործընթաց է: Այն ավելի խնայողական և հուսալի եղանակ է, չնայած պահանջվում է առավել հնարամիտ մեթոդների և տեխնիկայի կիրառում: Նրա հիմքը անմիջական ուսումնասիրությունների ընտրահատվածն է, որը կազմվում է հետազոտության ամբողջական առարկայի՝ գլխավոր ամբողջության փոքրացրած պատճենից:

Գլխավոր ամբողջությունը ողջ բնակչությունն է կամ նրա այն հատվածը, որը պետք է ուսումնասիրվի: Հաճախ գլխավոր ամբողջությունն այնքան մեծ է, որ նրա բոլոր ներկայացուցիչների ուսումնասիրումը չափազանց դժվար կամ տրված ժամանակահատվածի համար անհնար է: Օրինակ՝ սոցիոլոգը խնդիր է դնում պարզաբանելու երկրում ստեղծված իրավիճակի մասին մարդկանց կարծիքը: Որպես գլխավոր ամբողջություն՝ այստեղ հանդես են գալիս այն մարդիկ, որոնց այս հարցը հուզում է, և որոնք նրա նկատմամբ ունեն իրենց վերաբերմունքը: Ուրեմն՝ նրանից դուրս են գալիս երեխաները, հոգեկան հիվանդները, երկրից բացակայողները, դիվանագետները և այլն, մնացած մասը կազմում է գլխավոր ամբողջությունը:

Սոցիոլոգիական ուսումնասիրության ընտրովի հատվածը գլխավոր ամբողջության փոքրացրած պատճեն է, որի մեջ մտնում են այն մարդիկ, որոնց սոցիոլոգը հարցման է ենթարկում, հարցաթերթիկ է տալիս, ուսումնասիրում է:

Թե ի՞նչն է մտնում գլխավոր ամբողջության մեջ, որոշում են ուսումնասիրության նպատակներն ու խնդիրները, իսկ հետազոտության ընտրովի հատվածը որոշվում է մաթեմատիկական մեթոդներով: Եթե սոցիոլոգը ուզում է աֆղանական պատերազմը ներկայացնել նրա մասնակիցներ

րի աչքերով, ապա գլխավոր ամբողջության մեջ կմտնեն այս պատերազմի բոլոր մասնակիցները, սակայն նա հարցումներով կդիմի ոչ թե բոլորին, այլ պատերազմի մասնակիցների միայն ընտրովի մի հատվածին:

Սոցիոլոգը հարցման ենթակաների դաշտը հստակեցնում է ընտրահատվածի առանձնացման սկզբունքների միջոցով: Դրանից հետո որոշվում են ընտրության տիպերի հետ կապված հարցերը: Դրանք բաժանվում են երեք մեծ խմբերի՝ ա) համատարած (մարդահամար, հանրաքվե), բ) պատահական, գ) ոչ պատահական: Առաջին՝ համատարած խմբում ամեն ինչ պարզ է, քանզի հարցվում են գլխավոր ամբողջության բոլոր միավորները: Ավելի բարդ են մյուս երկու խմբերը: Նրանցից յուրաքանչյուրն իր հերթին բաժանվում է մի քանի ենթախմբերի: Պատահականի մեջ մտնում են՝ 1) հավանական, 2) սիստեմատիկ, 3) շերտային, 4) ակունքային ենթախմբերը: Ոչ պատահականի մեջ՝ 1) տարերային, 2) քվտային, 3) «հիմնական զանգվածի» ենթախմբերը:

Եթե ընտրահատվածի առանձնացման տիպը խոսում է այն մասին, թե ինչպես են մարդիկ ընկնում ուսումնասիրության ընտրահատվածի մեջ, ապա ընտրահատվածի ծավալը ցույց է տալիս, թե ինչպիսի քանակ է նախատեսվում ուսումնասիրության համար: Գելապի ինստիտուտը (ԱՄՆ) մշտապես հարցումներ է կատարում, օրինակ, ընտրահատվածի 1500 մարդու ծավալով և հասնում է ապշեցուցիչ ճշգրտության (անճշտությունը կազմում է 1-1,5%), Ռուսաստանի գիտությունների ակադեմիայի սոցիոլոգիայի «Սոցիո-էքսպրես» ինստիտուտը՝ 2000 մարդու ծավալով, և անճշտությունը չի գերազանցում 3%-ը:

Սոցիոլոգիական հետազոտությունների արդյունքների ճշգրտությունը, նրանցում ուսումնասիրվող գլխավոր ամբողջության ներկայացվածությունը ապահովվում է ոչ թե ընտրահատվածի քանակական բնութագրությամբ, այլ գլխավոր ամբողջության որակական բնութագրերի արտահայտվածությամբ: Ընտրահատվածի և գլխավոր ամբողջության տարբերությունը կոչվում է ներկայացվածության անճշտություն, որը կարող է տատանվել 5%-ի շրջանակներում: Ենթադրենք, թե թռակառուների ամսական միջին եկամուտը գլխավոր ամբողջության համար կազմում է 2000 ռուբլի, իսկ ընտրահատվածի համար՝ 6000 ռուբլի: Դա նշանակում է, որ սոցիոլոգը ուսումնասիրել է միայն թռակառուների առավել ապահովված հատվածը, և նրա հետազոտության մեջ տեղ է գտել ներկայացվածության անճշտություն:

Սոցիոլոգիական հետազոտություններում տեղ գտած այս կարգի սխալներն ու անճշտությունները հաճախ առաջանում են այն պատճառով, որ սոցիոլոգը գլխավոր ամբողջության կառուցվածքին քաջատեղյակ չէ, նա լիովին հաշվի չի առել գլխավոր ամբողջության մեջ մարդ-

կանց բաշխվածությունը ըստ տարիքի, մասնագիտության, եկամուտների և այլն: Անճշտություններից խուսափելու համար անհրաժեշտ է, որպեսզի՝

- գլխավոր ամբողջության յուրաքանչյուր միավոր հնարավորություն ունենա ընդգրկվելու հետազոտության ընտրահատվածի մեջ,
- ընտրությունը ցանկալի է կատարել միասեռ հատվածներից,
- պետք է տիրապետել գլխավոր ամբողջության բնութագրերին,
- ընտրահատվածի առանձնացման ժամանակ պետք է հաշվի առնել նաև պատահական և սխտեմատիկ բնույթի անճշտությունները:

Եթե սոցիոլոգիական ուսումնասիրության ընտրահատվածը ճիշտ է կազմված, ապա սոցիոլոգը ստանում է հավաստի արդյունքներ, որոնք համարժեքորեն են արտահայտում գլխավոր ամբողջության բնութագրերը: Եթե ընտրահատվածը սխալ է կազմված, ապա այս փուլում տեղ գտած անճշտությունը հաջորդ յուրաքանչյուր փուլում բազմապատկվում է և վերջնական հաշվում հասնում է այնպիսի մեծության, որը տվյալ ուսումնասիրությունը միանգամայն արժեզրկում է:

§ 4. Էմպիրիկ հետազոտությունների տեսակներն ու գործիքները

Էմպիրիկ հետազոտությունները կատարվում են ուսումնասիրվող երևույթների և գործընթացների մասին հավաստի տվյալներ ստանալու նպատակով: Կենսական բոլոր իրադրություններին համապատասխանող սոցիոլոգիական հետազոտությունների անցկացման մի միասնական սխեմա գոյություն չունի: Հետազոտության տիպի ընտրությունը կատարվում է ըստ առաջադրված նպատակի և խնդիրների: Այլ կերպ ասած՝ ըստ սոցիալական պրոբլեմի խորության, փաստերի ընդգրկման մասշտաբների:

Գոյություն ունեն էմպիրիկ հետազոտությունների մի քանի տեսակներ.

ա) հետախուզական, նկատագրական և վերլուծական՝ ըստ սոցիալական պրոբլեմի վերլուծության խորության և իրադարձությունների ընդգրկման մասշտաբների,

բ) հարցում, դիտարկում, փաստաթղթերի վերլուծություն, գիտափորձ՝ ըստ տվյալների հավաքագրման մեթոդի,

գ) կետային և կրկնվող՝ ըստ օբյեկտի ուսումնասիրության վիճակագրական կամ դինամիկ դրության:

Կետային ուսումնասիրությունը տեղեկություն է տալիս սոցիալական երևույթի մասին՝ սահմանափակվելով միայն ուսումնասիրվող ժամանակահատվածի շրջանակներում:

Այդ տեղեկությունը երևույթի հետագա զարգացման միտումները չի ընդգրկում: Կրկնվող ուսումնասիրությունը կատարվում է միասնական ծրագրով ժամանակի նախատեսված հատվածներում և նրա արդյունքում ստացվում են այնպիսի արդյունքներ, որոնք բնութագրում են օբյեկտի փոփոխության միտումները, տեմպերը:

Բոլոր գիտություններում գործիքները կատարում են միևնույն դերը, տարբեր է միայն այդ գործիքների արդյունավետության չափը: Գիտության մեջ օգտագործվող սարքավորումներն ու գործիքները միաժամանակ հանդես են գալիս որպես տեսության կոնկրետացման, մի լեզվից մյուսին փոխանցման միջոցներ:

Գործիքն այն միջոցների ամբողջությունն է, որոնց օգնությամբ սոցիոլոգը ստուգում, հաստատում կամ ժխտում է առաջադրված վարկածը: Սոցիոլոգիական գործիքների մեջ մտնում են՝ հարցաթերթիկը, դիտարկման կամ հարցման բլանկները, վիճակագրական աղյուսակը, գիտափորձի արձանագրությունը և այլն:

§ 5. Սոցիոլոգիայի հիմնական մեթոդները

Մարդկանց վարքն ուսումնասիրող յուրաքանչյուր գիտություն ունի իր ավանդույթներն ու փորձնական մեթոդները: Մեթոդը (սոցիոլոգիայում) այն կանոններն ու պրոցեդուրաներն են, որոնց միջոցով կապ է հաստատվում փաստերի, վարկածների և տեսությունների միջև: Գիտությունները տարբերվում են ինչպես ուսումնասիրվող պրոբլեմների շրջանակներով, այնպես էլ դրանց ուսումնասիրման մեթոդներով:

Նախնական տվյալների հավաքագրման ժամանակ սոցիոլոգիայում օգտագործվում են չորս հիմնական մեթոդներ, որոնցից յուրաքանչյուրն իր հերթին բաժանվում է երկու հիմնական ենթատեսակների.

- հարցում կամ հարցախույզ (հարցաթերթիկների լրացում և հարցազրույց),

- փաստաթղթերի վերլուծություն (քանակական և որակական),

- դիտարկում (միացված և չմիացված),

- գիտափորձ (վերահսկվող և չվերահսկվող):

Հարցում տեղմինն արդեն խոսում է այն մասին, որ այս դեպքում ուսումնասիրությունը կատարվում է հարց ու պատասխանների, հարցախույզների միջոցով: Նա, ով կազմում և տալիս է հարցերը, կոչվում է հետազոտող, իսկ նա, ով պատասխանում է՝ հարցվող կամ ռեսպոնդենտ:

Սոցիոլոգիական հարցախույզների էությունը կայանում է նրանում, որ հարյուրներով հաշվվող մարդկանց կարծիքների հիման վրա հնա-

րավոր լինի դատել հազարավոր և միլիոնավոր մարդկանց կարծիքների մասին:

Որպեսզի իմանանք, թե ինչպես կանցնեն մոտակա ընտրությունները, բոլորովին էլ պարտադիր չէ, որպեսզի հարցվեն բոլոր, ասենք, 280 հազար ընտրողները: Ընտրահատվածի առանձնացման միջոցով սոցիոլոգն ընտրում է այդ ընտրազանգվածի շուրջ 2000 առավել տիպական ներկայացուցիչներին, նրանց տալիս է 5–10 հարցեր և ստանում է այնպիսի տեղեկություն, որն հատուկ է այդ ամբողջ ընտրազանգվածին: Հատուկ առանձնացված 2000 հարցվողները կոչվում են ընտրահատված, իսկ ամբողջ 280 հազար ընտրողները՝ գլխավոր ամբողջություն: Այստեղ գործում է «ամբողջի մասին կարելի է դատել ըստ նրա մասի» սկզբունքը: Մասը ներկայացնում կամ արտահայտում է ամբողջը:

Սոցիոլոգիայում կիրառվում են հարցման չորս տեսակներ.

- 1) անկետավորում՝ գրավոր հեռակա հարցում,
- 2) հարցազրույց՝ բանավոր առկա հարցում,
- 3) սոցիոմետրիկ հարցում՝ փոքր խմբերում մերձավորության աստիճանի չափում,

4) փորձագիտական հարցում՝ իրադրության արժևորումը քաջատեղյակ անձանց կողմից:

Պետք է նշել, որ հարցում անցկացնողը որոշակի պայմաններում կարող է ինչ–ինչ ազդեցություն թողնել հարցման ենթակաների պատասխանների վրա: Որոշ դեպքերում առաջադրված հարցի մասին ռեսպոնդենտի կարծիքը ձևավորվում է հենց հարցազրույցի գործընթացում և այստեղ հարցում կատարողը կարող է իր ազդեցությունը թողնել պատասխանների որակի վրա: Այդ ազդեցությունը վերացնելու համար անհրաժեշտ է խստիվ նորմավորել, ստանդարտավորել առաջադրվող հարցերը, վերացնել սպասվելիք պատասխանների հարցազրույցը անցկացնողի կողմից ուղղորդման հնարավորությունը: Սոցիոլոգիական հետազոտությունների փորձը ցույց է տալիս, որ հարցազրույց անցկացնողի աշխատանքի հաջողությունը մեծապես կապված է կազմված հարցաշարերի, հարցաթերթերի և դրանց օգտագործման տեխնիկայի որակից:

Վերոնշյալ մեթոդներին զուգընթաց՝ սոցիոլոգիայում ստացված արդյունքների կամ նախկին ուսումնասիրություններում եղած ինֆորմացիայի լուսաբանման համար օգտագործվում է երկրորդական վերլուծությունը: Նրա նպատակը առկա տվյալների նորովի ուսումնասիրումն է հետազոտական մեկ այլ տեսանկյունից: Երկրորդական վերլուծությունը թույլ է տալիս համեմատել տարբեր սոցիալական խմբերի, ժողովուրդների, ժամանակների ցուցանիշներ, քննարկել այնպիսի խնդիրներ, որոնք ուսումնասիրության առաջին աստիճանում չեն արժարժվել:

§ 6. Անկետային հարցում

Սոցիոլոգիական հետազոտություններում բոլորից շատ կիրառվում է անկետային հարցումը: Սոցիոլոգիական ուսումնասիրությունների մեջ այն կազմում է շուրջ 75–80%: Պատահական չէ, որ երբեմն սոցիոլոգիան նույնացնում են անկետային հարցումների անցկացման հետ:

Անկետավորումը տեքստի կազմման հարց և պատասխանի ձևն է, որը կազմակերպվում է երկու հիմնական ձևերով՝ հարցաթերթիկների և հարցազրույցների միջոցով: Անկետավորման ժամանակ հարցվողը ինքն է լրացնում հարցաթերթիկը: Հարցազրույցային ձևը պահանջում է հարցվողի հետ անհատական շփում, երբ սոցիոլոգը ռեսպոնդենտին հարցեր է տալիս և ստացած պատասխաններն արձանագրում է: Այն կարող է լինել ուղղակի և միջնորդավորված, օրինակ՝ հեռախոսով:

Անկետավորման մեջ գլխավորը առաջադրվող հարցերի կազմումն ու առանձնացումն է: Այս հիմնահարցով զբաղվում են մասնագետ–մեթոդիստները, որոնք նախ և առաջ ձևակերպում, կազմավորում են առաջադրվող հարցերը, ապա մշակում են այդ հարցերի առաջադրման տեխնիկան: Այսպես, օրինակ, միշտ չէ, որ պարզ է, թե հարցվողները բաց, թե փակ հարցերին ավելի հավաստի պատասխաններ կտան: Հարցումների կազմակերպման մեջ կարևոր է ոչ միայն հարցաշարի կազմումը, այլև հարցերի հերթականությունը, նրանց արտահայտման ձևերը և այլն:

Հարցեր տալը կյանքի մի մասն է: Այն օգտագործվում է ամենուր: Հարցումն արդեն կապված է որոշակի նպատակների հետ: Հարցումներից օգտվում են լրագրողները, բժիշկները, քննիչները, ուսուցիչները և այլն:

Սոցիոլոգիական հարցումների տարբերությունը հարցումների անցկացման մյուս ձևերից առաջին հերթին կայանում է հարցվածների քանակի մեջ: Հարցումների անցկացման վերոնշյալ ձևերում, որպես կանոն, հարցվում է մեկ մարդ: Սոցիոլոգի գործ է ունենում հազարավոր մարդկանց հետ: Սոցիոլոգիական հետազոտության էությունը կայանում է նրանում, որ որոշակի քանակի մարդկանց կարծիքների ուսումնասիրության միջոցով հնարավոր է դառնում իմանալ հարյուր հազարավոր մարդկանց կարծիքը:

Լրագրողական հարցազրույցն արտահայտվում է մեկ, թեկուզև ականավոր, մարդու կարծիքը: Սոցիոլոգն արտահայտում է հասարակական կարծիքը: Նա վերջին հաշվով ներկայացնում է իրականության միջինացված պատկերը:

Սոցիոլոգիական հարցման մյուս տարբերակիչ առանձնահատկությունը ստացած արդյունքների հավաստիությունն ու օբյեկտիվությունն է, որը սերտորեն կապված է նախորդ առանձնահատկության հետ: Հարցվում են հազարավոր, տասնյակ հազարավոր մարդիկ և ստացված տվյալների հաշվարկումների միջոցով, եթե պահպանվել են պահանջվող բոլոր գիտական և մեթոդաբանական պահանջները, ստացվում է միջինացված, սակայն միաժամանակ հավաստի և օբյեկտիվ արդյունքներ:

Սոցիոլոգիական հարցումը հարցման մյուս ձևերից տարբերվում է նաև հարցման նպատակով: Բժիշկը, լրագրողը կամ քննիչը հարցման ժամանակ բոլորովին էլ չեն ձգտում հասնելու ընդհանրական տվյալների, նրանք պարզաբանում են այն, ինչ մի մարդուն տարբերում է մյուսից: Անշուշտ, նրանք բոլորն էլ ձգտում են ճշմարտության: Սակայն նրանցից ոչ մեկը համանշանակ, օբյեկտիվ ճշմարտությունը բացահայտելու հավակնություն չունի, իսկ սոցիոլոգի առաջնային նպատակը հենց դա է:

§ 7. Հարցաթերթի կառուցվածքը և հարցերի տեսակները

Հարցաթերթը սոցիոլոգիական աշխատանքների հիմնական փաստաթղթերից է, որը պարունակում է միջին հաշվով 30–ից մինչև 40 հարցեր, որոնք ուղղվում են հարցվողների ընտրահատվածին: Հարցաթերթը կատարում է հետազոտական ֆունկցիա, որն իր հետ բերում է նաև նրա ձևավորման նկատմամբ որոշակի պահանջներ: Հարցաթերթի բոլոր հարցերն անպայմանորեն պետք է լինեն շատ հստակ, պարտադիր ձևով հասկանալի լինեն բոլոր հարցվողների համար՝ լինի նա երիտասարդ թե ծեր, բարձրագույն թե տարրական կրթությամբ, քաղաքացի թե գյուղացի:

Բոլոր հարցերը կարելի է դասակարգել ըստ՝ ա) բովանդակության (հարցվողի գիտակցության փաստերի, վարքի ձևերի և անձի մասին հարցեր), բ) ձևի (բաց և փակ, ուղիղ և միջնորդավորված հարցեր), գ) գործառնության (հիմնական և ոչ հիմնական հարցեր):

Առաջին խմբի մեջ մտնող հարցերն ուղղված են կարծիքների, ցանկությունների, մտադրությունների բացահայտմանը: Նրանք կարող են վերաբերել ցանկացած օբյեկտի:

Անկետային հարցերի հիմնական տարատեսակները բաց և փակ հարցերն են: Բաց հարցերի օգտագործման ժամանակ սոցիոլոգը հարցաշարի տեքստում տեղ է թողնում և խնդրում է հարցվողին ներկայացնել սեփական կարծիքը: Փակ հարցի դեպքում հարցաթերթում բերվում են տվյալ հարցի բոլոր պատասխանները: Հարցվողն ընտրում է դրան-

ցից որևէ մեկը: Փակ հարցերի կիրառումը սոցիոլոգիական աշխատանքը դարձնում է առավել արդյունավետ:

Բաց հարցերը բացահայտում են ռեսպոնդենտի ինքնուրույնորեն ձևակերպած կարծիքը, իսկ փակ հարցերը՝ հարցաթերթի մեջ առկա տարբեր մոտեցումների հետ հարցվողի համաձայնության կամ անհամաձայնության աստիճանը: Իսկ դա նշանակում է, որ հարցերի այս երկու տեսակները կոչված են պարզաբանելու տարբեր երևույթներ: Մինչդեռ հաճախ խոստում են այս երկուսի հավասարազորության մասին:

Հարցերի փակ ձևակերպումների ժամանակ ռեսպոնդենտը իր ուշադրությունը կենտրոնացնում է իրականության սոցիոլոգի կողմից առանձնացված նկարագրության վրա: Բաց հարցերի ժամանակ նա ինքն է նկարագրում այդ իրականությունը: Փակ հարցի մեջ արտացոլված է սոցիոլոգի կողմից ստեղծած իրականությունը, իսկ բաց հարցում՝ ընդհակառակը՝ արտացոլվում է ռեսպոնդենտի կողմից սոցիոլոգի համար ստեղծած իրականությունը:

Փակ հարցը միշտ ունի սահմանափակ թվով 5, 10, 15 կամ 20 հուշող պատասխաններ: Իսկ մարդկանց կարծիքներն ու նախապատվություններն այդ հարցերում շատ ավելի բազմազան են: Ուստի և սոցիոլոգը ի գործ է առնում ներկայացնել հարցաթերթիկի մեջ: Նման պարագաներում նա կորցնում է կարևոր ինֆորմացիայի ինչ–որ բաժին:

Օրինակ՝ սոցիոլոգները կատարել են մեթոդաբանական մի գիտափորձ՝ նույն հարցը տվել են բաց և փակ ձևերով: Հարցը այսպիսին է. «Տեղափոխվելով այլ բնակավայր՝ կյանքի ո՞ր պայմանները դուք կուզեիք փոխել»: Պարզվել է, որ փակ տարբերակում սոցիոլոգների կողմից առաջարկած բնակավայրի փոփոխության 12 դրդապատճառները անբավարար էին: Բաց տարբերակում հարցվողները լրացուցիչ նշել են ևս 14 դրդապատճառներ, որոնցից 6–ը միանգամայն նոր դրդապատճառներ էին, իսկ 8–ը լրացնում էին հներին: Այսպիսով՝ իրականության երկու նկարագրությունները՝ հարցվողների ստեղծած և գիտնականների կողմից նրանց առաջադրված, կարող են իրար հետ համընկնել մասամբ կամ բոլորովին չհամընկնել: Ընդ որում՝ այդ երկու իրականությունները որքան տարբեր լինեն, այնքան ստացած ինֆորմացիան կախված կլինի առաջադրվող հարցի ձևից:

Հարցաթերթերում հաճախ օգտագործվում են այսպես կոչված գտող, ֆիլտրող հարցեր: Դրանք մտնում են ոչ հիմնական հարցերի մեջ, քանի որ նրանց խնդիրը ոչ թե ուսումնասիրվող սոցիոլոգիական երևույթի բովանդակության պարզաբանումն է, այլ առաջադրվող հարցի հասցեատիրոջ բացահայտումը: Դրա անհրաժեշտությունն առաջանում է այն ժամանակ, երբ սոցիոլոգին պետք է լրացուցիչ տեղեկություն ստա-

նալ հարցվողների որոշակի խմբի մասին: Օրինակ՝ որևէ մի թերթի, ասենք, «Իզվեստիայի» ընթերցողների լսարանի ուսումնասիրության ժամանակ սոցիոլոգը հարցաթերթի հիմնական հարցերից առաջ դնում է մի գտող հարց, ուր հարցնում է, թե ընթերցողը կարդում է այդ թերթը, թե ոչ:

Հարցաթերթի կառուցվածքը: Սոցիոլոգիական անկետան իրենից ներկայացնում է հարցվողի հետ զրույցի պլան կամ սցենար: Այդ զրույցի սկզբին նախորդում է մուտքը (հարցվողին ուղղված դիմումը), ուր նշվում են հարցման թեման, նպատակը, խնդիրները, հիշատակվում է այն անցկացնող կազմակերպությունը, բացատրվում է հարցաթերթի լրացման կարգը: Այնուհետև բերվում են առավել պարզ, չեզոք հարցեր, որոնք կոչված են հարցվողին տրամադրել, նախապատրաստել անցկացվող հարցազրույցին: Ավելի բարդ հարցերը, սովորաբար, դրվում են հարցաթերթի միջնամասում: Հարցաթերթի վերջում հարցերի բարդությունը կրկին նվազում է: Հաճախ վերջին մասում տեղադրվում են «անձնագրային» հարցերը: «Անձնագրային» կոչվում են այն հարցերը, ուր տվյալներ են ստացվում հարցվածների ազգագրական, տնտեսական, մասնագիտական որակների մասին: Նրանցում նշվում են հարցվողի սեռը, տարիքը, մասնագիտությունը, եկամուտները, ազգությունը, կրթությունը, բնակավայրը և այլն: «Անձնագրային» հարցերը կոչված են ուրվագծելու հարցվողի սոցիոլոգիական դիմապատկերը:

Անկետայի ձևավորումից հետո այն ենթարկվում է տրամաբանական վերաստուգման: Ճշգրտվում են հարցերի ձևակերպումները և նրանց հերթականությունը: Ձևակերպումների ճշգրտումները կատարվում են ըստ հետևյալ չափանիշների.

1. Չե՞ն մոռացվել արդյոք պատասխանների այնպիսի տարատեսակներ, ինչպիսին են «չգիտեմ», «դժվարանում եմ պատասխանել», «չեմ հիշում», «այդ մասին չեմ մտածել» և այլն: Նմանօրինակ պատասխանները հնարավորություն են ընձեռում հարցվողին խուսանավել ուղիղ պատասխանից այն պարագայում, երբ նա դառնա հրաժեշտ կհամարի:

2. Որոշ փակ հարցերին արդյոք չե՞ն տրվել ավելացնել «այլ պատասխանների» սանդղակը՝ հարցվողներից լրացուցիչ տեղեկություն ստանալու համար:

3. Հարցը վերաբերում է բոլո՞ր հարցվողներին, թե՞ այն ուղղված է միայն նրանց մի մասին: Այս դեպքում ավելացվում է նաև գտող հարց:

4. Արդյո՞ք հարցվողի համար լիովին հասկանալի է հարցաթերթի լրացման տեխնիկան:

5. Ձևակերպումների մեջ չկա՞ն արդյոք այնպիսի տերմիններ, որոնք կարող են հասկանալի չլինել հարցվողներին:

6. Առաջադրված հարցը չի՞ դիպչում արդյոք հարցվողի ինքնասիրությանը, նրա արժանապատվությանը:

7. Առաջադրված հարցը հարցվողի մոտ չի՞ առաջացնի արդյոք բացասական զգացմունքներ և այլն:

Հարցաշարերի հերթականությունը ճշգրտվում է հետևյալ չափանիշներով.

1. Պահպանվե՞լ է արդյոք այն սկզբունքը, որ հարցաթերթի սկզբի մասում տեղադրվեն պարզ հարցերը, միջին մասում՝ առավել բարդերը, իսկ վերջնամասում՝ կրկին պարզ հարցերը:

2. Արդյո՞ք նախորդ հարցերը որևէ հետք, ազդեցություն չեն թողել հաջորդ հարցերի վրա:

3. Հարցերի առանձին իմաստային բլոկներն արդյոք տարանջատված են իրարից:

4. Հարցաշարում չկա՞ն արդյոք միատեսակ հարցերի կուտակումներ և այլն:

Ամբողջ անկետայի որակի վերջնական արժևորումն է դառնում հարցաթերթի այսպես կոչված նմուշային կամ թռիչքային փորձարկումը: Այդ նախնական փորձնական ստուգման միջոցով բացահայտվում են անկետայում տեղ գտած անճշտությունները (եթե դրանք առկա են): Հարցի աննպատակահարմարության հստակ չափանիշ է նրան տրվող պատասխանների բացակայությունը: Եթե պարզաբանվում է տարածված մի երևույթ, որի մասին շատերը տեղյակ են, իսկ նրա մասին հարցվածների մեծ մասը դժվարացել են պատասխանել, ապա դա նշանակում է, որ առաջադրված հարցը մեթոդական առումով սխալ կամ վատ է ձևակերպված:

§ 8. Մարկետինգային հետազոտություններ

Մարկետինգային հետազոտությունները սոցիոլոգիայի արագորեն զարգացող ճյուղերից են: Մարկետինգային հետազոտությունները ձևավորվել են XX դարի սկզբին ԱՄՆ-ում, սակայն, ավելի հաստատուն տեղ են զբաղեցրել ամերիկյան և եվրոպական սոցիոլոգիայում միայն Երկրորդ համաշխարհային պատերազմից հետո:

Ժամանակակից կազմակերպություններին մեծապես հետաքրքրում է այն հարցը, թե մարդիկ ինչ են ուզում և ինչու են հատկապես դա ուզում: Մարկետինգային հետազոտություն կատարելը նշանակում է՝ «ականջալուր լինել սպառողի կարծիքին»: Այն կոչվում է նաև շուկայի ուսումնասիրում: Ձանգվածային ապրանքներ արտադրող ֆիրմաները շահագր-

գոված են իմանալու, թե ովքեր են իրենց սպառողները, որտեղ պետք է նրանց գտնել, ինչպիսին են նրանց պահանջմունքները: Այս և նմանատիպ հարցերի պատասխանները հնարավորություն են տալիս ավելի արդյունավետությամբ կառավարել, փոքրացնել ռիսկային ոլորտները: Որակյալ ինֆորմացիան հակադրվում է ռիսկին: Վերջին տասնամյակում ամբողջ աշխարհում գիտելիքի այս նոր բնագավառին հատկացված գումարների չափերը հասնում են շուրջ 5 միլիարդ դոլարի:

Նախկինում, երբ բիզնեսը ըստ էության համատարած բնույթ չուներ, արտադրողները կարող էին հեշտորեն իմանալ սպառողների պահանջմունքներն ու կարծիքները: Գյուղական հացթուխը, որն իր արտադրանքը վաճառում էր իր բնակավայրում, շատ լավ գիտեր, թե ինչ են մտածում իր արտադրանքի մասին նրա սպառողները: Ամբողջ օրվա ընթացքում շփվելով համագյուղացիների հետ՝ նա կարող էր խոսել ալյուրի, թխվածքի որակի, համի մասին, իմանալ նրանց պահանջներն ու առաջարկները: Սակայն զանգվածային արտադրության և սպառման առաջացումով իրավիճակը միանգամայն փոխվեց՝ ապրանքների մասին ստացվող անմիջական ինֆորմացիան անհետացավ: Մարկետինգային ուսումնասիրությունները կոչված են լրացնելու այս բացը:

Հենց որ սպառողը իմացավ, որ ինքը կարող է ապրանքների մեջ ընտրություն կատարել, արտադրողը ստիպված էր բարձրացնելու ապրանքի նկատմամբ պահանջների ստանդարտները, որպեսզի մրցակցային պայքարում գնորդներին դեպի իր ապրանքը տանի: Արտադրողները հարկադրված էին մրցակցային պայքարում ոչ միայն բարձրացնելու իրենց ապրանքների որակը, այլև զբաղվելու դրանց գովազդով և մարկետինգով: «Մարկետինգը գոյություն ունի ամենուր, որտեղ գնորդ կա, և հենց նա է որոշում բիզնեսի ճակատագիրը», — գրում է Թ. Լևիտը: Մարկետինգային ուսումնասիրությունների միջոցով վաճառականները տեղեկություն էին ստանում իրենց ապրանքների սպառողական գնահատման և գովազդի արդյունավետության մասին: Միայն մարկետինգային ուսումնասիրության միջոցով է ապահովվում հակադարձ կապը, որը թույլ է տալիս իմանալ, թե արդյոք ապրանքը բավարարում է սպառողներին, ինչպիսի վերաբերմունք ունի սպառողը մրցակից ապրանքարտադրողների ապրանքների նկատմամբ:

Այսպիսով՝ առանց մարկետինգային ուսումնասիրության ժամանակակից շուկա գոյություն չունի: Այն վիթխարի դեր է կատարում նոր ապրանքների և ծառայությունների կազմակերպման, նրանց տարածման գործում: Մարկետինգի լավագույն ձևը սպառողների այն խմբի որոնումն է, որի համար ստեղծված է այդ ապրանքը կամ ծառայությունը: Այդ սկզբունքը, որ կոչվում է «շուկայի սեզնետացիա», ենթադրում է, որ

եթե ձեզ հայտնի է ձեր ապրանքի հասցեատիրոջ սոցիալական դիմանկարը, ապա դուք կարող եք ավելի նպատակաուղղված կիրառել գովազդը, ընտրել զանգվածային տեղեկատվության անհրաժեշտ միջոցը և ձեր ապրանքը գնորդին հասցնել արդյունավետ եղանակով: Դրան հասնելու համար արտադրողը պետք է իր ուշադրությունը սնեռի սպառողի վրա, իմանա նրա բնորոշ գծերը, սովորույթները, պահանջմունքները և այլն: Ահա թե ինչու է մարկետինգը դառնում ժամանակակից բիզնեսի անբաժան մասը:

§ 9. Դիտարկում, բովանդակային վերլուծություն, գիտափորձ

Դիտարկումը սոցիալական երևույթի նպատակաուղղված և սխտեմավորված ընկալումն է, որի միջոցով արձանագրվում է ուսումնասիրվող երևույթի վարքագիծը, համակարգվում և դասակարգվում է այն: Արձանագրման ձևերն ու եղանակները կարող են տարբեր լինել՝ դիտարկման բլանկ կամ օրագիր, ֆոտո կամ կինոապարատ, տեսատեխնիկա և այլն:

Դիտարկման՝ որպես նախնական ինֆորմացիայի հավաքագրման մեթոդի, յուրահատկությունը կայանում է նրանում, որ նրա միջոցով հնարավոր է երևույթը վերլուծել, ուսումնասիրել իր ամբողջության մեջ: Դիտարկման մեթոդին սոցիոլոգները դիմում են շատ հաճախ:

Դիտարկման ժամանակ գիտնականը անմիջականորեն ընկալում է իրադարձությունը, սոցիալական երևույթը, արձանագրում է նրա դրսևորման առանձնահատկությունները: Եթե այդ արձանագրությունը կատարվում է «դրսից», այսինքն՝ ուսումնասիրողը չի խառնվում ուսումնասիրվող գործընթացներին, իրադարձություններին, ապա նման դիտարկումը կոչվում է չմիացած: Ընդհակառակը, երբ գիտնականը մտնում է ուսումնասիրվող միջավայրի մեջ, իրեն ներկայացնում է իբրև այդ միջավայրի մաս և իրադարձությունները նկարագրում է «ներսից», ապա նման դիտարկումը կոչվում է միացած: 3

Դիտարկման ընթացքում կարելի է նկարագրել սոցիալական երևույթի այնպիսի հատկություններ, որոնք այլ եղանակներով բացահայտել հնարավոր չէ, օրինակ՝ վարքածնը, կեցվածքը, միմիկան, անհատների և խմբերի շարժումները և այլն: Դիտարկումը հաճախ կիրառվում է տեղեկությունների հավաքագրման մյուս եղանակների հետ համատեղ, դրանով իսկ հարստացնելով չոր վիճակագրությունը ընկալման կենդանի մյուսերով: Դիտարկումը տալիս է ուսումնասիրվող երևույթի ավելի դինամիկ, կենդանի պատկերը, սակայն այն շատ քիչ ներկայացուցչական է, ավելի հեռու է ընդհանրականի, օրինաչափի բացահայ-

տումից, քան անկետավորումը: Այս երկու մեթոդների՝ դիտարկման և անկետավորման, համատեղ կիրառումը տալիս է բավականաչափ ճշգրիտ արդյունքներ, օրինակ՝ ընտրությունների ժամանակ տեղի ունեցող հանրահավաքներում բնակչության ակտիվության աստիճանի և այլ երևույթների ուսումնասիրման դեպքերում:

Բովանդակային վերլուծությունը (կոնտանտ–անալիզ), տեքստի բովանդակության տվյալների հավաքագրման և վերլուծության մեթոդն է: «Կոնտանտ» (բովանդակություն տերմինն առնչվում է խորհրդանիշ, նկար, հասկացություն, թեմա, հաղորդագրություն և այլ հասկացությունների հետ, որոնք կարող են դառնալ հաղորդակցման առարկաներ:

«Տեքստ» բառը նշանակում է գրավոր կամ տեսանելի (պատկերային) մի համակարգ, որը հանդես է գալիս որպես հաղորդակցման տարածություն: Այդ տարածության մեջ կարող են մտնել գրքերը, թերթերի կամ ամսագրերի հոդվածները, հայտարարությունները, ելույթները, զեկուցումները, պաշտոնական փաստաթղթերը, կինո և տեսաձայնագրությունները, երգերը, ֆոտոնկարները, ապրանքանիշերը և այլն:

Սոցիոլոգիայում բովանդակային վերլուծության մեթոդը կիրառվում է շուրջ 100 տարի: Նրա կիրառման ոլորտների մեջ մտնում են գրականությունը, արվեստը, մամուլը, քաղաքականությունը, կրթությունը, հոգեբանությունը և այլն: Դեռ 1910 թ. գերմանական սոցիոլոգիական միության առաջին համագումարում Մաքս Վեբերն առաջարկեց բովանդակային վերլուծության մեթոդը կիրառել լրագրային տեքստերի վերլուծության համար: Այս մեթոդը սոցիոլոգիայում օգտագործվում է տարբեր նպատակներով՝ կրոնական սիմվոլիկայի, հանրահայտ երգերի տարածվածության, թերթերի առաջնորդող հոդվածների, գեոդերային կարծրատիպերի, հեռուստատեսային ծրագրերում տարբեր սոցիալական խմբերի և ռասաների ներգրավվածության, պատերազմի ժամանակ թշնամական քարոզչության և բազմաթիվ այլ երևույթների ուսումնասիրությունների համար:

Բովանդակային վերլուծության մեթոդը շատ օգտակար է երեք կարգի հիմնահարցերի պարզաբանման ժամանակ: Նախ և առաջ մեծ ծավալի տեքստերի (օրինակ՝ թերթերի մի քանի տարիների հավաքածուի) ուսումնասիրման դեպքում: Երկրորդ, երբ հիմնահարցը հնարավոր է ուսումնասիրել միայն «հեռվից», օրինակ՝ պատմական փաստաթղթերի կամ թշնամական քարոզչության ուսումնասիրման ժամանակ: Վերջապես բովանդակային վերլուծության միջոցով հնարավոր է գրավոր տեքստում հայտնագործել այնպիսի հաղորդագրություններ, որոնք մակերեսային դիտարկումներով հնարավոր չէ տեսնել:

Գիտափորձը՝ էքսպերիմենտը (լատին. experimentum — մոլշ, փորձ, գիտափորձ) իմացության մեթոդ է, որի միջոցով վերահսկվող և կարգավորվող պայմաններում ուսումնասիրվում են բնության և հասարակության երևույթները: Գիտափորձերը բաժանվում են մի քանի տարատեսակների՝ իսկական գիտափորձ (true experiment), քվազիէքսպերիմենտ, բնական (natural) գիտափորձ և այլն: Սրանք իրենց հերթին ունեն բավական տարբեր դրսևորումներ, իրագործման առանձին փուլեր:

Պետք է նշել, որ սոցիոլոգիայում գիտափորձերի անցկացումը այնքան էլ մեծ տեղ չի զբաղեցնում, ինչպես, օրինակ, հոգեբանության, ֆիզիկայի կամ քիմիայի մեջ:

Գիտափորձի մեթոդաբանությունն ու մեթոդիկան սոցիոլոգիա են մուտք գործել հոգեբանությունից: Երբ առաջադրված է հետազոտության նպատակը, օրինակ՝ ուսումնասիրել աշխատանքի վարձատրության նոր համակարգը, և կազմված է աշխատանքի ծրագիրը, ստեղծվում են երկու խմբեր՝ էքսպերիմենտալ և վերահսկվող: Էքսպերիմենտալ խմբում աշխատում են ըստ նորաստեղծ ծրագրի, իսկ վերահսկվող խումբը շարունակում է աշխատել ինչպես հնում: Այս էքսպերիմենտը կատարվում է ուսումնասիրելու համար, թե աշխատանքի վարձատրության նոր ձևը ինչպես պետք է ազդի աշխատանքի արտադրողականության բարձրացման վրա: Երկու խմբերում եղած արդյունքների համեմատությունները, վերլուծությունները թույլ են տալիս հասնելու գիտափորձի անցկացման նպատակի իրագործմանը:

ԳՐԱԿԱՆՈՒԹՅՈՒՆ

Բառարաններ և տեղեկագրեր

- Аберкромби Н., Хилл С., Тернер С. Социологический словарь / Пер. с англ. Казань: Изд-во Казан. ун-та, 1997.
- Авксентьев А. В., Авксентьев В. А. Краткий этносоциологический словарь-справочник / Ставроп. гос. пед. ун-т. Ставрополь, 1994.
- Большой толковый социологический словарь (Collins). Т. 1-2 / Пер. с англ. М.: Вече, АСТ, 1999.
- Кравченко А. И. Социология: справочное пособие. М.: Моск. лицей, 1996.
- Народные знания. Фольклор. Народное искусство. Свод этнографических понятий и терминов. Вып. 4. М., 1991.
- О положении семей в Российской Федерации. М.: НИИ семьи, 1998.
- Религии народов современной России: А - Я: Словарь / Отв. ред. М. П. Мchedlov и др. М.: Республика, 1999.
- Российская социологическая энциклопедия / Под общ. ред. Г. В. Осипова. М.: НОРМА - ИНФРА-М., 1998.
- Россия в цифрах: Краткий статистический сборник / Госкомстат России. М., 1999.
- Словарь по социологии / Сост. Е. Б. Мельникова, М. Макбрайд. Нижний Новгород: Нижегород. гос. ун-т им. Н. И. Лобачевского, 1995.
- Современная американская социология. М.: Изд-во МГУ, 1994.
- Современная западная историческая социология. М., 1989.
- Современная западная социология: Словарь / Сост. Ю. Н. Давыдов и др. М.: Политиздат, 1990.
- Социальное положение и уровень жизни населения России. Стат. сб. М.: Госкомстат России, 1999.
- Социология: Хрестоматия / Сост. А. А. Горелов. М.: Хронограф, 1998.
- Социология на пороге XXI века: основные направления исследований / Ред.-сост. С. И. Григорьев (Россия), Ж. Кознен-Хуттер (Швейцария). 3-е изд., доп., перераб. М.: РУСАКИ, 1999.
- Сравнительное изучение цивилизаций: Хрестоматия / Сост. Б. С. Ерасов. М.: Аспект Пресс, 1999.
- Учебный социологический словарь / Общ. ред. С. А. Кравченко. 3-е изд., доп., перераб. М.: Экзамен, 1999.

- Энциклопедический-социологический словарь / Общ. ред. Г. В. Осипова. М.: ИСПИ РАН, 1995.
- Япенко Н. Е. Толковый словарь обществоведческих терминов. СПб.: Лань, 1999.
- A Handbook of Qualitative Methodologies for Mass Communication Research / Ed. by Jensen K. B., Jankowslo N. W. - L.; N. Y.: Routledge, 1999.
- Companion Encyclopedia of Anthropology: Humanity, Culture and Social Life / Ed. by T. Ingold. London: Routledge, 1994.
- Concise Oxford Dictionary of Sociology / Ed. by G. Marshall. Oxford: Oxford University Press, 1994.
- Jary D. Collins. Dictionary of Sociology / D. Jary & J. Jary; Associate Editors, P. Nicholls and A. Sillitoe. 2nd ed. Glasgow: Harper Collins, 1995.
- Johnson A. G. The Blackwell Dictionary of Sociology: A User's Guide to Sociological Language. - Maiden (Mass.); Oxford: Blackwell, 1977.
- International Encyclopedia of Social Sciences. London; New-York, 1968.
- Penguin Dictionary of Sociology. 3rd ed. / Ed. by N. Abercrombie. London: Penguin, 1994.
- Social Science Encyclopedia / Ed. by A. Kuper and J. Kuper. 2 Rev. ed. London: Routledge, 1996.
- Vogt W. P. Dictionary of Statistics & Methodology: A Non-Technical Guide for the Social Sciences. Newbury Park, CA: Sage, 1993.

Դասագրքեր, ձեռնարկներ, մենագրություններ

- Асп Э. К. Введение в социологию / Пер. с фин. СПб.: Алетейн, 1998.
- Аронсон Э. Общественное животное. Введение в социальную психологию / Пер. с англ. М. А. Ковальчука под ред. В. С. Магуна. М.: Аспект-Пресс, 1988.
- Белик А. А. Культурология: Антропологические теории культур: Учеб. пособие. М.: РГГУ, 1999.
- Бергер П. Л. Приглашение в социологию: Гуманистическая перспектива / Пер. с англ. М.: Аспект-Пресс, 1996.
- Бондалетов В. Д. Социальная лингвистика. М., 1987.
- Волков Ю. Г., Мостовая И. В. Социология в вопросах и ответах: Учеб. пособие. М.: Гардарики, 1999.
- Гаспарян Ю. А. Семья на пороге XXI века: Социологические проблемы / Под ред. К. Н. Хабибудиной. СПб.: Петрополис, 1999.
- Гиддингс Ф. Г. Основания социологии. Киев; Харьков, 1898.
- Гидденс Э. Социология: учебник 90-х годов (реферированное издание). Челябинск, 1995.
- Голубева Г. А., Дмитриев А. В. Социология: Учеб. пособие. М.: Собрание, 1999.
- Ионин Л. Г. Социология культуры: путь в новое тысячелетие: Для вузов. 3-е изд., перераб., доп. М.: Логос, 2000.
- История социологии в Западной Европе и США: Учеб. для вузов / Отв. ред. Г. В. Осипов. М.: НОРМА - ИНФРА-М, 1999.

- Комаров М. С. Введение в социологию: Учебник для вузов. М.: Наука, 1994.
- Комозин А. Н., Кравченко А. И. Популярная социология. М.: Профиздат, 1991.
- Конфликты в современной России: Проблемы анализа и регулирования / Под ред. Е. И. Степанова. М.: Эдиториал УРСС, 1999.
- Кравченко А. И. Социология: Словарь. Учебн. пособие для студ. вузов. М.: Издательский центр "Академия", 1977.
- Кравченко А. И. Социология: Хрестоматия. Для студ. вузов. М.: Издательский центр "Академия", 1977.
- Кравченко А. И. Социология: Учеб. для вузов. М.: Логос; Екатеринбург: Деловая кн., 2000.
- Кузнецова Т. В. Россия в мировом культурно-историческом контексте: парадигма народности. М.: Моск. обществ. науч. фонд. Изд. центр науч. и учеб. программ, 1999.
- Культурология. XX век. Антология. М., 1995.
- Лебедева Н. М. Введение в этническую и кросс-культурную психологию. М.: Ключ-С, 1999.
- Ляхович Е. С., Ревушкин А. С. Университеты в истории и культуре дореволюционной России. Томск: Изд-во Томск. ун-та, 1998.
- Молодежные движения и субкультуры Санкт-Петербурга: Социологический и антропологический анализ / Под ред. В. В. Костюшевой. СПб.: Норма, 1999.
- Монсон П. Лодка на аллеях парка: Введение в социологию / Пер. со швед. М.: Весь мир, 1994.
- Морфология культуры. Структура и динамика / Г. А. Аванесова, В. Г. Бабакова, Э. В. Быкова и др. Учебное пособие для вузов. М.: Наука, 1994.
- Общая социология: Системат. Курс: Учеб. пособие / Ю. Н. Аксененко и др.; Под ред. Г. В. Дыльнова. 2-е изд. перераб., доп. Саратов: СЮИ МВД России, 1999.
- Оконешникова А. П. Межэтническое восприятие и понимание людьми друг друга. Пермь: Звезда, 1999.
- Основы социологии: Учеб. пособие. Ч. 1 / Под ред. А. А. Удоденко. Барнаул: Изд-во АлтГТУ, 1996.
- Основы социологического знания. Учеб. пособие. Ч. I - III / Госкомвуз РФ. Алтайский гос. ун-т. Барнаул, 1995.
- Парыгин Б. Д. Социальная психология. Проблемы методологии, истории и теории. СПб.: ИГУП, 1999.
- Попова И. М. Социология. Введение в специальность. Учеб. для студентов высш. учеб. заведений. Киев: Тандем, 1997.
- Проблемы социальных взаимодействий в транзитивном обществе: Сб. науч. тр. Новосибирск: НГАЭиУ, 1999.
- Российская ментальность: методы и проблемы изучения / Отв. ред. А. А. Горский, Е. Ю. Зубкова. М.: Ин-т рос. истории РАН, 1999.
- Россия на рубеже веков: Избранные лекции университета. СПб.: Изд-во СПбГУП, 1999.
- Русская интеллигенция: История и судьба / Отв. ред. Д. С. Лихачев, М.: Наука, 1999.
- Синкевич З. В. Социология и психология национальных отношений: Учеб. пособие. СПб.: Изд-во Михайлова В. А., 1999.
- Смелзер Н. Социология / Пер. с англ.; Науч. ред. В. А. Ядов. М.: Феникс, 1998.
- Социальная статистика: Учебник / Под ред. чл.-кор. РАН И. И. Елисеевой. М.: Финансы и статистика, 1997.
- Социология: Учеб. для вузов / Под ред. В. Н. Лавриненко. 2-е изд., перераб., доп. М.: ЮНИТИ-ДАНА, 2000.
- Социология: Основы общей теории. Учеб. пособие для вузов / Отв. ред. Г. В. Осипов. М.: Аспект-Пресс, 1998.
- Социология. Учебник для вузов / Г. В. Осипов, А. В. Кабыща, М. Р. Тульчинский и др. М.: Наука, 1995.
- Социология современности. (Курсы лекций по социологии для высших учеб. завед. РФ) / Под ред. К. О. Магомедова. М., 1996.
- Тадевосян Э. В. Социология: Учеб. пособие. 2-е изд., испр. доп. М.: Знание, 1999.
- Терин В. П. Массовая коммуникация: Социокультурные аспекты политического воздействия. Исследование опыта Запада / Моск. Гос. Ин-т (Университет) междунар. отношений МИД РФ. М.: Изд-во Ин-та социологии РАН, 1999.
- Средний класс в современном российском обществе / Под общ. ред. М. К. Горшкова, Н. Е. Тихоновой, А. Ю. Чепуренко. М.: РНИСиНП, РОССПЭН, 1999.
- Токарев С. А. Ранние формы религии. М., 1990.
- Тощенко Ж. Т. Социология: Общ. курс. Для вузов. 2-е изд., доп., перераб. М.: Прометей, Юрайт, 1998.
- Харчева В. Основы социологии: Для сред. спец. учеб. заведений. М.: Логос, Высш. шк., 1999.
- Шевкуленко Д. А. Межнациональные отношения в России: Вторая пол. XVI - нач. XX в. Самара: Самар. ун-т, 1999.
- Щепанский Я. Элементарные понятия социологии / Пер. с польск. / Под ред. Р. В. Рывкиной. М.: Прогресс, 1969.
- Abrahamson M. Sociology. An Introduction to Concepts, Methods and Data. N. Y., 1969.
- Albrow M. Sociology: The Basics.-L.; N. Y.: Routledge, 1999.
- Bassis M. Sociology: An Introduction; 5th rev. ed. London: McGraw, 1994.
- Bryjak G. Sociology: Cultural Diversity in a Changing World. 2nd rev. ed. London: Allyn & B, 1994.
- Calhoun C. Sociology. 6th rev. ed. London: McGraw, 1994.
- Chinoy T. Society. An Introduction to Sociology. N. Y., 1967.
- Cooper P. Sociology. An Introduction Course. L, 1988.
- Doob C. B. Sociology An Introduction. 4th ed. London: Harcourt Press, 1994.
- Geertz C. The Interpretation of Culture. N. Y.: Basic Books, 1973.
- Giddens A. Sociology. 3rd ed. Cambridge: Polity press, 1998.
- Green Arnold W. Sociology. An Analysis of Life in Modern Society. N. Y.: McGraw-Hill Book Co., 1968.
- Henslin J. Sociology: A Down-to-Earth Approach. 2nd rev. ed, London: Allyn & B, 1995.

- Hess B., Markson E., Stein P. Sociology. 4th edition. N. Y.: Macmillan Publishing Co., 1991.
- Howe R. Student Guide to Research in Social Science. Cambridge, 1993.
- Kottak C. Anthropology: The Exploration of Human Diversity. N. Y.: McGraw-Hill, Inc. 1994.
- Lowry R. P., Rankin R. P. Sociology. Social Science and Social Concern. N. Y., 1972.
- Lundberg G., Schrag C., Lagen O. Sociology, N. Y., 1968.
- Moore S. Sociology Alive! 2nd rev. ed. London: Stanley Thornes, 1996.
- Newman D. Sociology: Exploring the Architecture of Everyday Life. New York: Pine Forge Press, 1995.
- O'Donnell G. Mastering Sociology. 3rd rev. ed. London: Macmillan, 1994.
- O'Donnell G. Sociology Today. Cambridge, 1993.
- Ritzer G. Sociological Beginnings for Beginners: On the Origins of Key Ideas in Sociology. London: McGraw, 1994.
- Schaefer R. T. Sociology: 5th rev. ed. London: McGraw-Hill, 1995.
- Thompson W., Hickey J. Society in Focus: an Introduction to Sociology. N. Y., 1993.

Մոնոգրաֆիկականներ

- Белл Д. Мятёж против современности // Социологические исследования. 1989, № 5. С. 107-114.
- Белл Д. Грядущее постиндустриальное общество: Опыт социального прогнозирования / Пер. с англ. М.: Academia, 1999.
- Бергер П., Лукман Т. Социальное конструирование реальности: Трактат по социологии знания / Пер. с англ. Е. Д. Руткевич. М.: Медиум, 1995.
- Бердяев Н. Судьба России: Сочинения. М.: ЭКСМО-Пресс, Харьков: Фолио, 1998.
- Бердяев Н. Духовные основы русской революции: Опыты 1917 - 1918 гг. СПб.: Изд-во Христиан. гуманитар. ин-та, 1999.
- Бердяев Н. А. О человеке, его свободе и духовности: Избр. труды / Ред.-сост. Л. И. Новикова, И. Н. Сиземская. М.: Моск. психолого-социал. ин-т, Флинта, 1999.
- Булгаков С. Н. Труды по социологии и теологии: В 2 т. / Изд. подгот. В. В. Сапов. М.: Наука, МАИК "Наука", 1999. Т. 1. От марксизма к идеализму. Т. 2. Статьи и работы разных лет. 1902-1942.
- Бурдьё П. Начала. Choses dites: Пер. с фр. / Пер. Шматко Н. А. М.: Sociologia, 1994.
- Бурдьё П. Рынок символической продукции // Вопросы социологии, 1993. №№ 1-2, С. 49-62.
- Бурдьё П. Социальное пространство и генезис "классов" // Вопросы социологии. 1992. Т. 1. № 1. С. 17-36.
- Бурдьё П. Социальное пространство и символическая власть // THESIS: Теория и история экономических и социальных институтов и система. Альманах. 1993. Т. 1. Вып. 2. С. 137-150.

- Вебер М. Избранные произведения: Пер. с нем. / Сост. общ. ред. и послесл. Ю. Н. Давыдова: Предисл. П. П. Гайденко. М.: Прогресс, 1990.
- Вебер М. Избранное. Образ общества / Пер. с нем. М.: Юрист, 1994.
- Вебер А. Избранное: Кризис европейской культуры / Пер. с нем. СПб.: Университет. Кн., 1999.
- Вебер М. Наука как призвание и профессия // Самосознание европейской культуры XX века. М., 1991.
- Вебер М. Основные понятия стратификации // Социологические исследования. 1994. № 5. С. 147-156.
- Веблен Т. Теория праздного класса. М., 1984.
- Вормс Р. Общественный организм. СПб., 1897.
- Гидденс Э. Девять тезисов о будущем социологии // THESIS: Теория и история экономических и социальных институтов и система. Альманах. 1993. Т. 1. Вып. 1. С. 57-82.
- Гидденс Э. Введение в социологию // Современная зарубежная социология (70-80-ые годы). М., 1993. С. 3-20.
- Гидденс Э. Пол, патриархат и развитие капитализма // Социологические исследования. 1992. № 7.
- Гидденс Э. Социология // Социологические исследования. 1994. № 2. С. 129-138.
- Гидденс Э. Стратификация и классовая структура // Социологические исследования. 1992. № 9-10.
- Гидденс Э. Элементы теории структуризации // Современная социальная теория: Учебное пособие. Новосибирск: Изд-во Новосибир. ун-та, 1995. С. 40-80.
- Гумплович Л. Основы социологии. СПб., 1899.
- Дюркгейм Э. О разделении общественного труда. Метод социологии / Пер. с фр. и послесловие А. Б. Гофмана.- М.: Наука, 1990.
- Дюркгейм Э. Социология. Ее предмет, метод, предназначение / Пер. с фр., составл. А. Б. Гофмана.- М.: Канон, 1995.
- Дюркгейм Э. Ценностные и реальные суждения // Социологические исследования. 1991. № 2. С. 106-114.
- Зиммель Г. Избранное: Т. 1-2 / Пер. М.: Юрист, 1996. Т. 1. Философия культуры. Т. 2. Созерцание жизни.
- Зиммель Г. Эссе по проблеме: Как возможно общество // Вопросы социологии. 1993. № 3. С. 16-26.
- Зиммель Г. Человек как враг // Социологический журнал. 1994. № 2. С. 114-119.
- Зомбарт В. Евреи и хозяйственная жизнь. СПб., 1912.
- Зомбарт В. Современный капитализм. Т. 1-2. М., 1903-1905.
- Кареев Н. И. Основы русской социологии / Подгот. текста И. А. Голосенко. СПб.: Изд-во Ивана Лимбаха, 1996.
- Кетле А. Социальная физика. Т. I, II. Киев.: Киевский коммерческий институт, 1911-1913.
- Кистьяковский Б. А. Общество и индивид // Социологические исследования. 1996. № 2. С. 103-115.

Ковалевский М. М. Социология. Т. 1-2. СПб.: Тип. М. М. Стасюлевича, 1910. Т. 1-2.

Кондратьев Н. Д. Основные проблемы экономической статики и динамики. М.: Наука, 1991.

Конт О. Вступительные лекции. // Социология Конта. СПб., 1889.

Конт О. Дух позитивной философии. СПб., 1910.

Конт О. Курс позитивной философии // Серия: родоначальники позитивизма. СПб., 1913. Вып. 2, 4 и 5.

Лебон Г. Психология народов и масс. СПб., Макет, 1995.

Луман Н. Изменение парадигмы в системной теории // Современная зарубежная социология (70-80-е годы). М., 1993. С. 196-210.

Луман Н. Понятие общества // Проблемы теоретической социологии. СПб.: ТОО ТК "Петрополис", 1994. С. 25-32.

Луман Н. Почему необходима "системная" теория? // Проблемы теоретической социологии. СПб.: ТОО ТК "Петрополис", 1994. С. 43-54.

Луман Н. Социологические размышления (интервью) // Проблемы теоретической социологии. СПб., 1994. С. 234-248.

Луман Н. Что такое коммуникация; Глоссарий // Социологический журнал. 1995. № 3. С. 114-127.

Мертон Р. К. Социальная теория и социальная структура // Социологические исследования. 1992. № 2. С. 118-124.

Мертон Р. К. Социальная структура и аномия // Социологические исследования. 1992. № 3. С. 104-114; № 4. С. 91-96.

Мертон Р. Явные и латентные функции // Американская социологическая мысль. Тексты. М., 1994. С. 379-447.

Миллс Р. Властвующая элита. М., 1959.

Миллс Р. Интеллектуальное мастерство // Социологические исследования. 1994. № 1. С. 107-113.

Миллс Ч. Р. Социологическое воображение / Пер. с англ. М.: Изд. Дом "Стратегия", 1998.

Михайловский Н. К. Герои и толпа: Избр. тр. по социологии: В 2 т. / Отв. ред. В. В. Козловский. СПб.: Алетейя, 1998. Т. 1-2.

Мосс М. Общества. Обмен. Личность: Труды по социальной антропологии / Пер. с франц. М.: Изд. фирма "Восточная литература", 1996.

Огюст Конт. К 200-летию со дня рождения / Под ред. А. О. Бороноева и И. А. Голосенко. СПб.: ТОО ТК "Петрополис", 1998.

Парсонс Т. Общетеоретические проблемы социологии // Социология сегодня. Проблемы и перспективы. М., 1965. С. 25-67.

Парсонс Т. Общий обзор // Американская социология: Перспективы. Проблемы. Методы. М., 1972. С. 360-378.

Парсонс Т. Понятие общества: компоненты и взаимоотношения // THESIS: Теория и история экономических и социальных институтов и система. Альманах. 1993. Т. I. Вып. 2. С. 94-122.

Парсонс Т. Система координат и общая теория систем действия: культура, личность и место социальных систем // Американская социол. мысль. Тексты. М., 1994. С. 448-463.

Парсонс Т. Функциональная теория изменения // Американская социол. мысль. Тексты. М., 1994. С. 464-480.

Парсонс Т. Система современных обществ / Пер. с англ. Л. А. Седова и А. Д. Ковалева. Под ред. М. С. Ковалевой: М.: Аспект-Пресс, 1997.

Парсонс Т. Современное состояние и перспективы систематической теории в социологии // Современная западная теоретическая социология: Толкот Парсонс. М., 1994. С. 15-52.

Платон. Государство. Законы. Политик / Пер.; Предисл. Е. И. Темнова. М.: Мысль, 1998.

Поппер К. Логика социальных наук // Вопросы философии. 1992. № 10. С. 65-75.

Поппер К. Ницше историзма: Пер. с англ. М.: Изд. группа "Прогресс" - VIA, 1993.

Поппер К. Открытое общество и его враги: В 2 т. Т. I: Чары Платона: Пер. с англ.; под ред. В. Н. Садовского. М.: Феникс, Межд. фонд "Культурная инициатива", 1992.

Поппер К. Открытое общество и его враги: В 2 т. Т. 2: Время лжепророков: Гегель, Маркс и другие оракулы: Пер. с англ.; под ред. В. Н. Садовского. М.: Феникс, Межд. фонд "Культурная инициатива", 1992. 528 с.

Современная теоретическая социология: Энтони Гидденс: Реф. сб. / РАН. ИНИОН. Лаб. социол. М.: ИНИОН, 1995.

Сорокин П. А. Главнейшие теории прогресса в современной социологии // Вестник знания. 1911. № 9.

Сорокин П. Главные тенденции нашего времени / Пер. с англ.; сост., предисл. Т. С. Васильевой. М.: Наука, 1997.

Сорокин П. А. Голод как фактор. Пг., 1922.

Сорокин П. А. Дальняя дорога: автобиография. М., 1992.

Сорокин П. А. К вопросу об эволюции и прогрессе // Вестник психологии, криминальной антропологии и гипнотизма. 1911. Кн. 3.

Сорокин П. А. Общедоступный учебник социологии. Ярославль, 1920.

Сорокин П. А. Основные черты русской нации в двадцатом столетии // О России и русской философской культуре. Философы русского послеоктябрьского зарубежья. М.: Наука, 1990. С. 463-489.

Сорокин П. Преступление и кара, подвиг и награда: Социологический этюд об основных формах общественного поведения и морали: К 110-й годовщине со дня рождения / Изд. подгот. В. В. Сапов. СПб: Изд-во РХГИ, 1999.

Сорокин П. А. Система социологии: В 2 т. Т. I. Социальная аналитика: Учение о строении простейшего (родового) социального явления. М.: Наука, 1993.

Сорокин П. А. Система социологии: В 2 т. Т. I. Социальная аналитика: Учение о строении сложных социальных агрегатов. М.: Наука, 1993.

Сорокин П. Состояние русской социологии за 1918-1922 гг. // Новая русская книга. 1922. № 10.

- Сорокин П. А. Социологические теории современности. М., 1992.
- Сорокин П. Человек и общество в условиях бедствия // Вопросы социологии. 1993. № 3. С. 56-59.
- Сорокин П. А. Человек. Цивилизация. Общество / Пер. с англ. М.: Политиздат, 1992.
- Сорокин П. Этнографические этюды: Сборник этнографических статей П. А. Сорокина / Предисл., коммент. Д. А. Несанелиса, В. А. Семенова. Сыктывкар: Коми кн. изд-во, 1999.
- Спенсер Г. Личность и государство. СПб., 1908.
- Спенсер Г. Основания социологии. СПб., 1898. Т 1-2.
- Спенсер Г. Социальная статика. Изложение социальных законов, обуславливающих счастье человечества. СПб., 1906.
- Спенсер Г. Сочинения: В 7 т. СПб., 1898-1900.
- Тойнби А. Дж. Постигание истории: Пер. с англ. / Сост. Огурцов А. П. М.: Прогресс, 1991.
- Тоффлер А. Футурошок / Пер. СПб.: Лань, 1997.
- Турен А. Возвращение человека действующего. Очерк социологии. М.: Научный мир, 1998.
- Франк С. Л. О задачах обобщающей социальной науки // Социологические исследования. 1990. № 9. С. 30-48.
- Франк С. Л. Очерк методологии общественных наук // Вопросы методологии. 1991. № 2. С. 88-106.
- Франк С. Сущность социологии // Русская мысль. 1908. № 2.
- Шелер М. Формы знания и общество: сущность и понятие социологии культуры // Социологический журнал. 1996. № 1-2. С. 122-160.
- Шмоллер Г. Борьба классов и классовое господство. М., 1906.
- Шпенглер О. Закат Европы / Пер.: Вступ. ст., коммент. В. Г. Драча при участии Т. В. Веселой, В. Е. Котляровой. Ростов н/Д: Феникс, 1998.
- Шютц А. Структура повседневного мышления // Социологические исследования. 1988. № 2. С. 129-137.
- Шютц А. Понятие и формирование теории в социальных науках // Современная зарубежная социология (70-80-е годы). М., 1993. С. 84-103.
- Шютц А. Повседневное мышление и научная интерпретация человеческого действия (фрагмент) // Современная зарубежная социология (70-80-е годы). М., 1993. С. 104-123.
- Michels R. Political Parties. Glencoe, 1915.
- Mosca G. The Ruling Class // The Logic of Social Hierarchies. Chicago. 1971. P. 252.

ՔՈՎԱՆԴԱԿՈՒԹՅՈՒՆ

Առաջաբան	5
----------------	---

ՄԵԹՈԴԱԲԱՆԱԿԱՆ ԲԱԺԻՆ

Գլուխ 1. Սոցիոլոգիայի առարկան	10
Գլուխ 2. Սոցիոլոգիական գիտելիքների նախադրյալները	21
§ 1. Գիտական տեսությունը և ողջախոհությունը	21
§ 2. Սոցիոլոգիական երևակայություն	25
Գլուխ 3. Համառոտ պատմական ակնարկ	27
Գլուխ 4. Սոցիոլոգիայի միջառարկայական կապերն ու կառուցվածքը	34

ՏԵՍԱԿԱՆ ԲԱԺԻՆ

Գլուխ 5. Հասարակության սահմանումը, կառուցվածքը	43
Գլուխ 6. Սոցիալական տարածություն և սոցիալական կառուցվածք	56
§ 1. Սոցիալական տարածություն	56
§ 2. Սոցիալական կառուցվածք	60
§ 3. Կարգավիճակային անհամատեղելիություն	62
§ 4. Կարգավիճակային բյուրեղացում	66
§ 5. Կարգավիճակային անհամապատասխանություն	68
Գլուխ 7. Հասարակության զարգացումը	73
§ 1. Պատմական ժամանակի արագացման օրենքը	73
§ 2. Անհավասարաչափության օրենքը	77
Գլուխ 8. Հասարակության տիպաբանությունը	82
Գլուխ 9. Հասարակության զարգացման ատտիճանները	87
§ 1. Առաջին աստիճան՝ բախառող որսորդներ	87
§ 2. Երկրորդ աստիճան՝ առաջնորդներ	90
§ 3. Երրորդ աստիճան՝ անասնապահություն և հողագործություն	92
§ 4. Նեոլիթյան հեղափոխություն	95
§ 5. Վաղ պետությունների առաջացումը	96
§ 6. Ագրարային հասարակություններ	99
§ 7. Ժամանակակից հասարակություն	103
§ 8. Մեխանիկականից դեպի օրգանական համերաշխություն	108
Գլուխ 10. Սոցիալական ստրատիֆիկացիա	112
§ 1. Ստրատիֆիկացիայի բաղադրիչները	112
§ 2. Ստրատիֆիկացիայի չափումը	115

§ 3. Ստրատիֆիկացիայի պատմական տեսակները	118
§ 4. Դասակարգերի առաջացումը	123
§ 5. Դասակարգեր	125
§ 6. Սիջին դասակարգի հասարակություն	126
§ 7. Սիստեմատիկ ստրատիֆիկացիաներ	129
§ 8. Դասակարգային համակարգ	131
Գլուխ 11. Սոցիալական տեղաշարժեր	135
§ 1. Սոցիալական տեղաշարժերի տիպաբանությունը	135
§ 2. Ռուսական հասարակության փակ և բաց բնույթը	139
§ 3. Մարզինալներ	142
§ 4. Ռուսաստանում մարզինալության դրսևորման երկու փուլերը	145
§ 5. Ունեզորկում, ապադասակարգացում, պրոլետարացում	148
§ 6. Բնակչության տեղաշարժերը ժամանակակից Ռուսաստանում	154
§ 7. Օտարերկրյա աշխատուժի շուկան	158
§ 8. «Ուղեղների արտահոսքը»	160
§ 9. Հարկադրական արտահոսքեր, գաղթականներ և փախստականներ	162
Գլուխ 12. Սոցիալական ինստիտուտներ	164
§ 1. Սոցիալական ինստիտուտի սահմանումը	164
§ 2. Ինստիտուտների տիպաբանությունը	172
§ 3. Ինստիտուտի ֆունկցիաներն ու դիսֆունկցիաները	177
§ 4. Ինստիտուտը որպես սոցիալական հաստատություն	185
§ 5. Սոցիալական ինստիտուտների դիմամիկան	187
Գլուխ 13. Սոցիալական վերահսկողություն	192
§ 1 Սոցիալական վերահսկողության բովանդակությունն ու ֆունկցիաները	192
§ 2. Պ. Բերգերի սոցիալական վերահսկողության հայեցակարգը	201
§ 3. Սոցիալական վերահսկողության գործակալներն ու գործիքները	203
§ 4. Ընդհանուր և առանձնակի վերահսկողություն	206
Գլուխ 14. Շեղված վարքաձևեր	208
§ 1. Շեղված վարքաձևերի մեկնաբանությունը	208
§ 2. Դևիանտ վարքաձև	211
§ 3. Դեվիանտ վարքաձև	217
§ 4. Քրեական վարքաձև	221
Գլուխ 15. Ընտանիք և ամուսնություն	230
§ 1. Ընտանիքի ինստիտուտը	230
§ 2. Ընտանիքի ֆունկցիաները	232
§ 3. Ընտանիքը և տնային տնտեսությունը	233
§ 4. Ընտանիքի դասակարգումը	236
§ 5. Ընտանիքի կենսափուլերը	239
§ 6. Սինչամուսնական վարքը	243
§ 7. Ամուսնության ինստիտուտը	245
§ 8. Ամուսնության պատմական ձևերը	248
§ 9. Ամուսնության տիպերի դասակարգումը	249

§ 10. Ընտանիքի տիպերը	258
§ 11. Ժամանակակից ընտանիք	261
§ 12. Դերերի բաշխումը ընտանիքում	262
§ 13. Ընտանիքի գլխավորի խնդիրը	265
§ 14. Ամուսնալուծություն	267
§ 15. Ամուսնալուծությունն ու երեխաների հետ կապված խնդիրները	275
§ 16. Ընտանիքը և դասակարգը	277
§ 17. Ընտանիքի և ամուսնության ինստիտուտի ճգնաժամը	279
Գլուխ 16. Հասարակության քաղաքական հաստատությունները	282
§ 1. Քաղաքականությունը և նրա տարատեսակները	282
§ 2. Քաղաքական ինստիտուտների պատմական տիպերը	290
§ 3. Քաղաքացիական հասարակություն և իրավական պետություն	300
§ 4. Պետությունը որպես քաղաքական ինստիտուտ	312
§ 5. Կառավարման ձևերն ու քաղաքական ռեժիմները	323
§ 6. Ընտրությունները որպես քաղաքական ինստիտուտ	336
§ 7. Ընտրություններ. պատմական տիպաբանություն	340
§ 8. Ընտրական գործընթացների մեխանիզմը	342
§ 9. Քաղաքական մեքենան	346
§ 10. Ընտրական ֆիլտրերը	348
§ 11. Ընտրական ինստիտուտների գործառնությունների խափանումները	350

ԳՈՐԾՆԱԿԱՆ ԲԱԺԻՆ

Գլուխ 17. Կիրառական սոցիոլոգիայի հիմունքներ	356
§ 1. Հետազոտության ծրագիր	356
§ 2. Տիպականություն, հավանականություն, վիճակագրություն	359
§ 3. Սոցիոլոգիական հետազոտությունների ընտրահատվածի առանձնացումը	362
§ 4. Էմպիրիկ հետազոտությունների տեսակներն ու գործիքները	364
§ 5. Սոցիոլոգիայի հիմնական մեթոդները	365
§ 6. Անկետային հարցում	367
§ 7. Հարցաթերթի կառուցվածքը և հարցերի տեսակները	368
§ 8 Սարկեստինգային հետազոտություններ	371
§ 9. Դիտարկում, բովանդակային վերլուծություն, գիտափորձ	373
Գրականություն	376

Ա. Ի. Կրավչենկո
ՍՈՑԻՈԼՈԳԻԱ

Դասագիրք

Ռուսերենից թարգմանեց Վ. Աբրահամյանը
(Թարգմանված է որոշ կրճատումներով)

А. И. Кравченко
СОЦИОЛОГИЯ

Учебник

С русского перевел В. Абрамян (с сокращениями)
(на армянском языке)

Издательство «Зангак—97», Ереван, 2004 г.

Հրատարակչուք. տնօրեն՝
Գեղ. խմբագիր՝
Վերստ. սրբագրիչներ՝

Համակարգչ. ձևավորումը՝
Շապիկի համակարգչային մշակումը՝

Մ.Վ. Մնացականյան
Ա.Ա. Բաղդասարյան
Ն.Ն. Փարսադանյան
Ս.Ս. Մելքունյան
Գ.Ա. Հարությունյանի
Ե.Ա. Մավայանի